ئابدۇللا قادىرى

مېھراپتىن چايان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇللا قادىرى

مېھراپتىن چايان

خۇدايارخان ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى ھاياتىدىن
تارىخىي رومان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ كىتاپ سوۋېت ئىتتىپاقى تاشكەنت شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتىنىڭ 1960- يىلدىكى ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاساسەن نەشر قىلىندى، بەزى ئاتالغۇلىرى ۋە ئايرىم جايلىرى ئۆزگەرتىلدى.

本书根据苏联塔什干东方真理出版社1960年维吾尔文译本出版，仅在借词和个别地方作了改动。

مېھرابتىن چايان

ئابدۇللا قادىرى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازادلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
«شىنجاڭ گېزىتى» باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092×787م·م 1/32 باسما تاۋىقى: 13.625
1982- يىل 1- ئاي 1- نەشرى
1983- يىل 3- ئاي 3- بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M 10098·584
تىراژى: 65·000 —— 35·000
باھاسى:

NIEDERS. STAATS-U. UNIV.-BIBLIOTHEK GÖTTINGEN

ئەگەر پەرھاتنىڭ شىرىن، بولسا مەجنۇننىڭ لەيلاسى،
نېسىپ بوپتۇ ماڭا، گۈلشەن ئارا گۈللەرنىڭ رەناسى.

(مىرزا)

ئەگەر ئار قىلسا لەيلى ھەقلىقتۇر، قەيسنىڭ جۇنۇنىدىن،
نە بەخت رەنا، خېرىدارىڭ تەلەپ ئەھلىنىڭ مىرزاسى.

(رەنا)

روماننىڭ ماۋزۇسى توغرىسىدا

تۈركىستان فېودالىرىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى بولغان خۇدايارخاننىڭ ئۆز خاھىشى يولىدا دېھقانلار ئاممىسى ۋە ئۇششاق ھۈنەرۋەن - كاسىپلار سىنىپىنى قۇربان قىلىشى، مەملىكەت خوتۇن - قىزلىرىنى خالىغانچە تەسەررۇپ قىلىشى، بۇنىڭغا قارشى چىققۇچىلارغا، مەيلى ئۇ كىم بولمىسۇن، رەھىمسىزلىك بىلەن جازا بېرىش — روماننىڭ ماۋزۇسىدۇر. خۇدايارنىڭ بۇ يولدىكى بىرىنچى يولەنچۈكى بولغان ئۆلىمالار، ئۇلارنىڭ ئىچكى - تاشقى ئەھۋالى، ئەخلاقى، مەدرىسە ۋە ئائىلە ھاياتى، ئۆلىمالاردا ئىنسانىي ھىسنىڭ تۈگىگەنلىكى ۋە قالغىنى بولسىمۇ ئىپلاسلىقىنىڭ پەردىسى ئاستىدا سېزدۈرمەسلىك دەرىجىگە يەتكەنلىكى ھۇنسەدەرىجە — مەزمۇن سىغدۇرۇشچە بايان قىلىنىدۇ. بۇلار — روماننىڭ سەلبىي قەھرىمانلىرى.

ئىككىنچى تەرەپتە — مەزكۇر قارا كۈچلەرگە قارشى «تۆۋەن» سىنىپ — كەمبەغەللەر، ئۇلارنىڭ خانلىق تۈزۈلۈشىگە، قارا كۈچ — ئۆلىما ئەلەيھىگە قارشى چىقىشى، ئەمگەكچى كەمبەغەللەرنىڭ ئەخلاقى، خۇلقى، ئائىلىسى، تۇرمۇشى ۋە بىر-بىرىگە ئالاقىسى، سەممىيىتى.

ئەلۋەتتە، مەن بۇ كېيىنكى ئىجابىي قەھرىمانلارنى ئۆزبەك تارىخىنىڭ ھەزمى كوتىرىشىچە، ئۆز ھالىچە ئىپلىشقا تىرىشتىم. ئۇلارنىڭ خان ۋە ئۆلىمالارغا قارشى ئىسيانى تەبىي —

شەرىدۇر. چۇنكى بۇنىڭدىن ئارتۇغى ساختا بولۇشى ئۇستىگە، كىتاپىنىڭ قەدرىنى چۇشۇرۇۋۇبەتتى. شۇ ئىككى سىنىپ كۇرە- شىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق خان ھەرەمى، خوتۇنلىرى، قىرىق قىزلار، تارىخي ۋە ئېتنوگرافىك لەۋھەلەر، ئۇزبەك ھاياتى، قىزىقچىلىغى، تەنقىتچىلىگى، ئۇزبەك خوتۇن - قىزلىرى ئارىسى- دىكى ئىستىداد، شائىرلەر، چاخچاقچىلىق ۋە باشقا يەنە نۇر- غۇن نۇقتىلار ماۋزۇ ئىچىگە ئېلىنىدى.

روماندا يەنە بۇنىڭدىن باشقا بىر قانچە جەھەتلەر بار، ئۇلارنى بۇ يەردە سانىاپ ئولتۇرۇش ھاجەت ئەمەس، ئۇلار ھۇرمەتلىك ئوقۇغۇچىنىڭ نەزەرىدىن قېچىپ قۇتۇلالماس.

ئابدۇللا قادىرى (جۇلقۇنباي).

تاشكەنت، 1928 - يىل 5 - فېۋرال.

مۇندەرىجە

رومانىنىڭ ياۋزۇسى توغرىسىدا 1

1 . رەنانىڭ ئىگىسى 1

2 . ئەمىر ئۆمەرخاننىڭ كېنىزىكى 4

3 . مەخسۇمنىڭ ئويلىنىشى ۋە مەكتەپدارلىقى 9

4 . مەخسۇمنىڭ بەزى خىسلەتلىرى 12

5 . ئائىلە ۋە كىشىلەر بىلەن مۇئامىلە 15

6 . نىگار خانىم 19

7 . رەنا 22

8 . بىر ئوردىلىق 28

9 . قېيداش ۋە ئويۇن 35

10 . خەيرىخاھ بىر ئادەم 42

11 . مەخسۇمنىڭ تەھدىدى 48

12 . بەخمەلباپ مەھەللىسىدە كەمبەغەل بىر ئائىلە 59

13 . بۇ ئوماق قىزنى تونۇمسەن؟ 63

14 . ھەقىقىي يولداش 68

15 . مەخسۇمنىڭ بەختى 75

16 . خاننىڭ ئىلتىپاتى 83

17 . ئەنۋەرنىڭ ئەندىشىسى 86

18 . مېچىت ئالدىدىكى جېدەل 92

19 . ئىپلاس بىر ئوتتۇش 101

20. هوشيارلىق 104
21. يارلىق بېرىش مۇراسىمى 111
22. ئەدرەس تون ۋە ئىسسىق نان «پاچەسى» 120
23. كىتاپ سوزى 127
24. شائىرنىڭ سىرى 136
25. هايات شامى 144
26. نىمىشقا بەرگە قارايسەن، رەنا ؟ 155
27. زۇلۇم ئوچىقى 163
28. ھەرەم 168
29. ئاغچا ئايىم 176
30. خانىم ئايىملار 186
31. قىرىق قىزلار 195
32. نازۇك 204
33. يېڭى «ھۈنەر» 214
34. خەيرۇلئومۇرى ئەۋسە تۇها 223
35. خان كۆڭۈل ئاچماقچى 235
36. قىزدەتچىلار 241
37. بىرلىشىش 252
38. غېرىپ كۆڭلى 258
39. بىشۆي، ئىس خىرەدمەندە 263
40. ئالداش ئۈچۈن بالا ياخشى 270
41. تېپىڭىز ئۈپراپ كەتكەن ئەمەسمۇ ؟ 276
42. قۇزۇ ئادەم ئىكەن 284
43. چولاق قۇش 292

44 · قاپ يوقاتتىڭىزمۇ؟ 300
45 · «پاتىھە - مەوھرى خۇدادۇر» 307
46 · يىگىت 314
47 · ئوچۇق خەت 324
48 · تويى ھارپىسىدا 332
49 · مەخپى خەت 338
50 · مەشۇقە سولاقخانىسى 345
51 · جەسۇر قىز 351
52 · دوستلۇق «كارامىتى» 358
53 · چاياننىڭ نامايىشى 368
54 · ئىككى خىل ساداقەت 378
55 · گورۇ 388
56 · خوش ئەمدى، رەنا 398
57 · قورقۇنچلۇق بىر جاسارەت 408
58 · مىرزا ئەنۋەرنىڭ كېيىنكى ھاياتى توغرىسىدا 423

1. رەنانىڭ ئىگىسى

سالىھ مەخسۇم بۈگۈن ئادەتتىن تاشقىرى سېخىلىشىپ كەتتى؛ مېچىتتىن چىقىپ ئۈدۈل قاسساپنىڭ ئالدىغا باردى؛ بىر تەڭگىلىك گۆش، سەككىز پۇللۇق پىياز ئېلىپ ھويلىسىغا كەلدى. مەكتەپتە ھوسنىخەت مەشق قىلىپ ئولتۇرغان بالىلارنىڭ ئىچىدىن ئىككىسىنى گۈللۈكنى سۈپۈرۈپ، سۇ سېپىشكە بۇيرۇدى ۋە ئۆزى گۆشنى كۆتۈرۈپ ئىچكىرىگە كىردى.

نىگار ئايىم ھازىرلا قىزلارنى ئازات قويۇۋېتىپ، ئېھمەدىخان بالىسىنى باغرىغا ئالغان ئىدى. رەنا ھويلىدا ئىككى ئۆزگىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چۈشۈپ، ئۇلارنىڭ لاي ئويۇنىغا قاتناشماقتا بولۇپ، يەر سۈپۈرۈۋاتقان چاچ ئورۇمىلىرىنىڭ توپىغا مىلەنگىنىدىن خەۋەرسىز ئىدى.

گۆش كۆتۈرۈپ يولەكتىن كىرگەن سالىھ مەخسۇمنىڭ كۆزى رەنانىڭ ئاشۇ ھالىغا چۈشتى.

— بەللى، رەنا، مانا ساراڭلىق! — دىدى مەخسۇم، — قىسمەت ساڭا ئەتلەس كوينەك، ساڭا ماتادىن باشقىسى ئەلۋەتتە زايا كېتىدۇ!

رەنا ئورنىدىن تۇردى، دادىسىدىن ئىزا تارتىپ لاي قوللىرىنى كەينىگە يوشۇردى.

— سەت ئەمەسمۇ! قولۇڭنى يۇ! ئۇكىلىرىڭنى بالا دېسەم، سەن ئۇلاردىنمۇ ئېشىپ چۈشسەن!

رەنا يۈگۈرۈپ ئېرىققا كەتتى، نىگار ئايىم ئولتۇرغان يېرىدىن:

— رەناغا ئەقىل كىرمىدى، — دەپ كۈلۈپ قويدى.

سالىھ مەخسۇم تېخىچىلا رەنادىن كايىپ كېلىۋاتاتتى:

— ئىشىڭ بولمىسا كىتاپ ئوقۇ، ھوسنىخەت ئۆگەن، سەن ئۇلارنىڭ قىزى ئەمەسسەنكى ....

سالىھ مەخسۇم گوشنى نىگار ئايىمنىڭ يېنىغا قويۇپ، ئۆزى پەلەمپەي بىلەن ئايۋانغا چىقتى.

مەخسۇمنىڭ رەنانى تەگىشى نىگار ئايىمنى ئانچە ئۆزگە تارتمىدى. ئەمما ھازىر ئۇنىڭ كۆڭلىگە كەلگەن مەسىلە ئېرىنىڭ چىقىم تەرىپىگە ھەددىدىن تاشقىرى قولى ئېچىلىپ كېتىشى ئىدى. توغرا، نىگار ئايىمنىڭ ئاشخانىسىغا شۇنىڭدەك بىر نەچچە چارەكلەپ گوشلەر نۇرغۇن كېلەتتى؛ پەقەت ئېرى تەرىپىدىن ئەمەس! — سالىھ مەخسۇمنىڭ سېخىلىقى تولاراق يىگىرمە تىيىنلىك گوشتىن نېرىغا ئۆتمەيتتى، شۇنىڭدىمۇ بالىلاردىن جىقراق «ئازاتلىق» كېلىپ قالسا، ياكى پەيشەنبىلىك كۈتكەندىن ئوشۇقراق چۈشسە!

شۇنىڭ ئۈچۈن نىگار ئايىم بۇ سېخىلىقنىڭ ھەققىنى ئېرىگە بېرەلمىدى:

— گوشنى جىقراق ئاپسىزمۇ؟ .... ئەنۋەر بۇيرۇغانمىدى؟ — دەپ سورىدى.

— ياق! — دېدى مەخسۇم، سەللىسىنى قوزۇققا ئىلىـ

ۋېتىپ، — بىر مانتا قىلايلى دېدىم، مانتا يېمىگىنىمىزگە كۆپ بولدى، ۋاللا ھۆ ئەلەم . . . . .

رەنا يۈيۈنۈپ كەلدى، دادىسىغا ئىزا تارتىش ئارىلاش بىر قاراپ ۋالدى-دە، نىگار ئايىمنىڭ يېنىغا ئولتۇردى ۋە ئانىسىنىڭ باغرىدا ئېمىپ ياتقان بوۋاقنىڭ كىچىككىنە مۇندىلاق قوللىرىنى سويۈپ قويدى.

سالىھ مەخسۇم يېشىنىپ كېلىپ، ئانا-بالىنىڭ ئۈستىدە توختىدى.

— سەن بۇنىڭدىن كېيىن كىچىك بولمايسەن، قىزىم رەنا، — دېدى مەخسۇم نەسىھەت قىلىپ، — شۇ ئۇكىلىرىڭ بىلەن قىلىپ ئولتۇرغان ئىشىڭنى كىشى كورسە، نېمە دەيدۇ؟ ئىنشائاللا، ئوي ئىگىسى بولۇشقا يېقىنلىشىپ قالدىڭ . . . . ئەمدى تاش-تارازىنىمۇ شۇنىڭغا قاراپ قويۇشۇڭ كېرەك، قىزىم!

رەنا قىزىرىپ ئانىسىغا قارىدى، يەنە مۇندىلاق قولىنى سويۇش بىلەن مەشغۇل بولدى.

— رەنانى ئىگىسىگە تاپشۇرمىغىنىمىزچە، — دېدى نىگار ئايىم، — بېسىلمايدىغانغا ئوخشايدۇ!

بۇ سوزدىن رەنا ئىزا تارتىپ، بېشىنى بوۋاقنىڭ باغرىغا تىقىۋالدى. سالىھ مەخسۇم كۈلۈمسىرىگەن بويى مېڭىپ دالانغا باردى ۋە پۇتىنى كەشىگە ئۇزاتتى:

— تۇر ياتما، رەنا! - دېدى دالاندىن، — گوشنى ئاناڭغا توغراپ بەر، پىيازنى ئاقلا! ئەنۋەر ئاكاڭمۇ كېلىپ قالار، غىزا ناماز دىگەرگە تەييار بولسۇن!

رەنا دادىسىنى ئۇزاقلاشتۇرۇپ بېشىنى كوتەردى، ئانىسى-

غا قېيداش ئاردىلاش كۈلۈپ قارىدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشىدىن ئانىسىنىڭ بايىقى سۆزىگە قارشى نارازىلىق چۈشىنىلمەستىن، بەلكى خۇشاللىق مەنىلىرى ئۇقۇلاتتى.

ھەقىقەتتىمۇ ئەر بىلەن خوتۇن ئارىسىدا ئۆتكەن ئىككى ئېغىز سۆز شۇ ئائىلە گۈلشىنىدە ئۈسكەن رەنانىڭ ئىستىقبالىنى ئوچۇق بەلگىلەيتتى. نىگار ئايىم: «رەنانى ئىگىسىگە تاپشۇرمىغىنىمىزچە ......» دەپ، گەرچە بىر ئاز قوپاللىراق تەبىر بىلەن بولسىمۇ «رەنانىڭ ئىگىسى» بارلىقىنى سۆزلەيتتى، رەنا بولسا «ئىگىسى»نىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلگەنلىكى ۋە ئۇنى قانات قېقىپ قارشى ئالىدىغانلىقى ئۈچۈن جادۇ كۆزىدە نارازىلىق ئەمەس، خۇشاللىق مەنىلىرىنى ئويناتاتتى.

دادىسىنىڭ: «ئەنۋەر ئاكاڭمۇ كېلىپ قالار، غىزا نامازدىگەرگە تەييار بولسۇن!» دېگەن جۈملىسى رەناغا تېخىمۇ ئوچۇق، تېخىمۇ روشەن تەمىنات بېرەتتى ......

2. ئەمىر ئۆمەرخاننىڭ كېنىزىگى

سالىھ مەخسۇم 1230 — 1290 ھىجرىيە يىللىرىدا «خوقەندى پىردەۋس مانەندە»دە ياشىغان بىر ئوقۇتقۇچى ۋە ئىمام، ئۆز زامانىسىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا «مەكتەپدار داموللا»دۇر. سالىھ مەخسۇم سىنىپىي جەھەتتىن ئۇلىما ئائىلىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، بوۋىسى ئالىمخان ۋە ئۆمەرخان دەۋرلىرىدە مۆپتىلىق، قازىلىق مەنسەپلىرىدە خىزمەت قىلغان، ئاتىسى

بولسا قوقاننىڭ مەدەلى (مەھەممەت ئەلى) خان مەدرىسىسىدە بىر نەچچە يىللار مۇدەررىس بولغان. قىسقىسى مەخسۇمنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى خانلارنىڭ قېشىدا ئاتاقلىق ۋە خەلق نەزىرىدە „شەرەپلىك ۋە مۇھتەرەم" مەۋقەنى تۇتۇپ كېلىشكەن. لېكىن بۇ ئاتاقلىق خانىدانلىق بىزنىڭ مەخسۇمگىچە يېتىپ كېلەلمەستىن، مەدەلى خاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن بىللە كېسىلىپ قالغان؛ بۇنىڭ ماجىراسى بولسا تۆۋەندىكىچە:

تۈركىستان خانلىقىنىڭ تارىخىدىن خەۋەردار كىشىلەرگە مەلۇمدۇركى، ئەمىر ئۆمەرخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆز سارىيىدىكى ياش كېنىزەكلىرىدىن بىرىگە مۇھەببەت قويىدۇ. كېنىزەك ياش بولغانلىقى ۋە بالاغەتكە يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنى نىكاھىغا ئالالماستىن، ۋاقىت كۈتىدۇ. شۇنداق كۈتۈپ يۈرۈش يىللىرىدا ئۆمەرخان مۇرادىغا يېتەلمەستىن، ۋاپات قىلىدۇ، تەختكە ئوغلى مەدەلى خان چىقىدۇ. ئارىدىن بىر نەچچە يىللار ئۆتۈپ، ھېلىقى كېنىزەك قىز بالاغەتكە يېتىدۇ ۋە بىر ھۆسنىگە ئون ھۆسن قوشۇلۇپ، ئاتىنىڭ بالىسى بولغان مەدەلى خاننىمۇ ئۆزىگە ئاشىق قىلىدۇ. ئۆز سارىيىدا چوڭ بولغان بۇ قىزنى ياش خان ھەمىشەم كۆز ئالدىدا تۇتىسىمۇ، لېكىن ..... تارىخنىڭ بىزگە خەۋەر بېرىشىگە قارىغاندا، مەدەلى خان شۇ قىزنىڭ دەردىدە نەچچە يىللار كۆيىدۇ، چۈنكى ئۇلىمالار بۇ ياش گۈزەلنى مەدەلىگە ئاتا تەرىقىسىدە ھېساپلاپ، نىمىشقىدۇر ياش خاننىڭ ئارزۇسىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ.

„ئاتىمىز، گەرچە كېنىزەكنى ئۆز نىكاھىغا ئالمىغان بولسىمۇ، لېكىن „بالاغەتكە يەتكەندە ئالىمەن، دەپ نىيەت قىلغان.

شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ كېنىزەك سىزگە ئانا تەرىقىسىدە بولۇپ، شەرىئەت رۇخسەت بەرمەيدۇ!» دېيىشىدۇ.

مەدەلىخان بۇ پەتىۋادىن كېيىن دەردىنى ئىچىگە يۇتۇشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئارزۇسىغا قارشى بولغان ئۆلىمالارنى ئاستا ـ ئاستا «ئىلمىي» ئىشلاردىن ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرىنى قويۇشقا باشلايدۇ. ئۆز ئارزۇسىغا زېمىن تەييارلىغاندىن كېيىن، بىرنەچچە يىلنى ئۆتكۈزۈپ، يەنە ئۆلىمالارغا شۇ توغرىدا پەتىۋا سوراپ مۇراجەت قىلىدۇ. تەبىي، يېقىندىلا ئاغزى ئاشقا يەتكەن يېڭى ئۆلىمالار ئۆز ۋەھىماتلىرى بولغان مەدەلى خانغا خىيانەت قىلىشمايدۇ ـ دە:

„بەنەزدى مۇزتەھىد دىنىي كىرام ئەسلى ئېتىۋار ئەقدى شەرئىيدۇر،، ئاتىڭىز مەرھۇم: ,نىكاھلىنىمەن، دەپ ئېيتقان بولسىمۇ، ,نىكالاندىم، دەپ ئېيتمىغان، بەس، ئەمىرەلمۇئمىنىن بۇ قىزنى ئۆز نەپسىلىرىگە ئەقدى شەرئى قىلىسىلا جائىز ۋە توغرىدۇر. ۋاللاھۇ ئەئلەم بىسساۋاپ دەپ پەتىۋا نامىنى ,بىننى مۇپتى مەرھۇم،، ,بىننى مۇدەررىس مەرھۇم،، ,بىننى خوقەندى مەرھۇم، لەرنىڭ ھەيۋەتلىك مۆھۈرلىرى بىلەن جايلاپ بېرىشىدۇ ۋە مەدەلى خان توي ھەم تاماشىلار بىلەن مۇرات ـ مەقسىدىگە يېتىدۇ......

كىملەرنىڭ ۋاستىسى بىلەندۇر بۇ گۈزەل كېنىزەكنىڭ تەرىپى بۇخارا ئەمىرى — ئەمىر نەسرۇللا (باتۇر) خانىغا يېتىپ، ئۇمۇ ئاۋالدىن ھىلىقى كېنىزەككە غايىبانە ئاشىق بولغان ئىدى. ئەمما قايسى يول بىلەن بولسىمۇ شۇ كېنىزەكنى قولغا

كىرگۈزۈش نىيىتىدە باش ئاغرىتىپ، ناس چېكىپ يۈرگەن باتۇر خاننىڭ قولىغا بۇ خەۋەر يېتىپ، مىڭىدىن ئىس چىقىپ كېتىدۇ ۋە دەرھال بۇخارانىڭ كۈچلۈك ئۇلىما، مۇپتى، ھاكازا ۋە ئاللا ھازەل قىياس پىشۋالىرىنى ئۆز ئالدىغا قىچقىرىپ، غەزەپلەنگەن ھالدا ۋەقەنى سۆزلەيدۇ ۋە ئۇلاردىن ھازىرلا بىر «پەتىۋا» تەلەپ قىلىدۇ. ئۇلىمايى كىراملارمۇ شۇ زاماتلا تەرەتلىك - تەرەتسىز، مەسىلىنى ئاڭلا - ئاڭلىماسلا پەتىۋا يېزىشىدۇ:

«بىر جامائە مۆمىنلەرگە ئەمىر بولغان زاتنىڭ ۋەزىپەئى شەرئىيىسى شۇدۇركىم، ئىسلامدا ئۇستىۋار تۇرغاي، ئەھكامىي ئىسلامنى كاماكان ئىجرا قىلغاي. ھەر بىر ئەمىر ئەركانى ئىسلامدىن قىلچىلىك يۈز ئۆرۈسە، ئۇ ئادەم ئىسلام جامائەسى ئۈستىگە ئەمىر ئەمەس، شەرىردۇر. نە ئۆزەنبىلا ھىكىم، پەرغانە تۈركىستان مەملىكىتىنىڭ ئەلھال ئەمىرى بولغان مەھەممەد ئەلىخان ۋالىدىنىڭ مەنكۇھەسى، يەنى ۋالىدەئى ئەينى ۋە رىزائىسىنى ئۆز ئەقىدىگە ئالىبدۇر. ① نە ئۆزەن بىللا، نە ئۆزەن بىللاھ ئايەت ۋە ئەھادىسى شەرىپە ۋە بەچە ھارىپ مەزھەپ ۋە بەنەزدى مۆتەھىدىنى كىرام ۋە ئۇلىمائى زۇلئىھتىرام مۇتتەپەقۇن ئەلەي كاپىردۇر. كەزالىكە مۇشۇنداق مۇرتەدنىڭ ئولتۇرۇلۇشى ئاۋال دىگەر ئىسلام ئەمىرلىرىگە ۋە ئۆزگىدىن قالسا ھەممە مۆمىنلەرگە پەرزى ئەيىندۇر!»

دەرۋەقە «خالىسانە» بۇ پەتىۋاغا ئەمىر نەسرۇللا «بىتە-

---

① ئەمگۈزگەن ئانىسىغا ئۆيلىنىپتۇ.

ۋەپىلىك»، باھا بېرىپ، «دىن يولىدا خالىس بىر جىھادنىڭ كەبىرى»
دەپ چەمى قوشۇنلىرى بىلەن پەرغانە ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدۇ.

ئەمىر نەسرۇللانىڭ بۇ «خالىسانە» جىھادى تۈركىستان خانلىقى تەرىپىدىن قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى ۋە ئىككى تەرەپتىن قانچە باشلار كېسىلدى، ئەلۋەتتە، بۇ توغرىدا بىز سۆزلەپ ئولتۇرمايمىز. پەقەت بۇ ماجرادىن بىزگە كېرەكلىك نۇقتا شۇ يەردىكى، نەتىجىدە مەدەلىخان زەخمە يېدى ۋە ئەمىر نەسرۇللا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. مەدەلى خانغا پەتىۋا يېزىپ بەرگەن قوقان ئولىمالىرىدىن بىر نەچچىلىرى جازالاندى ۋە بىر نەچچىلىرى قېچىپ قۇتۇلۇشتى، ئەمىر نەسرۇللا بولسا، پەرغانە ھۆكۈمىتىگە ئۆز ئادىمىنى قويدى، غەلىبە — نۇسرەت بىلەن كېنىزەكنى ئېلىپ بۇخاراغا قايتتى.

مەقسەتكە كەلسەك، مەدەلى خانغا پەتىۋا يېزىپ بېرىشتە قاتناشقان ۋە نەسرۇللا تەرىپىدىن جازالانغان ئولىمالارنىڭ بىرى مۇشۇ بىزنىڭ سالىھ مەخسۇمنىڭ ئاتىسى بولۇپ، جازالانغاندىن كېيىن ئۇ كۆپ ياشىيالماي ئۆلگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئائىلىنىڭ ئىمتىياز ۋە شەرىپىمۇ تۈگىگەن. چۈنكى بۇنىڭدىن كېيىن تۈركىستان تەختىگە ئولتۇرغان خانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇخارا ئەمىرىنىڭ ھىمايىسىدىكىگە ئوخشاش بولغاچ مەدەلى خاننىڭ پەتىۋاسىغا قاتناشقان ئولىمالار ھەممىشەم ئېتىۋارسىز، خار بولۇپ قېلىشقان.

3 . مەخسۇمنىڭ ئۆيلىنىشى ۋە مەكتەپدارلىقى

سالىھ مەخسۇم ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدا يىگىرمە ياشلىق ئوقۇغۇچى ئىدى. ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن ئۆزىدىن بىر نەچچە ياش چوڭراق ئاكىسى مەرغىلانغا ئىمام بولۇپ، ئائىلىسى بىلەن كۆچۈپ كەتتى. سالىھ مەخسۇم ئانىسى ۋە ئون ئالتە ياشلىق نەئىمە ئىسىملىك سىڭلىسى بىلەن قوقاندا قالدى. بىرەر جايدىن كىرىم بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئائىلە كۆپ ئېغىرچىلىققا ئۇچراپ، ئاخىردا سالىھ مەخسۇم ئوقۇشنى تاشلاشقا، قوساق باققۇدەك بىر كەسىپ ئىزلەشكە مەجبۇر بولدى.

ئەلۋەتتە، سالىھ مەخسۇم ئېغىرراق كەسىپنى ھۆددە قىلالمايتتى، ئىماملىققا بولسا ساقىلى چىقمىغانلىقى ئۈچۈن يارىمايتتى. كۆپ قىيىنچىلىقلار تارتىپ، ئاخىردا قېرىنداش ئۇرۇغ ۋە مەھەللە ئادەملىرىنىڭ مەسلىھەتلىرى بىلەن ئۆز ئۆيىدە مەكتەپ ئاچتى، مەھەللىلەردىن بەش - ئون بالا يىغدى ۋە يەڭ تۈرۈپ مەكتەپدارلىققا (مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتۇشقا) كىرىشتى. بىر نەچچە يىلغىچە مەكتەپ ئانچە راۋاج تاپمىدى، يەنى بالىلار ئون بەش - يىگىرمىدىن نېرىگە ئۆتمىگەچكە «پەيشەنبىلىك» ئارانلا كۈندىلىك تۇرمۇشقا يېتىپ تۇراتتى. مەخسۇم ۋە ئائىلىسىنىڭ شۇنىڭدىن باشقا كىرىم مەنبەلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ھەر ھالدا يەنە شۇنىڭغا قانائەت قىلىشقا مەجبۇر ئىدى.

ئوغۇل يىگىرمىگە، قىز ئون بەشكە يەتتىمۇ، ئانىلارنىڭ
دەردى كېلىن ۋە كۈيوغۇل كورۇش بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش،
مەخسۇمنىڭ ئانىسى ماھىەر ئايىمنىڭ كېسىلىمۇ گويا «ئاغرىق
ئۈستىگە يارا» چىققاندەك ئىدى: مەخسۇمنىڭ يېشى يىگىرمىدىن
ئاشتى، نەئىمەمۇ ئون سەككىزگە توشتى، يەنى كېلىنمۇ كېرەك،
كۈيوغۇلمۇ! نەئىمە توغرىسىدىن تەشۋىش يوق؛ ئۇنىڭ ھوسنى،
ئەدەپ - ئەخلاقى، ئىشى ۋە ھەممىسىدىن كوڭۇل توق؛ بەگ
بولمىسا — بەگزادە، مودەررىس بولمىسا — مۇكەررىر!

ئەمما مەخسۇمنىڭ مەسىلىسى بىر ئاز تەسرەك ئىدى:
تاپقان - تۇككىنى مەلۇم، ئاتىسىدىن قالغىنى ئىچكىركى - تاش-
قىرقى ھويلا، ئۇنىڭدىن باشقا ھىچنىمە يوق. شۇنداق بولغان-
دىن كېيىن، ماھىەر ئايىم كوزىنىڭ ئوچۇغىدا مەخسۇمنىڭ
«بېشىنى ئىككى» قىلمىسا، ئوزىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئويلىنەلىشى
يوق گەپ. شۇنى كوزدە تۇتۇپ ماھىەر ئايىم مەخسۇمنىڭ
ئويلىنىشىگە سىڭلىسى نەئىمەنى ۋاستە قىلماقچى بولدى. يەنى
نەئىمەنى ئۇزىتىپ، بەدىلىگە ئۇزىتىلغان جايدىن كېلىن ئالماق-
چى ئىدى. قايچا قۇدا بولۇش ئۇچۇن قىزلىق ۋە ئوغۇللۇق
ئائىلىنى تېپىش ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە «نەسلى - نەسەپتە ئوخ-
شاشلىق» ئېلىنىدىغان كېلىننىڭ سىلىققىنا بولۇشى — ئەنە شۇ-
نىڭغا ئوخشاش قىيىنچىلىقلارنىڭ نەتىجىسىدە، ئىككى يىلچە
نەئىمەنىڭ ئومرى سارغىيىپ ئوتتى. يۇرت ئەمەسمۇ دىگەندەك
يۇرتچىلىقتا يۇرەك ئاغرىغىدا داۋا تېپىلماي قالمايدۇ. شۇنىڭغا
ئوخشاش ماھىەر ئايىمنىڭ يارىسىمۇ ئاخىرى ئۇچىنچى يىلىغا
بېرىپ داۋاسىنى تاپتى.

خان ئوردىسىنىڭ مەرھۇم مىرزىلىرىدىن ① بىرىنىڭ مەدرىسىدە ئوقۇپ يۈرگەن ئوغلى بار ئىدى ۋە ئۆيىدە سېغىز چايناپ ئولتۇرغان ئون ئالتە ياشلىق قىزچىقىمۇ بار ئىدى. بۇ ئائىلە ماھلەر ئايىمنىڭ تەكلىۋىنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى، چۈنكى «تېپىشمىغىچە ئېلىشماس» دېگەنىدەك، نېرىقى تەرەپمۇ ماھلەر ئايىمنىڭ بىرى ئىدى، ئەلچىلەر نەئىمەنىمۇ ياقتۇرۇپ، ماھلەر ئايىمنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىپ كېتىشتى.

ماھلەر ئايىم مەرھۇم مىرزىنىڭ ئۆيىگە قىز كۆرگىلى بېرىپ، ئۇمۇ «قىزى ئۇماققىنا ئىكەن!» دەپ كەلدى. كۈيئوغۇللار كورۇلۇپ، ئۇلارمۇ زىيانسىز تېپىلدى. شەرت - شارائىت سۆزلىشىلدى: ئىككى ئارىدا تويلۇق - پويلۇق دېگەن ئىشلار يوق، ھەرقايسىسى ئۆز ھەسسىسىگە چۈشكەن ئاش - سۇنى قىلىدۇ، كېلىننى يوگەپ - چىرماپ ئالىدۇ، ۋەسسالام.

«ئەنە كەلدى، مانا كەلدى — ئىككى باشلىق توي كەلدى» دېگەنىدەك، ھەر ئىككى توي بىر ھەپتە ئىچىدە ئۆتتى؛ نەئىمە خېنىم ئۇ ياققا كېتىپ، نىگار خېنىم بۇ ياققا كەلدى. شۇنداق قىلىپ سالىھ مەخسۇم خوتۇنلۇقمۇ بولدى.

سالىھ مەخسۇمنىڭ مەكتەپ ئىشلىرىمۇ ئۈچىنچى يىلىدىن باشلاپ بىر ئاز جانلىنىپ، بالىلارمۇ ئوتتۇز - قىرىققا يەتتى. سالىھ مەخسۇم ئوتتۇز ياشلارغا بارغاندا مەكتەپدارلىقىمۇ ئوبدانلا شوھرەت قازىنىپ، شاگىرتلىرىنىڭ سانى بىر يۈزگە يەتتى. مېھمانخانا تار كېلىپ قېلىپ مەكتەپ ئۈچۈن مەخسۇس بىنا سالدى؛ ئىملا، ئىنشا ۋە ھۆسنىخەت ئۈچۈن ئالايتەن ئۆي

(1) مىرزا — كاتىپ.

ئاجراتتى. مەخسۇم يالغۇز شۇنىڭ بىلەنلا قانائەتلەنمەستىن خوتۇنى نىگار خانىمنىمۇ ئىشقا سالدى، يەنى ئۇنىڭ ساۋادىنى تۈزىتىپ «قوشناچ قىلدى. ئىككى - ئۈچ گۈزەرنىڭ قىزلىرى نىگار خانىمدىن ساۋاق ئېلىشقا يىغىلىشتى. قىسقىسى، مەخسۇم مەكتەپدارلىقتا ئوبدان شوھرەت قازانغاندەك، ئۆي تۇرمۇشىنى، يۈرۈش - تۇرۇشىنى، كىيىم - كېچەكنى ۋە باشقا تەرەپلەرنىمۇ تۈزىتىۋالدى.

مەخسۇم قىرىق ياشلىرىدا مەھەللىگە ئىمام بولدى ۋە مەكتىۋىنى يەنىمۇ كېڭەيتىۋېتىپ، شۇ ئەتراپنىڭ ھەر بىر تەبىقىسى ئوتتۇرىسىدا «ئۇستاز موللا سالىھ مەخسۇم» بولۇپ تونۇلدى. مەسىلەن، ئۆزىدە ساۋات چىقارغان كاسىپ، سودىگەر تالىپ (مەدرىسە ئوقۇغۇچىلىرى) ۋە شۇنىڭدەك يېڭى بوغۇنلارغا ئۇستازلىق ئۇنۋانىنى ئالدى. ھەتتا كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن خان ئوردىسىغىچە بېرىپ كىرگەنلىرىمۇ بولۇپ، مەخسۇمنىڭ بۇ مۇۋەپپەقىيىتىنى باشقا باپلىرىمىزدا ئوقۇيسىلەر.

4. مەخسۇمنىڭ بەزى خىسلەتلىرى

يۇقۇرىدىكىدىن ئوقۇغۇچىغا مەلۇم دەرىجىدە چۈشىنىلگەن بولسا كېرەككى، كېيىنكى يىگىرمە يىللاردىن بۇيان مەخسۇمنىڭ كىرىمى شەھەر ياكى يېزىنى سوراۋاتقان بىر بەگنىڭكىدىن كەم بولمىسىمۇ، ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەك، ھەر ھالدا شەھەر مەد-

رىسىدە دەرس بېرىپ ۋەخپىشى ئۇزقارىمىغا ئالغان بىر مۇدەررىسنىڭ دارامىتىدىن ئەلۋەتتە جىق. كىرىمىنىڭ شۇنداق ياخشى بولۇشىغا قارىماستىن ئۇنىڭ مىجەزىدە قانچە تىرىشقان بىلەن ماختىغىلى بولمايدىغان خۇسۇسىيەتلەر بار: بېخىللىقتا ئوخشاش ھالەت، تەمەخورلۇقتەك ئادەت، ئىچى قارىلىقتا ئوخشاش ھەرىكەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغانلار . . . .

ياش چېغىدا ئاتىسى ئۆلۈپ، قاتتىقچىلىقتا ئۆستى؛ ئۇنىڭ بەزى ياراشمىغان ھەرىكەتلىرى بەلكى شۇ قاتتىقچىلىقنىڭ ئۇنىڭ روھىغا سىڭىپ قالغان يامان تەسىرىدۇر. ھەر ھالدا بىزنىڭ بۇ يەردىكى ۋەزىپىمىز مەخسۇمنى تەھلىل قىلىش ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ شەخسىگە خىيانەت ۋە بوھتان قىلىشتىن ساقلىنىپ، يەنى ئاشۇرماي ۋە كېمەيتمەي ئوقۇغۇچىغا تەقدىم قىلىشنى بىلىشتۇر.

ئاينى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولمايدۇ. مەخسۇمنىڭ بېخىللىقتا ئوخشاش ھالەتلىرى ئەلۋەتتە بار ئىدى. مەخسۇم تېپىپ ـ تۈگىمىگەن يىللاردا بۇ ئىشنى يوقلۇقتىن قىلىدۇ دېسەكمۇ، كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ شۇ ئادىتىنى تاشلىمىغانلىقى ئۈچۈن مىجەزىدە بىر قەدەر بېخىللىق بار ئىكەن دەيمىز.

كوينەك، ئىشتىنىنىڭ تولا ۋاقىتلاردا يەتتە ـ سەككىز جايىدىن يامىقى بولىدۇ. يەتتە قىشتىن بېرى گۈپپى ـ پاختىلىق چاپىنىنى يېڭىلىغىنى مەلۇم ئەمەس، پەقەت ھەر بىر قىش كېلىپ كەتكەندە ئالىچا چاپىنىنىڭ يېڭى ئۆزگىرىپلا تۇرىدۇ ۋە ئەستىرى ھەر يىلى يېڭىدىن ـ يېڭى ياماقلار بىلەن تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ، شۇ چاپان پۈتۈن ئۆمرىدە بىرلا قېتىم ۋە شۇنىڭـ

دىمۇ مەخسۇمدىن رۇخسەتسىز، ئەمما نىگار ئايىمنىڭ زورى
بىلەن داسقا چۈشۈپ چۆمۈلدى. ھازىر بولسا بۇ چاپان، تۆت
يىل ئىلگىرى غۇسلى (چۆمۈلۈش)، يەتتە يىللىق رەڭگى، تۈر-
لۈك - تۈرلۈك ياماقلىرى بىلەن سەككىزىنچى قىشتا مەخسۇم
ئاكىسىغا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىش ئۈچۈن
بوغچۇما ئىچىدە ئۆزىگە كۈچ يىغىپ ياتىدۇ. مەھەللە چاخچاقچى-
لىرى مەخسۇمنىڭ بۇ چاپىنىغا «مالتاپار» دەپ ئات قويۇشقان،
مەخسۇم گۆپپىنى كىيىپ چىققان كۈنى ئۇنىڭغا سەزدۈرمەستىن
«مالتاپار سودىدىن قايتىپتۇ . . . تېخى جىنسى بار، ئىش قى-
لىپ ياماقتىن ھارمىساڭ يەنە ئون يىلغىمۇ، مەمەرىيىم!» دەپ
كۈلۈشىدۇ.

قىسقىسى: بەش - ئالتە قېتىم باشلىتىلىپ قونچى بىر غې-
رىشلا قالغان كون مەسە، چەمى ئۈست - ئۈستىگە قويۇلۇۋېرىپ
يەردىن ئۈچ ئىلىكچە كۆتىرىلگەن، ئىككى چارەك ئېغىرلىق-
تىكى كەشە، يېشى مەھەللە ئادەملىرىنىڭ تۇرغۇنلىرىغا نامەلۇم
بولغان، ھەرقانچە ئېھتىيات قىلىنسىمۇ بىر نەچچە جايىدىن پو-
پۈكلىرى ساڭگىلاپ تۇرىدىغان ئاق ماتا سەللە مەھەللە ئادەم-
لىرىنىڭ ئىچ پۇشۇقلىرىدىن ئىدى. بۇلاردىن باشقا ھېيت كۈن-
لىرى ۋە تويلاردىلا كىيىلىدىغان بەنارس تونى، سوغاق قاتتىق-
راق بولغاندا ئىچىدىن كىيىدىغان ئەدرەس پاختىلىق چاپىنىمۇ
بار. مەھەللە چاخچاقچىلىرى بەنارس تونىنى «زورۇۋىيەت» دەپ
ئاتىغان بولۇشىمۇ، ئەدرەس چاپىنىغا تېخى نام قويغىچە بولمى-
دى؛ چۈنكى بۇنىڭ دۇنياغا كەلگىنىگە پەقەت تۆت - بەش يىل-
لا بولدى.

ۋاقتى كەلگەندە مەخسۇمنىڭ يازلىق كىيىملىرىنىمۇ بىر قۇر ئېيتىپ ئۆتەيلى: قىزىل يوللۇق ماتا يەكتەك، ئاق ماتادىن تىكىلگەن پەۋەز ياقىلىق كەڭ كوينەك (چۈنكى تار بولسا يىرتىلىدۇ) ۋە لازىم (يەنى ئىشتان) ھەممە يالىڭاياق كىيىشكە يېڭىككىنە سەندەل كەشە، ئەمما سەللە قىشىن - يېزىن بىرلا

5. ئائىلە ۋە كىشىلەر بىلەن مۇئامىلە

مەخسۇم ئائىلىسىنىمۇ كىيىم - كېچەك جەھەتتىن ئۆزىگە ئوخشاش تۇتاتتى. كىيىم-كېچەكتىلا ئەمەس، ھەتتا ئوزۇق - تۈلۈك توغرىسىدىمۇ ئۇنىڭ خېلىلا كېلىشمەسلىز قىلىقلىرى ئۇچرايتتى. مەسىلەن، بىر ئاي توشماستىن كىر يۇيۇشقا رۇخسەت بەرمەيتتى، ئەگەر نىگار ئايىمنىڭ بىر ئاي توشماستىن كىر يۇيۇغىنىنى كورۇپ قالسا «كىيىمنى داستا چىرىتىسەن» دەپ غوغا سالاتتى. ئىككى ھەپتىسىز پولونى كورمەيتتى («ئازاتلىق» ئاشلىرى ئەلۋەتتە بۇنىڭ تېشىدا)، تولا غىزالىرى سۇيۇق ئاش، ئۇماچ، شوۋىگۇرۇچ، قوۋۇرما شورپا بولاتتى.

نىگار ئايىمنىڭ قازىنى يوق بىلەن بارنىڭ ئارىلىقىدىكى بىر توغرام گوشنى پەقەت پولۇ شارائىتى بىلەنلا كورەتتى. لېكىن مەخسۇم بەزى نەرسىلەر بىلەن ئاشخانىنى ئوبدانلا مول - كول قىلاتتى، مەسىلەن: چامغۇر، كاۋا، قىزىلچا. بۇ توغرىدا خوتۇنى قانچىلىك رەت قىلسىمۇ، قاپلاپ چامغۇر، يىسگەرمە-ئوتتۇزلاپ كاۋا سېتىۋېلىشنى ھېچ توختاتمايتتى، «چامغۇر بى-

بى پاتمەئى زوھرەنىڭ دۇئالىرىنىڭ بەرىكىتى؛ كاۋا بولسا
ھەزرىتى يۇنۇسنىڭ موجىزىلىرى„دەپ، باھاسى ئەرزەن ۋە لېـ
كىن خاسىيىتى تولا بولغان بۇ مەبلەغلەر بىلەن ئاشخانىنى
تولدۇرۇۋېتەتتى. ھەر ھەپتىدە بىر ـ ئىككى قېتىم كاۋا سامسىـ
سى ياپتۇرماي قويمايتتى، ئەمما „ياغنى ئازسال، كاۋىنىڭ تەمـ
نى بۇزىدۇ„دەپ تەكىتلەشنى ئۇنتۇمايتتى. ئۆيدە نان يېپىلمىغـ
نىدەك بازاردىنمۇ سېتىۋېلىنمايتتى، چۈنكى پەيشەنبىلىك نان
يېتىپ ئېشىپ تۇراتتى، ھەتتا بەزى چاغلاردا بازارغىمۇ چىقاتتى.
مەخسۇمنىڭ ئوقۇغۇچى باللار بىلەن مۇئامىلىسى بەكمۇ
ياخشى ئىدى: ساۋىقىنى بىلمىگەن، ياكى شوخلۇق قىلغان بالىـ
لارنى ھەرقانچە تىللاپ كايىسا، دوق قىلىپ، پوپوزا قىلسىمۇ
ئۇرمايتتى، بۇ جەھەتتىن پۈتۈن قوقان باللىرىنىڭ مۇھەببەتلىـ
رىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان ئىدى. ئەمما „ئازاتلىق„ مەسىلىسىدە
باللاردىن ھېچكىمنىمۇ كېچۈرمەيتتى؛ باي بالىسىغا „ئازاتلىق„
لازىم بولغان بولسا، ئەلۋەتتە ئۇندۇرۇشكە، كەمبەغەل بالىسىدىن
مۇمكىن قەدەر ئۆزۈۋېلىشقا ھەركەت قىلاتتى؛ باللار „ھەپتىـ
يەك„، „قۇرئان„، „سوپى ئاللا يار„ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىـ
تاپلارنى باشلىسا، ئازاتلىق مەجبۇرىي ــ مەكتەپنى تۈگىتىپ
چىققانلارنىڭ زىياپەت قىلىپ مەخسۇمغا سەرپا بېرىشلىرى قائىـ
دىدە بار بولسىمۇ، لېكىن كوپچىلىك باللار بۇ توغرىدا مولىـ
سىنى „ئەنە ـ مانا„ بىلەن ئالداپ كېتىشەتتى، سېخىراق ئاتىـ
لار بۇ مۇراسىمنى ئادا قىلىپ „ئۇستاز„نى رازى قىلىشسا،
كوپچىلىكى مەخسۇمنى رەنجىتىشەتتى. پەيشەنبىلىك بولسا مەكـ
تەپنىڭ ئاساسىي ھەققى ۋە بۇلاردىن باشقا „قولياغا ـــ قويماق„

«ئەممەگە — بوغۇساق»، «ياسىغا — يوتازا» دېگەن گەپلەرمۇ بولاتتى. بالىلار ھەر يىلى بىر قېتىم «بورا پولى» ۋە ئېيىدا بىر نەچچە قېتىم «سۈپۈرگە پۇلى» مۇ تولەپ تۇرۇشاتتى.

مەخسۇم مۇمكىن قەدەر بالىلارنى ئۆزىنىڭ مەكتىۋىگە جەلپ قىلىشقا تىرىشاتتى، بولۇپمۇ باي ۋە بەگلەرنىڭ بالىلىرىنى ئۆز قولىغا ئېلىش ئۈچۈن ھەممە چارىنى كورەتتى. مەسىلەن، باي ۋە ئەمەلدارلاردىن بىرىنىڭ ئوغلى باشقا مەكتەپتە ئوقۇپ يۈرگەن بولسا، ئۇنى بالىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۆز مەكتىۋىگە قىچقىرىپ ئالاتتى – دە، نىمە ئوقۇغىنىنى ۋە نىمىلەر بىلگىنىنى سورايتتى، بالا ساۋىقىدىن ياخشى جاۋاپ بېرەلمىسە، «سىزدە ئەيىپ يوق، ئوغلۇم، ئۇستازىڭىز بىر ئاز شۇنداقراق ئادەم . . . خوپ، بىزنىڭ مەكتەپلەرگىمۇ كېلىپ يۈرۈڭ! مەن ئۆزەم سىزنى ناھايىتى دوست قىلىۋالىمەن – دە!» دەيتتى. تەبىي، بالىنىڭ شۇ كۈندىن باشلاپ ئۆز موللىسىدىن كوڭلى سوۋۇپ، تېز كۈنلەرنىڭ ئىچىدە مەخسۇمنىڭ مەكتىۋىگە كېلىپ كىرەتتى. بەزى چاغلاردا باشقا مەكتەپ بالىلىرى بىلەن شۇنداق مۇئامىلىنى كوچىلاردىمۇ قىلاتتى ۋە ئوغلى بارباي، ئەشرەپلەرگىمۇ ناھايىتى چوڭ تەكەللۇپ بىلەن يەتتى پۈكۈلۈپ سالام بېرىپ، تونۇمىسىمۇ، ئۇلار بىلەن تېنچلىق سوروشاتتى؛ نەچچە ئوغلى بارلىغىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئوقۇغان، ئوقۇمىغانلىقلىرىنى، ئوقۇشقا ئىخلاسلىرىنى تەكشۈرۈپ، ئۆزىنىڭ تەلىمىدە قوللانغان يېڭىلىك ئۇسۇللىرىنىمۇ بىر ئاز ئۇيەر – بۇيەردىن ئېيتىپ ئوتەتتى. تەبىي، مەخسۇمنىڭ بۇنداق ھەركەتلىرى ئولا ۋاقىتلاردا پايدىسىز بولمايتتى، مەكتىۋىگە يېڭىدىن – يېڭى شاگىرتلار توپلىنىپ تۇراتتى.

ئۆز قاتارىدىكى مەكتەپدار موللىلارنى زادىلا كۆرەلمەيتتى، ئۇلارغا قارشى يۈرىگىدە ئۆمۈرلۈك ئۆچمەنلىك ساقلايتتى. بەزى يىغىلىشلاردا يوسۇنى كېلىپ قالسا، «ھە، موللا پالانچىمۇ؟ كۆپ بالىلارنىڭ ئۆمرىنى زايا قىلىۋاتىدۇ، دەپ ئاڭلايمەن . . . شاگىرتلىرىدىن بىر نەچچىلىرى شىكايەت قىلىشىپ ماڭا كېلىشكەن ئىدى . . . قانداق قىلىمەن، شاگىرتلىرىم ئۆزەمگە يېتىپ ئاشسىمۇ، ئۆمۈرلىرى زايا بولمىسۇن، دىدىم» دەيدۇ ۋە تىڭشىغۇچىلارغا سەزدۈرمەستىن رەقىبىنى چىمدايتتى يەنە ئەپلەپ - سەپلەپ پەيتىنى كەلتۈرۈپ ئىككىنچى مەكتەپدار توغرىسىدا شۇ تەرىقىدە سايرىۋالاتتى.

مەخسۇم بويلۇق، چالا سېمىز، ئاق تەن، مەرى ئىسسىق بىر داموللا ئىدى. بېشى ئەللىكتىن ئاشقان، چاچ ۋە ساقىلىدا ئانچە - مۇنچە ئاقلارمۇ كۆرۈنەتتى. كىشى بىلەن سۆزلەشكەندە، بولۇپمۇ بىر نەرسىدىن ھەيران بولغاندا، شالاڭ ۋە لېكىن يىرىك ئۆسكەن ساقىلىنى تۇتاملاپ ئۆتۈك كۆزىنى بىر ئاز قىسىپ قارايتتى، ئادەتلەنگەندىن بولسا كېرەك، گەپ ئارىسىدا «ھەببە» دىگەن سۆزنى تولاراق ئىشلىتەتتى. داموللىنىڭ بۇ «ھەببە»سى نىمە مەنىدە قوللىنىلىدۇ، ئۆزىدىن باشقا ھىچكىم بىلمىگىنىدەك، ئۇنىڭدىن بۇ توغرىدا ئىزاھمۇ سوراشمىغان ئىدى. ھەر ھالدا «ھەببە» — «ھەببەللى» ياكى «ھە بارىكاللا» بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇ بىر نىمىدىن خوشال ۋە رازى بولغاندا تولاراق «ھەببە» دەۋېتەتتى.

مۇشۇ يەرگىچە بىر نەچچە بەتلەرنى مەخسۇمنىڭ تەرىپى بىلەن توشقازدۇق، ئېھتىمال داموللىنىڭ غەيۋىتىنىمۇ قىلدۇق

ۋە قىلالايمىز. لېكىن شۇنىڭدىن خاتىرجەممىزكى، يوقنى ياسىمىدۇق، مەخسۇمنىڭ شەنىدە بار گەپلەرنىلا يازدۇق ۋە يازىمىز. مەخسۇمنىڭ ھەممە كەمچىلىكىنى يۇيۇپ كەتكۈدەك بىر جۈملىدىن كېيىن يەنە ئۆز ئىشىمىزغا كىرىشىمىز: نېمە دېگەن بىلەنمۇ مەخسۇم ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى داموللىلىرىدىن، قوقاندا كۆپچىلىكنىڭ ساۋاتلىق بولۇشىغا سەۋەبچى ئۇستازلاردىن، ھەتتا ئۇلۇغ خىزمەتلەرگە ئادەم يېتىشتۈرۈپ بەرگۈچى نادىر ئوقۇتقۇچىلاردىن ئىدى.

6. نىگار خانىم

نىگار خانىم باشتا ئەردىن بەخت تاپمىدى. ئاۋال ئېرىنىڭ كەمبەغەللىكى، باي بولغاندىن كېيىن بولسا، ئۇنىڭ ئېغىزلاردا تەمسىل بولغۇدەك بېخىللىقى بىچارىنى كۆپ يىغلاتتى. «خوتۇن كىشىنىڭ بېشى — ئۆي ئىچىنىڭ ئېغىر تېشى» دېيىشىدۇ . . . ھازىر ئۆزى قىرىق ياشقا كىرگەن بولسا، يىگىرمە بەش يىلدىن بېرى شۇ پىششىق ئەر بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۈگۈن ئۇن يەتتە ياشلىق رەنادەك قىزغا، سەككىز ياشلىق مەھمۇت (رەنا بىلەن مەھمۇدنىڭ ئارىسىدا ئىككى بالا نوۋۋەت بولغان)، ئالتە ياشلىق مەنسۇر ۋە بوشۇكتىكى مەسئۇدلارغا ئانا بولدى.

نىگار خانىم قوقانىنىڭ كۆپ خوتۇنلىرىغا قارىغاندا سەۋرلىك ۋە قانائەتلىك ئىكەن! دۇنيادا ئۆز ئوغلىنىڭ بېخىل-

لىغىغا چىدالمىغان ئانا بولامدۇ؟! ھالبۇكى مەخسۇمنىڭ ئانىسى ماھلەر ئايىم ئوغلىنىڭ بۇنچىلىك پىششىق ۋە ئاچكوزلۇكىگە تاقەت قىلالماي، نارازىلىق يۈزىسىدىن مەرغىلاندىكى ئوغلىنىڭ يېنىغا كوچۇپ كېتىپ، شۇ يەردە ۋاپات قىلدى. نىگار خانىم بولسا چىشىنى - چىشىغا قويۇپ، ئېرىدىن يايراپ - ياشىنىمىغان بولسام، قىزىمدىن ۋە ئالدىمدىكى ئوغۇللىرىمدىن راھەت كورەرمەن، دەپ ئۈمىتلەندى. ھەقىقەتتىمۇ، سەۋرىلىك بۇ خانىم ھازىردىنلا شۇ ئوز ئالدىدىكى بالىلىرىنىڭ بىرى ۋە تۇنجىسى بولغان رەنانىڭ تۇپەيلىدىن بىر قەدەر ياخشىلىقلارنى كورۇشكە باشلىدى ۋە ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ بولسا، ئون بەشى يورۇق ئىكەنلىكىگە ئىشەندى.

بىر ياماقچى ياكى مەدىكار ئوز خوتۇنىنى ئۇرىدۇ، تىللايدۇ، تېپىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئۇلاردا تولاراق كەمبەغەللىك ئەۋجىگە چىققان چاغلاردا يۈز بېرىدۇ. ئەگەر ياماقچى كېكىرەرلىك دەرىجىدە قورسىقىنى جايلىسا، ئىشى ئوڭىدىن كېلىپ ئىستىقبالى بىر قەدەر تەمىنلەنگەندەك بولسا، دەرھال ۋەزىيەت ئىشەنگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ئوزگىرىپ كېتىدۇ؛ گەپ - سوز جايىدا، خوتۇنىنى ئۇرۇش ئورنىغا دۈمبىسىنى سىلايدۇ، تىللاش ئورنىغا يېلىنىدۇ ۋە مۇھەببەت ئىزھار قىلىدۇ! خوتۇنىمۇ تۈنۈگۈنكى تاياقنىڭ زەربىنى ئۇنتۇپ، قېيداش ئورنىغا ساداقەت بىلدۈرىدۇ؛ گويا بۇ يۇسۇپ زۇلەيخالارمۇ، دەپ ئېيتقۇدەك بولۇپ كېتىشىدۇ.

يۇقۇرى تەبىقە ئائىلىگە كىرىپ باقساق، بۇ يەردە پۈتۈنلەي باشقىچە مەنزىرىنى كورىمىز: قوساق توق، بىرەر نەرسىگە

ئېھتىياج يوق، ئىستىقبال تەمىن قىلىنغان ۋە لېكىن بايىقى پا-
جە بۇلاردا كۈچلۈكرەك. شۇنىڭغا ئوخشاش بۇ پاجەلەر ۋا-
قىتلىقمۇ ئەمەس، سەۋەۋىنى تېپىشمۇ تەس. ياخشى، ياماقچىغۇ
يامان تۈزۈمگە قارشى بولغان ئۇچمەنلىكنى كوزىگە ھىچنەرسە
كورۇنمەستىن خوتۇنىدىن ئالغان ئىدى. ئەمما كېيىنكىلەرنىڭ
تۇرمۇش شارائىتلىرى ئوبدان، ھەممە نىمىلىرى ئوزلىرى ئار-
زۇ قىلغاندەك — مانا شۇنداق بولۇپ تۇرۇقلۇق ئۇلارنىڭ ئوي
ماجرالىرى ۋە بالا-چاقىنى ئەتەك سىقىۋېتىشلىرى نىمىدىن؟....

شۇنىڭغا ئوخشاش بىزنىڭ مەخسۇمىنىڭمۇ ئىدىيىسى بىرنى
ئىككى قىلىش، بەشنى ئون قىلىش ئىدى. ياخشى تۇرمۇش كە-
چۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس، كوپەيتىش ئۈچۈن ياشايتتى. نىگار-
خانىمنى ئۇرمايتتى ۋە لېكىن ئۇرغاندىن بەش بەتتەر قىلىپ
قىساتتى. ئىككى يۈزدىن كوپ تىللا تەڭگىسى (بۇ تەڭگە-
لەرنىڭ ھوسۇلى توغرىسىدا كېيىن سوز بولار) ۋە ساۋاتلىق بول-
غان باللارنىڭ زىياپىتىدىن كېيىن ئىككى ساندۇقچە سەرپاسى
بار ئىدى. ئالتۇنلىرىدىن سەرپ قىلمىغىنىدىمۇ، ھىچبىرلىمىگاندا
ئاشۇ كىيىملىكلەردىنمۇ يا خوتۇنىنى ۋە يا باللىرىنى پايدىلان-
غىلى قويمايتتى، يا بولمىغاندا ئوزىنى ئاچكوزلۇكتىن قۇتۇلدۇر-
مايتتى. بۇنىمۇ قويۇپ تۇرايلى، نىگار ئايىم يىگىرمە - ئوت-
تۇز قىزنى ئوقۇتۇپ ئۇلاردىن چۈشكەن «ئازاتلىق» ۋە پەي-
شەنبىلىك پۇللارغىمۇ ئىگە بولالمايتتى، ھەر كۈنى دىگۈدەك
مۇھتەرەم مەخسۇم ئاكىغا ھىساۋىنى تولۇقى بىلەن تاپشۇرۇپ
تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. مەخسۇم بۇنىڭ بەدىلىگە ھەر يىلى با-
زارنىڭ ئەڭ قوپال شاتىۋاسىدىن بىر جۈپ كوينەك - تامبال ئې-

لىپ بېرەتتى، يېڭى گۈپپى بىلەن يازلىق چاپانغى بولسا، نىگار-
ئايىم بەش - ئالتا يىلسىز كورەيتتى.

نىگارئايىم پاكار بويلۇق، پىستە كوزلۈك، سېرىق تەنلىك؛ يۈزىنىڭ ئۈيەر - بۈيېرىدىكى چېچەك ئىزلىرىنى ھىساپقا ئالـمىغاندا، چىرايلىققىنا بىر خوتۇن ئىدى. ئوزبالىلىرى بىلەنلا ئەمەس، ھەتتا شاگىرتلىرى بولغان قىزلار بىلەنمۇ بەك يۇمشاق مۇئامىلە قىلاتتى. ئوشۇقچە خاپا بولغان چاغلاردا، «يۈزۈڭ قۇرسۇن!»، دەپ قېشىنى يىمىرىپ ئالاتتى. ئېرىگە ئوخشاش «ئازاتلىق» ئۈچۈن بالىلارنى سىقمايتتى، تەتۈرسىچە «بوشلۇغى» ئۈچۈن ئوزى مەخسۇم تەرىپىدىن سىقىلاتتى. ئاز ۋە مەنىلىك قىلىپ سوزلەيتتى، خوتۇنلار بىلەن مۇئامىلىسىنى باشقا قۇشناچىلاردەك يوقۇرىدىن تۇرۇپ قىلمايتتى. سادىدىغىنا سوھبەتلىشەتتى. خوتۇنلار مەخسۇم دامولىنىڭ بەزى قىلىقلىرىدىن كۈلۈشسىمۇ، نىگارئايىمنىڭ كەينىدىن غەيۋەت قىلىشمايتتى، ئالدىدا قانداق ھورمەتلەشسە، كەينىدىمۇ شۇنداقلا ئىززەتلەپ، ئۇنىڭ مەخسۇمدەك ئاچكوز ئادەمنىڭ قولىغا قارام بولۇپ قالغىنىغا ئېچىنىشىپ، «پىشانىدىن ئىكەن - دە، قالۇ بىلادىن ئىكەن، ئايلىناي»، دېيىشەتتى.

7. رەنا

ئىسىم بىلەن جىسىم تولا چاغلاردا بىر بىرىگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. مېنىڭ ياش ۋاقتىم، بولۇپمۇ گۈزەللىك ئىز-

لىگەن چاغلىرىم ئىدى. ئائىلىمىزدىمۇ ياكى باشقا يەردىمۇ، ھەر ھالدا يادىمدا ياخشى قالماپتۇ، لالە ئاتلىق بىر قىزنىڭ چىۋەرلىكى توغرىسىدا سۆز بولدى. ئولتۇرغانلار ماڭا يېقىن، يەنە ئۇلارنىڭ ئالدىدا ھۆسن - چىرايدىن سۆز ئېچىش سەت بولىدىغان ئادەملەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ماڭا لالەنىڭ چىۋەرلىكىدىن كۆرە مۇھىمراق بولغان ئۇنىڭ ھۆسنى مەسىلىسىدە ئىزاھات سوراشنىڭ ئىمكانى بولمىدى. لېكىن لالە ئىسمىنىڭ ئاستىدا بىر پەرىشتەنى كۆرگەن — لالەنىڭ ئىسمىغا ئوخشاش ھۆسنىمۇ بار دەپ ئويلىغان ئىدىم. شۇ كۈندىن باشلاپ لالەنى كۆرۈش دەردىگە چۈشتۈم. بويىغا يەتكەن قىزلارنى كۆرۈش ھازىرمۇ تەس مەسىلە بولغىنىدەك، بۇنىڭدىن ئون يىللار ئىلگىرى تېخىمۇ مۈشكۈلرەك ئىدى. بىر نەچچە ۋاقىت كۆرۈش ئوتىدا كۆيۈپ كوچا كۈزىتىپ، ئاخىرى لالەنى سۇ ئېلىش ئۈچۈن كوزا تۇتۇپ چىققان ھالىتىدە ئۇچراتتىم. بۇرنىدىكى ھالقىسىدىن باشقا (ئەگەر ھالقا ھۆسنىگە قوشۇلسا) «لالە»لىققا ئەرزىيدىغان ھېچنېمە يوق ئىدى!

شۇ يەردە تۇرغان بىر بالىدىن سۇ ئالغۇچىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى سورىغان ئىدىم:

— لالە ئاچام، — دېدى.

بالىنىڭ تەلەپپۇزى ماڭا «مالە ئاچام» بولۇپ ئاڭلاندى. بىر نەچچە كۈنلەرگىچە بۇ قىزنىڭ ئىسمىنى «لالە» دەپ قويۇشنى ئۈچۈن خاتا بولۇپ يۈردۈم. چۈنكى، ئەپۇ قىلىڭلار، شۇ چاغلاردا، شۇنداق تۇغرىلاردا خاتا بولۇشقا ھەققىم بار ئىدى...

ئەمما رەنانىڭ ئىسمى جىسمىغا، ياكى ھۆسنىگە بەكمۇ

مۇۋاپىق كەلگەن ئىدى. مەن رەسسام ئەمەس. ئەگەر مېنىڭدە
شۇ سەنئەت بولغاندا ئىدى، سۆز بىلەن ۋالاقلاپ ئولتۇرماي، بۇ
پەردە سىلەرگە رەنانىڭ سۈرىتىنى سىزىپ كۆرسىتىپلا قوياتتىم،
پەقەت ماڭا رەنا گۈلنىڭ سۈيىلا جىقراق كېرەك بولاتتى؛

سالىھ مەخسۇم بېخىل، تەمەخور، شۇڭا خۇلقى ئېتىۋارى
بىلەن ئۇنى ياخشىلارنىڭ قاتارىغا قويغىلى بولمايدۇ. ۋە لې-
كىن تەبىئەت بېخىل ئەمەس: تىكەندىن گۈل، ھەرىدىن
ھەسەل يارىتىۋېرىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، تىكەنلىك ياغاچتىن
خۇشپۇراقلىق، چىرايلىق كۆرۈنۈشلۈك رەنا يارىتىلغان ئىدى.

بىزنىڭ ئۆزبەكلەردە، قوقانغا مەخسۇس بىر رەڭ،
سېرىقتا مايىل بىر رەڭ بار. لېكىن بۇ رەڭنى كېسىپلا سېرىق، دې-
گىلى بولمايدۇ. چۈنكى بىز ئاغرىق ئادەمنىڭ رەڭگىنى سېرىق
دەيمىز. ساغۇچ، زەپەر رەڭلەرمۇ بۇنىڭغا قوپال كېلىدۇ. تەبى-
رىمىز قوپال چۈشمىسە، بۇ گۈزەل قىز، ئاچ رەنا گۈلنىڭ رەڭ-
گىدە ياكى ئاق - سېرىق رەڭدە يارىتىلغان ئىدى. بەدەنىدە ئۆس-
كەن تۈكلىرىگىمۇ ھىلىقى رەڭنىڭ تەسىرى بولىدۇ. رەنانىڭ چې-
چى گۈڭگۈت - قارا، يەنى كۈن چۈشمەيدىغان جايلاردا قارا
كۆرۈنسىمۇ، ئاپتاپتا بىر ئاز ساغۇچ بولۇپ كۆرۈنەتتى. شۇنىڭ-
غا ئوخشاش رەنانىڭ كۆزىدىمۇ بۇنىڭ تەسىرى كۆرۈنىدۇ.
دۈگلەك كەلگەن جادۇ كۆزى كىشىگە تىكىلىپ قارى-
غاندا، قارىلىقتىن باشقا يەنە بىر تۈرلۈك قىزغۇچ نۇر چاچاتتى.
كىرپىكلىرىنىڭ تۈۋىدە نەپىس بىر سۈرمە دائىرىسى بار ئىدى.
قېشى تۇتاشتەك كۆرۈنسىمۇ تۇغرىسىغا ياتقان ئىككى قىلىچ
ئارىسىنى نەپىس بىر قويۇلۇپ كۆتىرىلىش ئاجرىتىپ تۇراتتى.

بۇرنى ھېچبىر تەنقىتچىگە بېرىشمەيدىغان دەرىجىدە چىرايـ
لىق بولۇپ دائىم ئىزا تارتىش تەبەسسۇمىگە تەييارلا تۇرغان
نەپىس كالپۇكلىرىنىڭ يۇقۇرقى قىسمىدا سېزىلەر ــ سېزىلمەس
تۈكلەر كۆكەرگەن ئىدى. يۈزى سوزۇقمۇ ئەمەس،
لېكىن توقاچتەك دەپمۇ بولمايدۇ؛ كىشىگە كۈلۈپ قارىغاندا
قىزىل ئالما تەكلىرىدە ئىككى تال ئۈست پەش رەۋىشلىك شەـ
كىل ھاسىل بولۇپ، گويا بىزگە ھەقىقى رەنا گۈلى ئېچىلغان
ھالاتتە كۆرۈنەتتى. چاچلىرى ناھايىتى قويۇق، ساناقسىز چاچ
ئۆرۈملىرى ئۇنىڭ كەينىنى پۈتۈنلەي قاپلاۋالاتتى، قەددى ئۇـ
زۇنلۇق بىلەن قىسقىلىقىنىڭ ئوتتۇرىسى، ئوماق بارماقلىرىنىڭ
چىمەلتىگىدە خىنە گۈللىرى؛ ھەر ھالدا بۇ قىز يالغۇز قوقانىڭلا
ئەمەس، ئومۇمەن پەرغانىنىڭ ناخشىلارغا قوشۇلۇپ ماختىـ
لىدىغان گۈزەللىرىدىن ئىدى.

رەنا نىگار ئايىمنىڭ تۇنجىسى؛ بۇ يىل ئون يەتتە ياشنى تولـ
دۇرىدۇ. ساۋادىنى ئاتىسىدىن ئوقۇپ چىقىرىپ، ئون تۆت يېـ
شىدا باشلانغۇچ مەكتەپ پىروگىراممىسىدا بار بولغان ھەممە
دەرسلەرنى تۈگەتكەن. مەسىلەن، دىنىي قىسىمىدىن ــ «ھەپتىـ
يەك»، «قۇرئان»، «چاركىتاپ»، «سوپى ئاللا يار»، «مەسىلەكى
مۇتتەقىن»؛ ئەدەبىياتتىن ــ ناۋايىنىڭ ھەممە ئەسەرلىرى،
«دىۋانى فوزۇلىي مەئىلەيلى مەجنۇن»، ئەمىرىي، پەزلىي ۋە
شۇلاردەك چىغتاي ــ ئۆزبەك چوڭ شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى؛
پارسچىدىن ــ خوجا ھاپىز شىرازى ۋە مىرزى بىدىل؛ ھوسنىخەت،
ئىنشا ۋە باشقىلار. ھازىر بولسا بىر تەرەپتىن قىزلارغا ساۋاق
بېرىپ، ئانىسىغا ياردەملەشسە، ئىككىنچى تەرەپتىن ئاتىسىدىن كافىيە

(ئەرەپ مورفولوگىيىسى ۋە سىنتاكسىسى) ھەمدە شەيخى سەئدىنىڭ «گۈلىستان»دىن دەرس ئالدۇ ۋە شۇنىڭ قاتارىدا ئۆزى ياخشى كۆرگەن چىغىتاي — ئۆزبەك شائىرلىرىنىڭ بەدىئى ئەسەرلىرىدىن ئالاھىدە بىر توپلام تۈزۈم يۈردۇ. بەزىدە «خالىراق جاي»لاردا ئۆزىچە بېيىتلار توقۇسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ پۇرىغى ئۆزىدىن چەتكە چىقمايدۇ. ئەگەر توقۇغان شېئىر ياكى بېيىتى ئۆزىگە ياراپ قالسا، پەقەت بىرىكىشىگىلا كۆرسىتىۋالدۇ ۋە ئۇ كىشىمۇ بۇ سىرنى چەتكە چىقارمايدىغان ئىشەنچلىك، ئۆز كىشىسى!

قىسقىسى، بىز يۇقۇرىدا رەنانىڭ شېئىرىي بىر ھەۋەسىنى كۆرگىنىمىزگە ئوخشاش، ئۇنى پەزىلەت ۋە پاراسەتتىمۇ ئۆتكەن خان زامانلىرى ئەسىرىنىڭ كەم ئۇچرايدىغان بىرىدىن بىر پەزىلەتلىك قىزلىرىدىن سانايمىز ۋە ساناشقىمۇ ئۆزىمىزدە ھەجبۇرىيەت ھىس قىلىمىز.

رەنا قانچە جىددى بولسىمۇ، يەنە ئۇنىڭدا بالىلىق مىجەزى پۈتۈنلەي ساقلىنىدۇ: ئۇكىلىرىنىڭ ھەممە ئويۇنىغا تولۇق ھوقۇقلۇق ئەزا سۈپىتىدە قاتنىشىدۇ، ئانىسىنىڭ كۆزىنى چالغىتىپ، ئوقۇغۇچى قىزلار بىلەن ئۇرۇشۇپمۇ ئالىدۇ، قىزلار ساۋاقلىرىنى بىلىشمىسە قېيداپ، ئۇلارنى ئوقۇتماي تاشلاپ كەتكەن چاغلىرى، ئانچىكى گەپكە چاپسانلا رەنجىپ قالغان چاغلىرى ئۇرغۇن بولىدۇ. رەنا ئۆزىنىڭ مۇنداق ھەركەتلىرىگە قارشى ئانىسىدىن ياخشى - يامان مۇكاپات ئالمىسىمۇ، تولاراق ئاتىسىدىن تەنبىھ ئاڭلايدۇ. كايىش ئاڭلىغىنى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئۇي ئىشلىرى توغرىلىرىدا ئانىسىنى قىسىپ تۇتقانلىغىدىن ۋە قاتـ

تىق قۇللۇقىدىن رەنجىپ، ئاتىسىنى ئانچە ياخشى كۆرمەيدۇ. ئاتىسىدىن ئاچچىقلانغان چاغلاردا ئانىسىغا جىددى قىلىپ: «ھەممە ئەيىپ ئۆزىڭىزدە: ئاتامدىن باشقا تۈزۈك ئەرنى تېپىپ تەككەن بولسىڭىز، بۇنچىلىك قىينىلىپ يۈرمەس ئىدۇق!» دەپ، خاپا بولغان نىگار ئايىمنى كۈلدۈرىدۇ.

قاتتىق رەنجىگەن بىر كۈنى ئاتىسى — سالىھ مەخسۇمغا بېغىشلاپ قىزىق بىر ھەجۋ يازغان ۋە «ئۆز كىشىسى»گە كۆرسىتىپ ئۇنى كۈلدۈرگەن ئىدى، بىز كۈلكە ئۈچۈن بۇ جايغا ئۇنىڭ بىر نەچچە قۇرىنى كۆچۈردىمىز:

ياغلار تۆكۈلسە يەرگە، يېتىپ يالار تەقسىردىم،
بولسا بازاردا پەستىلىك، سېتىپ ئالار تەقسىردىم.
«مېنىڭ ئۈچۈن بىر زىرەك ①، رەنابانۇغا جىۋەك»②
دېسە ئانام — «نە كېرەك؟!» چىشلەپ تالار تەقسىردىم،
«قولاق تېشىش يوسۇن ئەمەس، پۇلنى تېپىش ئويۇن ئەمەس،
جىۋەك تاقاش پەرز ئەمەس!» — غوغا سالار تەقسىردىم.

ھۆرمەتلىك ئوقۇغۇچىنى قەھرىمانلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى بىلەن تونۇشتۇرۇشنى مۇشۇ جايدا توختىتىمىز. ئۇلارنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى مىجەزلىرى ياخشى يېشىلمىگەن بولسا، ھېكايىمىزنىڭ داۋامىدا يەنىمۇ ئېچىلىپ ۋە كېڭىيىپ بارار، دەپ ئوشۇقچە تەپسىلىگە كىرىشمىدۇق.

---

① زىرەك — زىرە.

② جىۋەك — شۇ چاغدا قىزلارنىڭ مەيدىسىگە ئاسىدىغان زىننىتى.

8. بىر ئوردىلىق

مەخسۇمنىڭ ھويلىسى ئىچكىرى - تاشقىرى — ئۈچ قەۋەت ئىدى. كوچىدىن كىرگەندىكى بىرىنچى ھويلىدا مېھمانخانا، مەكتەپخانا ۋە مەشقخانا جايلاشقان. ئىككىنچى ھويلا چاسا، يېرىم تاناپچە كېلىدىغان باغ بولۇپ، بۇنىڭدا شاپتۇل، ئالما، ئەنجۈرگە ئوخشاش مېۋىلىك دەرەخلەر ۋە بىر نەچچە قېرى باراڭلىق ئۈزۈملەر بۆك بولۇپ ئۆسكەن ئىدى.

مەخسۇمنىڭ بالىلار كۆچىدىن ياخشى پايدىلانغانلىقى ئۈچۈن بولسا كېرەك، باغنىڭ ھېچبىر يېرى — بىر غېرىچمۇ بوش قالمىغان، ئۇنىڭدا ھەر تۈرلۈك ئۆسۈملۈكلەردىن بار ئىدى. ئوتتۇرىدىكى باراڭنىڭ ئاستى بىر يېرىم گەز كۆتىرىلىپ ياسالغان سۇپا، سۇپىنىڭ 3 تەرىپىگە يازلىق گۈللەر تېرىلغان، رەيھان ۋە باشقا چېچەكلەر ئەتراپقا ئوز ئەتىرلىرىنى چېچىپ تۇراتتى. بىرىنچى ھويلىدىن كىرگەندە، باغنىڭ سۇپىسىغا، ھەمدە ئىچكىرىگە كىرىدىغان يوللار بار ئىدى.

ھازىر مىزان ئېيىنىڭ ئىككىنچى ھەپتىلىرى، باغنىڭ مېۋىلىرى يېتىلىپ قالغان، بولۇپمۇ باراڭدىكى قارا ھۈسەينى ئۈزۈملەردىن خۇددى ھەسەل تېمىپ تۇراتتى. يوللارغا سۇ سېپىلگەن، سۇپىغا گىلەم سېلىنمىسىمۇ، گۈللۈك كىگىز يېيىلىپ، ئۈچ تەرىپىگە كۆرپىلەر سېلىنغان ئىدى.

مەخسۇم گوشنى ئۆيىگە بېرىپ چىققاندىن كېيىن، ئىككى سائەتلەرچە ھوسنىخەت يېزىۋاتقان بالىلار بىلەن شۇغۇللاندى، ئارىدىن «ئەبجەد» سۆزىنى توغرا يېزىپ چىقالمىغان بىر بالىنىڭ قولىنى باغلاپ ئۆيىگە ئەۋەتتى. بالا ئۆيىدىن سوغا — «قول يېشەر» ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن ھەممىگە رۇخسەت بېرىپ، بۈگۈنكى ۋەزىپىسىنى تۈگەتتى.

مەخسۇم مەشقخانىدىن چىقىپ، ئىچكىرىگە كىرىشكە ئەمدىلا قەدەم تاشلىغان ئىدى، دەرۋازىدىن خىزمەتچىلەر كىيىمىدە بىر كىشى كىردى ۋە مەخسۇمغا كۈلۈمسىرەپ سالام بېرىپ، يېقىنلىشىپ كەلدى. ئوردىنىڭ دىۋانخانا ① خىزمەتچىلىرىنىڭ كىيىمىدە بولغان بۇ كىشىنى مەخسۇم ئۆز ئۆمرىدە بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتاتتى. جاۋاپ سالامىدىن كېيىن كۆرۈشۈشتى. مەخسۇم تەرەددۇتلىنىپ، مەقسەتنى سوراشتىن ئەيمىنىپ، مېھماننى مېھمانخانىغا باشلىدى. مېھمانمۇ تەكەللۇپ قىلىپ تۇرماي، داموللىنىڭ كەينىدىن مېھمانخانىغا كىردى. ئولتۇرۇشتى، دۇئا قىلىندى. ئوردىلىق تەبەسسۇم ئىچىدە مەخسۇمغا قارىغاندىن كېيىن تۈزۈلۈپ ئولتۇرۇۋالدى.

— خاتا قىلمىسام جاناپلىرى مىرزا ئەنۋەرنىڭ ئۇستازى بولسىلا كېرەك؟

— پېقىر . . .

— ئۆي ئىچىلىرى بىلەن ئوبدان سالامەت تۇرۇشتىلىمۇ؟

— ئەلھەمدۇلىللا.

---

① دىۋانخانا — خان ئوردىسىنىڭ ئىش باشقۇرۇش مەھكىمىسى.

مەخسۇمغا كۈتۈلمىگەن رەۋىشتە مېھرىۋانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلغۇچى بۇ ئوردىلىق قىرىق ياشلار چامىسىدا، ئۇزۇن بويلۇق، قارا ئۇزۇن ساقاللىق، سىماپرەڭ سەللىسىنىڭ پېشىنى چۈشۈرگەن، قاردىراق كەلگەن بىر يىگىت ئىدى.

— كەمىنىلىرىمۇ، — دېدى ئوردىلىق، — مىرزا ئەنۋەر بىلەن بىللە دىۋانخانىدا ئىشلەيمەن . . . بەلكى قۇلاقلىرىغا كىرىپ قالغاندۇر، ئىسمىم سۇلتان ئەلى مىرزا!

— ياخشى، ياخشى، — دېدى كۈلۈپ مەخسۇم، — ئەنۋەردىن ئاڭلىغان ئىدىم، جانابلىرىنىڭمۇ تەرىپلىرىنى ئاڭلىغانمەن. قانداق بولۇپ خۇدا يەتكۈزدى؟ پېقىرخانىغا تەشرىپ قىلىشلىرى بىلەن تولا خۇشال بولدۇم.

— ئەدەپسىزلىك بولسىمۇ، — دېدى مىرزا سۇلتان ئەلى، — مۇبارەك خانىلىرىغا باستۇرۇپ كەلدىم. بۇنىڭغىمۇ بۇرادىرىم مىرزا ئەنۋەرنىڭ مۇھەببىتى مەجبۇر قىلدى.

سۇلتان ئەلىنىڭ بۇ كېيىنكى سۆزى مەقسەتنى داموللىغا بىر قەدەر چۈشۈندۈرۈپ قويدى. كۈلگۈللىنىش، ھۇزۇرلىنىش مەخسۇمنىڭ چىرايىغا چىققان ئىدى. كۆزىنى قىسىپراق سۇلتان ئەلىگە قارىدى:

— ياخشى، ياخشى، — دېدى مەخسۇم، — مۇھەممەت رەجەپ مەرھۇمنىڭ ئورنىغا باش مۇنشى ① تەيىن قىلىندىمۇ؟! قولۇم تېگىپ بۇ توغرىدا ئەنۋەر بىلەن سۆزلىشەلمىدىم.

— تېخى تەيىن قىلىنىپ بولمىدى: ئەتە - ئۆگۈن تەيىن قىلىنىپ قالار دەپ تۇرىمىز.

---

① مۇنشى — كاتىپ، باش مۇنشى، مىرزا بېشى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى باش كاتىپ دېمەكتۇر.

— تولا ياخشى. نامزاتلار باردۇ؟

— بار، — دېدى سۇلتان ئەلى، — بىر نەچچە نامزاتلار ھەزرىتى خانغا سۇنۇلغان: جۈملىدىن شائىر مەدھىي، مۇللا شاھادەت مۆپتى ۋە باشقا يەنە بىر نەچچە كىشى. خەۋىرىڭىز بىرلا كېرەك؛ گەرچە ئۆزى رازىلىق بەرمىسىمۇ بىر نەچچە مىرزىلار شاگىرتىڭىز مىرزا ئەنۋەرنىڭمۇ نامزادىنى خالىس ئەرز بىلەن خان جاناپلىرىغا سۇنغان ئىدۇق. ئۈمىت خۇدادىن، يارلىق مىرزا ئەنۋەرگە چىقار، دەپ تۇرىمىز.

مەخسۇم ساقىلىنى تۇتاملاپ تۇرۇپ قارىدى، گويا سۇلتان ئەلىنىڭ كېيىنكى ئىككى جۈملىسىگە قايسى يوسۇندا تەڭ كېلىشتىن ئاجىز قالغان ئىدى.

— بىر نەچچە ياخشىلارنىڭ ئەنۋەرگە بولغان ھۆرمەت ئېتىۋارلىرىنى ئاڭلىغان ئىدىم، — دېدى مەخسۇم مىننەتدار ئاھاڭدا، — ئەمما پېقىرغا شۇ بىر نەرسە مۈشكۈلرەك كۆرۈندۈكى، ئەگەردە ئەنۋەر باش مۇنشىلىك ۋەزىپىسىگە يارلىق ئېلىپ قالسا، بۇ مەنسەپنى ئادا قىلالارمۇ؟ مېنىڭ نەزىرىمدە باش مۇنشىلىك خۇسۇسەن ئۇ جاناپنىڭ ھۇزۇرىدا ھەددىدىن تاشقىرى ئۇلۇغ ۋە مۈشكۈل كۆرۈنىدۇ.

سۇلتان ئەلى يېنىكلا كۈلۈپ قويدى:

— باش مۇنشىلىك مەنسىۋى توغرىسىدىكى پىكىرىڭىز ھەقىقەتەنمۇ توغرا، — دېدى، — ئەمما مىرزا ئەنۋەرنىڭ ھۆددە قىلالىشى سوزسىز. چۈنكى ئەنۋەرنىڭ بۇ ساھەدىكى ئىستېدادى جاناپلىرىدىن كۆرە ماڭا مەلۇمدۇر، بۇ توغرىدا خاتىرجەم بولسىلا.

— دەرۋەقە ئەنۋەرگە ئۇرغۇن ئەمگىكىم سىڭگەن، — دېدى مەخسۇم ماختانغاندەك قىلىپ، — كىچىككىنە چېغىدىن باشلاپ كەمىنىنىڭ تەلىمىدە ئۆستى.

— ئۆز قولۇمدا تەربىيە تاپقان نەچچە يۈز، بەلكى مىڭلاپ شاگىرتلىرىمنىڭ ئىچىدە كۆپ دىققەت — ئېتىۋارىم شۇ بالىغا بېرىلدى. مۇشۇ سەۋەپتىن مۇبۇنچىلىك تەييار بولۇپ قالغان بولسا ئەجەپ ئەمەس دەپ ئويلايمەن ... ۋە لېكىن ھېلىقى سۆزۈم شۇنىڭ ئۈچۈنكى، پەزىلەت ۋە قابىلىيىتى يېتىكلىك بولسىمۇ ياشلىق، كەم تەجرىبىلىك قىلماسمىكىن، دەپ ئويلايمەن.

— بوستانى مەرىپەت ۋە گۈلشەنى ھەقىقەت، — دېدى سۇلتان ئەلى، — ئىمامى ئەزەم رەھمەتۇللاھى ئەلەيھى ئون ئىككى ياشلىرىدا دەرس بېرىپ ۋەھاكازا كۆتۈبى مۇتەبەررەكە كىتاپىنىمۇ باشلىغان ئىكەنكى، بۇ كارامەت جاناپلىرىدىن يوشۇرۇن ئەمەستۇر. بەس، ئىندەللىئۇقالە ياشلىقنىڭ ھېچبىر كەمچىلىك ۋە ئەھمىيىتى يوق. ئەمما پەزىلەت ۋەپاراسەت كېرەك. مەسىلەن، كەمىنىڭىز ئوقۇشتا ئەقايىتكىچە باردىم ۋە كېيىنىدە ئون يىلدىن بېرى مىرزىلىق قىلىمەن. ئۆز ھۈنىرىمدە ياخشى تەجرىبىمۇ ئاشۇردۇم: شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەقىقەتنى ئىقرار قىلىشقا مەجبۇرمەنكى، شاگىرتىڭىز مىرزا ئەنۋەردىن كۆپ دەرىجە تۆۋەنمەن، تەھرىردە، پەرەز ۋە بايان قىلىشتا ئەنۋەرنىڭ ياردىمىگە مۇھتاجمەن. ھالبۇكى يېشىم ئۇنىڭدىن تەگمۇتەك چوڭ، مەن ئوقۇغان دەرسلەرنى بەلكى ئەنۋەر ئوقۇمىغان ... ئەنۋەرنىڭ پاراسىتىگە يالغۇز مەن ئەمەس، ھەتتا

مەرھۇم مۇنشى موللا مۇھەممەت رەجەپنىڭ ئۆزىمۇ قايىل بولۇپ «ئاجايىپ ئوغلان» دەپ قويانتى. مېنىڭ مىرزا ئەنۋەرنى بۇ ئورۇنغا سايە قىلىشىم بولسا، بىرەر غەرەز بىلەن ئەمەس، خالىسانىدۇر. ئەگەر غەرەزگە ھېساپلانسا، مەسىلەن: «بىرەر نائەھلىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەندىن، ئەھلىنىڭ ئىشىزىغىدا چىشلىگەن ياخشى» دىگەن سۆزگە بىنائەندۇر. لېكىن مىرزا ئەنۋەر نىمە ئۈچۈندۇ بىز بىر نەچچە مىرزىلارنىڭ تىلىگىمىزگە قارشى چىقىپ، بىزدىن رەنجىپ يۈرىدۇ. ھەتتا جاناپ خانغا بىر ئەرز كىرگۈزۈپ، مېنىڭ نامزاتىم خاتا كورسىتىلىپتۇ، مەن بۇ ۋەزىپىنى ھۆددە قىلالمايمەن، دەپ ئۆزرە سورىماقچى ئىمىش. ئۇنىڭ نىمە ئۈچۈن بۇنداق قىلىۋاتقىنىنى بىلەلمىدۇق... پېقىر، ئاكا-ئىنىلارتەرەپىدىن، گەرچە ئەدەپسىزلىك بولسىمۇ، ھوزۇرلىرىغا ئىلتىماس بىلەن كەلدىم. ئەڭ ئاۋال، مىرزا ئەنۋەرگە ئاتالمىقلىرى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇستازلىقلىرى بار. سىز جاناپلىرى تەرغىپ قىلسىڭىز ۋە مەسلىھەت بەرسىڭىز، قوبۇل قىلار، دەپ ئويلىدۇق.

— ھەببە! — دىدى مەخسۇم خۇشاللىق بىلەن، — بۇ توغرىدا ياخشى سۆزلەشمىگەن ئىدۇق، سۆزلىشەرمىز، ئىنشائاللا، ئۇنار.

— سالامەت بولۇڭ، تەقسىر!

مەخسۇم ساقىلىنى تۇتۇپ كۆزىنى قىستى.

— بايا پېشىن ۋاقتىدا، — دىدى ئۇ، — جامائەت كەمىندىن سوراپ قېلىشتىلاركى «ئوغلىڭىز ئەنۋەر مۇنشىلىققا تەيىنلىنەرمىش، شۇ خەۋەر توغرىمۇ؟» دەپ...... دىمەك شەھەرگىمۇ مەشھۇر بولغان ئىكەن-دە..

— بەلكى، — دېدى گۇلۇپ سۇلتان ئەلى ۋە ئازدىن كېيىن ئاستاھ بىر تەرەققىسىدە قىلىپ سۆزلىدى، — ئوردىنىڭ ئىچىدىن بىرەئەچچىلىرىمىز ئۇستاز موللا مۇھەممەت نىياز داموللىغا ①ۋە ھەرەمدىن ئاغچا ئايىمغا ② ئەنۋەر توغرىسىدا ئىلتىماس قىلىشتۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن مىرزا ئەنۋەرنىڭ باش مۇنشىيلىققا تەيىن قىلىنىشىغا ئىشىنىمىز. پەقەت ئۇنى ئۇناتساقلا بەس.

— ۋەلېكىن، — دېدى مەخسۇم ئاخىرىدا ئىچىلغان قىياپەتتە، — بۇ تەدبىرىڭلار تولىمۇ ياخشى بوپتۇ؛ يەنى مەسىلەن، خان جاناپلىرىغا داموللا شاغاۋۇل ۋە مەلىكە خانىملارنى ۋاستە قىلىشىڭلار......

— بىزمۇ شۇنداق دەپ ئويلايمىز. ئەمدى ئۈمىت خۇدادىن، نەتىجىمۇ ئارزۇيىمىزدەك بولغاي ......

— ئىنشائاللا.

— دېمەك، مىرزا ئەنۋەرنى ئۇنىتمىش ۋەزىپىسى، ئەدەپسىزلىك بولسىمۇ، سىزگە قالدى-دە، تەقسىر؟ — دەپ سۇلتان ئەلى تەكرار سورىدى.

— خاتىرجەم، — دېدى مەخسۇم قانائەت بىلەن، — ئەلۋەتتە نائىنساپنى كوندۇرەرمىز!

شۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان ئەلى ئۆزىنىڭ بۇ يەرگە كەلگىنىنى ئەنۋەرگە بىلدۈرمەسلىكنى تەكىتلەپ ئورنىدىن تۇردى. مەخسۇم-

---

①خۇدا يارنىڭ شاغاۋۇل باشچىسى - ئىلمىي ۋەزىرى، «تارىخىي شەھرۇھىي»نىڭ ئاپتورى، شائىر.

②خۇدا يارنىڭ ياخشى كۆرگەن خوتۇنى.

نىڭ ئەستايىدىل «تەييارلىغىمىز بار ئىدى» دەپ قاتتىق تۇتۇشىغا قارشى ئۇزرە ئېيتىپ خوشلاشتى. مەخسۇم ئۆز ئۆيىگە كەلگەن ئادەملەرگە تولا ۋاقىتتا قىلمايدىغان ھەددىدىن تاشقىرى بىر تەكەللۇپ بىلەن ئۇنى دەرۋازىغىچە ئۇزىتىپ چىقتى.

9- قىيىداش ۋە ئويۇن

مەخسۇم كەلگۈسىنىڭ تاتلىق خىياللىرىغا چۆمۈلگەن ھالدا ناماز دىگەر ئۈچۈن تەرەت ئېلىۋاتاتتى. تەرەتتە تەرتىپكە رىئايە قىلىش سۈننەت، ئەمما مەخسۇم سۈننەتنى بۇزماقتا. ھەتتا ئوقۇلىدىغان دۇئالارنىمۇ مالىماتاڭلاشتۇرۇۋەتمەكتە ئىدى. مەخسۇم شۇ تەرىقىدە تەرتىپسىز تەرەت ئېلىپ بولۇپ، ئىچكىرىگە كىردى. نىگار ئايىم ئاشخانىدا مانتىلارنى قاسقانغا تىزىپ، قازانغا قويماقتا. رەنا بولسا، ئايۋاندا كىچىك ئۇكىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئولتۇراتتى.

دادىسى يولەكتىن كورۇنۇشى بىلەن رەنا مەسئۇدنى كۆتىرىپ ئورنىدىن تۇردى ۋە قوزۇقتىكى سەللە- پەرىجىنى ئېلىپ، ئايۋاننىڭ دوقمۇشىغا كەلدى، بالىلارمۇ دادىسىنىڭ ئالدىدا ئەدەپ ساقلاشتى.

— ئەنۋەر ئاكاڭ كەلمىدى، سوپا يالغۇز، — دىدى مەخسۇم پەرىجە سەللىسىنى كىيىۋېتىپ، — ناماز دىگەرگە بېرىپ كەلگىنىمگىچە سەن سوپىغا چىقىپ تۇرغىنا رەنا.

— ماقۇل.

دادىسى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، رەنا ئۇكىسىنى كۆتەر-
گەن ھالدا تاشقىرىغا ماڭدى. ئۇنىڭ كەينىدىن مەھمۇد ۋە مەن-
سۇرلارمۇ يۈگۈرۈشتى.

— رەناچا، رەناچا، — دەپ مەنسۇر يىغا ئارىلاش ئۆزىدىن
چېپىپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بولغان مەھمۇدنىڭ ئۈستىدىن
رەنا ئاچىسىغا ئەرز قىلدى. رەنا باغنىڭ سۇپىسىغا يېتىپ قال-
غان ئىدى. مەنسۇرنىڭ يىغا ئاۋازى تېخىمۇ كۈچىيىپ، رىقابەت
ئوتى تۇتىشىپ كەتكەندىن كېيىن، رەنا توختاپ مەھمۇدنى
كايىشقا مەجبۇر بولدى:

— مەھمۇد، مەھمۇد، ئەقلى يوق مەھمۇد!

مەھمۇد توختىدى، ئەمما مەنسۇرنىڭ ئالدىغا ئۆتكەن ئىدى.
مەنسۇر بۇ مەغلۇبىيەتكە چىدالماي، تېرىكىپ يىغلاپ، يەرگە
ئولتۇرۇۋالدى ۋە جاھاننى بېشىغا كىيىپ دات-پەرياد كۆتەردى.
رەنا كېلىپ مەنسۇرنى تۇرغۇزدى ۋە كىيىمىدىكى توپىلارنى
قاقتى.

— يىغلىما، ئۇكام، يىغلىما، — دېدى، — ھازىر دادىسى مەھ-
مۇدنى دۇم-دۇم! توختاپ تۇرغىنا، سەن مەھمۇدنى، داداڭ
كەلگەندە ئېيتىمسام؟!

مەنسۇر «رەناچا» سېنىڭ ھىمايىسىدىن كېيىن ئۇنىڭ يېتەك-
لىشىدە سۇپىغا قاراپ ماڭدى. ئەمما مەھمۇد خېلى ئېزىلگەن
ئىدى:

— دادام يىمە ① قىلاتتى؟ — دەپ سورىدى تۇرغان جايى-
دىن.

---

① نېمە.

— كەلسۇنچۇ هازىر...... ئۆكۈنكى چۈشتىكى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ؟
مەھمۇد جاۋاپ بېرەلمىدى. ئۇنىڭ كۆزىدە ئاچچىق ئارىلاش قورقۇش بار ئىدى. رەنا قوچىغىدىكى كىچىك ئۆكىسى بىلەن سۈپىغا چىقىپ ئولتۇردى. مەنسۇر «رەناچا» سىنىڭ مۇرىسىگە يۆلىنىپ يول ئۈستىدە تۇرۇپ قالغان مەھمۇدقا غالىبانە بىر تۇردە زاڭلىق قىلىپ قارىدى. مەھمۇد بۇ هالغا كۆپ چىداپ تۇرالمىدى. ئۇزىنىڭ يېڭىلىشىگە سەۋەپچى بولغان رەنادىن ئوچ ئېلىش مەقسىدىدە:

— موللىتانىڭ ① خوتۇنى، موللىتانىڭ خوتۇنى . . . هەي، هەي، — دىدى.

رەنا كۈلدى.

— توختاپ تۇر، توختاپ تۇر، سەن ئەدەپسىز، - دىدى ۋە مەھمۇدقا هۇجۇم قىلىدىغاندەك قوزغىلىپ قويدى.

— بىلدىم، بىلدىم: موللىتانىڭ خوتۇنى، موللىتانىڭ خوتۇنى! — دىدى يەنە مەھمۇد ۋە ئىچكىرىگە قاراپ قاچتى.

رەنا كۈلۈمسىرەپ مەنسۇرگە قارىدى:

— شۇنداقمۇ، مەن موللىتانىڭ خوتۇنىمۇ - هە؟ - دەپ سورىدى. مەنسۇر جاۋاپ بېرىش ئورنىغا يولەككە قارىدى ۋە خۇشاللىقى ئىچىگە سىغمىغان هالدا سۈپىنىڭ پەلەمپىيىگە قاراپ يۈگۈردى ۋە ۋاقىرىدى:

— موللىتا، موللىتا، تەلدى، تەلدى.

رەنامۇ يولەككە قاراپ قىزىرىپ كەتتى ۋە ئالدىغا چۈشۈپ قالايمىقان بولۇپ كەتكەن چېچىنى كەينىگە تاشلاپ، ئۆزىنى

① موللىكامنىڭ دىمەكچى.

تۈزەتتى. يولەكتە كۆرۈنگەن ياش يىگىت («مۇللا») سۇپا يولى بىلەن كېلىۋاتاتتى. قارا چۇۋدىق يوللۇق بەقەسەمدىن يىپەك تون كىيگەن، قامەتلىك كېلىشكەن ئەنۋەر بىرىنچى قاراش‑تىلا كۆزگە ئوماق ۋە چىرايلىق كۆرۈنەتتى. قارا سۈرمىلىك كۆزى رەناغا قارىغان ھالدا، ئۆزىگە يۈگۈرۈپ كەلگەن مەنسۇر‑گە يول ئۈستىدە زوڭزىيىپ قۇچىقىنى ئاچتى. مەنسۇرنىڭ مەڭ‑زىدىن سۆيگەندىن كېيىن، ئۇنى كۆتىرىپ سۇپىغا ماڭدى. ئەنۋەرنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن بولسا كېرەك، رەنامۇ ئورنى‑دىن تۇرۇپ، سۇپىنىڭ پەلەمپىيىگە يېقىنلاشتى ۋە تەبەسسۇم ئارىلاش «ھارماڭ!» دېدى.

— ساق بولۇڭ!

ئەنۋەر سۇپىغا چىقىپ، مەنسۇرنى يەرگە قويدى. كەشنى يېشىۋېتىپ رەنا تەرەپكە ئىگىشىپ، ئۆزىگە تەلپۈنۈپ تۇرغان مەسئۇدنىڭ مەڭزىدىن سۆيدى ۋە ئۇنى رەنادىن ئالدى. مەس‑ئۇد ئەنۋەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، تەلپۈنۈپ گىڭىلدىدى ۋە قىيقى‑راپ تېپىچەكلىدى. رەنا ئىككى قولىنى ئۇزىتىپ «كەل ماڭا، كەل» دېدى. مەسئۇد بۇرۇلۇپ ئەنۋەرنىڭ باغرىغا سىقىلدى، كۈلۈش‑تى. ئەنۋەر بالىنى سۆيۈپ ئەكىلەتتى. رەنا مەسئۇدنى خەپىلىدى: «سېنى توختاپ تۇر، بۇجى بالا!» دېدى. ئەنۋەر بالىنى كۆتەر‑گەن پېتى ئولتۇردى، سول تىزىغا مەنسۇر چاپلاشتى ۋە ئۇنىڭ يېنىغا رەنا قوشۇلدى ... شۇ تەرىقىدە ئىككى ئوتتۇرىدا بىردەم مەسئۇدنى سۆيۈشتى. ئەنۋەر بالىنى رەناغا بەرگەندىن كېيىن، سىماپ رەڭلىك شايى سەللىسىنى ئېلىپ ياستۇققا تاشلى‑دى ۋە ياغلىقى بىلەن قاپقارا بولۇپ چىقىشقا باشلىغان بۇرۇ‑تىنى تۈزەتتى. رەنا ئۇدۇلىدا ئۆرە تۇراتتى.

— تېچلىقمۇ؟

— تىنىچسىز، - دېدى كۈلۈپ رەنا.

— كۆڭۈلدىكىدەك ئىكەن بولمىسا . . . ھە، ئېيتقانـ
دەك، - دېدى ئەنۋەر ئولتۇرغان سۇپىسىنى كۆرسىتىپ، -
بۈگۈن جاي چوڭ سېلىنىپتىغۇ؟

— مېھمان كېلەرمىش.

— يالغانچىلىقىڭنى قارا، رەنا، - دېدى ئەنۋەر كۈـ
لۈمسىرەپ، - قانداق مېھمان؟

— مەن نەدىن بىلەي، قانداق مېھمانلىقىنى . . . . . .
پەتىگە كىشىلەر كېلەرمىش، دەپ ئاڭلىدىم.

— پەتىسى نېمىسى؟

— بىلمەيمەن، نېمىسى.

ئەنۋەر ئويلىنىپ يەنە كۈلۈمسىرىدى:

— سېنىڭ پەتەرلىك بولمىسۇن يەنە؟

— مېنىڭ قانداق پەتەرىم بولسۇن: مەن تېخى تە -
رىكمەن.

— تەنۇرگە بۇرنما رەنا، بەلكى سېنى ئەرگە بېرىشمەكـ
چىدۇر؟

رەنا قىزىرىپ تۇردى - دە، گەپنى يەنە كۈلكىگە ئاي -
لاندۇردى:

— مېنى كىمگە بېرەرمىش؟

— سېنىمۇ؟ - دېدى كۈلۈپ ئەنۋەر، — سېنى خالىدىن
باشقا كىم ئالسۇن؟

رەنا قىزلىقىدىكى ئۇكىسىغا قارىغان ھالدا:

— سىز شۇنىڭغا مەسلىھەت بەرسىڭىز ...... مەن قانداق قىلاي! — دېدى ۋە مەنسۇرنى قىچقاردى، — تۇر مەنسۇر، كېتەيمىز.

رەنادا خاپا بولغانلىق كورۇنىشى بار ئىدى، ئەنۋەر رەنادىكى بۇ ئۆزگىرىشتىن ئەپسىزلىككە چۈشتى:

— رەنا، — دېدى ئۇ، رەنا پەلەمپەيدىن چۈشۈۋېتىپتۇختىدى، — راستىنى ئېيت، مېھمان كېلىشى ئېنىقمۇ؟

— مېھمان كېلىشى ئېنىق ھەم كەلدى، — دېدى رەنا جىددى.

ئەنۋەر ئەجەبلەندى:

— مېھمان كەلدى؟

— كەلدى.

ئەنۋەر ئەتراپقا قارىدى:

— قېنى مېھمان؟

رەنا قولى بىلەن ئەنۋەرنىڭ ئۆزىنى كۆرسەتتى:

— ئەنە مېھمان.

— مەن مېھمانمۇ؟

رەنا جىددى رەۋىشتە:

— ئەلۋەتتە، سىز بىزگە مېھمانسىز.

ئەنۋەر يەنە كۈلدى. لېكىن، ئۇنىڭ بۇ كېيىنكى كۈلۈشىدە كۈچىنىش بار ئىدى:

— مەن سىلەرگە مېھمانمۇ؟

رەنا كۈلۈمسىرەپ يەر ئاستىدىن ئەنۋەرگە قارىدى ۋە قولىدىكى خەخشىلىنىشكە باشلىغان بالىنى بەزلەش ئۈچۈن تەۋرەندى.

— بىلمەيمەن ....

رەنانىڭ يۈزىدىن بايىقى جىددىيەت يوقالغانىدەك ئىدى. ئەنۋەرمۇ مەنىلىك ئويۇننى تاشلاپ، چىن ئويۇنغا ئۆتۈپ:

— مېھماننىڭ قوسىغى ئاچ، رەنا، — دېدى، — ئەلۋەتتە، قەدىرلىك مېھمان ئۈچۈن تاڭسىغراق غىزا پىشۇرغانسىلەر، دەپ ئويلايمەن. بۈگۈنكى غىزالارنىڭ ئىسمىنى ئىلتىپات قىلىپ ئېيتىپ بەرسىڭىز ئىكەن.

— مېھماننىڭ ۋەزىپىسى، — دېدى رەنا جاۋابەن، — ئىززەتنى بىلەن ئولتۇرۇش ۋە ئالدىغا قويغان نەرسىنى ماختاپ- ماختاپ يېيىشتۇر ....

— راست ئېيتتىڭىز، قوشناچ، — دېدى ئەنۋەر، — لېكىن، بۈگۈنكى مېھماندارچىلىقلىرىمىز تونۇگۈنكىدەك سۇيۇق ئاش بىلەن بولسا، ماختاپ قولىڭىزغا ياندۇرۇپ بېرىشىمىز ئېنىقتۇر.

رەنا بار ئاۋازى بىلەن كۈلۈۋەتتى:

— بۈگۈن قورۇما شورپىغا، — دېدى رەنا كۈلكە ئىچىدە، — قاتتىق نان چىلاپ يەيسىز، توغرامچا ئورنىغا چامغۇر چاي- نايسىز.

— ئاپىرىن، — دېدى ئەنۋەر، — بۈگۈنكى مېھماندارچى- لىقىڭلاردىن بەك مەمنۇن بولىدىغانغا ئوخشايمەن. ئەگەر مۇمكىن بولسا شۇنىمۇ بىلسەمكى، بۈگۈنكى چامغۇر شورپىسى چوڭ قوشناچىنىڭ قولىدىن قىلىنامدۇ ياكى كىچىك قوشناچىنىڭ- كىدىنمۇ؟

— مېھمان ئۈچۈن بۇنىڭ پەرقى يوق .....

— بىر ئاز خاتالاشتىڭىز، رەنا بانۇ، — دېدى ئەنۋەر، — چۈنكى قول بىلەن قولنىڭ چوڭ پەرقى بار.

— پەرقى بولسا . . . . . . بۈگۈن كىچىك قۇشناچىنىڭ قولىدىن قىلىنغان چامغۇر شورپىسى ئىچىمىز.

— ئۇنداق بولسا كېچىرىسىز، رەنا بانۇ . . . ئەگەردە كىچىك قۇشناچىنىڭ قولىدىن قىلىنغانلىقى ئېنىق بولساق، ئۇ بىزنىڭ ئۈچۈن چامغۇر شورپىسى ئەمەس، قۇش شورپىسىدۇر.

رەنا بۇنىڭغا قارشى نېمىدۇر ئېيتماقچى بولغان ئىدى، تاشقىرىدىن كېلىۋاتقان ئاياق ئاۋازىنى پەملىدى. ئەنۋەرگە بىر كۆلۈپ قاردى - دە، مەنسۇرنى يېتىلەپ ئىشكىرىگە يۈگۈردى.

10. خەيرىخاھ بىر ئادەم

رەنا ئىچكىرىگە قايرىلماستىن باققا مەخسۇم كىردى ۋە تاشقىرىغا قاراپ قىچقاردى:

— مەرھەمەت، شاھىد بەگ، مەرھەمەت!

رەنا ئىچكىرىگە كىرىشى بىلەن داموللىنىڭ كەينىدىن ھاسىراپ - ھىزمىدىگەن، ئەللىك ياشلار چامىسىدا بار، سېمىز بىر كىشى كورۈندى. كوك سەللىسى پېشانىسىنىڭ ئۈستى بىلەن ئورۇلۇپ ئۇسۇك قېشى قاپىغىغا يەتكەن بۇ بەگنىڭ بېلىدىكى كۈمۈش كەمەرى، تولىمۇ يوغىناپ كەتكەن قوسىقىنى يۇقىرىغا كوتىرىپ تۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلاتتى.

ئىشىك تۈۋىدە شاھىد بەگ بىلەن مەخسۇمنىڭ ئوتتۇرىسىدا „چۈشىنىلمەسلىك“ يۈز بەردى:

— سىز مېڭىڭ!

— سىز مېڭىڭ!

— مەن رازى.

— ئەدەپسىزلىك بولدۇ – دە، قىخررر ....

ئۇشۇقچە تەكەللۇپنى شاھىد بەگنىڭ ئۆزى كۆتەرسىمۇ، گوشى كۆتىرەلمەيتتى. تەكەللۇپ قىلىپ تۇرسا، بارغانسېرى ئۆزىگە ھۇزۇرسىزلىق ئاشاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەخسۇمنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى ۋە يول ئۈستىدە «مىرزا ئەنۋەرمۇ كەلگەن ئىكەن، قىخررر......» دەپ قويدى.

ئەنۋەر ئۇلارنى قارشى ئالدى. سۇپىغا چىقىشتى. شاھىد بەگ ئەنۋەر بىلەن ھاسىرىغان ھالدا كۆرۈشۈپ، جاي كۆرسىتىلمەستىنلا سۇپىنىڭ تۆرىگە ئۆزىنى تاشلىدى، چۈنكى پەلەمپەيدىن چىقىشتا خېلى ئىزىلگەن، تەكەللۇپقا تاقىتى قالمىغان ئىدى. دۇئادىن كېيىن ئولتۇرغان يېرىدە تاش تونىنى يەشتى، بېلىدىن كەمىرىنى ئېلىپ، يېنىغا قويدى، سەللىسىنى چىقىرىپ ياستۇقنىڭ ئۈستىگە تاشلىدى ۋە ياغلىقى بىلەن پېشانىسىدىكى تەرلىرىنى ئېرتىپ، ئۆزىنى يەلپۈدى:

— ياخشى، سالامەتمۇ سىز مىرزا، قىخررر؟

— شۈكرى، ئۆزلىرىدىن سورىساق؟

— ئەلھەمدۇلىللا!

ئاندىن مەخسۇم ئەنۋەردىن ھال سورىدى:

— بىر ئاز كېچىكتىڭغۇ، ئەنۋەر؟

— زورۇرەك ئىشلار بار ئىدى.

— سەرمۇنىشى قازا قىلىپ، — دېدى شاھىد بەگ، —

ھەممە ئېغىرلىق سىزنىڭ ئۈستىڭىزگە چۈشكەن بولسا كېرەك مىرزا، قىسقىسى؟

— شۇنداق، — دېدى ئەنۋەر، — لېكىن بەزى ۋاقىتتا ۋىلايەتلەرگە ئالدىراش ئەۋەتىلىدىغان خەت ۋە پەرمانلار چىقىپ قالىدۇ. شۇنداق چاغلاردا ھەتتا قونۇپ ئىشلەشكىمۇ توغرا كېلىدۇ.

شاھىد بەگ يېڭىۋاشتىن پىشانىسىگە يىغىلىپ قالغان تەرلىرىنى ئېرتتى:

—ئىلاجى يوق، ئىلاجى يوق . . . . . .

ئەنۋەر يەرتېگىدىن مەخسۇمغا كوزقىرىنى تاشلىغاندىن كېيىن، ئورنىدىن تۇرۇپ تونىنى يەشتى، ئۇ پەلەمپەيگە بېرىپ كەشىنى كىيىشكە باشلىغان ئىدى، مەخسۇم بۇيرۇدى:

—ئىچكىرىگە كىرىپ خەۋەر ئالغىن، غىزا تەييار بولغان بولسا، ئەپچىقساڭمۇ بولىدۇ.

—خوپ.

— ئەنۋەر ئىچكىرىگە كىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ كەينىدىن قاراپ تۇرغان شاھىد بەگ مەخسۇمغا قارىدى:

— مىرزىنىڭ تەربىيىلىرىگە كەلگىنىگە كوپ بولغاندۇ؟

— ئون توت يىل بولۇپ قالدى.

— ئوز پەرزەنتلىرىدەك بولۇپ قاپتۇ-دە؟

— ئۇنىڭدىنمۇ ئەۋزەل.

— قىزلىرىمۇ چوڭ بولۇپ قالغان بولسا كېرەك؟

— ئىنشائاللا .

—خۇدا ياش بەرسۇن، - دېدى شاھىد بەگ، — مىرزىنى

ئۆزلىرىگە كۆيۈغۈل قىلىشىلىمۇ بولىدىكەن، قىخرر . . . .

— بۇنداق ئۇيىمىزمۇ يوق ئەمەس، — دىدى مەخسۇم، — بالىنى ياشلىقىدىن پەرزەنتىمىزدەك پەرۋىش قىلغاندىن كېيىن، ئەمدى ئۆزىمىزگە كۆيۈغۈلمۇ بولسۇن، دەپ قىزىمىزنى سورىغان نۇرغۇن ئالى نەسەپ ئائىلىلەرگىمۇ بەرمەي كېلىۋاتىمىز.

— بارىكاللا، — دىدى شاھىد بەگ، — ئەسلى ئىنساپ شۇدە . . . . ئىككىنچىدىن كۆيۈغۈللۇق ئۈچۈن نەسەپتىن ئىلگىرى ئىلىم ۋە ئەدەپ، ياخشى پەزىلەتلەر لازىم بولۇپ، بۇمۇ ئۆزلىرىدىن مەخپى ئەمەس، قىخرر . . . .

— ھەببە، — دىدى مەخسۇم كۆزىنى قىسىپ، — بىزمۇ شۇتەرەپلىرىنى ئويلىدۇق.

شاھىد بەگ مەخسۇمنىڭ مەھەللىكلىرىدىن بولۇپ، خۇدايارخاننىڭ زاكاتچىلىرىدىن بىرسى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى شاھىد بەگنىڭ مەخسۇم بىلەن ئانچە يېقىنچىلىقى يوق ۋە ھەتتا ئۆتكەن يىللاردا مەھەللە ئادەملىرىدىن بەزىلىرىنى مەخسۇمنىڭ ئىماملىقىغا قارشى قوزغىتىپ يۈرگەن ئىدى. داموللا بىلەن دوستلىشىش تارىخى بولسا ئىككى-ئۈچ كۈندىن بېرى باشلاندى. چۈنكى مۇشۇ كۈنلەردە ئەنۋەرنىڭ سەرمۇنشى بولۇش ئېھتىمالى شەھەرنىڭ چوڭ-كىچىكلىرى ئوتتۇرىسىدا سۆزلىنىپ قالدى. شۇ ئېھتىمال نەتىجىسىدە مەخسۇمنىڭ دوست ۋە دۈشمەنلىرى ئويلاشقا مەجبۇر بولۇشتى. جۈملىدىن بىزنىڭ شاھىد بەگ زاكاتچىمىزمۇ، مۇشۇ بىر نەچچە كۈننىڭ ئارىسىدا بىرچارەككە يېقىن گوشنى بوقىتىپقويدى. چۈنكى زاكاتچىلار قىسمەن باشمۇنشىينىڭ قول ئاستىدىكى مالىيە بەگلىرى ھېساپلىنىدۇ. ئەگەردە

شاھىد بەگ مەخسۇم بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزەتمەي تۇرۇپ، ئەنۋەر سەرمۇنشىلىككە تەيىنلىنىپ قالسا، بىرەر «پاچە» بولۇش ئېھتىمالى بار ئىدى. شاھىد بەگنىڭ خىيالىچە، گويا مەخسۇم ئەنۋەرگە «پالان بەگ پالان ۋاقىتتا ماڭا بۇنداق ئاداۋەت قىلغان ئىدى، ئەمدى پۇرسەت كەلگەندە سەن ئۇنى زاكاتچىلىقتىن ئېلىۋەت!» دەپ بۇيرۇيتتى ۋە ئەنۋەرمۇ ئۇستازىنىڭ سۆزىنى يەردە قالدۇرماي، سەرمۇنشى بولغان كۈنىلا شاھىد بەگنى خىزمىتىدىن بوشاتقۇزاتتى ....

شاھىد بەگ ئەنۋەرنىڭ سەرمۇنشى بولۇشىنى، ئەلۋەتتە خالىمايتتى. ئەمما ئەنۋەرگە قارشى بىر ئىش قىلىش كۈچىگىمۇ ئىگە ئەمەس ئىدى. گەرچە ھازىر ئەنۋەرنىڭ سەرمۇنشىلىققا بەلگىلىنىشى بىر ئېھتىمال بولسىمۇ، شاھىد بەگ ھەر ئېھتىمالغا قارشى چارە كۆرۈپ قويماقچى ئىدى. بۇنىڭدىن ئۈچ - تۆت كۈن ئىلگىرى مەخسۇمغا يېقىنلىشىش نىيىتىدە ئاۋال ئۇنىڭغا ئىقتىدا قىلىپ ناماز ئوقۇدى (ئىلگىرى مەخسۇمنىڭ كەينىدە ناماز ئوقۇمايتتى!). خۇپتەن نامىزىدىن كېيىن ھالقىغا كىرىپ مەخسۇمنىڭ تىلاۋىتىگە قاتناشتى. ئەتىسىگە بامدات نامىزىدىن كېيىن مەخسۇمغا سالام بەردى ۋە ئۇنىڭدىن ئەھۋال سوراپ: «ئاڭلاپ بەك خۇشال بولدۇم، ھەرھالدا سەرمۇنشىنىڭ ئۆز ئادەملىرىمىزدىن بولغىنى ياخشى؛ بۇ توغرىدا ئوردىلىق ئاغىنىلەرگە ئىلتىماسمۇ قىلىپ قويدۇم» دېدى. مەخسۇم ئۆز ئىشىدا قانچىلىك پىششىق بولسىمۇ، دوست بىلەن دۈشمەننى ئاجرىتالمايتتى، يەنە توغرىسى — نەچچە يىللىق ئاداۋەتلەرنى ئىككى ئېغىز تاتلىق سۆز ياكى بەش پۇللۇق مەنپەئەت بەدىلىگە ئۇنتۇپ قالىدىغان ئىدى. بۇنىڭدىمۇ شۇنداق بولدى:

«خوتۇنتالاق شەيتانغا ھاي بېرىپ ئاداۋەتنى تاشلاپتۇ، ئەنۋەرنىڭ سەرمۇنشىي بولۇشىغا خۇشاللىنىپتۇ، شەيتىنى چوڭ بولسىمۇ ئىنساۋى كەم ئەمەس ئىكەن» دەپ شاھىد بەگكە دوستانە مۇئامىلە قىلدى ۋە ئەنۋەرنىڭ ئىشى توغرىسىدا بىلگەنلىرىنى سۆزلىدى: ھازىر نامزىدگەرگە چىققاندا يەنە شاھىد بەگ بىلەن ئۇچرىشىپ سۆزلەشتى. ۋە ئەنۋەر «ئەخمەق» نىڭ بۇ ئىشقا نارازىلىقىدىن شىكايەت قىلدى. شاھىد بەگ بىرئاز ئويلىغاندىن كېيىن: «مەن ئۆزەم مىرزا ئەنۋەر بىلەن بىر سۆزلىشەي بولمىسا ......» دېدى. چۈنكى ئەگەردە ئەنۋەر باش مۇنشىي بولۇپ قالسا ۋە بۇنىڭدا ئۆزىنىڭمۇ قاتنىشى بولسا ئەلۋەتتە . . . . . . ھەدىيە، شۇخىيالدا شاھىد بەگنىڭ كۆزى ئالىقانچە يەرلەرنى كۆرۈۋالدى.

— مىرزىنىڭ ئۆيدە بولۇش ۋاقتىنى ئېيتسىڭىز، ئۆزەم يېنىغا كىرەر ئىدىم، — دېدى.

ئەنۋەر «يوق گەپ، ئانچىكى بولمىغۇر گەپ» دەپ مەخسۇمنىڭ بۇ توغرىدىكى سوئاللىرىغا ئەھمىيەتسىزلا قىلىپ جاۋاپ بېرەتتى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن مەخسۇممۇ ھازىرغىچە مەسىلىگە ئىشەنچسىز قاراپ كېلىۋاتاتتى. قارايدىغان بولسا بۇ گەپ پۈتۈن قورغان خەلقى ئاغزىدا سۆزلىنىپ قالدى ۋە بۇنىڭ ئۈستىگە سۇلتان ئەلى مىرزا مەخسۇمدىن جىددى ئىلتىماس قىلىپ كەتتى. مۇشۇ سەۋەپلەرگە بىنائەن مەخسۇمنىڭ كۆز ئالدىدا، ئەنۋەرنى ئۆتكۈزۈش مەسىلىسى جىددىلەشكەن ۋە شاھىد بەگنىڭ ھېلىقى سۆزىدىن كېيىن ئۆز يېنىغا ياردەمچىلەر، مەسلىھەتچىلەر ئېلىش لازىملىقىنىمۇ ھېس قىلغان

ئىدى. شۇ خىيال بىلەن شاھىد بەگنىڭ ھىلىقى تەكلىۋىنى چىن كۆڭلىدىن قوبۇل قىلدى:

— ھەيبە . . . ئېھتىمال ئەنۋەر ئۆيگە كەلگەن بولسا كېرەك؛ لازىم تاپسىڭىز مەن بىللە مەرھەمەت قىلىڭ، — دېدى.

11. مەخسۇمنىڭ تەھدىتى

ئەنۋەر ئوتتۇرىغا داستىخان سېلىپ، ئىككى لىگەندە مانتا ئەپچىقىپ قويدى، ئۈچ كىشى ئولتۇرۇپ، مانتا يېيىشكە كىرىشتى، غىزا داۋامىدا شاھىد بەگ ئاستا - ئاستا مەقسەتكە يېقىنلىشىپ كەلدى:

— خەلق ئاغزىدا گەپ - سۆز كۆپ، — دېدى مانتا چايناپ، — گويا سىز مەرھۇم سەرمۇنشىينىڭ ئورنىغا تەيىن قىلىنارمىشسىز، دەپ. . . بۇ ھەقىقەت گەپمۇ، ياكى قۇرۇق گەپمۇ، ياخشى بىلەلمىدۇق. بۇ سۆزنىڭ ھەقىقەتىنى ھازىر ئۆزىڭىزدىن ئاڭلايمىزغۇ ۋە لېكىن سىزگە خەيرىخاھ بولغان بۇ تەقسىرىم ۋە مەندەك ئادەملەرنى بۇ خەۋەر تولىمۇ خوشال قىلدى، قىخرر. . . ھەقىقەتەنمۇ بۇ مەرتىۋىگە تولىمۇ لاياقىتىڭىز بار ئىكەنلىكىنى ئوردا ئەرباپلىرىدىنمۇ ئاڭلايمىز . . . . . .

شاھىد بەگ سۆزنى شۇ يەرگە ئەكېلىپ مەخسۇمغا قارىدى. مەخسۇم ساقىلىدىكى خېمىر پارچىسىنى ئېلىپ، مېھمانىنى لىگەنگە تەكلىپ قىلدى.

— تۈنۈگۈن ۋە ئۆلۈشكۈلىرى، — دېدى مەخسۇم لىگەندىن ئالغان مايتىسىنى قولىدا تۇتقان پېتى، — بۇ خەۋەرلەرگە مەنمۇ ئىشەنمىگەن ئىدىم. ئەمما بۈگۈنكى داۋراڭ مېنىمۇ ئەجەبلەندۈرۈپ قويدى. دەرۋەقە ئەنۋەر سەرمۇنشىيلىقتا تەيىن قىلىنسا بۇنىڭ نېمە غارايىپلىقى بار؟ ئەلھەمدۇلىللا يەزىلەتلىرى يېتەرلىك، ئەقلى تولۇق ۋە قابىلىيىتى بىرلا يەنە شۇنىڭدەك . . .

ئەنۋەر قولىنى لىگەنگە ئۈزىتىۋېتىپ كۈلۈمسىرەپ قويدى. شاھىد بەگ كەچقۇرۇنقى ئىسسىق ۋە مايتىنىڭ ھارارىتى تەسىرىدە يەنە ئوبدان تەرلىگەن ئىدى. قولياغلىقى بىلەن پېشانە ۋە بويۇن تەرلىرىنى ئېرتىۋېتىپ، ئەنۋەرگە قارىدى:

— خوش، مىرزا ئەنۋەر؟

— شۇنداق گەپلەر بار، — دېدى ئەنۋەر مەخسۇمغا كۆز قىرىنى تاشلاپ، — ئەمما بۇ گەپلەر مېنىڭ خاھىشىم ۋە رىغبىتىمدىن تاشقىرى بولماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ گەپ - سۆزلەرگە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىمەيدۇ.

شاھىد بەگ مەخسۇم بىلەن كۆز ئۇرۇشتۇرۇۋالدى.

— يەنى سىز سەرمۇنشىيلىقنى خالىماسسىز؟ — دەپ سورىدى.

— ئەلۋەتتە.

— سەۋەپ؟

— سەۋۋى شۇكى، — دېدى ئەنۋەر، كۆزىنى داستىخاننىڭ ئالدىقايسى بىر نۇقتىسىغا تىككەن ھالدا، — مەن بۇنىڭدەك مەسئۇلىيەتلىك، بولۇپمۇ تەنتەنىلىك ۋەزىپىلەرگە ھەۋەسكار ئەمەسمەن.

— ئەلۋەتتە، شۇنداققۇ، — دېدى شاھىد بەگ، — ئەمما كىشى، خۇسۇسەن سىزگە ئوخشاش يىگىتلەر ھەممىشەم بىر جايدا تۇرۇپ قېلىشمايدۇ. تەجرىبە، قابىلىيەتلىرى ئۆسكەنسېرى، يۇقۇرىراق مەرتىۋىلەرگە چىقىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭدەك سىزنىمۇ يۇقۇرى مەرتىۋىگە كۆتەرمەكچىگە ئوخشايدۇكى، قىخىرر . . . بۇنى سىزنىڭ ھەۋەسكارلىقىڭىز ئەمەس، پەزىلەتلىرىڭىز تەقەززا قىلىپ، بۇنىڭدىن ئاساسەن ھەرقانچە قارشى بولسىڭىزمۇ قىخىرور . . . لاياقىتىڭىز يەنە سىزنى بۇ خىزمەتنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ!

— مېنىڭدە كىشىلەر مۇبالىغە قىلىۋەتكەنچىلىك دەرىجىدە قابىلىيەت يوق! — دېدى ئەنۋەر، بېشىنى كۆتەرمىگەن ھالدا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوردىغا تونۇگۇنلا بارغان ماڭا ئوخشاش ياشلارنىڭ «باش مىرزا بولسامەن» دەپ ئۆمىتلىنىشلىرىنىڭ ئۆزى بىر كۈلكىلىكتۇر. يەنى دىمەكچىمەنكى، بۇۋەزىپە تەمەسىدە ئون، يىگىرمە ۋە بەلكى ئوتتۇز يىللاپ كۆزىنى تىرت قىلىپ كەلگەن مۇنشىلار، مۇيتى ۋە شائىرلار بار. ئۇلارنىڭ يېنىدا ماڭا ئوخشاش بىر ياش، تەجرىبىسىزنىڭمۇ تەمەلىنىشى كۈلكىلىك ئەمەسمۇ؟ بولۇپمۇ ئوردىدىكى ئۆرپ - ئادەتلەرنى ۋە تەجرىبەلەرنى ئۆز كۆزىدىن ۋە بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇرغان كىشىلەر تەرىپىدىن بۇ سۆزلەرگە راست دەپ ئىشىنىلگىنىگە ئەجەپلىنىمەن . . . . . .

شاھىد بەگ قۇلىنى ئېرتىۋىتىپ كۈلدى.

— مۇشۇ ئىشەنچىسىزلىكىڭىزنىڭ ئۆزىمۇ بىر بالىلىق!

— بالىلىق، بالىلىق! — دەپ قىيدى مەخسۇم.

مانتا يېيىلىپ بولدى، مەخسۇم لىگەنلەرنىڭ تېگىنى ئېچىپ يالىدى. دۇئادىن كېيىن لىگەن ۋە داستىخانلارنى ئېچكىرىگە ئەپكىرمەكچى بولغان ئەنۋەرنى شاھىد بەگ توختاتتى:

— لىگەنلەرنى قويۇپ تۇرۇڭا، مىرزا، ئاۋال ھېلىقى مەسىلىنى بېشەيلى!

ئەنۋەر قولىدىكى داستىخان ۋە لىگەنلەرنى سۇپىنىڭ لېۋىگە قويۇپ ئولتۇردى. مەخسۇم قاتتىق كېكىرىپ، ئۈستىدىن «ئەلھەمدۇلىللاھ» دەۋالدى.

— خوش، مىرزا ئەنۋەر؟

— گەپ ھېلىقىدەك بەگ ئاكا، — دېدى ئەنۋەر، — بۇ مەسىلە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىمەيدۇ.

شاھىد بەگ مەخسۇمغا قارىدى. مەخسۇم ئەنۋەرنى سىلىكىدى:

— ئەرزىمىدۇ، ئەرزىمەيدۇ، سەن گەپكە قۇلاق سالغىن — دە، ئەنۋەر بالام!

— خوپ، مەرھەمەت قىلسىلا.

— ئاڭلىشىمىزغا قارىغاندا، — دېدى قولىنى ئويناتقىپ شاھىد بەگ، — جاناپقا سۇنۇلغانلار ئارىسىدا سىزنىڭمۇ نامزاتىڭىز بار ئىكەن!

ئەنۋەر كۈلۈمسىرىدى:

— بار دەپ ئاڭلىدىم.

— ئىزدىنىدىكى ئىشەنچلىك كىشىلەرنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، يارلىق سىزنىڭ ئېتىڭىزغا بېرىلارمىش.

— «بولدى» بىلەن «بولارمىش» ئارىسىدا چوڭ پەرق بار.

— خوپ، — دېدى ئۆزىنى يەلپۈپ شاھىد بەگ، — بىز بۇ ئىككىسىنى بىر ياققا قايرىپ قويايلى - دە، ئىككى ئارىدىن «ئەگەردە بولسا» «پېلىنى ئالايلى، ھى ھى ھى ھې. . . ئەگەردە يارلىق سىزنىڭ نامىڭىزغا بولۇپ قالسا، سىز شۇ چاغدا قانداق قىلىسىز؟

ئەنۋەر كۇلۇپ مەخسۇمغا كۆز قىرىنى تاشلىدى.

— سىز بۇ «ئەگەردە بولسا»غىمۇ ئىشەنمەڭ، بەگ ئاكا!

مەخسۇم ھومىيىپ ئەنۋەرگە قاراپ قويدى. شاھىد بەگ يەنە سورىدى:

— سىز شۇ ئېھتىمالغا قارشى جاۋاپ بېرىڭ - دە، قىرغىز!

— مەن ئىستېپا ۋە ئۆزرە ئەرزىسى بېرەتتىم.

— ھاماقەت، — دېدى مەخسۇم ۋە تەتۈر قارىۋالدى.

شاھىد بەگ ئەپسۇسلانغاندەك بېشىنى چايقىدى:

— بۇ سۆزىڭىز بىلەن بايىقى گېپىڭىزگە قارشى چىقتىڭىز. بايا «مېنىڭدىن باشقا بولىدىغانلارمۇ بار. مەن بۇ ئىشقا ئۆمىتـ لەنمىسەممۇ بولىدۇ» دېگەندەك قىلىۋىدىڭىز. ھازىر بولسا باشقا گەپ قىلىۋاتىسىز، قىرغىز.

— كۆپرانى نىمەت، نان تەپكۇلۇك، — دېدى مەخسۇم.

ئەنۋەر يەنە كۈلۈمسىرىدى، ئەمما جىددى تۇس ئالغان ئىدى:

— ياخشى، كىشىلەر ئويلىغاندەك، مېنىڭ مىرزا بېشىلىققا قابىلىيەت ۋە لاياقىتىممۇ بولسۇن. ئەگەر يارلىق بىر سىلسە بۇ ۋەزىپىنى قوبۇلمۇ قىلاي، — دېدى ئۇ، — ئەمما ئاۋۇ — يىگىرمە ئوتتۇز يىلدىن بېرى شۇ مەنسەپنىڭ قايغۇسىدا كەلگەن ئادەملەر

جىم ياتىدۇ، دەپ ئويلامسىلەر، دائىم چاپۇتلىمايدۇ، دەپ ئىشىنەمسىلەر؟ مانا مۇشۇ ئەندىشىدە، تۆۋەن ۋە ئەھمىيەتسىز بولسىمۇ، ھازىرقى خىزمىتىمنى ئەلا كۆرىمەن ۋە شۇ ئوي بىلەن، تەخسىرىم ئېيتقاندەك، كۇپرانى نىمەت قىلماقچى بولىمەن.

شاھىد بەگ مەخسۇمغا قارىدى، مەخسۇم ئەنۋەرگە قارشى چىقتى:

— سەن ئۆز ئىشىڭنى بىلىپ قىلساڭ، ۋەزىپەڭدە سۇسلۇق كۆرسەتمىسەڭ، — دېدى يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن، — ساڭا پۈتۈن ئالەم دۈشمەن بولغاندىمۇ بىر تال مويۇڭنى ئىگىلمەيدۇ. چۈنكى ھەق ھەمىشە غالىپ، ھەقسىزلىك بولسا مەغلۇپ، تۆھمەت ۋە بوھتان خەۋپىدە مەرىكىدىن يۈز ئۆرۈش — يىگىتلەرنىڭ ئىشى ئەمەس. يەنى مانا مۇشۇنىڭ مىسالى تۈركىيدىمۇ بار: «قۇچقاچتىن قورقۇپ، تېرىق تېرىمىغان»، دەپ قورقۇنچاق ئادەملەرنى زاڭلىق قىلىشىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش سەنمۇ قۇچقاچتىن قورقۇپ، تېرىق تېرىمىغۇچىلار خىلىدىن بولساڭ .... مەن خاتالىشىپ يۈرگەن ئىكەنمەن-دە، بالام!

— ھەقىقەت!...... — دەپ كۈلدى ئەنۋەر ۋە بىر ئاز ئويلىنىپ توختالدى، — ھەقنىڭ ھەقسىزلىككە غالىپ ئىكەنلىكىنى ئېغىزدا ئاڭلىسامۇ، مۇشۇ چاقىچە ئەمەلدە كۆرەلمىدىم مەسىلەن، مېنىڭدىنمۇ ئۆزەڭلەرگە روشەنرەك مەلۇمكى، مىرزىلاردىن سەيىدخان، موللا سىدىق ۋە مۇمىنجانلارنىڭ بېشىغا قانداق پالاكەتلەرنى سېلىشىدى، ھالبۇكى، ھەقىقەتتە ئۇلار خان ئويلىغاندەك خىيانەتچى ئادەملەر ئەمەس، پەقەت بۇ ئۈچىنىڭ يامانلىقلىرى بىر نەچچە ئاداۋەتلىك مىرزىلارنىڭ توقىغان توھ-

ھەت ۋە بوھتانلىرى ① ئىدى. بولۇپمۇ ئۆزەم بىر نەچچە يىلدىن

---

①بىر ۋاقىتتا خۇدايار ئادىل پادىشا بولۇش نىيىتىدە مەزكۇر ئۈچ مىرزىنى يوشۇرۇن رەۋىشتە ۋىلايەتلەرگە ماڭغۇ-زۇپ، ئۇلارغا:

«زالىم بەگلىرىم، پارىخور قازى ۋە باشقا ئەمەلدارلىرىم بولسا، ماڭا بىلىپ بېرىڭلار، مەن ئۇلارنىڭ جازالىرىنى بېرىمەن» دەپ بۇيرۇيدۇ. سەيىدخان، موللاسىدىق ۋە مۇمىنجان — ئۈچى ۋىلايەتلەردە بىر نەچچە ۋاقىت يوشۇرۇن يۈرۈپ، بەگ، قازى، ئومۇمەن مەنسەپدارلارنى تەكشۈرۈپ چىقىشىدۇ. ئۇلارنىڭ توغرا باھا بېرىشلىرى نەتىجىسىدە مەمۇرلاردىن 90 پىرسەنت دىگۇدەك زالىم ۋە پارىخور كورسىتىلىدۇ. خان بۇ ئەھۋالغا ھەيران بولۇپ، ئوردىدىن بىر نەچچە كىشىگە سىرنى ئاچىدۇ. بۇ كىشىلەر ھىلىقى ئۈچ مىرزىنىڭ دۈشمەنلىرىدىن بولۇپ، خانغا ئىغۋا قىلىشىدۇ: «مىرزىلار ئۆزلىرىگە پارا بەرگۈچىلەرنى ياخشى كۆرسىتىپ، بەرمىگەنلەرنى يامان كۆرسەتكەن. بولمايدىغان بولسا سىزنىڭ ئادالەتلىك زامانىڭىزدا شۇنچىلىك يامانلار بولامدۇ؟ بۇ نائەھلىلار نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ، جا-نابىڭىزنىڭ كىچىكلىك سادىق قۇللىرىڭىزنى سىزدىن يۈز ئورۇ-تۇشكە ۋە سەلتەنىتىڭىزگە زىيان سېلىشقا سەۋەبچى بولۇشمىسۇن يەنە» دەيدۇ. «ئادىل پادىشا» ئىغۋاغا ھوك چۈشۈپ ئىشىنىپ مەزكۇر ئۈچ مىرزىنىڭ قۇلاق بۇرۇنلىرىنى كېسىپ ئۆزلىرىنى ئوردىدىن ھەيدەشكە ۋە ئۇلار كۆرسەتكەن 10 پىرسەنت ياخشى كىشىلەرنىمۇ ئىشتىن ئېلىشقا بۇيرۇيدۇ. يۇقۇرىدا ئەنۋەر ئەنە شۇ ۋەقەنى ئىشارەت قىلماقتا.

بىرى ئوردىدا ئىشلەپ، شۇنىڭدەك ئۆز ئارا پىتنى- پاساتلارنى
ھەر كۈنى ئۇچراتماقتىمەن ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن بىزلغانغان بىر
مۇھىتتا بۇنداق تالاشتىكى ۋەزىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشتىن
ھەزەر قىلىمەن.

— سىنىڭ مىسالىڭ، — دېدى مەخسۇم بىر ئاز كۆچەنگەن
ھالدا، — كەم بولىدىغان ئىشلاردىندۇر ...... ئەگەر شۇنداق ھا-
دىسىلەرنى ئويلاپ تۇرساڭ، ئوردىدا ئەمەس، ھەتتا كوچىدىمۇ
يۈرۈشۈڭ مۇمكىن ئەمەس، بەختىڭ بۇنچىلىك كۈلگەن ئىكەن، قورقان-
چاقلىق بىلەن دۆلەت قۇشىنى قولىدىن ئۇچۇرۇش كۇپرانى
نىمەت، بالام!

— ھە، تەخسىر، — دېدى شاھىد بەگ، — خۇددى ھىكمەت-
نىڭ ئۆزىنى سۆزلەيسىز، — ...... ئۇكام مىرزا ئەنۋەر، بەخت
دېگەن نىمە يىگىتكە پۈتۈن ئۆمرىدە پەقەت بىر قېتىم قارايدۇ،
قىخررر؛ ئەگەر شۇنىڭدا چىڭ تۇتۇپ قالمىسىڭىز ياخشى، بولمىسا
ھەمىشەم ئاتىنىڭ كەينى پۈتى بولۇپ قېلىۋېرىسىز-دە.

— تىلەك ۋە تەشۋىقاتىڭلار خالىسانە بولغانلىقى ئۈچۈن
تەشەككۈر ئېيتىمەن، — دېدى ئەنۋەر، — يەنە شۇ ھالدا مېنى ئو-
زۇرلۈك ھىساپلاڭلار ......

مەخسۇم يەنە تېرىكتى، ئوڭ كۆزىنى قىسىپ، ئەنۋەرگە
بىر يېپىندىن قارىدى، چۈنكى ئۇ ناھايىتى ئاچچىقى كېلىپ كەت-
كەن چاغلاردا كىشىگە شۇنداق قارايتتى.

— مەن كىم، ئەنۋەر!؟

— سىز ...... سىز ئۇستازىم ......

— شۇنداق بولسا، ئۇستازىڭنىڭ، — دېدى مەخسۇم، — مۇشۇ

كۆنگدچە قايسى تەلىمىدىن زىيان ۋە قايسى مەسلىھەتىدىن زاياـ
لىق تارتتىڭ؟

ـــپايدىدىن باشقا ھىچ! لېكىن ئۆز ئۆمرۈمدە بىر كاۋۇـ
لىق قىلماقچىمەن.

مەخسۇم يەنە تېرىكىپ، بىرـ ئىككى تامشۇندى:

ـــ باشقا نەرسىگە كاۋلىق قىلساڭ قىل، لېكىن بۇنىڭـ
غا قىلىشىڭ ھاماقەتلىكىنىڭ ئۆزى! ـــ دىدى قولىنى شىلتىپ،ـــ
ئەگەر مەن ساڭا ئۇستاز ۋە ئاتا بولسام، بۇ ئىشقا قولاق سالماي
قالغىنىڭنى ئۆزەڭ بىل، ماقۇلمۇ؟!

ئەنۋەر ئۈنچىقمىدى، چۈنكى مەخسۇم كېيىنكى جۈملە بىـ
لەن مەلۇم بىر تەھدىتكىچە بېرىپ يەتكەن ئىدى.

ـــ تېرىكمەڭ،ـــتېرىكمەڭ، ـ دىدى شاھىدبەگ،ـــ مىرزا
ئەنۋەر سىز ئۈيلىغان يىگىتلەردىن ئەمەس. ئەلۋەتتە، مىرزا
ئەنۋەر ئېيتقاندەك، قىخررر ...... ئوردىدا شۇنداق ئىشلارمۇ
يوق ئەمەس ۋە لېكىن مەن تەكشۈرۈپ باقسام، قىخررر، شۇـ
نى ئېيتىپ قويايكى، ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى مىرـ
زا ئەنۋەرگە ھۆرمەت بىلەن قارايدۇ. چۈمۈلىنىڭ جېنـ
نىنى ئاغرىتمىغان ئادەمگە كىممۇ ئاداۋەت قىلسۇن، قىخـ
ررر ....

ـــ ھەيھە! ـــ دىدى مەخسۇم، ـــ ئەمدى نىمە قالدى،
ئاردا بالىلىق خەۋپىدىن باشقا ھىچنىمە يوق ...... ئېيىغا
قىرىق تىللا مۇئاش، تۈرلۈك ـ تۈرلۈك شاھانە ھەدىيەلەر،
يەنە ـــ ئەلدىن كۆرۈلىدىغان ئابروي ھۆرمەت، ھەي، ھەي،
ھەي ......

مەخسۇمنىڭ كېيىنكى جۈملىسى ئەنۋەرنى كۈلۈمسىرەتتى، ئۇ كۆچىنىپ جىددىيىتىنى ساقلىغان ھالدا:

— ھازىرچە مېنى باش مۇنشى قىلىپ يارلىق بېرىشكىمۇ يوق، — دېدى، — شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ توغرىدا سۆزلىشىش مېنىڭچە بولسا تېخى بالدۇرراق كۆرۈنىدۇ.

— مەنمۇ بۇنى بىلىپ تۇرۇپتىمەن، بالام ئەنۋەر، — دېدى مەخسۇم، مۇلايىملىشىپ، — ئەگەردە بۇ مەرتىۋىنى خۇدايى تائالا ساڭا نېسىپ قىلسا، ھېلىقىدەك باللىق ئەقلىڭ بىلەن نوۋۇت قىلىپ قويمىغىن، دەپ سۆزلەۋاتىمەن. ئاڭلىشىمغا قارىغاندا، جاناپقا بىر ئەرز يېزىپ، ئۆزەڭنى بايان قىلماقچى ئىمىشسەن ......

— كىم ئېيتتى؟

— كىم ئېيتقىنىنى قويىۋەر. ئەمما بايىقى ھەركەتلىرىڭ بۇ ئىشتىمۇ قايتىيالىغىنىڭغا بىزنى ئىشەندۈرىدۇ. ھەقىقەتتىمۇ مۇشۇ خەۋەر راستمۇ؟

— سىزگە ئېيتقان كىشى بەلكى بىلىپ سۆزلىگەندۇر ...... ئەگەردە سىز بۇ پىكرىمنى ماقۇل كۆرمىسىڭىز ...... ئەلۋەتتە ......

— ھەببە، — دېدى مەخسۇم پۈتۈنلەي ئېچىلغان قىياپەتتە، — باللىق لازىم ئەمەس، قورقۇنچاقلىق تولا ئاجىز بىسۈپەت: «ئېسىلساڭمۇ ئېگىز دارغا ئېسىل» ماقالىسى تولا داڭلىق ھېكمەت سۆزدۇر.

مەخسۇم شۇ گەپنى ئېيتىۋېتىپ قانائەتلەنگەن ۋە مەغرۇر ھالدا شاھىدبەككە قاراپ قويدى. چۈنكى ئۇ بۇ مەغرۇرلۇقتا

ئىككى جەھەتتىن ھەقلىق ئىدى: „ئەگەردە سىز ماقۇل كۆرمە-سىڭىز ......“ دەپ ئەنۋەر ئۆز رازىلىق بەلگىسىنى مەخسۇمە-نىڭ شەخسى بىلەن بىلدۈردى ۋە شۇ جۈملە بىلەن ئۇستازى-دىن باشقىلارنىڭ ئۆز رايىغا قارشى كېلەلمەيدىغانلىقلىرىنى چۈشەندۈردى.

ياخشىغىنا يېيىلگەن مانتۇ ۋە ئادەتتىن تاشقىرى ھا-سىراپ - ھۆمىدەپ چىق سۆزلەش نەتىجىسىدە شاھىد بەگ ھېرىپ ياستۇققا يۆلىنىپ قالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى ئوتتۇرىدىكى چۈشىنىشنى يانپاشلاپ ياتقان پېتى تەب-رىكلىدى:

— بارىكاللا، مىرزا، گەپ شۇنداق بولسۇن، قىخررر......

بىر - ئىككى پىيالە چاي ئىچىشكەندىن كېيىن، مەخسۇم بىلەن شاھىد بەگ دۇئا قىلىپ، نامازشامغا قوزغىلىشتى، ئەنۋەر شاھىد بەگنى ئوتتۇرا ئىشىككىچە ئۇزىتىپ باردى. شاھىد بەگ ئەنۋەر بىلەن خوشلىشىۋېتىپ:

— ئىنشائاللا، يارلىقنى ئالسىز دەپ ئويلايمەن ......
بىر نەچچە زاكاتچىلار توغرىسىدا سىز بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغان گەپلەرمۇ بار. ئۆز پەرزەندىمىزدەك بىلگەنسىز؛ سىزنىڭ مىرزا بېشىلىقا تەيىنلىنىشىڭىز بىزنىڭ كۆتكەن مۇددىئايىمىزنىڭ ئو-زىدۇر، — دېدى.

— دۇشمەندە بولسا، تىزدىكى تېگەرمىش. ئەنۋەر ئۆز با-لىڭىزدە!

ئەنۋەر ئۇلارنىڭ سۆزىگە قارشى مەجھۇل بىر ۋەزىيەت ساقلىغان ھالدا بېشىنى مىدىرلىتىپ سۈپىغا ياندى.

12. بەخمەلباپ مەھەللىسىدە كەمبەغەل بىر ئائىلە

ئەنۋەر 1267 - ① ھىجرىيە ئوتتۇرىلىرىدا قوقاننىڭ بەخمەلباپ مەھەللىسىدە ② كەمبەغەل بىر ئائىلىدە دۇنياغا كەلدى. ئانىلار تۇققان باللىرىنى سىزگە «تىلەپ - تىلەپ ئالغان پالانىم» دەپ، دادىلار «خۇدا بەرگەن ئوغۇلچىقىم» دەپ تەقدىم قىلىشىدۇ. ئەمما بىزنىڭ ئەنۋەر بولسا ئانىسىنىڭ «تىلەپ ئالغىنى» ئەمەس ۋە ئاتىسىمۇ ئۇنى «ئوغۇلچاق»قا ھىساپلىمىغان ئىدى. ئاتىسىنىڭ كەسپى بوياقچىلىق بولۇپ، ھەمىشەم يېرىم بىلىدىن ئىل سۇيىگە چۆمۈلۈپ ياتقان بىر كەمبەغەل ۋە چوچۇرىدەك باللاردىن بەشىگە دادا ئىدى. شۇ بەش بالىنىڭ يېنىغا ئىززەتسىز، ھۆرمەتسىز ئالتىنچى «مېھمان» بولۇپ، بىزنىڭ ئەنۋەر قوشۇلدى. يەنە ئەنۋەر تىلەپ ئېلىنغان بالا ئەمەس، دادىسى بىلەن ئانىسىنىڭ تىلەكلىرىگە قارشى، پەقەت ئۇلارنىڭ بەختسىزلىك ۋە كەمبەغەللىكلىرىگە خىزمەت قىلغۇچى بولۇپ تۇغۇلدى. بالا تىلەپ ئېلىنسا، خۇشال - خۇراملىق، ناغرىچى - سۇنايچى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ساڭزا - قۇيماق، ئىسرىق - چىراق مۇراسىملىرى كەمچىلىكسىز ئىجرا قىلىنىدۇ. ئەمما ئەنۋەرنىڭ دۇنياغا كېلىشى بۇنداق مۇراسىم، تەنتەنىلەر ۋە ئارزۇ - ھەۋەسلەر بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسىز ئىدى. مەسىلەن، ئانىسى ئۆز يېنىغا كىنىدىك ئانا قىچقىرىپ تەكەللۇپلانمىدى، تۇنجى قىسمى نادىرە-

① مىلادى ھىساپ بىلەن 1850 — 1851 - يىللار.

② بەخمەلباپ مەھەللىسى — دۇخاۋا توقۇيدىغانلارنىڭ مەھەللىسى.

نىڭ يارىدىمىدە تۇغدى: بالىلارنى خۇلۇم-خۇشنىلارغا سويۇنچى ئۇچۇن چىقارمىدى، چۈنكى خۇشنىلارنىڭ «قايسى ھالىڭغا تۇغدۇڭ؟» ياكى «ئۆزى ئۆلگۈر ئىت مىجەزلىكمۇ-نىمە؟» دەپ تەنە قىلىشلىرىدىن قورقتى.

شۇنداق قىلىپ يەتتە-سەككىز كۈنلەپ ئەنۋەرنىڭ دۇنياغا قىلغان «تەشرىپى» سىر بولۇپ ئۆتتى. ئەنۋەر زاكىلىق يېڭى يوگەك كۆرمىگىنىدەك، ئاكىلىرىدىن بىرىنىڭ كونا بۆشۈكىگە تۇققۇزىنچى كۈنى بولەندى ئەمەس، تىقىلدى.

ئەنۋەرنىڭ «چىللىسى چىراق كۆرمىگەن» بولسا ھېچ ۋەقەسى يوق، لېكىن يىگىرمە كۈنلەپ بۆشۈكتە ئاتسىز يېتىشى قىزىق، چۈنكى يېڭى «قەدىرلىك مېھمان»غا ئات قويۇش يا ئاتىسىنىڭ يادىغا ۋە يا ئانىسىنىڭ خىيالىغا كەلمىدى. ئارىدىن يىگىرمە كۈن ئۆتسە-يۇ، بالىغا ئات قويۇشمىسا، دەپ ئاتا-ئانىنى ئەيىپلەش ئېغىر. بەلكى سەلىم بوياقچىنىڭ تىرىكچىلىكنىڭ قولى بوشىمىغاندۇر، ئانارىبىبىنىڭ بولسا ئالتە بالىنىڭ غەلۋىسىدىن قۇلىغى تىنجىماي كاللىسى ئايلانغاندۇر، ھەر ھالدا بۇ «قەدىرلىك» بالىنىڭ ئېتى موھتەرەم مەھەللە ئىمامى تەرىپىدىن قويۇلمىغىنىدەك، ئاتا-ئانا تەرىپىدىنمۇ نېسىپ بولمىدى. ئات قويۇش ۋەزىپىسىنى يىگىرمە ئىككىنچى كۈنلىرى ئۇن ئىككى ياشلىق نادىرە ئادا قىلدى.

نادىرە ئۆز ئەتراپىدىكى مەخسۇملاردىن بىرىسىنىڭ بالىسىنىڭ ياخشى كېيىمى، بولۇپمۇ، يېقىملىق ئاڭلانغان «ئەنۋەر» دىگەن ئېتىغا زوقلىنىپ، ھەۋەسلىنىپ يۈرەتتى. ئويلاپمۇ تۇرماستىن، يېڭى بوۋاق ئۇكىسىنىڭ ئېتىنىمۇ «ئەنۋەر»، دەپ ئا-

ئىدى ۋە بوشۇكتە ئۇگدا يېتىپ، ئۇۋسىز قارا كوزلىرى بىلەن دادىسىنىڭ كەمبەغەل ھاياتىغا «زەڭ سالغان». بۇ بوۋاقنىڭ چوڭ-رىسىدە ئايلىنىپ، «ئەنۋەرجان، ئەنۋەرجان!» دەپ خىتاپ قى-لىشقا باشلىدى. شۇنىمۇ ئېيتىپ قويۇش كېرەككى، ئەنۋەرنىڭ دۇنياغا كېلىشىنى بىردىن - بىر تەبرىكلەپ خوشال بولغۇچى شۇ نادىرە ئىدى. كېيىنرەك ئۇنىڭغا يەنە ئانىلىق مەر-تىۋىسىدە قالغۇچى ۋە ھەتتا ھازىرغىچە ئەنۋەرنىڭ ئەڭ مېھرىبان ئادىمى بولۇپ كەلگۈچىمۇ مۇشۇ نادىرەدۇر.

شۇ تەرىقىدە سەلىم بوياقچىنىڭ مۇرەسسىز تۇرنىلىرى ئىچىدە ۋاقىتسىز پاختەك بولۇپ ئەنۋەرمۇ پاشاشقا باشلىدى. بالىلىرى كوپەيگەنسېرى سەلىم ئاكىنىڭ ئىشىمۇ كەينىگە كەت-كىنىدەك، كۈندىن كۈنگە مۇھتاجلىقى ئېشىپ باراتتى. ئەنۋەر ئۈچ ياشقا كىرگەندە بەش يىللاردىن بېرى سەلىم ئاكىغا چاپ-لىشىپ ئالغان سىل كېسىلى ئۇنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ يىقىتىش-قا مۇۋەپپەق بولدى. يەنى سەلىم ئاكا قانسىراپ، دەرمانسىزلى-نىپ يېتىپ قالدى. داۋالاشقا پۇل كېرەك، بۇنىڭدىنمۇ ئاۋال ئا-ئىلىنىڭ ئومۇمى كېسىلى بولغان يېمەك - ئىچمەككىمۇ شۇ نەر-سە كېرەك. سەلىم بوياقچى قولىدىكى بارلىق نىل، تۇز ۋە شۇ-نىڭغا ئوخشاش دەسمايىلىرىنى سېتىپ داۋالىنىدىغان بولدى. دەرت خېلى يوغىنىغان ئىدى. بۇ چىقىملار پايدا ئورنىغا زىيان كەلتۈردى. دۇكان - دەستىگانى سېتىپ كۈندىلىك تۇرمۇشقا خىراجەت قىلدى. بۇلارمۇ تۈگىگەندىن كېيىن بۇ ئائىلىنىڭ ئېغىر كۈنلىرى باشلاندى. ئاچلىق، يالىڭاچلىق: بولۇپمۇ كې-سەل بېقىش!

شۇ يىلى قىش بولۇپمۇ قاتتىق كەلگەن ئىدى. سوغاقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تەييارلىقلىرى يوق. ئۆپكىسىگە سوغاق تەككۈزۈپ سەلىم ئاكىنىڭ تۇتىنچى بالىسى ئۆلدى. كۆكلەمگە چىقا - چىقماي سەلىم بوياقچىنىڭ ئۆزىمۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشتى. بۇنىڭ ئۈستىگە ئەنسۇەر ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئاكىسىغا قىزىل چىقىپ بىر بالا بۇنىڭدىمۇ ئۆلۈپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ ئائىلە ئاي ئىچىدە ئانار بىبى ئېرىدىن ۋە ئىككى بالىسىدىن ئايرىلىپ، تۆت بالىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تىرىك تۇل بولۇپ قالدى. نادىرەنىڭ بويى يېتىپ قالغان، ھەر ھالدا بىر جايىغا تېپىپ كېتەر، ئەمما ئۈچ كىچىك بالىنىڭ ئىشى تەس ئىدى. ئېرىدىن بالىلارنىڭ تەربىيىسىگە يارىغۇدەك ھېچنەرسە قالمىغان، بىر - ئىككى دانە كۆپ، ئۈچ - تۆت كوزا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەسكى - تۈسكىلەردىن باشقا ھېچنىمە يوق ئىدى. ئانار بىبى ئەمگەك بىلەن ياشاپ، يەتتە - سەككىزنى تۇغۇپ، يېشىمۇ قىرىقلارغا بېرىپ، يۈزىگە قورۇق چۈشۈپ، قېرىسىمۇ قېزى چىرايىغا كىرىپ قالغان ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئادەمگە تېگىۋېلىش توغرىسىدا ئويلاشمۇ ئورۇنسىز.

ئانار بىبىگە ئوخشاش تۇل خوتۇنلارنىڭ قىلىدىغان ئىشلىرى ھەممىلا كىشىگە مەلۇم: مەھەللىدە داستىخانچىلىق، بايلارنىڭ ئىشىگىدە مالايلىق، ھۈنەرۋەنرەك بولسا، سۈپكۈچچىلىك ۋە ھاكازا. ئانار بىبى شۇ ھۈنەرلەرنىڭ ھەممىسىگىمۇ قابىلىيەت ئېلان قىلىپ، بالىلارنى بېقىش پىكرىرىگە چۈشتى ۋە بۇ ئارىدا قىزى نادىرەنى بىر ماتاچىنىڭ بالىسىغا ئۆزىتىپ، يۈكىنىمۇ بىر ئاز يېنىكلەتتى.

13. بۇ ئوماق قىزنى تونۇمسەن؟

پەلەكمۇ ھىلىگەر، تۇرمۇشمۇ لەززەتسىز — ئەنۋەرلەرنىڭ تەلىيى يەنە پەستىلىك قىلدى. بىر كۈنى ئانار بىبى بىرسىنىڭكىدە ئىش قىلىۋېتىپ تۇيۇقسىز ئاغرىپ قالدى، بىر سائەتنىڭ ئىچىدە تىلىدىنمۇ قالدى. زەمبىلگە سېلىپ ئۇنى ئۆز ئۆيىگە ئەپكىلىپ تاشلاشتى. بالىلارنىڭ يىغانى پەلەككە يەتتى. كۈيوغلىسى تىۋىپقا يۈگۈردى. نەتىجىدە يۈرەك پالەچكە يولۇققانلىقى مەلۇم بولۇپ، شۇ كۈنى كېچىسى ھەتتا ئۈچ كىچىك بالىسى تۇغرىسىدا بىر ئېغىز ۋەسىيەتمۇ ئېيتالماي ۋاپات بولدى. مازارغا ئېلىپ بېرىشتى. تاۋۇت ئالدىدا ئىككى ئاكىسى بىلەن ئالتە ياشلىق ئەنۋەر يىغلاپ ماڭدى.

ئون بىر ياشلىق تېمىر، توققۇز ياشلىق قابىل ۋە ئەنۋەرلەرنى تەربىيە قىلىش ئېغىرلىقى نادىرەنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. ھەرھالدا ئانىسىنىڭ يادىكارلىرى بولغان بۇ ئۈچ بالىنى ياتلارنىڭ قولىدا خار قىلىپ قويۇشنى نادىرە خالىمىدى، ئېرىنىڭ كەمبەغەللىكى بۇنىڭغا يول قويمىدى. ھاتەم كۈنلىرى ئۆتكەندىن كېيىن ئوغۇللۇققا دەپ سورىغانلارغا ئىككى بالىنى بېرىۋەتتى ۋە ئەنۋەرنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ، ئانىسىنىڭ تاراق - تۇرۇقلىرىنى بىر ھارۋىغا بېسىپ ئېرىنىڭ ئۆيىگە كەلدى.

نادىرە ئانىسى ئورنىدا ئەنۋەرنىڭ بېشىنى سىلىدى، يۇيۇپ - تارىدى ۋە ئەنۋەرنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن قايغۇردى. ئاتىسى ۋە ئۆز ئېرىنىڭ كەسپلىرىگە ياخشى باھا بەرمىگىنى ئۈچۈن ئەنۋەرنى باشقا كىشى قىلىش پىكرىگە چۈشتى. ئۇنى ئوقۇتماقچى، ھەتتا مەدرىسلەرگە ئەۋەتمەكچى ۋە شۇنىڭ بىلەن موللىلىق دەرىجىسىگە يەتكۈزۈپ، ئاتىسىنىڭ ئورنىغا چىراقچى قىلماقچى بولدى. ئەنۋەرنى ئۆزلىرى تۇرغان مەھەللىدىن بىر گۈزەر (كوچا) نېرى بولغان سالىھ مەخسۇمنىڭ مەكتىپىگە بەردى. ئەنۋەر «تاختا»دىن ئوقۇش باشلىدى، زېھنىنىڭ ياخشىلىقىدىن بولسا كېرەك، ئون بىر يېشىدا ساۋادى چىقىپ قالدى، لېكىن ئۇ ئوقۇشتا قانچىلىك بەختلىك بولسا، پېشانىسىدە شۇنچىلىك بەختسىز ئىدى. يەنى، نادىرە ئىككى بالىلىق بولغان ئىدى. ئېرى: «ئۇكاڭنى يىگۈزۈپ - كىيگۈزەمدۇ ياكى ئۆز بالىلىرىڭنىمۇ؟ ئۇكاڭنى بىر كىشىگە شاگىرتلىققا بېرىسەت»، دەپ نادىرەنى قىستاشقا باشلىدى. بىچارە نادىرە ئېغىر ھالدا قالدى. ئەنۋەرنى كىشىگە شاگىرتقا بېرىپ، ئوقۇشىنى زايا قىلىشقا كۆڭلى ئۇنىمايتتى، ئېرىگە قارشى چىقىش ئۈچۈنمۇ ھېچبىر يول تاپالمايتتى. چۈنكى ئېرىنىڭ ھالى ئۆزىگە مەلۇم. شۇ تەرىقىدە يەنە بىر يىل ئۆتۈپ، ئەنۋەر توغرىسىدا ئېرى بىلەن گەپ - سۆز قىلىشىپ قالغان بىر كۈنى پەرەنجىسىنى يېپىنىپ كوچىغا چىقتى ۋە توغرا سالىھ مەخسۇمنىڭ ئۆيىگە باردى. ئۇ ۋاقىتلاردا سالىھ مەخسۇمنىڭ ئانىسى مەرغىلانغا كەتمىگەن ئىدى.

نادىرە ماھلەر ئايىمغا يىغلاپ ھەسرەت قىلدى. ھەممە

سەرگۈزەشتىلىرىنى بىرمۇ-بىر سۆزلىدى، شۇ بالا ئۈچۈن ئېرىدىن چەككەن ئىزالىرىنى ئېيتىپ:

— ئۇلۇغ دەرگاھلىرىڭلارغا شۇ يېتىم بالىنىڭ ئۆمرى زايا بولماسمىكىن، ئوقۇشى بىكار بولۇپ كەتمەسمىكىن دەپ كەلدىم. بىر پارچە نېنىڭلارنى ئايىماي، يېتىمنىڭ بېشىنى سىلىساڭلار دەپ كەلدىم، — دېدى.

«قۇشنىڭ تىلىنى قۇش بىلىدۇ» دېگەندەك، نادىرەنىڭ سەممى ئەرزى-ھالى ماھلەر ئايىم بىلەن نىگار كېلىناغىچىنىڭ يۈرەكلىرىنى ئەزدى ۋە شۇ زامات ماھلەر ئايىم مەكتەپخانىدىكى بالىلارنىڭ ئىچىدىن ئەنۋەرنى قىچقارتىۋالدى. ئەنۋەر كېلىشكەن، چاققان بالا ئىدى.

— داموللىسى ماختايدىغان ئۆزەمنىڭ زېھىنلىك بالامۇ، — دېدى ماھلەر ئايىم ئەنۋەرنى كۆرۈش بىلەن ۋە نادىرەگە تەسكىن بەردى، — بولىدۇ، قىزىم، بولىدۇ، پاچچىسى باقمىسا باقمىسۇن، مەن ئۆزەم باقىمەن، ئوقۇتۇپ چوڭ موللا قىلىمەن.

ئەنۋەر پاچچىسىنىڭ (ئاچىسىنىڭ ئېرىسىنىڭ) كېيىنكى كۈنلەردىكى قوپال مۇئامىلىلىرىنىڭ سەۋەبىنى ئويلاپ خاپا بولۇپ يۈرەتتى. ماھلەر ئايىمنىڭ ھېلىقى سۆزى بىلەن مەسىلىگە چۈشەندى ۋە يېتىملىك بېشىنى تۆۋەن ساڭگىلاتتى. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن ئاچىسى، كۆزىگە ياش ئالدى.

— يىغلىماڭ، چوكان، — دېدى ماھلەر ئايىم، — يوقچىلىق قۇرۇسۇن- يوقچىلىق! پاچچىسى كەمبەغەل بولسا، ئۇنىڭدىمۇ گۇناھ يوق، ھەممە گەپ تەقدىرى ئەزەلدىن. ياخشى: بۈگۈندىن باش-

لاپلا بالا سىزنىڭكىگە بارمايدۇ، ئۇز يېنىمدا ئوغلۇم بولۇپ ياتى-
دۇ. ئېتىڭ نىمە، چوڭ يىگىت؟

— ئەنۋەر ......

— پاھ، ئېتىڭمۇ ئۆزەڭگە ئوخشاش چىرايلىق ئىكەن......
ئاۋۇ ئوماق قىزنى تونۇمسەن؟

شۇ ئەتراپتا ئويناپ يۈرگەن ئالتە ياشلار چامىسىدىكى رە-
نا يۈگۈرۈپ كېلىپ، ماھىلەر ئايىمنىڭ قۇچىقىغا كىردى. ئەنۋەر
ئۆزىدىنمۇ ئوماقراق رەناغا قاراپ كۈلۈپ:

— رەناخان، — دېدى. ماھىلەر ئايىم رەنانى قۇچۇغىدىن
چىقىرىپ بۇيرۇدى:

— يۈگۈر، ئەنۋەر ئاكاڭغا سالام قىل!

رەنا كېلىنلەردەك ئەنۋەرگە سالام قىلدى ۋە جازىبە قى-
لىنغاندەك ئەنۋەرنىڭ يېنىغا بېرىپ توختىدى.

— كورۇش، ئەنۋەر! — دېدى ئايىم.

ئەنۋەر رەنانى باغرىغا ئېلىپ قۇچاقلىدى. شۇ چاغدا ماھى-
لەر ئايىم كۈلۈمسىرىدى:

— ئەگەر ئۇلىمىسەم، شۇ ئوماق قىزىمنى بېرىپ، ئەنۋەر-
نى ئۆزەمگە كۈيئوغۇل قىلىمەن.

ئەنۋەر ئىزا تارتىپ قۇچىقىدىكىنى قويۇۋەتتى. خوتۇنلار
كۈلۈشتى. شۇنداق قىلىپ نادىرە ماھىلەر ئايىمدىن بەك خۇرسەن
بولغان ھالدا ئۆيىگە قايتىپ كەتتى.

ئۆز ئۆيىدە بىر نانخورنىڭ ئېشىشى مەخسۇمغا ئەلۋەتتە
ياقمايتتى. لېكىن ئانىسىنىڭ رەيىنى قايتۇرۇشتىنمۇ ئاجىز ئىدى.
شۇنداق بولسىمۇ «تامىقىغۇ يېنىك، كىيىمى ئېغىراق. كىيىمىنى

ئاچىسىنىڭ ئۈستىگە قويماپسىز – دە!» دېدى. ماھىلەر ئايىم، «كېيىمى بىر گەپ بولار، كىشىلەر مېچىت، مەدرىسە سالغاندا، بىز بىر يېتىمنى باقساق، ئەرزىمەمدۇ؟ ساڭا ئېغىرلىق قىلسا، ئۆز بىساتىمدىن كېيىندۈرەمەن، بالام» دېدى.

ئەنۋەر ئون ئىككى يېشىدا ئۈچىنچى ئائىلىنى كۆردى. لېكىن بۇ كېيىنكىسى ئەنۋەر ئۈچۈن ھەر جەھەتتىنمۇ ئەپلىك بولدى: ئوقۇشىنى داۋام قىلدۇراتتى، قورسىقى پەيشەنبىلىك نانلار بىلەن توق، ئۈستى – بېشى ياماق بولسىمۇ، يالىڭاچ ئەمەس ئىدى. بۇ ئۈچىنچى ئائىلىگە كۆچۈشتە ئەنۋەرنى ئەڭ خۇشال قىلغان نەرسە مەكتەپتىكى بالىلارنىڭ ئازار بېرىشلىرىدىن قۇتۇلۇشى ۋە داموللىنىڭ بېقىۋالغان ئوغلى نامىنى ئېلىشى بولدى. بالىلار ئۇنى ھۆرمەت قىلمىسىمۇ، ئۇنىڭغا ئىلگىرىكىدەك يامان مۇئامىلە قىلىشتىن ھېيىقىپ قېلىشتى. ئەنۋەرگە بۇ ئۆيدە ئوشۇقچە ئىشمۇ يوق، چۈنكى ھەر قانچە ئۆي خىزمەتلىرى بولسىمۇ مەكتەپ بالىلىرىدىن ئاشمايتتى. ئوقۇشتىن بوشىغان ۋاقتىنى رەنانى ئويىنىتىش بىلەن ئۆتكۈزدى.

ئون ئۈچ يېشىدا مەكتەپ پروگراممىسىنى تۈگىتىپ، كىچىك بولسىمۇ خەلپەتلىك، يەنى داموللىغا ياردەمچىلىك قىلىشقا باشلىدى ۋە ھەر كۈنى بالىلار ئازات بولغاندىن كېيىن مەخسۇس ئۇنىڭغا كاپىيە (ئەرەپ تىلى گىراممىماتىكىسى) دىن دەرس بېرەتتى ۋە سەئدىنىڭ «گۈلىستان» ىدىن بىر نەچچە قۇرنى ئوقۇتۇپ، مەنىسى بىلەن يادلىتاتتى.

ئون بەش يېشىدا مەكتەپنى يالغۇز ئۆزى باشقۇرۇش

دەرىجىسىگە يەتكىنىدەك، پارىسچىگە خېلىلا ئۇستا ۋە بىر دەرى-
جە ئەرەپ تىلىگە ئاشنا بولدى. مەخسۇم بۇنىڭدىن بىر نەچچە
ۋاقىت بالدۇرراق ئەنۋەرنى مەدرىسكە بېرىش توغرىسىدا سۆز-
لەپ يۈرگەن بولسىمۇ، ھازىر بۇ گەپنى ئاغزىغا ئالمايدىغان بو-
لۇۋالدى. چۈنكى مەكتەپ ئىشلىرىدا ھورۇنلىنىپ ئەنۋەرگە
يولىنىپ قالدى ۋە مەدرىسە مەسىلىسىنى ئۇنتۇلدۇرۇش مەقسى-
دىدە ئەرەپ، پارىس نەھۋ - سەرپىدىن دەرس بېرىشكە تى-
رىشتى.

مەخسۇم بىلەن ئەنۋەردە مۇشۇ جەھەتتىن ئىناقلىق يوق. ئەمما ماھلەر ئايىمنىڭ ئەنۋەر بىلەن مۇئامىلىسى خالىس ۋە سەمىمى بولۇپ، ئۇ ئەنۋەرگە ئۆز بالىسىدەك مېھرىۋان ئىدى ۋە ھەر دائىم «كۆڭلۈڭنى بۇزما، ئەنۋەر يىگىت؛ كورۇدىغۇ بۇ ئودىاق قىزنى؟ ئەلۋەتتە ساڭا بەرگۈزىمەن!» دەيتتى. لېكىن ماھلەر ئايىم ۋەدىسىگە يېتەلمىدى. مەخسۇمغا قېيداپ مەرغىلانغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئەمما، كېتەر چېغىدىمۇ ئەنۋەرنى يادىدىن چىقارمىدى. نىگار كېلىناغىچىنى ئۆز يېنىغا قىچقىرىپ: «كۆيوغۇل قىلىش ئۈچۈن ئەنۋەردىن ئوبدانراق يىگىتنى تاپالمايسىلەر. رەناغا خۇدايىم ئومۇر بېرىپ بويىغا يەتسە، ئەلۋەتتە ئەنۋەرگە بەرگۈزگىن!» دىدى.

14. ھەقىقى يولداش

ئەنۋەر كىچىكىدە بىر بوشاڭراق بالا ئىدى. ئۆز تەڭ-تۇشى بولغان بالىلار بىلەن ئاز ئالاقە قىلاتتى، ئۇلارغا كەم

ئارىلىشاتتى ۋە ئارتۇقچە ئويناپ كۈلمەيتتى، ئۇنىڭ كۆزىدە ھەمىشەم بىر مۇڭ ياتاتتى. بۇ ھالەت بەلكى ئائىلە بەختسىزلىگىدىن، ئاتا - ئانا قۇچىقىدا يايرىمىغانلىقتىن تۇغۇلغان دەيلى دىسەك، ئۇنىڭ ئىككى ئاكىسى بۇنداق ئەمەس ئىدى. بىر ئانىدىن خىلمۇ - خىل بالا تۇغۇلىدۇ، دىگەندەك، ئەنۋەرنىڭ يارىتىلىشى ئاكىلىرىغا قارىغاندا باشقىچە ئىدى. مەخسۇمنىڭ ئويىدە تۇرۇشقا باشلىغاندىن كېيىن ئەنۋەردە بىر ئاز ئۆزگىرىش ھاسىل بولدى. شۇنىڭدىمۇ باللار بىلەن ئالاقىسىنى گۈنىچە قىلىپ پەقەت رەنانىڭ يېنىدىلا ئويۇن - كۈلكە بالىسىغا يەڭگۈشلىنەتتى. رەنانى يېتەكلەپ باققا، كوچىدىكى ئۆستەڭ بويلىرىغا چىقىپ، ھەمرايىنى باغدىكى گۈللەرنىڭ نامى، ئۇچۇپ يۈرگەن قۇشلارنىڭ تۈرى، چوڭ ئېقىن سۇلار ۋە بولۇپمۇ رەناغا ئوخشاش كىچىك قىزچاقلار ئۈچۈن بۇ سۇلارغا يېقىنلىش خەۋپى ھەمدە شۇنىڭدەك باشقا مەسىلىلەر بىلەن ئۇنى تونۇشتۇراتتى، كوچىدا ئۆلۈك كۆتەرگەنلەرنى كۆرسە، بىسەر بالىنىڭ ئاتىسى ياكى ئانىسى ئۆلگەنلىگىنى سوزلەپ بۇنىڭ كەينىدىن «مېنىڭمو ئانام ئۆلگەندە، ئاشۇنداق كۆتىرىپ چىقىشقان ئىدى. مەنمۇ ئاشۇ بالىدەك مازارغا يىغلاپ بارغان ئىدىم» دەپ قوياتتى. رەنامۇ ئەنۋەرنىڭ سوزىگە دىققەت بىلەن قۇلاق سالاتتى ۋە تولارق نۇرغۇن سوئاللار بىلەن ئۇنى كومۇپ تاشلايتتى، لېكىن ئەنۋەر زېرىكمەستىن، ھەر بىر سوئالغا جاۋاپ بېرىپ، رەنانى قانائەتلەندۈرۈشكە تىرىشاتتى.

ئەنۋەر كىچىك بولسىمۇ جىددى ۋە كىچىككىنە ھىمىسى ئويلاشقا قابىل، باشقا كىشىلەرنىڭ ئۆستىگە چۈشكەن بەختسىزلىكتىنمۇ تەسىرلەنگۈچى ئىدى.

بالىلىق چېغىدىنلا ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرگەن نەرسىسى گۈلزارلىق ۋە ئۇنىڭدىكى گۈللەر ئىدى. مەخسۇمنىڭ ئائىلىسىگە كېلىپ تۇرۇشقا باشلىغاندىن كېيىن، باغنىڭ گۈللۈك قىسمىنى باشقۇرۇشنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. گۈللەرنى سۇغۇرۇش، ئوتلارنى يۇلۇپ تازىلاش ۋەزىپىلىرىنى ئۆزى ئورۇنلىدى. گۈللەرنى ھېچكىمگە ئۈزدۈرمەيتتى، بىر بالىنىڭ گۈلنى ئۈزۈپ ئالغىنىنى كۆرسە، ئۆزى خاپا بولغىنىدەك، ئۇ بالىنىمۇ خاپا قىلاتتى. بالىلارنىڭ خەۋىرى بىلەن ھەر قايسىنىڭ ئۆيىدە بولغان يېڭى گۈللەردىن كۆچەت ۋە ئۇرۇق ئېلىپ گۈلزارنى يىلدىن - يىلغا ئاۋات قىلدى. ياز كۈنلىرى كەلسە، بالىلارنى كېپىنەك ۋە ئالتۇن قوڭغۇز تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇيتتى: قىينىماي، ئازار بەرمەي، يېپ قىلماي كېپىنەك تۇتۇپ كەلگەنلەرگە مۇكاپات تەرىقىسىدە ساۋغىنى ئۆگىتىپ قوياتتى. كېپىنەك ۋە ئالتۇن قوڭغۇزلارنى گۈللۈككە قويۇپ بېرەتتى، ئەگەر ئۇلار گۈللەرگە قونۇپ قېلىشسا، ئىچ - ئىچىدىن خۇشال بولۇپ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ياز كۈنلىرى مەخسۇمنىڭ بېغى ئاق، ھال، كۆك - ئالا، سېرىق - كۆك ۋە باشقا رەڭدىكى كېپىنەكلەرنىڭ ۋال - ۋۇل قىلىپ ئۇچۇشلىرى بىلەن ئالايىتەن بىر كۆرۈنۈشكە كىرەتتى. ئەنۋەرنىڭ ئوقۇشتىن بوشىغان چاغلىرى گۈللەرنىڭ ئىچىدە ۋە شۇ كېپىنەكلەرنىڭ ئارىسىدا ئۆتەتتى.

ئەنۋەر ھەممە ئۈچۈن سۆيۈملۈك ۋە خۇشمۇئامىلىسى ھەممىگە ئوخشاش - تەڭ ئىدى. ئەمما، بولۇپمۇ ئۇبدان كۆرگەن ئادەملىرىدىن بىرىنچىسى رەنا ۋە ئىككىنچىسى مەكتەپ-

تېنكى شاگىرتلاردىن ساۋاقدىشى نەسىم ئاتلىق بالا ئىدى.
نەسىم بىلەن ئەنۋەر ناھايىتى يېقىن دوست، بىر- بىرىنى چۈشەن-
ىدىغان سىرداش يولداش ئىدى. گەرچە نەسىمنىڭ ئاتىسى قوقان-
ىلا ئەمەس، پۈتۈن خانلىقنىڭ تونۇلغان كىشىلىرىدىن ۋە ئىككى
بالىنىڭ سىنىپىي ئايرىمىلىقلىرى يەر بىلەن ئاسمانىدەك
بولسىمۇ، لېكىن كىچىك دوستلار بۇنىڭ پەرقىغە يەتمەيتتى، نە-
سىم «خاننىڭ مىرزا بېشىنىڭ ئوغلىمەن» دەپ مەغرۇرلانمىغ-
ىندەك، ئەنۋەرمۇ «سەلىم بوياقچىنىڭ يېتىمى، سالىھ مەخۇمنىڭ
بېقىۋالغان بالىسىمەن» دەپ خۇدۇكسىنمەيتتى. بۇ ئىككى بالا
بىر يەردە سوھبەتكە كىرىشىپ كەتسە، چەتتىكى بىر ئادەم ئەن-
ۋەرنى يىرتىق ماتا كىيىملەر ئىچىدە ۋە نەسىمنى شايى، ئەت-
لەسلەر بىلەن پۈركەنگەن ھالدا كۆرۈپ، ئەلۋەتتە، «بۇ گاداي-
نىڭ بالىسى بىلەن بەگ بالىسىنىڭ ئوز ئارا نىمە مۇنا-
سىۋەتلىرى باركىن؟» دەپ ھەيران قېلىشاتتى، لېكىن دوستلار
تېخى بۇنىڭ ئايرىمىسىنى چۈشىنىۋالمىغان ئىدى.

تولاراق جۇمە كۈنلىرى مەخسۇمدىن رۇخسەت ئېلىپ،
ئەنۋەر شۇ يولدىشىنىڭ ئۆيىگە باراتتى، كەچكىچە نەسىم بىلەن
«سوھبەتلىشىپ» يېنىپ كېلەتتى. ئەنۋەر شۇ مۇناسىۋەت بىلەن
نەسىمنىڭ ئاتىسى مۇھەممەترەجەپبەگچىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئىگەمۇ
بولدى. نەسىم يولدىشى ئەنۋەرنىڭ يېتىملىكىنى ئاتىسىغا مەلۇم
قىلىپ، مەجبۇر قىلغان بولسا كېرەك، بىر نەچچە، قېتىمقى ھېيت-
لاردا مۇھەممەترەجەپ بەگ ئەنۋەرگە كىيىملەرمۇ بەردى.
بۇ ئىلتىپات ئىككى دوستنىڭ ئالاقىسىنى بىر- بىرىگە تېخىمۇ
چىڭراق باغلىدى، بولۇپمۇ مەخسۇمنىڭ كۆڭلىنى خوش قىلدى.

چۈنكى، ئەنۋەرنىڭ مۇھەممەت رەجەپكە ئوخشاش بىر كىشىنىڭ ئوغلى بىلەن دوست بولۇشى بىر يېتىملىگەنلىك بولغانىنىڭ ئۈستىگە بۇ دوستلۇقنىڭ ھەتتا باشتىن- ئاياق كىيىملەر كىيىشكىچە بېرىپ يېتىشى مەخسۇمنىڭ قارىشىچە، يەنە بىر پەزىلەت ئىدى..... شۇ كىيىم كىيىش ۋەقەسىدىن كېيىن مەخسۇم ئەنۋەرگە باشقىچە قاراپ قالدى ۋە ئىچىدە «ئادەم بولىدىغان ئوخشايسەن»، دەپ قويدى.

بەختكە قارشى، بۇ دوستلۇق ئالاقىسىنى ئۇزاق داۋام قىلالمىدى. بىر كۈنى ئوتتۇرىدىكى دوستلۇق يىپىنى ئولۇم بۇلاڭچىسى كېلىپ ئۈزدى. نەسىم ئونبەش ياشلىرىدا چېچەك كېسىلى بىلەن ئاغرىدى ۋە زامانىسىدىكى چېچەكتىن داۋالاش ئەھمىيىتىگە چۈشەنمىگەنلىكىنىڭ، يەنى خانلىق جاھالىتىنىڭ پاجىئەلىك قۇربانى بولدى.

مۇھەممەت رەجەپبەگ ۋە ئائىلىسى ئۈچۈن بۇ مۇسىبەت ئەلۋەتتە، ئېغىر ئىدى. لېكىن، ئۇلاردىنمۇ ئەنۋەر ئۈچۈن ئېغىر بىر ھەسرەت بولدى. ھەتتا كۆز يېشىنى مەرھۇمنىڭ ئاتا- ئانىسىدىنمۇ جىقراق ئەنۋەر تۆكتى دىسەك ئاشۇرۇۋەتمىگەن بولارمىز. ئۇ ئۈچ كۈن مەكتەپ ۋە مەخسۇمنى ئۇنتۇپ مۇھەممەت رەجەپ بەگنىڭ ئائىلىسىدە تۇرۇپ قالدى. ھەر ئاخشىمى نەسىمنىڭ قەۋرىسى ئۈستىدە بىر سائەتلەپ يىغلاپ ئولتۇردى. بۇ ياشنىڭ سەمىمى، ھەقىقى دوستلىقى ۋە يولدىشىغا ساداقىتى ھەممىنى ئەجەپلەندۈردى.

ئەنۋەرنىڭ بىرىنچى قېتىم مەرھۇم دوستىغا ئاتاپ يازغان مەرسىيەسى ماتەمدار ئاتا- ئانىنى يەنە بوزلاتقان ئىدى، بىز شۇ مەرسىيەدىن بىرنەچچە قۇرىنى تۆۋەندە كەلتۈرىمىز:

ئېچىلماي سولسا ھەر گۈل غۇنچىسى پىرۇ جۇۋان يىغلار،
ئەمەس پىرۇ جۇۋان، بەلكى پۈتۈن ئەھلى جاھان يىغلار.
ئەجەل بولاقچىسى پاراسەت بېغىدا ئۈزۈپ زەنجىر،
ۋەھىمىسىز ئەزسە گۈناسىز لەيلىلەرنى، بوۋگا خازان يىغلار.

ئەسسىمكەتتى ئالەمدىن مېنى قايغۇ ئارا تاشلاپ،
كوزۇمدىن ئاقساخۇن ئەجەپ ئەمەس، چۈنكى قان يىغلار.
جاھاندا ئىدى تەنھا مەن يېتىمغا سىرداش ۋە دىلدار،
غېرىپلىقنىڭ دىياردا تېنىمگە بىچارە يىغلار......

مۇللا مۇھەممەت رەجەپ بەگىچى ئوغلىنىڭ سادىق دوس-تىغا شۇ كۈندىن باشلاپ باشقىچە قاراپ قالدى. بىر تەرەپتىن پاكلىق، يەنە بىر تەرەپتىن كورۇنۇپ تۇرغان قابىلىيەت مۇھەم-مەت رەجەپ بەگنى ئەنۋەرگە ئىلتىپات ئېتىشكە مەجبۇر قىلدى. گەرچە ئەنۋەرنىڭ يۇقۇرىدىكى مەرسىيەسى بالىلىق زارىدىن ئىبارەت بولسى-مۇ، يەنە ئۇنىڭ ئىستىقبالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن ياخشى ئۇلچەملىك ۋەز دېيىشنىمۇ ئۆتەيتتى.

مۇللا مۇھەممەت رەجەپ بەگ ئۆز ئىلتىپاتىنى ئاۋال ئەن-ۋەرنىڭ مەرسىيەسىدىن بىر بېيىتىنى نەسىمىنىڭ قەۋرى تېشىغا ئېلىش بىلەن باشلىدى. كېيىن ئەنۋەرنىڭ «دۇنيادا مەن يېتىم بولدىشىغا تەنھا سىرداش ۋە دىلدار (كوكۇل كوتەرگۈچى) ئى-دىڭ. بۈگۈن مەن سېنىڭدەك دوستتىن ئايرىلىپ، يەنە غېرىپلىق دىياردا چارىسىز يىغلايمەن!» دەپ ئەپسۇس ۋە نادامەت قىلى-شىغا قارشى، يەنى ئەنۋەرنىڭ يېتىملىك ۋە غېرىپلىقىغا يول قويى-

ماسلىق ئۈچۈن، مۇللا مۇھەممەت رەجەپ بەگ ئوغلىنىڭ سادىق دوستىغا ئۆز ئاتىلىغىنى قىلماقچى بولدى.

ئەنۋەر ئۈچ ھەپتىگىچە خەتمە قۇرئان كېچىلىرى مۇھەممەت رەجەپ بەگنىڭ ئۆيىگە كېلىپ تۇردى. ئاخىرقى خەتمە قۇرئان كېچىسى مۇھەممەت رەجەپ بەگ ئەنۋەردىن ئەھۋال سورىدى:

— داموللىڭىز سالامەتمۇ؟

— شۈكرى.

— ئوقۇشىڭىز ياخشىمۇ؟

— قەدىر ئەھۋال.

— داموللىنىڭ ئۆيىدە تۇرامسىز؟

— شۇنداق، تەقسىر.

— قىسىلامامسىز؟

— ياق.

— ئىلمىي ھىساپ ئوقۇغانمىدىڭىز؟

— ياق، تەقسىر.

— داموللىڭىز ئىلمىي ھىساپنى بىلەمدىكەن؟

— بىلمەيدىغۇ دەپ ئويلايمەن.

— ئەگەر مەن بىر داموللا تەيىن قىلسام، ھىساپ ئوقۇمسىز؟

— ئۇستازىم رۇخسەت بەرسە، ئەلۋەتتە ئوقۇيمەن.

— خوپ ...... بولمىسا ئەتە كەچ داموللىڭىز بۇ يەرگە كېلىپ، ماڭا ئۇچراشسۇن!

— خوپ، تەقسىر.

ئەتىسى مەخسۇم كەلدى. مۇھەممەت رەجەپ بەگ مەخسۇم بىلەن سۆزلىشىپ، ئەنۋەرنى ئوردا خىزمىتىگە ئېلىش پىكرىدە

بولغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەبچە، پارسچىدىن يەنىمۇ چوڭقۇرراق، مەلۇمات ئېلىشى لازىملىقىنى، ۋە ھساپ ئۆگىنىشى كېرەكلىكىنى ئېيتتى. مەخسۇم مۇھەممەت رەجەپ بەگنىڭ ئەنـۋەرگە بۇنچىلىك مەرھەمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن بىر ئازھودۇقۇپ قالسىمۇ، لېكىن بۇ مېھرىۋانچىلىقنىڭ سەۋەبىگە ياخشى چۈشەنگەنـلىكى ئۈچۈن ئاۋال بەگنىڭ يىتىمپەرۋەرلىكىنى، ئاندىن كېيىن ئەنۋەرنىڭ پاراسەت ۋە قابىلىيىتىنى ماختىدى. ئەنۋەرنى ئادەم قىلىش يولىدا چەككەن ئۆز مۇشەققەتلىرىنىمۇ شىكايەت يوسۇندا سۆزلەپ چىققاندىن كېيىن، ھازىرقى كۈندە چوڭ تىرىشچانلىق بىلەن ئەنۋەرگە پارس ۋە ئەرەبچىدىن دەرس بېرىپ تۇرغانلىـقىنى ۋە ھازىرمۇ ئەنۋەر پارسچە تەزكىرە ۋە تەھرىرلەر يازاـلايدىغانلىقىنى بايان قىلىپ، نەچچە خىل ئۆزرىلەر ئىچىدە ئۆزـىنىڭ ئىلمىي ھىساپتىن خەۋەرسىزلىكىنى بىلدۈردى، يەنى ئەنـۋەرنىڭ ئىلمىي ھىساپ ئۆگىنىشى ئۈچۈن باشقا ئوقۇتقۇچىـسى كېرەك بولارىدى. مۇھەممەت رەجەپ بەگ بۇ توغرىدا ئۆزى داموللا تاپماقچى بولۇپ مەخسۇمغا رۇخسەت بەردى.

15. مەخسۇمنىڭ بەختى

شۇ كۈندىن باشلاپ ئەنۋەرنىڭ ھاياتىدا يېڭى بەت ئېچىلدى. يەنى مەخسۇم ئەنۋەرگە ئاۋالقىدەك ئىستىقبالى قاراڭغۇ بىر يېتىم دەپ قارىماي، بەلكى ئەنۋەردەك ئۆز ئوغلى بولمىغانـلىقىغا ھەسرەت قىلىشقا باشلىدى. ھەقىقەتەنمۇ، ئۇنىڭ ھەسـ

رەت قىلىشىغا ئەرزىيدىغان چىگىش مەسىلىلەرمۇ تۇغۇلىدى، مەسىلەن، ئەنۋەر ئۇردا خىزمىتىگە كىرىپ قالسا، ئېيىغا بەش ئون تىللا نەق دارامەت قىلىپ تۇرسا، بۇ مەبلەغلەر ......

شۇنداق ئىستىقبالدىكى بۇ «مەبلەغلەر» مەسىلىسى مەخسۇمنىڭ ئىچىنى ھەرە بولۇپ تالاشقا باشلىدى «ئون يېشىدىن بېرى ئوقۇتۇپ، يىگۈزۈپ، كىيگۈزۈپ كېلىۋاتىمەن: ئەلۋەتتە، دارامەت مېنىڭ ھەققىم بولار» دەپ ئويلىسىمۇ، بۇ ھوكمىدىن ئۆزى ئانچە رازى بولۇپ كېتەلمەيتتى. ھەر ھالدا مەسىلە چىگىش ئىدى.

ماھلەر ئايىمنىڭ رەنانى ئەنۋەرگە بېرىش توغرىسىدىكى «بىمەنە، ئەھمىيەتسىز» سۆزلىرى شۇ چاغلاردا مەخسۇمنىڭ چىشىغا تەگكەن بولسا، ھازىر بۇ توغرىلىق راستىن ئويلاپ قالدى، ھەتتا «ھېلىقىدەك، ئەنۋەرنىڭ بەختى ئېچىلىپ كەتسە، نىمە زىيىنى بار. يېتىملىك ئەيىپ ئەمەس، ئىنسان ئۈچۈن تولۇق پەزىلەت لازىم، كۆلۈپ تۇرغان بەخت ھاجەت، نەسىل - نەسەبىنىڭ ھىچ ئەھمىيىتى يوق. رەنانىڭ ھوسنىگە ھەممىلا قول قويىدۇ: ئەنۋەر ئەلۋەتتە ياق دىمەس ...... بۇ ئىشتا مال ۋە جايىنى بىر قىلىشتىن باشقا مەسلىھەت يوق! » يوق! دىگەن قارارغا دەرھاللا كېلىپ قالدى. بۇنىڭدىن بىرەر ئايلار ئىلگىرى نىگار ئايىمغا: «ئەنۋەر بالاغەتكە يېتىپ قالدى. سەن بىلەن رەناغا شەرىئەت بويىچە نامەھرەم، ئۇنىڭدىن قېچىشىڭلار كېرەك!» دىگەن بولسىمۇ، بۇ بۇيرۇق ھازىرغىچە ئەمەلگە ئاشمىغان ئىدى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئەمەلگە ئاشمايدىغان

بولدى. چۈنكى، مەخسۇمنىڭ پىكرىچە، بۇنىڭ ئەنۋەرگە ئېغىر كېلىش ئېھتىمالى باۋ ئىدى ......

ئەنۋەر مۇھەممەت رەجەپ بەيگىچى تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن بىر مۇپتىدا ھىساپ، ئىنشا (تەھرىر) قائىدىلىرىنى ئۆگىنىشكە باشلىدى. مەخسۇممۇ جان كويدۇرۇپ ئەرەپ ۋە پارىسچىدىن تەلىمىنى كۈچەيتتى. ئەنۋەر بىر يىل ئىچىدە ھىساپ ۋە ئىنشا قائىدىلىرىنى ئۆگەندى ھەم باشقا دەرسلەردىمۇ ياخشى مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، يەنە شۇ ئەتىيازدىن ئېتىۋارەن ھەر كۈنى ئوردىغا بېرىپ، مۇھەممەت رەجەپ مۇنشىينىڭ قول ئاستىدىكى مىرزىلارنىڭ يېنىدا دەپتەر تۇتۇش، خەت ـ نامىلەر يېزىش ئۇسۇللىرىنى تەجرىبە قىلىشقا باشلىدى. بىر يىلدەك مائاشسىز تەجرىبە كۆردى. شۇنىڭدىمۇ ھەر ھەپتىدە مۇھەممەت رەجەپ بەگ ئۆز يېنىدىن ئۈچ-تۆت تەڭگە چاي پۇلى بېرىپ تۇراتتى. ئەنۋەر شۇ ئەرزىمىگەن ئۈچ ـ تۆت تەڭگىنىمۇ مەخسۇمنىڭ قولىغا ئەكېلىپ بېرەتتى ۋە ھەپتىدىن-ھەپتىگە ئۆزىگە ئۇستازىنىڭ ئۈمىدىنى چوڭراق باغلىتىپ بېرىۋاتاتتى.

ئەنۋەر بىر يىللىق تەجرىبىدە ئوردىدىكى دەپتەر تۇتۇش، پارىسچە ۋە تۈركچە خەت ـ نامىلەرنى يېزىش (دەپتەر ۋە نامىلەر ھەر ئىككى تىلدا يۈرگۈزۈلەتتى) ھونەرلىرىنى تولۇق دېگۈدەك ئۆگىنىپ تەجرىبىلىك مىرزىلارنىڭ قاتارىغا ئۆتتى. سەرمۇنشىينىڭ ئاغزىدىن چىققان مەنانى تەرتىپكە سېلىپ خەت، يارلىق ياكى باشقا بىر ھۆججەتنى تەھرىر قىلالايتتى، مىرزىلار جۈملىنى باشقىچە ئىپادە قىلىپ قويۇپ، سەرمۇنشىيدىن تولا چاغلاردا تەنبىھ يېسە، ئەنۋەر بۇنداق تەنبىھكە ناھايىتى ئاز ئۇچرايتتى.

ئىككىنچى يىلدىن باشلاپ يەتتە تىللا ئايلىق بىلەن مائاشلىق مىرزىلارنىڭ قاتارىغا ئۆتتى. ئايلىق مائاشتىن تاشقىرى سېلىقلاردىنمۇ ئازاتلىق قەغىزى ئالدى. سېلىقلاردىن ئازاتلىق مەخسۇمنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا چوڭ يېنىكلىك بېرەتتى، چۈنكى كېيىنكى يىللاردا خانلىق تەرىپىدىن خەلق ئۈستىگە چۈشكەن ۋە چۈشۈۋاتقان سېلىقلار ھەددى-ھېسابسىز ۋە تولەشكە بولمىغۇدەك ئىدى، بۇ توغرىلىق كەلگۈسى بابلىرىمىزدا سۆز بولار. شۇ خۇشاللىق بىلەن تەڭ بىرىنچى ئاينىڭ يەتتە تىللاسى پۈتۈنلا مەخسۇمنىڭ قولىغا تېگىشى گويا توي ئۈستىگە تويدەك بولدى. دامۇللىنىڭ يەتتە تىللانى ئالغاندىكى ھالىنى تەسۋىرلىسەك، ئەلۋەتتە تەس: كۆزلىرى غىلايلاشقان، چىرايىدا قىزىلىق ئۆزگىرىش كۆرۈلۈپ ئاغزىنىڭ تاناۋى بەكمۇ بوشىشىپ كېرىلىپ كەتكەن «ھەببە، ھاسىلىڭ دۇرۇست، ئەنۋەر بالام؛ لېكىن پۇلغا ئېھتىيات بول، بوتام!» دېدى. يەتتە تىللانىڭ قولىدىن چىقىش خەۋىرى نىگار ئايىمىنىڭ قولىغا يەتكەندىن كېيىن، ئەنۋەردىن رەنجىدى: «ھەممە پۇلۇڭنى دامۇللاڭغا بىكار بېرىپسەن ئەنۋەر! ئۈست-بېشىڭنى، كۆرپە-ياستۇقۇڭنى، ئېشىپ قالسا رەنا ئۇكاڭنىڭ ئۈستىنى تۈزىتىشىڭ كېرەك ئىدى. دامۇللاڭ كاشكى تۈكۈرۈپ تۈگۈشتىن باشقىنى بىلسە!» دېدى.

مەخسۇم يەتتە تىللا «نەختانە» نى ئېلىپ قانچە خۇش بولغان بولسا، شۇنچىلىك تەشۋىشكىمۇ چۈشتى. ئۇنىڭ ئويىچە زامانە يامان، بۇزۇقلار نۇرغۇن: ئەنۋەرنى ئۆزىدىن ئايىنىتىپ ئاغزى ئاشقا تەككەندە، بۇرنىنى قانىتىشىمۇ مۇمكىن. رەنانى ئەنۋەرگە نىكا قىلىپ بېشىنى باغلاپ قويايمۇ دەپ ئويلىدى.

لېكىن رەنا تېخى ئۇن بىر ياشتا ئىدى. ئىككىنچى كۈنى ئەنۋەر
ئىشتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مەخسۇم ئۇنى باققا ئېلىپ
كىردى. باغدىن كۈنگەي ھەم كوكرەك بىر جاينى كورسەتتى:

— مانا، مۇشۇ يەرگە ساڭا ئاتاپ بىر ئوي، بىر ئايۋان، ئاش-
خانا ۋە ئېغىل بىلەن ئىمارەت سالسام دەيمەن . . . . . . ھەببە-
بە، ئەنۋەر؟ — دەپ سورىدى. ئەنۋەر كۈلدى:

— ئىمارەتكە ئەللىك تىللادىن كەم پۇل يەتمەيدۇ. مې-
نىڭ بولسا بىر پۇلۇم يوق. بولىدىغىنىمۇ دۇئايىڭىزنى بەرگې-
نىڭىزگە ئەلۋەتتە سىزنىڭكى ۋە ئايىمىنىڭكى! — دېدى.

— ھەببە . . . . ھىممىتىڭگە! — دەۋەتتى مەخسۇم، —
ئەلۋەتتە شۇنداقتۇ ۋە لېكىن شۇ نىيەتلىرىڭدىن كېيىن بايىقى-
دەك ئالايتەن پۇل يىغساڭ دەيمەن-دە، . . . . ئەلۋەتتە،
بۇ ئۇچ-تۆت يىلسىز ئەمەس-تە!

شۇ چاغدا رەنا ئېرىدا بالا كوتىرىپ تۇراتتى. مەخسۇم
رەنانى ئوز يېنىغا قىچىرىپ، ئۇنىڭغىمۇ ھىلىقى يەرنى كورسەتتى:

— ھەببە . . . . مانا مۇشۇ يەرگە ئەنۋەر ئاكاڭغا
ئوي سېلىپ بېرىمىز، رەنا، بۇ سېنىڭچە قانداق، قىزىم؟

رەنا دادىسىنىڭ سوزىگە چۈشەنمىدى:

— ئەنۋەر ئاكامنىڭ ياتىدىغان مېھمانخانىسى بارغۇ! —
دېدى.

— ھى ھى، بالىسەن قىزىم، بالىسەن! — دەپ كۈلدى
مەخسۇم.

— ئەنۋەر ئاكاڭ قاچانغىچە مېھمانخانىدا ياتىدۇ دەيسەن.
بىر كۈنى كېلىپ ئويلىنىدۇ. مەسىلەن، سەن بولساڭ ئەرگە تې-
گىسەن . . . . دېمەك ئوي كېرەك-تە، قىزىم!

بۇ سۆزدىن كېيىن ئەنۋەر قىزىرىپ كەتتى. ۋەنا ئەنۋەرگە قاراپ قويدى ۋە دادىسىغا ئاچچىق قىلغانىدەك بۇرۇلۇپ ئىچكىرىگە كىرىپ كەتتى. مەخسۇم ئەنۋەرگە ئۇستىلىق بىلەن بىر مەنانى چۈشەندۈرۈپ، تەمىنات بەرگىنىدەك، بۇزۇقلارنىڭ ۋەسۋەسىسىگە قارشى دەمۇ سالغان ئىدى ...... بۇ دەم سېلىش ئەنۋەرگىمۇ تەسىرسىز قالمىدى. مۇشۇ كۈنگىچە رەنانىڭ ياش، پاك ھوسنىگە ئۈمىتسىز قارايدىغان بولسا، بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۈمىت ۋە ئىستىقبالنىڭ تاتلىق خىياللىرى بىلەن تەلمۈرىدىغان بولدى ......

مەخسۇم ئۆزىنىڭ قىلغان تەشۋىشىدە ھەقلىق بولۇپ چىقتى. ئەنۋەرنىڭ ئەتراپىدا «خالىس» مەسلىھەتچىلەرمۇ كۆرۈنۈپ قېلىشتى. بولۇپمۇ بۇ «خالىسلار» دىن بىرى پاچچىسى ئىدى. پاچچىسى يەتتە تىللانىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ ئۇلۇغ-كىچىك تىنىدى. ئېرىنىڭ قىسمىشى ئاستىدا نادىرەمۇ كېڭەشكە كىرىشتى.

— پاچچەك، بىزنىڭ ئۆيگە كېلىپ تۇرسۇن، ئۆزەم ئۆيلەندۈرۈپ قويىمەن، دەيدۇ.

ئەنۋەر باشقىلارنىڭ كېڭىشىگە قۇلاق سالمىغاندەك، ئاچىسىنىڭ سۆزىگىمۇ ئىلتىپات قىلمىدى. مەخسۇم رۇخسەت بەرمىگىچە بۇ ئۆيدىن كەتمەسلىكنى ئېيتىپ، پەقەت پاچچىسىغا ياردەم بېرىپ تۇرۇش ۋەدىسى بىلەن ئاچىسىنى تىنچىتتى.

ئەنۋەر ئىككىنچى ئايلىق مۇئاشىدىن ئۈچ تىللانى ئايرىپ قېلىپ، ئۆيگە كېيىم-كېچەك ئېلىش ئۈچۈن رۇخسەت سورىغان ئىدى، مەخسۇم «مۇشۇ ئىش كېلىشمەيدۇ-دە، بالام، خەير، بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق كېلىشمىگەن ئىش بولمىسۇن!» دەپ

ئاران ئۈندى. نىگار ئايىم بولسا رەنا ۋە ئۆيگە كىيىملىكلەر سېتىۋالدى. نىگار ئايىم شەلپەر، رەنا ئەتلەس كىيەدى.

نىگار ئايىم ئەنۋەرنىڭ يېنىگە كىرىۋېلىپ، ئۆز يولىغا سېلىشقا باشلىدى. مائاشىنىڭ ھەممىسىنى مەخسۇمغا بەرمەسلىككە، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كەم - كۈسىلارغىمۇ قارىشىپ تۇرۇشقا ئۈندەيتتى. ئەنۋەرنىڭ ئەندىشىسىنى رەت قىلىپ، «ھەر قانچە بەرسەڭمۇ دادىسى ئېلىۋېرىدۇ. لېكىن بەرگىنىڭنىڭ سەن بىلەن بىزگە ھېچقانچىسى يوق - مايدۇ. شۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئىشنى ئويلاپ قىلىش كېرەك!» دەيتتى. چۈنكى نىگار ئايىم ئېرىنىڭ ئەنۋەرگە قاتتىق يېتىنال - مايدىغانلىقىنى سېزەتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئەنۋەر يەتتە - سەككىز ئايغىچە تاپقىنىنى مەخسۇمغا بېرىپ دۇئاسىنى ئېلىپ تۇردى. لېكىن مەخسۇم شۇنچىلىك دارامەت بىلەنمۇ كونا ھىجەزىنى ھېچبىر ئۆزگەرتمەيتتى، دائىم شۇ بىر خىللا: ھەر كۈنى سۇيۇق ئاش، خۇدا بەرگەن كۈنى ئازاتلىقنىڭ پولوسى. شۇنىڭدىمۇ ئەنۋەر كەچ كېلىپ سوۋۇلغان ئاشنى يەيدۇ، ئۆيدە ئىسسىق نان يېپىلمايدۇ، ھەمىشەملا پەيشەنبە كۈنى يېقىلغان نانىنىڭ سۇيى قېچىپ تاراقلاپ، كەلگۈسى پەيشەنبىگىچە كاپالەتسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. بارا - بارا ئەنۋەرمۇ بۇ ھالەتتىن قىسىلىپ، نىگار ئايىمنىڭ كېڭىشى بىلەن ئىش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئالتۇن بېرىپ قۇرۇق دۇئا ۋە مىننەتدارلىق ئېلىشتىن، دۇئا - سىز يەپ - ئىچىشنى ئەلا كوردى. ئۆيگە گوش ۋە باشقا لازىم - لىقلار ئېلىپ بېرىپ، خالىغانچە ئىززىسىنى بۇيرۇپ تۇردى؛ ئۆزى ياخشى كىيىنگىنىدەك، نىگار ئايىم ۋە رەنالارنىمۇ ياخشى

كېيىندۇردى. نادىرە ئاچىسىغا ۋە ئۇنىڭ بالىلىرىغا كىيىملەر ئېلىپ بەردى، ئىككى تىللانى مەرغىلاندا ئاغرىپ ياتقان ماھەلەر ئايىمغا سوغا - سالام قىلىپ ئەۋەتتى.

بۇ ئۆزگىرىش مەخسۇمنى گاڭگىرىتىپ قويدى ۋە ئۇ قورقۇپقىنا «بۇ ئايدا خەجلەپ قويۇپسىزمۇ، بالام؟» دەپ سورىغان ئىدى، ئەنۋەر كەم - كوسىلارنى تۈزىتىپ ئالدۇق دىگەن جاۋاپنى بەردى. كېيىنكى ئايدا، كورپە - ياستۇقلارنى تۈزىتىپ، مەخسۇمنىڭ كوزى چەكچىيىپ كەتكەندىن كېيىن، ئىككى تىللالىق «خالىس» دۇئامۇ ئېلىپ قويدى. لېكىن مەخسۇم بۇ ئەھۋالدىن خېلى ئالدىراپ قالغان ئىدى. بىرەر شەيتان يولدىن ئازدۇردىمۇ، دەپ ئەستاغپۇرۇللا ئوقۇيتتى. ئەنۋەرنىڭ ئاۋالقىدەك ئوچۇق يۈز بىلەن مۇئامىلە قىلىپ پەقەت «نەختانە»، ئۈستىدىلا باشقىچە بولۇپ قېلىشى، تاپقىنىنى «لاۋزا»، غىزالارغا، كىيىم - كېچەك ۋە باشقا «بىمەنە ئىشلار»غا سەرپ قىلىشى مەخسۇمنى كوپ تەڭلىككە سېلىپ قويدى.

— بوتام ئەنۋەر، - دىدى بىر كۈنى مەخسۇم، — دۇنيا دىگەن بەك ئەزىز نەمە؛ كىشىنىڭ كۈنى دىگەن يىغلاپ - قاخشاپ ئوتۇپ كېتىۋېرىدۇ. ئىللا، زەرقەدر دىگەيتىش كېرەك...... مېنىڭدە بولسا ئۆزەڭدە تۇرغانغا ئوخشاش، بالام!

بۇنداق «تەبىرلىك» نەسىھەتلەرمۇ ئەنۋەرگە كار قىلمىدى. چۈنكى ئۇ، نىگار ئايىم ۋە رەنالار بىلەن بۇ توغرىدا قەتئى توختىشىپ قويغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مەخسۇمنىڭ ئايلىق ۋەزىپىسىنى ئىككى تىللادىنمۇ كېمەيتمىدى. ئىنسان ھەممىگە كونىدۇ ...... بارا - بارا مەخسۇم شۇنىڭغىمۇ

قانائەت قىلىدىغان بولۇپ، ھېساپ كىتابىنى يادىدىن چىقاردى. لېكىن ھەر ئايدا ئىككى تىللانى ئالغاندا «قالغىنى» توغرىسىدا يۈرىكى بىر ئاز ئېچىشىپ قوياتتى.

16. خاننىڭ ئىلتىپاتى

دىۋاندا رەسمى مىرزا بولۇشنىڭ ئۈچىنچى يىلىدا ئەدەۋەر ناھايىتى چوڭ ئېتىۋار قازانغان ئىدى. بولۇپمۇ تۈركچە تەھرىردە مىرزىلارنىڭ ھەر بىرىسىدىن ئۈستۈن ئىدى: چىرايلىق ئۇسلۇبى، ئاسان تەركىپ ۋە ئىسپادىسى بار ئىدى. بۇنى مىرزىلاردىن باشلاپ سارايى شائىرلىرى، سارايى مۆپتىلىرى، باش مۇنشى مۇھەممەت رەجەپ بەگ ھەتتا خاننىڭ ئۆزىمۇ ئېتىراپ قىلىشاتتى.

خۇدايار موھۇر بېسىش چېغىدا يېزىلغان يارلىق ۋە خەتلەرنى ئوقۇتۇپ ئاڭلايتتى، مۇنشىيلارنىڭ ئاڭلاپ باقمىغان ئەرەپ ۋە پارىسچە سۆزلەر ئارقىلىق توقۇغان يېرىم تۈركچە جۈملىلەرگە تولا چاغلاردا چۈشەنمەستىن: «ئانىلىرىڭ ئەرەپكە تەككەنمۇ!» دەپ مىرزا، مۇپتىلارنى كايىيتتى. ئەمما ئەنۋەرنىڭ يازغان ھەربىر جۈملىسىنى مۇزىكىغا ئوخشاش راھەتلىنىپ، چۈشىنىپ تىڭشايتتى ۋە «شۇ بالا ھەممىگىدىنمۇ ئوقۇغانراق ئوخشايدۇ!» دەپ باشقا مىرزىلارنىڭ يۈرىكىگە ئوت ياقاتتى.

مۇھەممەت رەجەپ مۇنشى كېيىنكى كۈنلەردە مۇھىم ھۆججەتلەرنىڭ تەھرىرىنى ئەنۋەرگە تاپشۇرىدىغان بولدى.

ئۆزى بىرەر يەرگە كېتىدىغان بولسا، دېۋاننى باشقۇرۇشنى ئەنۋەرنىڭ باشچىلىقىغا قالدۇراتتى، ھەممىلا توغرىدا باشقىلارغا قارىغاندا ئەنۋەرگە ئىشىنەتتى. چۈنكى، ئەنۋەر ھەر بىر ئىشنى توغرا ۋە خالىس ئادا قىلاتتى، ۋەزىپىسىدىن تاشقىرى ئىشلارغا كىرىشمەيتتى، ئالىدىغان مائاشىدىن ئوشۇقنى تاما قىلمايتتى. بۇ جايدا ئەنۋەرنىڭ بىر خۇسۇسىيىتىنى ئالايىتەن يېزىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكمىز: رۇس ئىستىبدات ئىدارىسى يېقىندىكى مۇسۇلمان قازىخانىلىرى ۋە ئۇلاردىكى مىرزىلارنى ھەممە خاتىرىگە كەلتۈرەلەيدۇ. شۇ مىرزىلارنىڭ بولار - بولماسقا «قەلەم ئۇچى» سوراشلىرى، كىچىككىنە ئىشنى چوڭايتىپ پايدا چىقىرىش ھەركەتلىرىمۇ بىزگە مەلۇم.

شۇ قازىخانا مىرزىلىرى، خۇددى ھېكايىمىزنىڭ ماۋزۇسى بولغان خۇدايار سارىيى مۇنشىيلىرىنىڭ كىچىككىنە نۇسخىلىرى ئىدى. خانغا يېزىلىدىغان ئەرز - داتلار ساراي مىرزىلىرىدىن باشقىلارنىڭ قولىدا تۈزۈلگەن بولسا، تولا ۋاقىتلاردا ئىشقا يارىمايتتى. يەنى چەتتە يېزىلغان ئەرز قوبۇل قىلىنسىمۇ، ئەرز ئىگىسى قەلەم ئۇچىنى ياتقا بەرگىنى ئۈچۈن ئەرزىنى خانغا ۋە سەرمۇنشىيغا كۆرسەتمەستىن يىرتىپ تاشلىشاتتى. ئەرز ئىگىسى نەتىجىسىنى سورىسا، «ئەرزىڭىزنى ساۋاتسىز ئادەم يازغان ئىكەن؛ جانابلىرى ئىلتىپاتسىز قالدۇردى» دەپ ساۋاتلىق ئادەمدىن باشقا ئەرز يازدۇرۇپ بېرىشكە مەسلىھەت كۆرسىتىشەتتى. ئەرز بەرگۈچى ئىككىنچى قېتىم خىراجەتلىنىپ، ساراي مىرزىلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە يازدۇرۇشقا مەجبۇر بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، بىر - بىرلىرى ئۈستىدىن

خانغا شىكايەت قىلىش، ئۆزئارا تۆگىمەس ئاداۋەتنى داۋام قىلىپ، تولاچاغلاردا، بىر - بىرلىرىنىڭ تېگىگە سۇ قۇيۇپ ئۇرۇشاتتى. يەنە نۇرغۇن مىرزىلار خاننىڭ خۇپىيانە خىزمىتىنى ئورۇنلاپ، شەخسىي ئاداۋەت ياكى خانغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن پۇقرالاردىن قانچىلارنىڭ گۇناسىز قېنىغا چۆمۈلۈپ، مۇدھىش پاجىئەلەرگىمۇ سەۋەبچى بولۇشاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق بولۇپمۇ، كەمبەغەللەر ساراي مىرزىلىرىغا نەپرەت بىلەن قارايتتى، ئۇلارنىڭ يېنىغا يېقىن كېلىشتىن قورقاتتى، ئىلاجىسىزلىقتىن ئىككى پۈكۈلۈپ سالام بېرەتتى.

لېكىن ئەنۋەر تامانى، شەيتانلىقنى، ئاداۋەتنى، بولۇپمۇ خۇپىيانىلىقنى بىلمەيتتى، دەۋاندا ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىلەرنىلا ئادا قىلاتتى، قىسقىسى ئېزىلگەنلەرنىڭ داتلىرىنى خانغا ئاڭلىتىشقا ۋە ئۇلارنى ياخشى نەتىجىگە ئىگە قىلىشقا تىرىشاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ شۇنداق توغرىلىقى سايىسىدە ھەمىشەم ھىلىقى مىرزىلارنىڭ ئىشىغا توسقۇنلۇق قىلىپ، چىشلىرىغا تېگەتتى، شۇ ۋە يەنە باشقا سەۋەپلەردىن ئۇلارنىڭ ئاداۋىتىگە ئوبدانلا نىشانمۇ بولغان ئىدى. لېكىن، ئەنۋەرنىڭ ھىمايىچىسى — مۇھەممەت رەجەپ بەگ چوڭ ئېتىۋار ۋە نوپۇزغا ئىگە، خانغا ئىناۋەتلىك بولغانلىقتىن مىرزىلار ئەنۋەرگە قارشى ھېچ ئىش قىلىشالمايتتى. مىرزىلارنىڭ ئارىسىدا ئەنۋەرگە چىشلىرىنى بىلەن قارشى بولغان شاھادەت مۇپتىغا ئوخشاش قېرى مىرزىلار بار بولغىنىدەك، ئۇنىڭ قابىلىيەت ۋە پاراسىتىگە قايىل ھەپتۇن بولغان سۇلتان ئەلىگە ئوخشاش مىرزىلارمۇ بار ئىدى.

ھانا شۇ تەرىقىدە ئەنۋەر تەجرىبە يىلىدىن تاشقىرى بەش يىلدىن بۇيان سارايدا ئىشلەپ كېلىۋاتاتتى، بۇنىڭدىن ئۇن بەش كۈنلەر ئىلگىرى سەرمۇنشى مۇھەممەت رەجەپ بەيگىچى بىر ھەپتىلا ئاغرىپ، ۋاپات بولدى. ئەنۋەر ئۆزىگە سەممىي مېھرىۋان بولغان بىر كىشىدىن ئايرىلدى. نەچچە يىللار- دىن بېرى مۇھەممەت رەجەپ بەگنىڭ ئۇلۇممىي ياكى باشقىچە بىر پالاكەتنى كۆتۈپ، ئۇنىڭدىن كېيىن باش مۇنشىلىققا ئۆزىنى چاغلاپ تۇرغان شاھادەت مۇپتى خىزمەت بىلەن يېزىغا چىقىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ۋاقىتلىق باش مۇنشىلىق ۋەزىپىسىنى ئەنۋەر ئورۇنلاشقا باشلىدى ۋە مۇشۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە ئەنۋەرنىڭ باش مۇنشى بولۇشى گەپ - سۆزى تارقىلىپ قالدىكى، ھازىرچە بۇ توغرىدا بىر پىكىر ئېيتىش تەس. چۈنكى بۇ ھەنسەپكە ئىنتىلگۈچى كەزا ۋە كەزالار، شائىر ۋە موللىلار تۇرغۇن.

17 . ئەنۋەرنىڭ ئەندىشىسى

ئەنۋەر شاھىد بەگ بىلەن مەخسۇمنىڭ سۆزلىرىگە قارشى مەجھۇل بىر ۋەزىيەتتە باش لىڭشىتىپ سۇپىغا يېنىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ چىقىپ كېتىشلىرىنى كۈتۈپ تۇرغاندەك ئىچكىرىكى ئىشىكتىن رەنا كورۇندى. تىترەپ ئۈچۈپ كېتىشكە تەييار تۇرغان بېشىدىكى سېرىق ئەتلەس پارچىسىنى (روھىلىنى) بىر قولى بىلەن بېسىپ تۇتقان ئىدى. ئەنۋەر رەنانى شۇ ھالدا

كۆرۈپ، سۆيۈنىڭ يېنىدىكى ئېچىلغان گۈللەرنىڭ ئۈستىدە توختىدى. رەنا كېلىۋېتىپ، قىپىدىغان كوز بىلەن ئەنۋەرگە كۈلۈمسىرەپ قارايتتى. كېلىپ سۆيۈنىڭ لېۋىدە تۇرغان قۇرۇق لىگەنلەرگە قول سۇندى.

— بۈگۈنكى مېھماندارچىلىقىمىزدىن رازى بولغانسىغا ئوخشايسىز، ئەنۋەر ئاكا! — دېدى قايرىلىپ رەنا.

— بەك رازى بولدۇم، — دېدى ئەنۋەر ۋە رەنانىڭ يېنىغا كەلدى، — بولۇپمۇ سىزنىڭ قولۇڭىز بىلەن تۈگۈلگەن مانتىلاردىن بەك مەمنۇن بولدۇم، رەنا!

رەنا لىگەنلەردىن قولىنى ئېلىپ، جەينىكى بىلەن سۇپىغا تاياندى:

— مېنىڭ قولۇم بىلەن تۈگۈلگەن مانتىلارنى قانداق بىلدىڭىز؟

— قانداق بىلدىڭىز؟! — دەپ ئەنۋەر كۈلدى، قولىدا بىر دانە قەشقەر گۈلى بار ئىدى، — بولۇپمۇ سىزنىڭ قولۇڭىز ئىمىگە تەككەن بولسا، مەن شۇنى دەررۇ سېزىمەن!

— مەن تۈككەن مانتىلار قانداق ئىكەن؟

— تونۇمايدۇ دەمسەن؟

— تونۇمايسىز.

— چاكىلىرى دىققەت بىلەن چىمدىلغان، تۆت بۇرجىكى ئىككىگە قوشۇلغان، ئوماق ... تونۇمايدۇ دەپ ئويلامسەن؟ مەن ساپلا سەن تۈككەن مانتىلارنى ئىلغاپ يېدىم......

— مەزىلىكمىكەن؟

— مەزىلىكمىكەن دېگىنىڭ نېمە! — دېدى ئەنۋەر، — مانا

مۇشۇ قەشقەرنىڭ قىزىل گۈلى يادىڭىزدىمۇ، بىز بۇ گۈلنى ئەپكىلىپ تىككەن يىلىمىز هال بولۇپ ئېچىلغان ئىدى. ئىككى يىل ئۆتمەي، قىزىل رەڭگە كىردى. بىلەمسەن، بۇ نېمىدىن؟

رەنا ئەنۋەرنىڭ جىددى قىلىپ بەرگەن بۇ سوئالىغا چۈشەنمىدى؛

— ئاپئاپ قىزارتقاندۇ.

— خاتالىشىسەن، رەنا، — دېدى ئەنۋەر، — مەن بۇ گۈلنىڭ قىزىرىش سىرىنىمۇ بىلىمەن، بۇنىڭ قىزىرىشىغىمۇ سەن سەۋەبچى، سېنىڭ قىپ - قىزىل لېۋىڭ......

— چاخچاقنى قويۇڭ، — دېدى شۇ گۈلدەك قىزارغان رەنا، — شاھىد سېمىز نېمە ئۈچۈن كەلگەن ئىكەن، سىزنى مىرزا بېشى قىلماقچىغا ئوخشايدىغۇ؟

— بۇ گەپنى قوي، رەنا، ئىشەنمەسەڭ ئەينەككە قارا، سېنىڭ لېۋىڭ بىلەن مۇشۇ قىزىل گۈلنىڭ رەڭگى ئوتتۇرىسىدا پەرق بارمۇ، مانا قارىغىنا؟......

ئەنۋەر تەرىپىدىن لېۋىگە تەككۈزۈلگەن گۈلدىن رەنا ئۆزىنى ئېلىپ قاچتى:

— چاخچاق قىلماڭ...... سىزنى مىرزا بېشى قىلىشماقچىمۇ؟

— مېنى ھەر بالا قىلىشماقچى...... لېكىن بولمىغان سۆز.

— نېمىشقا بولمىغان سۆز، شەھەرگە سۆز تارقىلىپ كەتتىمىغۇ؟

ئەنۋەر كەينىچە سەكرەپ سۇپىنىڭ لېۋىگە چىقىپ پۇتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇردى. رەنا بايىقىدەك ئۇنىڭ يېنىدا سۇپىغا يۆلەندى.

— گەپ ـ سۆز ھەقىقەت ئەمەس.

— شامال چىقمىسا، دەرەخ لىڭشىمايدۇ، بەلكى سىزنى مىرزا بېشى قىلىپ تەيىنلىشەر.

— مېنى مىرزا بېشىلىققا تەيىنلىشە ياخشىمۇ رەنا؟

— ياخشىمۇ، يامانمۇ مەن نەدىن بىلەي؟

— يامان، رەنا.

— نېمىشقا يامان؟

— ئىپلاس ئىش. ئەگەر باشقا كەسىپ تاپسام، ئوردىنى پۈتۈنلەي تاشلاپ كېتەتتىم.

— ئىپلاس ئىش؟..... سىزنىڭ بەگ پاچچىڭىزمۇ شۇ خىزمەتنى قىلاتتىغۇ؟

— مەن بەگ پاچچە بولالمايمەن، رەنا. ئوردىدىكى تۆكۈلۈپ تۇرغان گۇناسىز قانلار، دائىم ئەتراپتىن ئاڭلىنىپ تۇرغان ئاھۇ ـ زارلا مېنىڭ يۈرىكىمنى ئېزىدۇ، تىنچلىقىمنى يوقىتىدۇ. يەنە مەن مىرزا بېشى بولۇپ قالسام، بۇ ئاھۇ ـ زارلارنىڭ، تۆكۈلگەن گۇناسىز قانلارنىڭ ئىچىدە ئىختىيارسىز ئۈزەرمەن. بۇ چاغدا مېنىڭ ئازاۋىم بىۋاستە بولار، بەلكى بۇنىڭغا قاتنىشىپمۇ قالارمەن. چۈنكى خاننى ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن تۇرغۇن ئىشلارنى ئۇنىڭ خالىغىنىدەك قىلىش، زۇلۇم پىچىقىنى بىلەپ بېرىش، شۇ مەنسەپتە ئۇزاق ياشاشنىڭ ئاساسىي شەرتى. لېكىن مەن بۇنداق ۋىژدانسىزلىق ئۈچۈن تۆرەلمىگەن ئوخشايمەن. مەدھۇ سەنا، ئالقىش ۋە دۇئالارنىڭ تېگىگە يوشۇرۇنغان زۇلۇمدىن پەريات، ھەقسىزلىقتىن دات مەنىلىرىگە مەلھەم بولۇش، ئەلۋەتتە مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەس. چۈنكى

«ساياۋانى ھەرەمەت»، ۋىجدان مەسلىھىتىگە قۇلاق سالىدىغان «ئەخمەق»لەردىن ئەمەس. داداڭنىڭ مىجەزى ساڭا مەلۇم، رەنا. دۇنيادا «مەنسەپ» تىن باشقىسىنى كۆرمەيدۇ. مېنىڭ نىمە ئۈچۈن بۇ مەنسەپتىن قېچىشىمنىڭ پەرقىغە يەتمەي، «كۆپ-رانى نىمەت قىلىسەن، ئېيىغا پالان تىللا» دەپ دەملاتى قورقۇن-چاقلىغىمغا ھوكۇم چىقىرىدۇ. داداڭغا بايىقى ئوزرىلەرنى ئېي-تىش تاشنىڭ قۇلىغىغا ئەزان ئېيتىش بىلەن ئوخشاش بولغىنى ئۈچۈن جىم تۇردۇم. ئەگەر ئارىدا بىر كىشى بولمىسا ئىدى، گەرچە باش مىرزىلىق ھازىر بىر خىيال بولسىمۇ، شۇ چاغدىمۇ بۇ گەپ - سۆزگە بويسۇنمايتتىم، رەنا!

رەنا ئەنۋەرنىڭ كوزىگە توغرا تىكىلىپ، سوزىنى تىڭشى-دى. ئۇنىڭ رەڭگىدە ئەنۋەرگە ئېچىنىش ۋەزىيىتى بار ئىدى:

— ياخشى نىيەت بىلەن مىرزىلىقنى قوبۇل قىلىسىڭىز، — دې-دى، — ئاھالىدىن ياردەم قولىڭىزنى تارتمىسىڭىز، ئۇچاغدا ھەم-مە گۇنا سىزنىڭ بوينىڭىزدىن ساقىت بولىدۇ، ئەنۋەر ئاكا!

— توغرا، — دېدى ئەنۋەر، — لېكىن گەپ بۇنىڭدا ئەمەس، رەنا. مەن شۇنداق بولۇشنى خالايتتىم. باشقىلار مەن خالى-غاندەك قىلالىشمىسا، ئۇ چاغدا مەسئۇلىيەت مېنىڭ بوينۇمدىن ساقىت بولدى، دەپ تىنچلىنىش مۇمكىن ئەمەس. سەن پۈتۈن-لەي باشقىچە چۈشەنگەن بىر مەسىلە، سېنىڭ ھەركىتىڭ ۋە خاھىشىڭنىڭ تەتۇرىسىچە نەتىجىلىنىپ تۇرسا، روھىي جەھەتتىن ئېزىلىسەن، ۋىجدانىڭ ئازاپلىنىدۇ. مانا ئەمەلىي مۇشكۇلچىلىك مۇشۇ يەردە. بولمايدىغان بولسا گەدەندىن ساقىت قىلىپ قويۇش ھەممىدىنمۇ ئوڭاي ئىش. ئەمما مەنىۋى مەغلۇبىيەت ئېغىر مەسى-لە، رەنا!

رەنا ئەنۋەرنىڭ مەقسىدىگە چۈشەنگەن بولسا كېرەك. بىردەم جىم بولۇپ قالدى ۋە ئالدىدىكى يىگىتنىڭ ئويچان يۈزىگە بىر - ئىككى قارىۋالدى.

— دېمەك، مىرزا بېشەلىقنى قوبۇل قىلمامسىز؟

— ئەگەر تاپشۇرسا قوبۇل قىلىمەن.

— شۇنچىلىك قىيىنچىلىق ئىچىدىمۇ؟

— چۈنكى داداڭ بۇنى مېنىڭدىن تەلەپ قىلىدۇ!

— دادامنىڭ قانداق ھەققى بار؟

بۇ پاك سوئالدىن كېيىن ئەنۋەر ئۇلۇق - كىچىك تىنىپ قويدى ۋە رەناغا بىردەم قاراپ تۇردى:

— ناھايىتى چوڭ ھەققى بار! - دەپ يەنە ئۇلۇق كىچىك تىندى.

رەنا قايتىپ سورىمىدى. گويا ئۇمۇ بۇ پەردىكى ھەقىقەتكە چۈشەنگەن ئىدى. ئاستاغىنا لىگەنلەرگە قولىنى ئۇزىتىپ، ئەنۋەرگە بوشىشىپراق قارىدى:

— چاي ئىچەمسىز؟

— كېيىنرەك ئىچىمەن.

رەنا لىگەنلەرنى كۆتىرىپ ماڭدى. ئەتلەس كۆينەك ئىچىدە دولقۇنلىنىپ كۆرۈنگەن ئۇنىڭ چىرايلىق گەۋدىسى ھازىر ئەنۋەرنىڭ كۆز نىشانى ئىدى.

— مەن خۇپتەنگە چىقمايمەن، رەنا!

رەنا يېرىم يولدا توختاپ كۈلۈمسىرىگەن ھالدا ئەنۋەرگە قاراپ:

— چىقارمەن! — دېدى.

18. مېچىت ئالدىدىكى جېدەل

نامازدىگەر ئۈچۈن مېچىتنىڭ ئالدىغا ئەمدى ئۈچ كىشى يىغىلغان ئىدى. مېچىتنىڭ ئالدىدا توردە ئولتۇرغان قارا تونلۇق، ئوتتۇز ياشلار چامىسىدا بار رەڭسىز ۋە ياشلىغىدا قارىماستىن قويۇق ساقىلىنى ھەيۋەتلىك قىلىپ ئۇستۇرۇش بىلەن مۇشتەك بېشىغا ئات تۇۋرۇۋىسى ئاسقانغا ئوخشاش بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدا ماتا يەكتەك بوغچىنى ساڭگىلىتىپ، چىلگىدەك پوقىغى گېلىنىڭ ئولڭ تەرىپىنى زىننەتلىگەن ئوتتۇرا ياشلىق يەنە بىر «چىرايلىق» ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قاتارىدا توغۇچتەك سوقا يۈزلۈك، ئاق ماتا كۆينىگى يەردىن تۇتۇلۇپ كۆتىرىلىپ، ماتا سەللىسى گەدىنى ئارىلاش يوگەلگەن ئۈچىنچى «يۈز» ئولتۇراتتى.

بۇلاردىن بىرىنچى مۇھتەرەم شۇ مېچىتنىڭ ياش ئىمام ۋە خېتىۋى ئابدىراخمان داموللا بولۇپ، ئىككىنچىسى مەھەللىنىڭ شىرىن سۆز غەيۋەتچىلىرىدىن سەمەت پوقاق، ئۈچىنچىسى مېچىتنىڭ مەزىنى شۈكۈر سوپى ئىدى. سەمەت پوقاق بىلەن شۈكۈر سوپى ئىمام ئەپەندىنىڭ مۇلايىمانە ۋە بىردىن – بىردىن ئەيىنى مۇقامىغا چىقىپ ھەم قاتار تىزىلىپ قىلىۋاتقان سۆزىگە سەما بولۇۋاتاتتى:

— ئۇردا ئىچىدە شۇنچىلىك ئەقىللىق ۋە دانالار تولۇۋاتقان بىر چاغدا، ئوقۇمىغان، نادان بىر گودەككە بۇنداق بىر

ئۇلۇغ ۋەزىپە، ۋاللاھۇئەلەم، تاپشۇرۇۋالماس دەپ ئويلايمەن. بۇ ۋەزىپىنى ھوددە قىلىش ئۈچۈن كۆپ ئىش كېرەك. ئەڭ ئاۋال ئەقلى تولۇق، ئاندىن ئوقۇشى يېتىلگەن بولۇشى لازىم، ۋاھالەنكى سىز دېگەن يىگىت ئوتكەن يىللىرى سالىھ مەخسۇمدا ساۋات چىقىرىپ يېزىدىن ھىججە ئوقۇپ يۈرەتتى. ھەر ھالدا بۇ خەۋەرگە كىشىنىڭ ئەقلى يەتمەيدۇ......

— ھە، تەقسىر، — دېدى، سەمەت پوقاق ۋە شۈكۈر سوپىنى جەينىكى بىلەن نوقۇدى، — بۇ بالا كىمۇ، ئوردىغا مىرزا بېشىلىق كىم. زامانىنىڭ زەيلى بىلەن، ھىلىقىدەك، مەمەت رەجەپ مىرزا بېشىنىڭ ياردىمىدە ئوردىغا كىرىپ قالغان- دە...... ھىلىقىدەك ئاپپاقنى بولسا مەمەت رەجەپ ئۆزىنىڭغا ئالغان - دە......

ئىمام پوقاقنىڭ سوزىنى تىڭشىغان ھالدا، ئىككى كوزىنى يەرگە تىككەن ئىدى.

— يۇرتنىڭ سوزىگە قاراپ دەۋاتىمەن - دە، — دېدى شۈكۈر سوپى يېڭىلىگەن ئاھاڭدا، — بىرنەچچە كۈندىن بۇيان چوڭ - كىچىكنىڭ ئاغزىدا شۇ گەپ بولۇپ قالدى.

— كوپچىلىكنىڭ ئاغزىنى تىكىپ قويغىلى بولاتتىمۇ، سوپى!

سەمەت پوقاقنىڭ بۇ كېيىنكى خىتقىرىشىدا تامىقىنىڭ تىڭىدىكى يوغان تومۇرلىرى كوپۈپ چىقتى. ئىمام تېخىچە ئىككى كوزىنى يەرگە تىككەن ھالدا كىچىككىنە بېشىنى لىڭشىتتى:

— ئوردىدىن بىرەر ئادەم زاڭلىق قىلىش ئۈچۈن خەۋەر ئارقاتقاندۇ!

— ھە ـ ئە، تەقسىر!

شۇ چاغدا بۇ يەرگە توتىنچى ئادەم كەلدى، بۇ ۋىجىككىنە،

قىرىق بىلەن ئەللىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا بار، مۇرىسى ئوسۇپ چىققان سەپەر بوزچى (ماتاچى) دىگەن ئادەم ئىدى. ئىمامغا سالام بېرىپ، سوپىنىڭ يېنىغا ئولتۇردى ۋە سۆزگە بىر ئاز قۇلاق سالغاندىن كېيىن چۈشىنەر - چۈشەنمەيلا سۆزگە ئارىلىشىپ قالدى:

— ئىنشائاللا، شۇ يىگىت مىرزا بېشى بولار! — دىدى سەپەر بوزچى سوھبەتنىڭ روھىنى بىلمەي تۇرۇپ، — ئۆزى ئاجايىپ پاراسەتلىك يىگىت، پۇقراپەرۋەر بالا؛ شۇ بولغىنى ياخشى، هە - شۇنداق ئەمەسمۇ، تەقسىر؟

ئىمام يەتەرگە قارىغان هالدا بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. سەمەت پوقاق هومىيىپ سەپەر بوزچىغا قارىدى:

— هەي، هەي، ۋالاقلاۋېرىسەن-دە، سەپەر! — دىدى پوقاق، — بىز نىمە دەۋاتىمىز، سەن نىمە دەۋاتىسەن!

— خوش، نىمە دەۋاتىسىلەر؟

— قۇرۇق پاراڭ دەۋاتىمىز، مىرزا بېشىلىق ئۈچۈن چوڭ موللا كېرەك دەۋاتىمىز.

— ئۇ موللا ئەمەسمىكەن؟

— موللا بولسىمۇ، چۈپەي موللىلاردىن - دە!

— مۇشۇنىڭغا كەلگەندە يېڭىلىشىپسەن، سەمەت، — دىدى سەپەر بوزچى، — خەت پۈتۈشكە كەلگەندە قويۇۋەرگىن، كەمبەغەلگە يانباسقانىنى كورسەڭ، هە، بولدى، دەيسەن!

— خوتۇنتالىغىنىڭ كىمگە يانبېسىپتۇ؟

— هەممىگە، هەممىگە! — دىدى سەپەر، — مېنىڭ ئوزەڭگىمۇ ياردەم قىلدى - دە، بار بولغۇر،

— ھە-ئە، خوش؟

— بۇلتۇر مانا مۇشۇ چاغدا، — دېدى سەپەر ئىگىشىۋراق، — بازارغا سەككىز مانا ئېلىپ چۈشكەن ئىدىم. بىرەرى ئىغۋا قىلدىمۇ، زاكاتچىنىڭ تامغىنى تاقىلدىدىمۇ، ئىش قىلىپ پالاكەت، قولتۇغۇمدىكى ماتانى كاپلا قىلىپ ئالدى: «ئاتاڭ ياخشى، ئاناڭ ياخشى كاسىپمەن، سودىگەر بولسام ئۆلەي» دېدىم .... ھېچ قويۇۋەتمىچۇ .... بىر يىللىق زاكاتنىڭ، دەپ كوتىرىپلا كەتتى. قولۇڭدىن نىمە كېلىدۇ سەمەت، قاتتىق خاپا بولۇپ، ئۆيگە قۇرۇق قول يېنىپ كەلدىم. ئۇششاق-چۈششەك ئېلىپ كېلىدۇ دەپ كۈتۈپ ئولتۇرغان بالا-چاقىنىڭ رەڭگى ئۆچتى. مال كەتتى-جان كەتتى، ئىشقىمۇ قولۇم بارمايدۇ. ئەمدى بولار ئىش بولدى دىسەڭ ئىچىڭ ئېچىشىدۇ، دەسمايىمۇ غالتەككە چىققان. ئەرز-پەرز يازدۇرسامۇ، دەيمەن. كوچىدا ئۇ-بۇغا مەسلىھەت سالسام، ئەرز بېرىشنى ماقۇل كۆرۈشتى. شۇ يېقىن يەردە، ئۆزى ئوردىدا تۇرىدىغان بىر ئەرزچى بار ئىمىش. كەتكەننىڭ ئۈستىگە كەتكەن، دەپ دۇكان تېگى يېرىم مانا بار ئىكەن، قولتۇغۇمغا تىقىۋالدىم. مانا مۇشۇ ۋاقىتلاردا سوراپ يۈرۈپ ئەرزچى مىرزىنىڭكىگە بارسام، ھازىر ئوردىدىن كېلىپ، ئەمدىلا تونىنى يېشىپ تۇرغان ئىكەن. ياش، نەۋقىران يىگىت، سالام-ئەلىك. «ھارما»، «باربول» لاردىن كېيىن «شۇنداق، شۇنداق ئىش؛ بىر پارچە ئەرز يازغۇزسام، دەپ كەلگەن ئىدىم» دېدىم. ئوردىلىقلا گەپ ئۇقتۇرۇش قىيامەتتىن تەس، تەقسىر، لېكىن بۇ يىگىتتە ھاكاۋۇرلۇق سىياقى يوق، شۈكۈرسۈپى. ئۇ گېپىنى چۈشىنىۋېلىپ «خوپ» دېدى. ئەرزنىڭ بىر يېرىدە زا-

كاتىپنىڭ ئېتى چۈشىدىكەن، نەچچە يېنىشلاپ سورىسىمۇ بىلمىدىم، ئۇنىڭدىن كېيىن رەڭگى - روھسىنى ئۇقتۇرغان ئىدىم، ھولچىرلەپ بىرسىنىڭ ئېتىنى يازغان چېغى، «ئەمدى كېتىۋېرىڭ، ئەرزنى ئۆزەم تاپشۇرىمەن» دېدى. جاۋابىنى ئىككى كۈندىن كېيىن ئۆزىدىن ئالارمىشمەن .....

— بۇ ئاسانلىقنى قاراڭ، تەقسىر. دۇئا قىلىپ قەلەم ئۇچىغا ماتانى ئۇزاتتىم، ئالمايدۇ. «ئاپلا، ئازسىندى - دە، قۇرغۇر» دەپ قورقتۇم. «ئەرز ئورۇنلانسا يەنە خىزمەتلىرىدە بولارمىز مىرزا بېشى» دېسەم يەنە ئالمىدى، «تازا پالاكەت باستى» دەپ تۇرسام، «ئەرزگە ھەق ئالمايمەن؛ ماتارىڭنى ئېلىپ كېتىۋەر» دېمەسمۇ. بەرىكە تاپقۇرنى قاراڭ، تەقسىر. ھە، شۇنداق ئادەممۇ بولىدىكەن، سەمەت ئاكا، «ئالتۇن ئالماسلىق دۇئا ئال» دەپ قولۇمنى ئاچتىم. ھە، ئەمدى بۇنى قويىۋېرىڭ. ئەتىسى كەچقۇرۇن گۇلە توغرىلاپ ئولتۇرسام، ئىشىكنى بىرسى تاقىلداتتىدۇ. «ھە، كېلىۋېرىڭ» دېدىم، دۇكانخانىمغا ماتا قولتۇقلىغان بىر ئادەم كىردى:

— سەپەر باي سىزمۇ؟

— ھە، بىز.

— ئەرز بەرگەنمىدىڭىز؟

— بەرگەن ئىدىم.

— ئاتىڭىزنىڭ ئېتى نېمە؟

— ھەمە تباي.

قولتۇقىدىكى ماتانى ئالدىمغا تاشلىدى. خۇددى تونۇگۈنكى ماتالىرىم؛ توپ - توغرا سەككىز دانە.

— ماتالىرىڭىزنى ئالدىڭىز؟

— ھە، ئالدىم.

— خەير.

— خوش.

— بۇ ياخشىلىق ئەرزىدىمۇ بۇرۇن مىرزا بېشىدىن بولدى، دەپ ئويلىدىم. بالىلارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىككى ماتانى كۆتىرىپ ناماششام ۋاقتىدا مىرزىنىڭ ئۆيىگە باردىم. قىچقاردىم، چىقتى، مىننەتدارچىلىق بىلەن ئىككى ماتانى ئۇزاتتىم؛ ھېچ ئالسىچۇ، «يەكتەككە ماتىرىم بار، كېيىۋېرىڭ» دەيدۇ. «سېتىپ پۇلىنى بېرەيمۇ»، دىسەم، «پۇلۇمۇ جىق» دەيدۇ. ھېچ بولمىغاندا بىرىنىمۇ ئالمىدى. يەنە دۇئا قىلىپ ماتا بىلەن ياندىم. پەرىشتىمۇ شۇنچىلىك بولار، دەپ ئويلاپ قالدىم، شۈكۈر سوپى! ھە، شۇنداق يىگىت مىرزا بېشى بولماي كىم بولسۇن، سەمەت باي! كوپىنىڭ دۇئاسى كول دېيىشىدۇ؛ ئىشەنمىسەڭلا مانا تەقسىرىمدىن سوراڭلار!

ھېكايىنى ئاڭلاش داۋامىدا ئىمامدا بىر غىجىنىش ۋەزىيىتى بار ئىدى. ھېكايە تۈگىگەندىن كېيىن زەھەرخەندە بىلەن سەمەت پوقاققا قارىدى. دېمى سىقىلىپ كېتىۋاتقان پوقاق بۇنىڭدىن روھلاندى.

— يالغانىمۇ يالىماي يۈتىدىغان بولۇپسەن-دە، سەپەر، — دىدى پوقاق.

سەپەر بوزچى تۇيۇقسىز ئوزگىرىپ كەتتى. رەڭگى ئۆچتى:

— ئەزىمرايىي خۇدا، قەسەم كېرەكمۇ؟

— ئىككى ماتانى ئىككى قوللاپ ئاپارساڭ، — دىدى سەمەت پوقاق، — قايسى ئەخمەق ئالماي ياندۇرىدىكەن؟ يال-

غاننى سەل كىشى ئىشەنگەندەك قىلىپ سوزلەش كېرەك، سەپەر!

— ئەزبىرايى خۇدا، ئالىمدى! — دېدى سەپەر ۋە تېز-رىكىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، — مۇشۇ كەبە تۇللانىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇپ يالغان گەپ قىلغان ئادەم مۇسۇلمان ئەمەس، كىشىنىڭ قەسىمىگە ئىشەنمىگەنمۇ يەتتە مەزھەپتە مومىن ئەمەس!

سەپەر ئاكىنىڭ ئەستايىدىل ئاچچىقلانغىنىنى سەزگەن ئىمام ئارىغا چۈشتى.

— بۇنداق ياخشىلىقنى ھەممىلا قىلالايدۇ، سەپەر ئاكا، — دېدى، — شۇنىڭ ئۈچۈن مىرزا بېشىنىڭ قىلغان ياخشىلىغىغا مەن ئىشەندىم. ئەمما بىزنىڭ مۇزاكىرىمىز ئۇنىڭ ئاجىز-چارىلەرگە قىلغان ياخشىلىغى توغرىسىدا بولماستىن، بۇ ئادەم ئوردىدىكى مىرزىلارغا باشلىق بولالامدۇ، يەنى شۇنداق چوڭ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالامدۇ، دېگەن مەسىلە ئۈستىدە.

— بارىكاللا، تەقسىر! — دېدى سەپەر بوزچى تۇرغان جا-يىدىن، — مېنىڭچە بولسا، ئىنشائاللا، ھۆددىسىدىن چىقىدۇ!

ئىمام سەپەر بوزچىغا چۈشىنەلمەي، بىر ئاز تىكىلىپ تۇر-غاندىن كېيىن سورىدى:

— ئۇنىڭ ھۆددە قىلىشىنى سىز نەدىن بىلىسىز؟

— خۇدا بىلدۇرسە، بىلىمەن - دە، تەقسىر!

— خوش؟

— چۈنكى كوپچىلىكنىڭ دۇئاسى كول - دە، تەقسىر!

— كوپچىلىكنىڭ دۇئاسى كول بولسا ياخشى، - دېدى ئىمام، — ئەمما، بۇ خىزمەتكە ئۇنىڭ ئىلمى يېتەمدۇ؟

— يېتىدۇ تەقسىر، يېتىدۇ!

— سىز زادى يېتىدىغانلىغىنى نەدىن بىلىسىز؟
— زادى يەتمەيدىغانلىغىنى سىز نەدىن بىلىسىز، تەقسىر؟
—يەتمەيدىغانلىغىنى مەن شۇنىڭدىن بىلىمەنكى، — دېدى ئىمام ئاچچىغىنى ئىچىگە يۇتقان هالدا، — بۇنداق مەنسەپكە مىنىدىغان ئادەم بۇخارايى شەرىپتە ئوقۇمىغاندىمۇ ئەڭ بولمىغاندا قوقان مەدرىسلىرىدە ئوقۇغان بولۇشى كېرەك، ئەمماسىزنىڭ مىرزا بېشىڭىز خەت تونۇغاندىن باشقىنى بىلمەيدۇ.
— بىلمىگىنىنى سىز نەدىن بىلىسىز، تەقسىر؟
— چۈنكى مەن ئۇنى ئۆز قولۇمدا ئوقۇتقان ..... بىر يېتىم بالا ئىدى!
— خۇدانىڭ بېرىشى، تەقسىر! — دېدى سەپەر ئويلايمۇ تۇرماستىن، — جانابىڭىز بۇخارايى شەرىپتە نەچچە يىل ئوقۇپ ئاھايىتى مەھەللىگە ئىمام بولدىڭىز ...... خۇدا بەرمىسە شۇنداق، تەقسىر، ئۇ بولسا مەدرىسە كۆرمەستىن مىرزىلارنىڭ مىرزىسى بولماقچى؛ خۇدا بەرسە شۇنداق، تەقسىر.
سەپەر بوزچىنىڭ بۇ سوزىدىن ئىمامنىڭ قانسىز رەڭگى تېخىمۇ قانسىزلانغان، ئالمۇنچاق كوزلىرى ئالىيىقاندەك بولۇپ كەتكەن ئىدى:
— ئەبلەخ ئادەم ئىكەنسەن! — دېدى.
— سىزمۇ ئەخمەق مولالا ئىكەنسىز! — دېدى سەپەر بوزچى.
ئىمام غەزەپ بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ سەپەر بوزچىغا دوقەيلىگەن ئىدى، ئۇنى سەمەت يوقاق تۇتۇپ قالدى.
— يەدەر لەنەت، ئەدەپسىز! — دېدى سەمەت، — داموللىغا شۇنداق سوزنى ئېيتامدۇ — ھە؟!

سەپەر بوزچى تۇرغان ئورنىدىن مىدىرلىمىدى.

— كېكىتىمگەننى سوزما، پوقاق، — دېدى، — قېنى قويۇپ بەرگىنە تەقسىرىمنى، مەن بىلەن ياقىلاشسۇنچۇ! جىم تۇرسا قورقىدۇ دەۋاتامسەن؟!

شۈكۈر سوپى ئورنىدا قېتىپ قالغان ئىدى، ئىمام بولسا گويا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندەك سەمەت پوقاقنى ئىتتىرەتتى، سەمەت پوقاق غەيۋەتتىن باشقا ئىشقا ياردىمايدىغانلىغى ئۈچۈن، ئىمامغا ياردەم قىلىشقا چامىسى يەتمەيتتى.

— مۇشۇ ئەدەپسىزلىگىڭ بىلەن، — دېدى سەمەت پەس ئاھاڭدا، — يەنە داموللىنىڭ كەينىدە ناماز ئوقۇمسەن سەپەر!

— ئوقۇمسام قۇتۇلمەنمۇ سەنلەردىن!

— ئوقۇمساڭ ماڭ، كەت!!!

— ھۇ . . . . . . — دەپ تىللىدى سەپەر بوزچى ۋە مېچىتنىڭ ئىشىگىدىن چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ كەينىدىن «پەدەر لەنەت، جاھىل» دەپ تىللىدى ئىمام ۋە ئاۋالقى ئورنىغا بېرىپ ئولتۇردى. خېلى ۋاقىتقىچە ئۈچىلىسى جىمجىت بولۇپ قېلىشتى.

— بىر ئىت - تە، تەقسىر، خاپا بولماڭ!

ئىمام جاۋاپ بەرمىدى. يەنە بىرنەچچە كىشى كېلىپ قوشۇلغاندىن كېيىن، شۈكۈر سوپى مۇنارغا چىقىپ ئەزان ئېيتتى. نامازدىگەرنى ئوقۇش ئۈچۈن مېچىتقا كىرىشتى.

19. ئىپلاس بىر ئوتمۇش

ئىمامنىڭ مىجەزى بەك بوشاشتى. ناماز شام ۋە خۇپتەن چاغلىرىدىمۇ ھېچكىم بىلەن سوزلەشمىدى. سەپەر بوزچىنىڭ «بۇخارايى شەرىپتە نەچچە يىل ئوقۇپ كېلىپ، ناھايىتى مەھەللىگە ئىمام بولدىڭىز! خۇدا بەرمىسە شۇنداق بولىدۇ، تەقسىر!» دىگەن سوزى زەھەرلىك خەنجەردەك ئۇنىڭ يۈرىگىگە يېڭىدىن-يېڭى جاراھەت سالاتتى.

ھەقىقەتەنمۇ، سەپەرنىڭ بۇ سوزى ئىمامنىڭ كونا يارىسىنى يامان تۇزلىۋەتتى. بۇ يارا مۇشۇ كۈنگىچە ئىچىدىنلا يىرىڭ يىغىپ يۈرگەن بولسا، بۈگۈن سەپەر بوزچىدەك بىر «بىمەنە» بۇ يارىنى رەھىمسىزلىك بىلەن يېرىۋەتتى، سەمەت پوقاق ۋە شۈكۈر سوپىغا ئوخشاش تېتىقسىزلارنىڭ ئالدىدا ئىمامنىڭ ئابرويىنى توكتى. بۇ بىر تەرىپى. ئىككىنچى تەرىپى بولسا، سەپەرنىڭ «ئۇ بولسا، مەدرىسە كورمەستىن مىرزىلارنىڭ مىرزىسى بولماقچى ....» جۈملىسى يەنە ئولگەننىڭ ئۈستىگە تەپكەندەك بولدى. يەنى ئىمامنىڭ كورەلمەسلىك ئوتى توت تەرەپتىن پۇۋلەندى، گويا ئۇ ئىككى ئوتنىڭ ئارىسىدا قالغاندەك بولدى.

ئەنۋەرنىڭ باش مۇنشىلىققا يارىمايدىغانلىقىنى، ئىلىمسىز، قابىلىيەتسىزلىگىنى نىمىشقا شۇنچە ئىسپاتلاشقا تىرىشتى. سەپەر بوزچىدەك بىر «ئەبلەخ» بىلەن تالىشىپ، نىمىشقا ئوزىگە

بۇنچە خابىلىق تېپىۋالدى. گەرچە ئەنۋەرگە خالىس باھا بەرمەكچى بولغىنىدىمۇ، بۇنى سەپەرگە ئوخشاش بىلمىسىز، نادان بىر ئادەمگە چۈشەندۈرۈشنىڭ نېمە ھاجىتى بار ئىدى؟! بۇنىڭ سەۋىيىسى سۆزلەشتىن ئىلگىرى ئىمام ئەپەندىنىڭ ئۆتكەن تارىخىغا بىر ئاز كۆز تاشلاپ ئېلىشقا مەجبۇرمىز. چۈنكى بۇنىڭسىز ئوقۇغۇچىمىزنى تەمىنلەش مۇمكىن ئەمەس.

ھازىرقى ئىمامىمىز — موللا ئابدىراھمان بۇنىڭدىن يىگىرمە يىللار ئىلگىرى، قىسقىلا، ئەھمىيەتسىزلا «راھمان» ئىسمى بىلەن ئاتىلاتتى. ئابدىراھماننىڭ ئاتىسى ئۇلىما نەسلىدىن، ئەمما بۇ شەرەپ نېمە سەۋەپ بىلەندۇر بۇنىڭ ئاتىسىغا نېسىپ بولمىغان، لېكىن ئابدىراھماننىڭ ئاتىسىنىڭ بىر تۇققانلىرى ئاتا كەسىپنى تۇتۇپ ئوقۇغان جايلىرى بۇخارا بولۇپ، چوڭ مۇدەررىسلەردىن سانىلاتتى. ئابدىراھمان كىچىك بالا چېغىدا ئاتىسى ئۆلۈپ، ئانىسى ۋە ئاتا تەرەپلىرىنىڭ تەربىيىسىدە قالدى. ئون بەش ياشلىرىغىچە سالىھ مەخسۇمنىڭ مەكتىۋىدە ساۋات چىقارغاندىن كېيىن، مۇدەررىس چوڭ دادىلىرىدىن بۇخارايى شەرىپكە كېلىپ ئوقۇش توغرىلىق قىچقىرىپ يازغان خېتى ئالدى. خەتتە ئابدىراھماننىڭ بوۋا كەسىپى ئۇلىمالىق ئىكەنلىكى، شۇنىڭ ئۈچۈن باشقا كەسىپلەرگە ئۆرۈنۈپ ئۆمرىنى زايا قىلىش كېرەك ئەمەسلىكى، ئۆز تەربىيىلىرىدە ئوقۇپ بىلىم ئېلىشى لازىملىقى ئېيتىلغان ئىدى. بۇ چاقىرىق ئابدىراھماننىڭ ئانىسىغا ۋە باشقا تۇققانلىرىغا ناھايىتى لايىق تېپىلىپ، ئۇنى بۇخارىغا يولغا سېلىش قارارىغا كېلىشتى. ئابدىراھمانمۇ ئىستىقبالىدىكى مۇدەررىس، مۇپتىلىق شىرىن خىياللىرى ئىچىدە بۇخارىغا سەپەر قىلدى.

چوڭ دادىسى بۇخارىنىڭ «خوجا پارسا» مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى بولۇپ، ئابدىراھمان شۇ كىشىنىڭ تەربىيىسىگە كەلگەن ئىدى.. داموللا مۇدەررىس گەرچە مەدرىسىدىن ھوجرا بېرىش مۇمكىن بولسىمۇ، ئابدىراھماننى ئۆز مېھمانخانىسىدا جايلاشتۇردى، مۇشۇ ھالدا ئابدىراھمان ئوقۇشنى باشلىدى..

ئەمما مۇدەررىسنىڭ مېھمانخانىسىنىڭ تاملىرى ئابدىراھماننى «بۇخارايى شەرىپ»تە ئەۋج ئالغان بۇزۇقلۇقلاردىن ساقلىيالمىدى. ئابدىراھمان بۇزۇق بايۋەچچىلەرگە ئارىلىشىپ چوڭ دادىسىدىن يوشۇرۇن، ئەيشى - ئىشرەتلەرگە بېرىلدى. بىر كۈنى سىر ئېچىلىپ قالدى. داموللا مۇدەررىس بۇ نومۇسقا چىدالماستىن، ئابدىراھماننى ئۆز ئۆيىدىن ھەيدىۋەتتى. ئابدىراھمان توۋا قىلىپ، داموللا مۇدەررىستىن ئەڭ بولمىغاندا مەدرىسىدە تۇرۇشنى سورىدى. ئارىدا ئادەملەر چۈشۈپ يۈرۈپ رۇخسەت ئېلىش بىلەن، مەدرىسىدە يېتىپ - قوپۇشقا باشلىدى. لېكىن ئىشرەتبازلىق مەدرىسە ئىچىدە، تالىپلار ئىچىدىمۇ كەم ئەمەس ئىدى. ئابدىراھمان ئۈچ يىل بويى سودىگەرلەرنىڭ ئارىسىدا «ئەخلاق تۈزەتكەن» بولسا، يەنە ئىككى يىل مەدرىسىدە تۇرۇپ، شۇ تۈزەلگەن ئەخلاقىنى «كامالەتكە» يەتكۈزدى.

كوپ ئوتمەي، ئابدىراھمان مەدرىسە ئەھلى ئارىسىدىمۇ ئابرويسىز بولۇپ قالدى.

ئاخىرى ئابدىراھمان چايخانىدىن چىقمايدىغان تاۋكاچى ۋە بوۋا بەڭگىلەرنىڭ ئارىسىدا ئۆزىگە جاي تاپتى. ئۇنىڭ بۇ دەۋرىدىكى ئەھۋالىنى يېزىشقا قەلەم ئۆزرىلىكتۇر. شۇ تەرىقـ

دە بۇ كېيىنكى تەبىقە ئارىسىدا ئۈچ يىلچە يۈرگەنىدىن كېيىن ئاجايىپ پۇلغا ئامراق، ئوخشىشى كەم شاللاق، ھەممە شارائىت-لىرى بىلەن بىر بەگۋاش ۋە لۈكچەك بولغىنى ھالدا بەچچىلىك دەۋرى بىلەن خوشلاشتى. چۈنكى يۈز - كۆزىنى نانغا چۈمۈلە چاپلاشقانىدەك ساقال-بۇرۇت قاپلاپ كېتىپ، ئەمدى ئۇ موچۇنغا بوي بەرمەيدىغان ھالغا يەتكەن ئىدى.

20. ھۇشيارلىق

ئەمدى ئابدىراھمان ئۆزىنىڭ يېقىنقى ئوتمۇشىدە ئۆستى-پىشىغا مىلەنگەن ئات تېزىكىدىن باشقا ھېچنىمە كورمىگەنىدەك، ئىستىقبالىدىمۇ ئەپلىككىنە بىر ھالنى تەسەۋۋۇر قىلالمايتتى، بىر نەچچە ئايلارغىچە ئۇ تولىمۇ روھسىز، كەيپسىز ۋە دەرسى-گىمۇ ھەپسىلىسىز قاراپ يۈردى. گويا بۇ كۈنلەردە ئۇ ھەدى-دىدىن ئارتۇق ئىچكۈلۈكتىن كېيىنكى باش ئاغرىقى دەۋرىنى ئوتكۈزەتتى. شۇ تەرىقىدە ئۆزۈنغىچە روھسي كېسەللىك بىلەن يۈرۈپ، كېتولمىگەنىدە چانلىنىپ كەتتى. يەنى «ئەقائىد»نىڭ شەرھىگە ياخشى چۈشىنىشكە يەك تۇردى.

يوقۇرىدىكى روھسي چۈشكۈنلۈك دەۋرىدە ئۇ ئەمدىكىسى شوھرەتنى موچۇن ئىشلىتىش بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەقائىدە شەرھىۋە ئىنزاھلار ۋاستىسى بىلەن تاپماقچى بولغان، يەنى پەر-دە غايىسىگە دىنىي ئالىملىق كىيىمىنى كىيدۈرۈش پىكرىگە

كەلگەن ئىدى. بەش يىل «غايە» ئۈچۈن قاتتىق بېرىلىپ، زەي هوجرىدا ئازاپ چېكىپ، سالامەتلىكى ئۈچۈن ئۆمۈر بويى تۈگىمەيدىغان ئورۇقلۇق، رەڭسىزلىك ئاشۇرۇپ يەگىرمە سەككىز يېشىدا «خەتمە كۆتۈپ» قېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. بەش يىللىق ئۆزگىرىشتىن كېيىن دامولla مۇدەررىس ئابدىراهماننىڭ كونا كۈنالىرىنى ئەپۇ قىلغان ئىدى. ئۆز يېنىدىن بىرمۇنچە خىراجەت قىلىپ، ئابدىراهمان ئۈچۈن ئوقۇش تۈگىتىش تويى قىلىپ بەردى.

موللا ئابدىراهمان قوقان سەپىرىگە تاييارلىنىۋاتقاندا، كۆڭلى قوقاندا ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغان ئۇلىمالىق شۆھرىتىگە: مۇپتىلىق، قازى ۋە ئەئلەملىك مەنسۇپكە ئالدىرايتتى. ئۇنىڭ ئويىچە، قوقاندىكى ئۇرۇق - تۇققانلىرىمۇ ياش ئالىمنىڭ ئىستىقبالىغا تەييارلىنىۋاتقاندەك ئىدى.

شۇ تەرىقىدە، ئاشىقلار يارىنى كۆرۈشكە ئالدىرىغاندەك، موللا ئابدىراهمانمۇ ئۆز شەهرىگە پالاقشىپ يېتىپ كەلدى. ئۇ ئويلىغاندەك ئالدىغا پۈتۈن قوقان كوچۇپ چىقمىسىمۇ، ئۇرۇق - تۇققانلاردىن ئۈچ - تۆت كىشى، مەهەللە چوڭلىرىدىن ئىككى ساۋاپ تەلەپ بوۋاي دەرۋازا يېنىدا كۈتۈۋېلىشتى. بۇ ساددىغىنا كۈتۈۋېلىش ئابدىراهماننىڭ بۇخارىدا تۇرۇپ قىلغان شېرىن خىيالىغا بېرىلگەن بىرىنچى زەربە ئىدى. ئۆيىگە بېرىپ چۈشتى، بىرنەچچە كۈنگىچە پەتە ئوقۇش، هاردۇق چىقىرىش مۇراسىملىرى داۋام قىلدى. لېكىن بۇنىڭدىنمۇ قانائەتلىنەلمىدى، تەتۈرىسىچە، خۇيى تۇتۇپ قالدى. چۈنكى زىيارەت قىلغۇچىلارنىڭ تولىسى مايماق - سايماق قوۋمى - قېرىنداش-

لىرى، يىراق - يېقىن كوز تونۇش مەدرىسە تالىپلىرى ۋە بىر-نەچچە مەھەللە ئىمامىلىرى بولۇپ، ئۇ كۈتكەن ئاساسىي مۇددىا-دىكىلەر، يەنى مۇدەررىس، پېشۋالار، مۇپتى - ئۆلىما- لار ۋە بەگزادىلار، ئابرويلۇق موتىۋەرلەر ۋە بايلار زىيارەتچىلەرنىڭ ئارىسىدا ھەتتا كوز ئاغرىقى ئۇچۇن دورىلىققىمۇ كۆرۈنمە-دى. بۇ ئىككىنچى زەربە ئىدى.

زىيارەت قىلىشقا „قولى تەگمىگەن" بەزىلەر ئۆزىرە ھىسا-ۋىدا ئۆز ئۆيلىرىگە „مەخسۇس زىياپەت" بىلەن قىچقىرىشار، دەپ كۈتتى. بەختكە قارشى، بۇ ئۈمىتىمۇ بىكار بولدى. بىر-نەچچە قېرىنداشلىرىنىڭ تىترەپ - قاخشاپ ئۆتكۈزگەن زىيا-پەتلىرى بىلەن ئۆيىدىن - ئۆيگە ئۆتۈپ، „نېمەتلەرنىڭ ئىچى-دە ئۈزۈپ يۈرۈش" خىيالىمۇ „بىر خىيال" بولۇپ قالدى. بۇ ئۈچىنچى زەربە ئىدى.

بىر ئاي ئۆتمەستىن قوۋمى - قېرىنداشلىرىنىڭمۇ زىياپىتى ئاخىرىغا يېتىپ، تۇل ئانىسىنىڭ ئۆمچىغا قانائەت قىلىشقا مەج-بۇر بولۇپ قالدى. بۇخارىدا ئۆيلىغاندەك بىرەر مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىكى ياكى بۇ تېپىلمىغاندا مۇكەررىرلىكىلا ئەمەس، ھەتتا شېرىقى مەھەللىنىڭ ئىماملىقىنى ئېلىشمۇ تەس بولدى. ئۆزىدىن ئىككى مەھەللە نېرىدا بولغان ھازىرقى مېچىتنىڭ ئىما-مىغا تەيىنلىمەكچى بولۇشقان ئىدى، بۇنىڭغىمۇ توسقۇنلۇق چىقتى: موللا ئابدىراھمان قىسقىسى سۈننەتنى ئورۇنلىمىغان، يەنى ئۆيلەنمەستىن، سۈننەتنى تەرك قىلغان كىشىنىڭ ئىمام بولۇشىغا نۇقسانى بار، دېيىشىپ، مەھەللىدىكى بەزى تەقۋادارلار قارشى چىقىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن بىرنەچچە يار - بۇرادەرلىرى تۇۋي

چىقىمىنى ئۆزئارا ئۈستىلىرىگە ئېلىشىپ، ئۇنى ئويلىنىدۇرۇش پىكرىگە چۈشۈشتى. بۇخارىدىكى «خىياللار» ئاستىن - ئۈستۈن بولغىنى ھالدا، موللا ئابدىراھمان ئويلىنىش شەرتى بىلەن، ھېلىقى مەھەللىنىڭ ئىماملىقىغا بەلگىلەندى. ھازىر شۇنىچىلىك پەس ئىشقىمۇ باش ئېگىش زورۇرىيىتى بار ئىدى.

موللا ئابدىراھماننىڭ ئەلچىلىرى باشلاپ سالىھ مەخسۇمنىڭ قىزى رەنا ئۈچۈن بېرىشتى. چۈنكى رەنانىڭ ھۆسنى بۇ ئەتراپتا مەشھۇر، ئۇنىڭدىن كېيىن، ئابدىراھماننىڭ ئۆزى سالىھ مەخسۇمدا ئوقۇپ يۈرگەن ۋاقتىدا كىچىك رەنانى كۆرگەن، ئۈچىنچىدىن، ياش ئالىم قېرى دامولىلىنىڭ قىزىغا ئۆيلەنسە يەنە بىر ھۆسن بولاتتى. بولۇپمۇ موللا ئابدىراھمان مۇشۇ چاققىچە رەنانىڭ ئەرگە بېرىلمىگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇ تاسادىپىنى كېلەچەكنىڭ ياخشىلىق ھاللىرى ھىساۋىغا كىرگۈزدى. رەنا بۇ ئون يىل ئىچىدە تېخىمۇ تولغان بولسا كېرەك، دەپ تويىنى كۈتمەيلا ئۇنىڭ خىيالى سىماسىنى قۇچاقلاشقا باشلىدى. مەكتەپداش دامولىلارغا قارىغاندا ئۆز ئىلىم ۋە مەرتىۋىسىنى ئالىقانچە يۇقۇرى قويغانلىقتىن، سالىھ مەخسۇمنىڭ سۆزسىز كۆيئوغۇل قىلىشىغا ئىشىنەتتى ۋە بۈگۈنمۇ، ئەتىمۇ، رەنانى ھەقىقى قوينىغا ئېلىش ئۈچۈن ئالدىرايتتى. لېكىن تەقدىر بۇنىڭدىمۇ ئۇنى ئالدىدى. ئەلچىلەر نىگار ئايىمدىن بولمىغان ئۆزرىنى ئېلىپ كېلىشتى: «قىزلىرى تېخى ياش ئىمىش، ئەمدى ئون ئىككى ياشقا كىرگەن ئىمىش».

موللا ئابدىراھمان خوتۇنلارنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەستىن، سالىھ مەخسۇمنىڭ ئۆز ئالدىغا مەھەللىدىن بىر - ئىككى نەپەر

قېرى ئادەمنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ ئەلچىلەرمۇ يەنە ئاچچىقراق جاۋاپ بىلەن كېلىشتى: «سالىھ مەخسۇم قىزىنى ئوردىدا مىرزىلىق قىلىدىغان ئەنۋەر ئىسىملىك بىر يىگىتكە پەتە ئوقۇتۇپ قويغان ئىكەن. پەتە ئوقۇلمىغانىدا، ئەلۋەتتە سىزگە بېرىدىكەن، كوپ ئەپسۇسلاندى!»

بۇ جاۋاپتىن كېيىن ئابدىراھماننىڭ دىمى ئىچىگە چۈشۈپ ئۆز تەقدىرىگە لەنەت ئوقۇدى. ئەمما كوڭلىدە رەنانى ئالىدىغان ئەنۋەر ئاتلىق يىگىتكە قارشى ئوچمەنلىك تۇغۇلدى. بۇ جاۋاپ راستتىن شۇنداقمۇ، يالغىنى يوقمۇ، دەپ ئوردىدا خىزمەت قىلىدىغان ئەنۋەر ئاتلىق مىرزىنى سۈرۈشتۈردى. راستلىغىنى بىلگەنىنىڭ ئۈستىگە ھەتتا بۇ ئەنۋەرنىڭ كىملىگىنىمۇ خاتىرىلىدى: ئۆزى بۇخارىغا كېتەر ئالدىدا سالىھ مەخسۇمنىڭ مەكتىۋىدە ئوقۇپ يۈرگەن شۇ يېتىم بالا ئىمىش. ئۈچ - تۆت يىللاردىن بېرى ئوردىدا مىرزىلىق قىلىپ نەچچە تىللا مائاش ئالارمىش...... بۇ سۈرۈشتۈرۈپ بىلىشتىن كېيىن ئابدىراھماننىڭ يۈرىگى يەنە كۆيۈپ كەتتى: بۇخارىدا ئوقۇش تۈگىتىپ كەلگەن بىر «ئالىم»، ئاددىي بىر مەھەللىنىڭ ئىماملىغىغا غەلۋىسىز ئۆتەلمىسۇن - يۇ، ئۇنىڭ ھارام تۈكىگە ئەرزىمىگەن بىر ساۋاتسىز يېتىم ۋە بەد نەجات مەينەت ئوردىدا پالان تىللا مائاشلىق بولسۇن ھەم شۇنىڭ تۈپەيلىدىن رەنادەك بىر قىزنىمۇ ئۆزىنىڭكى قىلسۇن: بۇ، بولۇپمۇ چىدىغىلى بولمايدىغان ئىش ئىدى......

موللا ئابدىراھمان پۈتۈن كامالىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئىماملىق ۋە خېتىپلىققا كىرىشتى. ھەر كۈنى قوۋملىرىغا ئەمرى مەرۇپ، نەھيى ئەنىلمۇنكەر ئېيتىپ، خۇسۇسەن ھەر ھەپتىنىڭ

جۈمە كۈنى ئەمرى مەرۋېنى كەڭرەك دائىرىدە يۈرگۈزۈپ، كۆپلەرنىڭ كۆڭلىنى ئېرىتىشكە مۇۋەپپەقمۇ بولدى. ئۆزىنى كۆرسىتىش نىيىتىدە قىلىنغان بۇ كۆز بوياش كۆپلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى، ھەتتا ئۇنىڭ ئەمرى مەرۋېنى ئاڭلاش ئۈچۈن جۈمە كۈنلىرى باشقا مەھەللىلەردىن كىشىلەر ئېقىپ كېلىشكە باشلىدى. بۇ مۇۋەپپەقىيەتتىن پەيدىلىشقا تاس قالغان موللا ئابدىراھمان بارغانچە كۆچىيەتتى؛ بولۇپمۇ ئارىدا خانىغا تېگىشلىك ھوكۇمدار بەگلەردىن كورۈنۈپ قالسا، جەننەت ۋە جەھەننەم ئۈستىدىكى مەسىلىنى دەرھال خانىغا ئىتائەت، بەگلەرگە ھۆرمەت بىلەن يەڭگۈشلەپ ئالاتتى. ھەممە باپ بولۇشقا قارىغاندا، بولۇپمۇ خانباپ بولۇشقا تىرىشاتتى. ئۇنىڭ بۇ جانبازلىقى باشقا تەرەپتىن بىرەر ئەمەلىي نەتىجىگە يېتىشمىگەن بولسىمۇ، پەقەت بىر تەرەپتىن ئاخىرىدا ياخشى نەتىجە بەردى. ئۇنىڭ «دەرياداك بىلىمى»گە مەپتۇن بولغان سودىگەرلەردىن بىرى قىز قېرىندىشىنى بېرىپ ئۆزىگە كۈيوغۇل قىلدى، ياخشى ئائىلىگە كۈيوغۇل بولغىنىدەك شەھەردىكى باشقا دۆلەتمەنلەر بىلەن ئالاقە باغلىدى ۋە ئۇلارنىڭ زىياپەتلىرى ۋاستىسى بىلەن بەزى مەدرىسلەرنىڭ مۇدەررىسلىرى، مۇكەررىرلىرى بىلەنمۇ تونۇشتى. قىسقىسى، بىر ئاز بۇرۇنى كۆتىرىلىپ قالدى. ئەمدى ئوردىغا يېقىنلىشالىسا . . . . ئەمما تېخىچە بۇ بولمايۋاتىدۇ ـ دە.

ئىمامنىڭ كۆڭلى ئەنۋەرگە بىر ئاز كىر ئىكەنلىكىنى ئوقۇغۇچى يۇقۇرىدا چۈشەندى. ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى شۇ ئازغىنە كىر ئەنۋەرنىڭ كۆتىرىلىشىدىن تىنچسىزلانغان ئىدى.

— نادان ئەنۋەر ئورددىن قوغلىنىش ئورنىغا سەرمۇنـ
شىيلىق مەنسۇپىگە مىنەكچى!

خالىس مۇھاكىمە تولاراق مۇھاكىمە بولۇپ قالىدۇ. ئەمـ
ما غەرەزلىك پىكىر كوپىنچە سوزلىگۇچىنى شەرمەندە قىلىدۇ.
شۇنىڭغا ئوخشاش، موللا ئابدىراھماننىڭ مۇھاكىمىسىگە ئازغىنا
غەرەز ئارىلاشتۇرۇپ، سەپەر بوزچىنىڭ ئاچچىق ھاقارىتىگە
ئۇچرىدى.

شۇنداق، ئۇ ئەنۋەرگە ئوچ ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە
ئەنۋەرگە قارشى ئەمەلدە بىر ئىش قىلىش كۇچىدىنمۇ مەھرۇم
ئىدى. بەلكى سىلەر «ئەمدى ئىمام ئەپەندى ئويلىنىۋاپتۇ،
رەناغا ئىھتىياجى قالماپتۇ، بەس، شۇنداق بولغاندىن كېيىن
ئۇنىڭ ئوچمەنلىكىنى ساقلىشىدا قانداق مەنتىق بار؟» دەرسىـ
لەر. بۇ تولا ساددا پىكىر. ئەسلىدە بۇ ئوچمەنلىك رەنا بىلەن
باشلانغان بولسىمۇ، ھازىر باشقا دائىرىگە كەتكەن. مەسىلەن،
دەمسىلەر؟ مەسىلەن، سەپەر بوزچى ناھايىتى بىلىپ سوزلىدى:
«سىز شۇنچە يىل بۇخارىدا ئوقۇپ كېلىپ ناھايىتى مەھەللىگە
بىر ئىمام بولدىڭىز، ئۇ بولسا . . . . . . »

تۇگەشكە مەھكۇم بولغان ئوچمەنلىكنى مانا مۇشۇ «نەچچە
يىل بۇخارىدا ئوقۇپ كەلگەنلىك، ياكى بۇخارىغا بارمىسىمۇ،
كىمسەن پالانچى بولغانلىق» ساقلاپ تۇراتتى. ئەگەر سىلەر
ساددا بولساڭلار، مەسىلىگە سەپەر بوزچى قارىغاندەك قاراپ
خۇدا بەرسە شۇنداق» دەرسىلەر، يەنە گەپكە چۇشەنمەسسىلەر.
ئابدىراھمانغا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ مىجەزىگە چۇشىنىش
ئەلۋەتتە تەس ۋە چۇشەنمىگەن ياخشى.

21. يارلىق بېرىش مۇراسىمى

يارلىقنىڭ كىمنىڭ ئىسمىغا يېزىلغانلىقىنى ئەتىگەندىن تارتىپلا ئوردىدىكى ھەممە سېزىپ قالدى. دىۋاندا كونا ئادىتى بويىچە ئۆز ئىشىنى قىلىپ ئولتۇرغان ئەنۋەرنىڭ يېنىغا ئارقا - ئارقىسىدىن مىرزا ۋە باشقا ساراي خادىملىرى كېلىپ، ئاستاغىنە ئۇنى تەبرىكلەپ كېتىشەتتى. ئەنۋەر تەبرىكلەرگە ئىلتىپاتسىز ئىدى. ئاددى ۋەزىيەتتە خانغا ئاگلىتىلىشى زورۇر بولغان، بۈگۈن ئەتراپتىكى ھاكىملاردىن كەلگەن خەت ۋە ئەرزلەردىن مۇھىملىرىنى ئەھمىيەتسىزلىرىدىن ئايرىتىپ، ھودەيچىگە ① تاپشۇرۇش ئۈچۈن تەييارلايتتى، بەزىلىرىنى بىرىنچى بۆلۈمدە ئالدىغا دۇۋەت قەلەم قويۇپ دەپتەر ئۈستىدە ئولتۇرغان مىرزا مۇپتىلارغا بېرەتتى.

سەرمۇنشى بۆلۈمىدە ئەنۋەردىن باشقا يەنە ئىككى كاتىپ بار ئىدى. بۇ ئىككىسى قەغەزگە مىخلانغاندەك گەپ - سۆزسىز قومۇش قەلەمنى قەغەز ئۈستىدە قىر - قىر قىلىپ ماڭغۇزۇپ تۇراتتى. بۇ قاپاقلىرى چۈشۈپ تۇمشۇقلىرى سوزۇلۇپ كەتكەنلەرنىڭ بىرى شاھادەت مۇپتى بولۇپ، نامزادى خانغا تەقدىم قىلىنغانلاردىن ئىدى، ئىككىنچىسى شائىر «مەدھى»نىڭ سەرمۇنشى بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان كەلانشا ئاتلىق يەنە بىر پىشقەدەم مىرزا ئىدى.

(1) ئەرز ۋە باشقا ئىشلار خانغا پەقەت ھودەيچى تەرىپىدىن تەقدىم قىلىناتتى.

بىرىنچى بولۇمىدىكى ئۇن بەشكە يېقىن مىرزىلارمۇ تۇرلۇك ۋەزىيەتتە: سۇلتان ئەلى مىرزىغا ئوخشىغانلار يەر ئاستىدىن يېنىدىكلەرگە كۆلۈپ مۇئامىلە قىلىشاتتى ۋە بەزىلىرى شاھادەت مۇپتىدەك تونىنى تەتۈر كىيىپ ئېلىشقان ئىدى. ئەنۋەر يېنىدىكلەرنىڭ بۇنداق ئۆزگىرىشلىرىدىن سىقىلغاندەك بولۇپ، ھەر بىر ئەرزنى كورۇپ چىقىش ئارىسىدا ئۇلارغا قاراپ قوياتتى. ئۇدۇلىدىكى ئىككىسى گويا موم چىشلىگەندەك سوزسىز ئىدى.

— بۇگۈن مېنى زاڭلىق قىلىشقا باشلاشتى، — دېدى ئاخىرى ئەنۋەر، — گويا مەن سەرمۇنشىي بولارمىشمەن! . . .

شاھادەت مۇپتى قومۇش قەلىمىنى دۈۋەتكە بىر - ئىككى تىقىۋېلىپ، كوزىنى قەغەزدىن ئۈزمەي جاۋاپ بەردى:

— بولسىڭىز ئەجەپ ئەمەس . . .

— ياق! — دېدى ئەنۋەر ئەرزنى پۈكلەۋېتىپ، — سىز يېزىغا كەتكەنلىگىڭىز سەۋەپلىك كەلگىنىڭىزگىچە ئىشلار توختاپ قالمىسۇن، دەپ ۋەزىپەمدىن تاشقىرى ئىشلارغ ئارىلاشتىم. ئەتىدىن باشلاپ بۇ ۋەزىپىنى ئۆزىڭىز ئېلىڭ، تەقسىرە مەن بۇ زاڭلىق قىلىشلارغا چىدىيالمايمەن!

شاھادەت مۇپتى مەيدىسىنىڭ ھەممىسىنى دىگۈدەك يېپىۋالغان ھەيۋەتلىك ماش — گۈرۈچ ساقىلىنى قەلەم بىلەن تاراپ:

— زاڭلىق بولمىسا كېرەك، — دېدى ئۇ بىلمىدۇرمەستىنلا ئۇھ تارتىپ، — ھازىر ياش سىز، خاتىرىڭىز ياخشى، زېرىكىش سىزنىڭ ئۈچۈن ئەيىپ بولمىدۇ . . . بىز ئەمدى بۇ ئىشنى كوپ ئىشلەپ زېرىككەنمىز! . . . . . .

— ئەلۋەتتە! — دېدى مۇپتىنىڭ يېنىدىكى كەلانشا مىرزا كۆزىنى قەغەزدىن ئالمىغان ھالدا، — زاڭلىق قىلىشلارغا قۇلاق سېلىش كېرەك ئەمەس!

ئەنۋەر تەبرىكلەرنى بىر قەدەر ھەقىقەتكە يېقىن كۆرەتتى. ئەمما ئۇلارغا «زاڭلىق» دەپ تەبىر قىلىشى ئۆزىنى خىجالەتچىلىكتىن قۇتقۇزۇش ۋە ئۇلارغىمۇ يېنىكلىك بېرىش ئۈچۈن ئىدى.

لېكىن كەلانشا مىرزىنىڭ كېيىنكى سۆزى يەنە ئۇنى ئېزىپ، ئوچۇقتىن - ئوچۇق بولغان بۇ ئاداۋەتكە قارشى قانداق يول تۇتۇشنى بىلەلمەي قالدى. شۇنداق تۇرغاندا بىرىنچى بۆلۈمنىڭ دالىنىدىن خودەيچى كۆرۈندى ۋە تۇرغان جايىدىن ئەنۋەرنى قىچقاردى:

— مىرزا ئەنۋەر!

ئەنۋەر خودەيچى ئۈچۈن ئاجراتقان ئەرزلەرنى قولىغا ئېلىپ ئورنىدىن تۇردى:

— ئەرزلەر تەييار . . . ھوزۇرىڭىزغا چىقارماقچى بولۇپ تۇرغان ئىدىم!

خودەيچى بېشىنى چايقىدى:

— ئەرزلەرنى ھازىرچە قويۇپ تۇرۇڭ، — دەپ يەرگە شەرەت قىلدى، — ئۆزىڭىز مەن بىلەن بىللە يۈرۈڭ!

— نەگە، تەقسىر؟

— ھوزورى مۇبارەككە!

مىرزىلار بىر - بىرلىرىگە قارىشىۋېلىشتى. شاھادەت مۇپتى قاتتىرىپ ھەمرىيىغا قارىدى. ئەنۋەر بولسا ئەرزىسلەرنى تۇتقان

پېتى تۇرۇپ قالغان ئىدى، دالاندا ئۇنى كۈتۈپ تۇرغان هودەيـ
چى يەنە ئەسكەرتتى:

— مەن سىزگە ديۋاتىمەن، ئەنۋەر!

ئەنۋەر قولىدىكىنى ئۇز جايىغا قويۇپ، هودەيچىنىڭ
كەينىدىن چىقىپ كەتتى.

خان تەختتە ئىدى. ئوڭ تەرەپ كۇرسىدا ئابىدىراھمان
ئافتابەچى ① ۋە سولدا شائىر موللا نىياز داموللا قول باغلاپ
ئولتۇرۇشاتتى. بىرىنچى بولۇمدىن خۇدايار هوزۇرىغا كىرىدىغان
ئىشىكنىڭ ئىككى يېنىدا ئايپالتا كوتەرگەن ئىككى جاللات سۈ-
رەتتەك قېتىپ تۇرۇشاتتى. بۇ بولۇمدە خان ئۇلۇغلىرى —
ئەئيان ۋە ساراي بەگلىرى تىزلىنىشىپ ئولتۇرۇشقان ئىدى.

هودەيچى «هوزۇرى مۇبارەك»كە كىرىپ تازىم قىلدى....

— قىچقاردىڭمۇ، — دېدى خان.

— قىچقاردىم تەقسىر!

— ئىزدىن بېرىمىز!

هودەيچى تازىم قىلغان پېتى كەينىچە مېڭىپ، بىرىنچى
بولۇمنىڭ دالىنىغا چىقتى ۋە دالاندا كۈتۈپ تۇرغان ئەنۋەرنى
«هوزۇرى مۇبارەك» تەرەپكە يولغا سالدى.

ئەنۋەر «هوزۇرى مۇبارەك»نىڭ بوسۇغىسىدا توختاپ تا-
زىم قىلدى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكىلەرگىمۇ يېرىم تازىم ئىشارىسىنى
بەردى.

— ئىشلىرىڭ ياخشىمۇ مىرزا؟! — دەپ سورىدى خان.

— دۆلەتلىرىڭىز بەرىكاتىدا، قىبلىگاھ، — دېدى ئەنۋەر.

---

① مەشهۇر ئافتابەچى — مۇسۇلمان قۇلنىڭ ئوغلى.

خان موللا نىياز داموللىغا قارىدى:

— بۇ يىگىت بىزنىڭ مىرزىلار ئارىسىدا ئوبدان كۆرۈنىدۇ! — دىدى.

داموللا نىياز ئورنىدىن قوزغىلىپ قويدى:

— پەيزى شاھىنشا ھى!

— مەن بۇ يىگىتنى مىرزا بېشى قىلماقچى بولدۇم، — دىدى خان ۋە تىزىنىڭ ئاستىدىن بىر قەغەز ئېلىپ، داموللا نىيازغا ئۇزاتتى، — ئوقۇڭ، داموللا!

داموللا نىياز ئورنىدىن تۇرۇپ، قەغەزنى ئېلىپ سويدى، ئابدىراھمان ئافتابەچى ۋە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بىرىنچى بولۇمدىكى ئەئيانلار تەڭ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

داموللا نىياز ئۆرە تۇرۇپ، يارلىقنى ئوقۇدى:

«بەئىسمى سۇبھانەھۇ ئەمرۇللاھى پەرىزەتون ۋە ئەمرۇنا ۋاجىپ. بىز كىم پەرغانە مەملىكىتىنىڭ خاقانى سۇلتان ئىبىن سۇلتان ئەئنى سەييىت خۇدايار خان سوزىمىز: جۇلۇسى سالىسەمىزنىڭ ئۈچىنچى سەناسى مۇتابىقى 1287 - ھىجرىيە ① ماھى سەپەرنىڭ يىگىرمە بەشىنچىسى، ئۇشبۇ يارلىغىمىزنى بەردۇق، قوقانلىق مىرزا ئەنۋەرگە كىم، مەركۇز موللا مىرزا ئەنۋەر بىزنىنى سەلىمباي شەرئى شەرىپ ئۆزرە ئۇستىۋار تۇرۇپ، ئەمرىمىزگە ئىنقىيات ئېتىپ، دىۋان بېگى ئۇنۋان دىگەن سەدرى مۇنشىلىك ئوھىرى ۋەزايىپلىرىمىزنى كەما يەنبەغى ئادا قىلغاي دەپ، ئەدايى خەدەمە ئەسناسى بىز ئوھىرى ۋەزىپە مۇتلەقەلىنان دارسەلتەنە-

---

① مىلادى ھىساپ بىلەن 1872 - يىل.

نىڭ ھەقىقى شەرئىسىگە خىيانەت قىلىشتىن ئىجتىناپ، ئادالەتلى-مىز ئەينىگىنى دانائەت غۇبارەتى بىلەن خالالدار ئەيلەشتىن پەرھىز، ئەرزى داد پۇقرايىمىز سۆرئىتى ئىستىمائىدە ئىخمال ۋە سۇسلۇق كورسەتمەي ئىنتىزار ئادالەتىمىز كۆشىشىدە سۇبھۇ-شام مەشغۇل ۋە مەبزۇل دىققەت ۋە ئىتىۋارتام قىلغاي دەپ ۋە يەنە مەزكۇر ئىسىمگە يارلىق مەكتۇپ بولمىش ئىستائىتىمگە ئەفرادى دىۋانخانىمىز مەئمۇرلەر دەپ، مۇھرى شاھانىمىز بىلەن ئۇشبۇ يارلىقنى تەكىت ۋە تەقرىر قىلدۇق.»

داموللا نىياز يارلىغىنى تۇگىتىپ، قەغەزنى پىشانىسىگە كوتەردى ۋە ئىككى قوللاپ خۇدايارغا ئۇزاتتى.

خۇدايار يارلىقنى ئېلىپ ئۇدۇلىدا باش ئېگىپ تۇرغان ئەنۋەرنى شەرەت قىلدى. ئەنۋەر يۈگۈرۈپ كېلىپ، يارلىقنى ئېلىپ سويدى ۋە ئۇنى سەللىسىگە سانچىپ، كەينىچە مېڭىپ، ئاۋالقى ئورنىغا بېرىپ توختىدى.

داموللا نىياز ئەنۋەر ئۈچۈن دۇئاغا قول ئاچتى:

— دولىتى شاھىنشاھى روز- بەرۇز ئەفزۇن، دۈشمەنانى ئەمرەلمۇمىنىن سەرنىگۇن باشەد. ئاللاھى تائالا سايائى زىللال-لاھىرا، ئەزسەرى رەئىيە تون كەم نەكۇنەند......

خۇداۋەندە، بىگاردانى بەلار،①
زى ئافەتھا نىگاھ دارى تومار.②

---

① ئەي خۇدا، سەن بالالارنى قايتۇرغۇچىدۇرسەن،

② ئاپەتلەردىن بىزنى ساقلىغۇچىدۇرسەن.

بۇ ھەققى ھەر دوگسويى مۇھەممەت،①
زەبۇن گەردان زەبەر دەستانى مارا.②

دۇئا ۋاقتىدا بولۇپمۇ بىرىنچى بولۇمىدىكى ئەئيانىنىڭ يىغا ۋە «ئۆزۈك ئاھاگىدىكى»، «ئامىن! ئامىن!» سادالىرى «ھوزۇرى مۇبارەك»نى تىترەتتى. دۇئادىن كېيىن ھوجەيچى ئىككى تون ئەپكېلىپ، كىمخاپنى داموللا نىيازغا ۋە قارا دۇخاۋىدىن تىكىلگەن مىرزا بېشىلىق مەخسۇس توننى ئەنۋەرگە كىيدۈردى. داموللا نىياز كىمخاپنى كىيىۋالغاندىن كېيىن، «ساخاۋەتتە خاتامى قايىدىن، ئادالەتتە نۇشىراۋانى ئادىل»دىن ئارتۇق بولغان ئۇ جاناپنىڭ ھەققىگە يەنە يېڭى دۇئا ۋە سەنالار توقىدى، گويا «ئەمىرەلمۇمىنىن»نى كومدى ۋە ئۈزىمۇ قايىندى. بۇنىڭدىن كېيىن مۇراسىم ئاياقلىشىپ، ئەنۋەر ئاستا- ئاستا كېينىچە مېڭىپ، بىرىنچى بولۇمگە ۋە ئۇ يەردىكى ئەئيانىنىڭ تەبرىكلىرىگە كومۇلۇپ دالانغا چىقتى.

ئەنۋەر دىۋانخانىغا يەتكەندە ئىچكىرىدىن چوڭ- كىچىك مىرزا، مۇنشىيلار يېڭى باشلىقلىرىنى مۇبارەكلەش ئۈچۈن ئورۇنلىرىدىن قوزغىلىشتى. ھازىر بەزىلەرنىڭ رەڭگىدە بايىقى «چۈشىنىلمەسلىكلەر» گويا بولمىغاندەك، ھەتتا موللا شاھادەت مۇپتىمۇ ھېچنېمىنى كورمىگەندەك، ئۆز ئورنىدا بىرىنچى قېتىم ئەنۋەرنىڭ ھورمىتىگە ئورنىدىن تۇردى.

— مۇبارەك، مۇبارەك! بارىكاللا، مىرزا ئەنۋەر! — دېدى.

① مۇھەممەتنىڭ ئىككى كاكۇلى ھورمىتىگە،
② بىزگە غالىپ كەلگۈچىلەرنى خار قىل.

بەزى مۇنشىيلاردىكى يېرىم سائەتلىك بۇ ئۆزگىرىشتىن ئەجەپلەنمىسەكمۇ بولىدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى ئاددى ۋە ئوچۇق. سەرمۇنشىي — دېمەك ئۇ ساقلى مەيدىسىگە قاپلىغان شاھادەت ھۇپتىغا ئوخشاشلارنىڭمۇ خوجىسى. مۇشۇ سائەتتىن باشلاپ ئۇلارنىڭ تەقدىرى مۇشۇ بىر كىشىنىڭ قولىدا بولىدۇ.

ئەنۋەر سەمىمى ۋە رىيا تەبرىكلەردىن خېلى خىجالەت بولغان ئىدى. بېشىدىكى يارلىقنى قولىغا ئېلىپ، ئۆز-ئۆزىدىن ھەيران بولغان قىياپەتتە ئەتراپتىكى مىرزىلارغا قارىدى:

— جاناپىڭلار ئەمرىلىرى بىلەن، — دېدى ئەنۋەر ئۇلارغا خىتاپ قىلىپ، — ئەڭ ئېغىر ۋە جاۋاپكارلىق بىر خىزمەتنى ئۆز ئۈستۈمگە ئېلىشقا مەجبۇر بولدۇم. بۇ مەجبۇرىيەتنى ئۆزەمگە ئېلىشىپ كەتكەنلىكتىن ئەمەس، بەلكى سىلەردەك ئاتىلىرىم، ئاكىلىرىمغا يولەنچۈگۈم دەپ ئىشەنگەنلىگىمدىن ئالدىم. ئويلايمەنكى بۇنداق مەجبۇرىيەتتە قالغان بىر ئۇكاڭلارنى ئەلۋەتتە يەرگە قاراتمايسىلەر ۋە ئۇنىڭدىن مەرھەمەتىڭلارنى ئايىمايسىلەر...... مەن سىلەرنىڭ سايەڭلەردە تەربىيەلەندىم، ماڭا ئۆز شاگىرتىڭلاردەك مۇئامىلىدە بولۇپ كەلدىڭلار. بۇگۈن مەن رەسمى جەھەتتىن سىلەرگە باشلىق بولۇش مەجبۇرىيىتىدە قالغان بولسام، يەنە ھېچ ئەھمىيىتى يوق. مەقسەت: بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ماڭا تۇنۇگۇنكى ئەنۋەرگە ئوخشاش تەكەللۇپسىز مۇئامىلىدە بولۇشىڭلارنى ۋە ھورمەتلەر بىلەن مېنى رەنجىتمەسلىكىڭلارنى سوراشتۇر. چۈنكى ساددا مۇئامىلە يېقىنلىق ۋە مېھرىۋانلىقنىڭ بەلگىسىدۇر!

— بۇگۈنگىچە بىز سىزنى مەرھۇم موللا مۇھەممەت رەجەپ

بەگىنىڭ شاگىرتى بولغىنىڭىز ئۈچۈن ئېھتىرام قىلىمىدۇق،— دېدى جاۋابەن سۇلتان ئەلى مىرزا،— بەلكى سىزنىڭ قابىلىيىتىڭىزنى ھۆرمەت قىلدۇق. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ باش مىرزىلىغىڭىزنى ئەمەس، مىرزا ئەنۋەرلىگىڭىزنى ئېھتىرام قىلىمىز!

موللا شاھادەت مۆپتى يەرتېگىدىن سۇلتان ئەلىگە ھومىيىپ قارىدى ۋە ئاغزىغا ناس سېلىپ ئۆز جايىغا بېرىپ ئولتۇردى.

— سىز، ھەممىشە مېنى مۇبالىغىڭىز بىلەن ئىزا تارتقۇزۇسىز، موللا سۇلتان ئەلى ئاكا،— دېدى ئەنۋەر،— ئەگەر ماڭا ھۆرمەت لازىم بولسا، مۇبالىغە بىلەن ئەمەس، يەنە تەكرار ئېيتىمەن، بىر قېرىندىشىڭىز قاتارىدا تەكەللۇپسىز مۇئامىلە قىلىش بىلەن بولسۇن!

دۇئادىن كېيىن ھەممە ئۆز ئىشىغا ئولتۇردى. ئەنۋەرمۇ دۇخاۋا تونىنى يېشىشكە باشلىغان ئىدى، يېنىغا سۇلتان ئەلى مىرزا كەلدى:

— ئەنۋەر، سىز ئۆيگە بارسىڭىز ياخشى بولاتتى!

— نېمىشقا؟

— يارلىق ئالغىنىڭىزنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن ھازىر شەھەرگە چاكاچى چىقىدۇ. ئۆيىڭىزگە سىزنى مۇبارەكلەش ئۈچۈن كىشىلەر كەلسە.....

— بىرىنچىدىن مېنىڭ ئۆيۈم يوق. ئۇنىڭدىن كېيىن مېنى مۇبارەكلەيدىغان تونۇشلىرىممۇ يوق،— دېدى ئەنۋەر قول شىلتىپ،— بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولۇڭ!

— ياشلىق قىلمىسىز، ئەنۋەر!

ئەنۋەر جاۋاب بېرىش ئورنىغا كۈلۈمسىرەپ قويدى ۋە جايىغا ئولتۇرۇپ ئەرزلەرنى كۆرۈشكە باشلىدى.

22. ئەدرەس تون ۋە ئىسسىق نان "پاجىەسى"

يارلىق ئېلىشنىڭ ئىككىنچى سائەتلىرىدە پۈتۈن شەھەرگە بۇ خەۋەر تارقىلىپ كەتتى. ئوردا جاكاچىسى بازار ۋە تۆت كوچىلاردا توختاپ: ئەييۇ ھەمەنناس! بىلمىگەنلەر بىلسۇن، ئاڭلىمىغانلار ئاڭلىسۇن:

ۋاقىتتىكى، ئەجەل پەيمانىسى تولدى،
مۇنشى موللا مۇھەممەت رەجەپ بەگ ئۆلدى!
پەزىلەت بېغىدا ئېچىلغان بىر گۈل،
يەنى گۈل شېخىغا قونغان بۇلبۇل،
بەنامى موللا مىرزا ئەنۋەر
كامالىغا مۇسەللەمدۇر ئەكسەر،
ھوزۇرى مۇبارەكتىن ئېلىپ يارلىق،
مەيدانى قەلەمكەشلىكتە قىلۇر سۇخەندانلىق.
ھەر كىم سېنىڭكى بەختى كۈلسە
شاھىغا جان دىل بىلەن خىزمەت قىلسا،
لۇتپى شاھانىغا سازاۋەر بولغاي،
ئەتراپى زەرۇ- زىۋەر بىلەن تولغاي!....

بېيىتى بىلەن جاكا قىلىپ يۈرەتتى.

تۈنۈگۈنكى خەۋەرلەرگە كۆلكە ۋە زاڭلىق قىلىش تەرىپىدە قارىغان شەھەر ئۇلىمالىرى، مۇتەۋەللىرى بۈگۈنكى ھەقىقەت ئالدىدا پات- پات ياقىسىنى تۇتۇپ: «تۇۋا، بۇ قانداق تېتىقسىزلىق؟ نامۇ- نىشانسىز بىر نىمىگە نىمە بۇنچە ئىلتىپات!» دېيىشەتتى. شەھەرنىڭ كوچىلىك قىسمىنى تەشكىل قىلغان كەمبەغەل كاسىپلار بۇ مەسىلە ئۈستىدە بىر خىلراق پىكىر قىلىشىپ «كىم بولسىمۇ ئۆزى ئىنساپلىق بولسۇن، قانداق دەيسەن- ھە، ھەمەردىيىم؟» دېگەندەك ساددا جۈملە بىلەن ئۆز ئارزۇلىرىنىڭ نىمىدە ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشەتتى. ئەمما ئەنۋەرگە ئىشى چۈشۈپ، ئۇنىڭ شەپقىتىنى كۆرگەن سەپەر بوزچىغا ئوخشاشلار بۇ خەۋەردىن تولىمۇ خوشال: «ياخشىلىقىدىن تاپتى بۇ يىگىت، بۇنىڭ بولغىنى ناھايىتى ئوبدان بولدى» دەپ، يېڭى مىرزا بېشىنىڭ تەرىپىنى قىلىشاتتى.

مەخسۇم بۇ خەۋەرنى ئىلگىرىدىن كۈتۈپ تۇرغان بولسىمۇ، يەنە ھودۇقۇپ كەتتى. خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگەن يىگىتنى توختىتىپ قويۇپ، دەرھال ئىككى بالىنى مېھمانخانىنى سۈپۈرۈپ، چاي سېلىشقا بۇيرۇدى ۋە باشقا بالىلارنىڭ جىمىسىنى ئازات قويۇۋەتتى. ھاپىلا - شاپىلا ئىچكىرىگە كىرىپ، ئوقۇغۇچى قىزلارنىڭ ئارىسىدىكى نىگار ئايىمنى ئۆز يېنىغا چاقىردى:

— ھەي، — دېدى، — ئەنۋەردىن كىشى كەلدى، ساندۇغىڭنى ئاچقىنا!

نىگار ئايىم مەخسۇمنىڭ ئالدىراپ ئېيتقان بۇ سىزىگە چۈشەنمىدى.

— ئەنۋەردىن نىمە ئۈچۈن كىشى كېلىدۇ، ساندۇقنى نىمىگە ئاچىمەن؟

— ھەي، ئەخمەقسەن، — دېدى مەخسۇم ھاسىراپ، — ئەنە ۋەر يارلىق ئاپتۇ، خۇش خەۋەرچى يېگىت كەلدى: ساندۇقنى ئېچىپ، شۇنىڭغا بىر نىمە بېرەيلى دەيمەن، چاپسان بول!

نىگار ئايىمنى ئالدىردى، ئۆيگە كىرىپ، ساندۇغىنىڭ ئاچقۇچىنى تاپالماي تۇت تەرەپنى ئىزلەيتتى، مەخسۇم دالاندا تۇرۇپ ئۇنى كايىيتتى. ئاچقۇچ چاپسان تېپىلماستىن، مەخسۇمنىڭ تاقىتى تۈگەپ كېتىپ، چىقىپ قىزلارنىڭ ئىچىدىن رەنانى قىچقاردى.

— تاپتىم، تاپتىم! — دېدى نىگار ئايىم.

مەخسۇم ئۆيگە يېنىپ كىردى. نىگار ئايىم ساندۇقنى ئېچىپ سورىدى:

— قانداق تونىدىن ئالاي؟

— بوزدىن ئال، بوزدىن.

شۇ چاغدا رەنامۇ ئۆيگە كىرىپ كەلدى. مەخسۇم قىزىغا قاراپ كۈلدى.

— بەختىڭ — دە، قىزىم، — دېدى، — ئەنۇەر ئاكاڭ سەرمۇنشى بولۇپتۇ!

رەنا كۈلۈمسىرەپ چەتكە قارىدى:

— مېنى نىمىشقا قىچقارغان ئىدىڭىز؟

— ساندۇقنىڭ ئاچقۇچىنى بىلمەمدىكىن، دەپ قىچقارغان ئىدىم، ئاچقۇچ تېپىلدى.

نىگار ئايىم بىر بوز تونىنى ئېلىپ، ئېرىغا كۆرسەتتى:

— مۇشۇ بولامدۇ؟

— ھە بولىدۇ، تاشلا!

نىگار ئايىم بوز توننى تەكشۈرۈپ كۆردى:

— ئۈردىدىن كەلگەن كىشىگە مۇشۇ توننى بەرسە بو-لارمىكىن؟

رەنامۇ بوز تونغا نارازىلىق بىلدۈردى:

— ئۇنى بېرىشكە بولمايدۇ، سەت!

مەخسۇم ئويلاپ قالدى:

— بولمىسا، دېدى ئىككىلىنىپ، — ئاددىراق ئەدرەستىن ئالغىنا! — نىگار ئايىم بىر ئەدرەس تون ئېلىپ مەخسۇمنىڭ قو-لىغا بەردى. مەخسۇم توننى يورۇققا تۇتۇپ كۆردى:

— ياق، ئەدرەس زاياكېتىدۇ، رەنا، — دېدى توننى قات-لاپ، — ھېلىقى بوزنى بېرىۋەر!

— بوز تون بەرگەندىن بەرمىگەن ياخشى، — دېدى ئاچ-چىقلىنىپ رەنا، — ئەرزىمىگەن نىمە ئۈچۈن ئەنۋەر ئاكىمنى ئىزا تارتقۇزماقچىمىسىز؟

رەناغا نىگار ئايىممۇ قوشۇلدى:

— ئادەم ئىزا تارتىپ قالىدىغان ئىش بولمىسۇن، رەنا!

— زايا كېتىدۇ - دە، زايا! — دېدى مەخسۇم، ئەدرەس توننى دەڭسەپ تۇرۇپ، بايىقى ھودۇقۇش ھالىتى ھازىر يوق، ئەمما چىرايىدا ئېچىنىش ۋەزىيىتى بار ئىدى، — ئۇۋال - دە، ئۇۋال، قىزىم، يېڭىگى بەكمۇ قويۇق ئىكەن!

— يېڭىگى قويۇق بولسا ھېچنىمە بولمايدۇ! — دېدى تې-رىكىپ رەنا، - ئادەمنىڭ ئىززەت - ئابرويى ئۇنىڭدىنمۇ قويۇق!

— خەير - خەير! — دېدى مەخسۇم، ئەدرەس تون بىل-لەن خوشلاشقاندەك، — سەن قىزلىرىڭنى ئازات قىلىۋەت، نىگارە

داستىخان تەييارلاپ، چاي قاينات، پەتنگە ئادەملەر كېلىپ قېلىشىدۇ. سەن رەنا، چاچلىرىڭنى يۇيۇپ، سەل ئادەمچىراي بولۇپ يۈرسەڭ بولمامدۇ، قىزىم؟

مەخسۇم شۇ سۆزنى ئېيتىپ بولۇپ چىقىپ كەتتى. رەنا مەخسۇمنىڭ كەينىدىن نېمە ئۈچۈندۇر كۈلۈپ، يۈزىنى قوللىرى بىلەن توستى. ئىنگار ئايىم يۈگۈرۈپ ئېرىنىڭ كەينىدىن چىقتى:

— ھەي، رەنا! دېدى مەخسۇمغا، — نىسانلىرىمىز قېتىپ كېتىپتۇ، خېمىر ئېتىشكە ۋاقىت ئاز، بازاردىن ئىسسىق نان ئالدۇرامسىز؟

بۇ مەخسۇمغا ئەدرەس تونىنىڭ ئەلىمى ئۈستىدىن تۈز سەپكەندەك بولۇپ ئاڭلاندى.

ئۇ ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بېشىنى تاتلاپ تۇرۇپ قالدى ۋە كۆزىنى قىسىپ، خوتۇنىغا قارىدى:

— بەك قاتتىقمۇ؟

— بەك قاتتىق، ھەتتا ئۇشتۇشقىمۇ قولنىڭ كۈچى يەتمەيدۇ.

جاۋاب يەنىمۇ پالاكەتلىكرەك ئىدى. „ماقۇل، نان ئالدۇرىمەن“ دېيىشكىمۇ مەخسۇمنىڭ ماجالى قالمىغان ھالدا بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، جاۋابسىز تاشقىرىغا چىقىپ كەتتى. مېھمانخانىنىڭ ئالدىدا ساقلاپ ئولتۇرغان يىگىتكە ئۆز قولى بىلەن ئەدرەس تونىنى كىيگۈزدى، يىگىت دەرۋازىدىن چىقىپ كەتكىچىمۇ مەخسۇمنىڭ كۆزى „زايا كەتكەن“ ئەدرەس توندا بولۇپ، ھەتتا يىگىتتىن ئەنۋەرنىڭ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى سوراشنىمۇ ئۇنتۇغان ئىدى. ھويلىنى سۈپۈرگەن بالا سۇ سەپمەي چېكىتمۇۋەتكەنلىكى ئۈچۈن

«ئەبلەخ ئىت!» دەپ كايىدى. مېھمانخانىدا كۈيە سېلىۋاتقان بالىنىڭ يېنىغا كىرىپ ياردەملەشتى ۋە بالىنىڭ پەمىزلىگىدىن رەنجىپ، بۇنىمۇ بىر ئاز سىپسىتىۋالدى.

— سەن چېپىپ گۈزەرگە چىق! — دېدى مەخسۇم بالىغا، كۆرپىلەر سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، — چىرىك تالىنىڭ تۈۋىدە ساۋۇر ناۋاينىڭ دۇكىنى بار. «مەخسۇم داموللىغا يىگىرمە نان كېرەك ئىكەن، نەرقى قانچىدىن؟» دەپ سوراپ كەل! «مەخسۇم داموللىغا» دىگىن، ئەرزان قىلىپ ئېيتسۇن دىسىدى، پۇلى نەق ئىكەن» دىگىن... يېڭى مىرزا بېشىنىڭ ئوردىدىن مېھمانلىرى كېلىدىكەن» دىگىن... يۈگۈر!

مەخسۇم بالىنى نەرق سوراشقا ئەۋەتىپ، ھويلىغا چىقتى. ھويلىدىكى بالا سۇنى جىق چېچىپ يەرنى لاي قىلىۋەتكەن ئىكەن، يەنە كايىدى ۋە دەرۋازىنىڭ ئالدىغا — كوچىغىمۇ سۇ چاچقۇزغاندىن كېيىن ئىچكىرىگە كىردى.

— قىزلارنى ئازات قىلىۋېتىپسەن ياخشى، — دېدى مەخسۇم نىگار ئايىمغا، — بىز بۇ خەۋەرنى كۈتۈپ تۇرغان ئەمەسمىدۇق. شۇنداق بولغاندىن كېيىن، نان - پېنىگنى توغرىلاپ تۇرمامسەن؛ ئۇن بولسىمۇ بار، ئەخمەق، ئەخمەق... قېنى ماڭا شۇ نېنىگدىن ئۈچ - تۆتنى ئېلىپ كورسەتكىنە!

رەنا ئاپىسىنىڭ سوزى بىلەن، ساندۇقتىن بەش - ئالتە نان ئېلىپ دادىسىنىڭ قولىغا بەردى. راستىنىمۇ بىر بىرىدىگە ئوخشىمىغان بۇ نانلار تارىشىدەك قېتىپ كەتكەن ئىدى. مەخسۇم ئورۇنۇپ كورۇۋىدى، بىرسىنىمۇ سۇندۇرۇشقا كۈچى يەتمىدى. رەنا تەتۈر قاراپ، كۈلۈپ تۇراتتى. مەخسۇم كۈچىنىۋېرىپ سۇندۇرالماي ئاخىرىدا ئۇزىمۇ كۈلۈۋەتتى:

— قاغىش تەككۇر، ئەجەپمۇ قىيتىپ كېتىپتۇ - ھە، كۈنمۇ ئىسسىق - ھە، رەنا؟

بۇ سۆزدىن رەنا تېخىمۇ قاتتىق كۈلۈپ كەتتى. نىگار ئايىممۇ كۈلۈمسىرىدى:

— ئۆزىڭىز تۈنۈگۈنلا مەن خېمىر ئېتەي دېسەم كايىدىڭىز، — دېدى نىگار ئايىم، — بىزغۇ مەيلى، كەچكىچە ئىشلەپ كەلگەن ئەنۋەرگە ئۇۋال! شۇنچىلىك خىراجەت قىلدۇرۇپ، ھەتتا يۇمشاق نانمۇ يېگۈزمىسەك. . . ئادەم بەكمۇ ئىزا تارتىدىكەن!

— مەن ئىسسىق نانغا بالا ئەۋەتتىم! — دېدى مەخسۇم قاتتىق نانلارنى رەناغا بېرىپ، — ئەنۋەرگە ئۇۋال بولىدۇ، دەپ ئويلىساڭ بۈگۈندىن كېيىن ئۆزىڭگە لايىق، ئازدىن نان يېقىپ تۇر. سەن بىلەن مەن بولسام، قاتتىق ناننىمۇ يەۋېرىمىز: چاچىسى چايغا چىلاش - دە!

مەخسۇم ئېيتمىسىمۇ نىگار ئايىم ئەنۋەر بىلەن رەناغا ئوغرىلىقچە يۇمشاق نان يېقىپ بېرەتتى؛ بۈگۈن پەقەت شۇ ناندىن بىر- ئىككىسىلا قالغان ئىدى. مەخسۇم ئەمدى نان سېتىۋېلىشنى بويىنىغا ئېلىپ تاشقىرىغا چىقتى. نەرقىنى سوراپ بىلىپ كەلگەن بالىغا يىگىرمە پول بېرىپ، ھۆلى كويمىگىنىنى ئېلىش شەرتى بىلەن نانغا ئەۋەتتى.

ئەنۋەرنىڭ „تونۇشسىزلىق ۋە ئۆيسىزلىك" خىيالىنىڭ تەتۈرىسىچە پەيتچىلەرمۇ كېلىپ قېلىشتى. ئىككىنچى، ئۈچىنچى تۈركۈم پەيتچىلەر كېلىشكەندىن كېيىن، مەخسۇم ئەنۋەرنىڭ يېنىغا كىشى ئەۋەتىپ، ئۇنى قىچقارتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى.

شۇ كۈنى كەچكىچە شەھەرنىڭ ھەممە تەبىقىلىرىدىنمۇ

پەتىچىلەر كېلىپ تۇرۇشتى. ھەتتا ئەنۋەرنى نادان دەپ زاڭ-
لىق قىلىپ ياقىسىنى تۇتقان ئولىمالار، باي ۋە مۇتەۋەررلەر
مۇبارەكلىگۈچىلەرنىڭ كۆپچىلىگىنى تەشكىل قىلىشتى. چۈنكى،
بۇ كېيىنكى تەبىقە زامانىسىزلىق، مۇرەسسە ۋە تەدبىرلەر بىلەن
ياشىغۇچىلاردۇر. ئەنۋەر ئۆزىنى تەبرىكلىگۈچى ئولىما ۋە مۇتە-
ۋەررلەرنىڭ ئۆزىدىن ئوچۇق رەۋىشتە رىيالىق، شەيتانلىق ۋە
تەمە ئۇقۇيتتى، كەمبەغەللەردىن بولسا ساددا سەمىمىيەت
كۆرەتتى.

23 . كىتاپ سۆزى

نامازدىگەردىن بىر ئاز بالدۇرراق ئىدى. مەخسۇم دەرۋا-
زا يېنىدا مۇبارەكلەپ كەلگۈچى مۇدەررىسلەردىن بىرىنى ئىككى
پۈكۈلۈپ تەزىم قىلغان ھالدا ئۇزاتماقتا ئىدى. ھەزرىتى مۇدەر-
رىس خۇشلاشقان جايىدا يەنە توختاپ گېلىنى قىرىپ قويدى.

— ھەي، موللا سالىھ، يەنە بىر گەپنى ئۇنتۇپتىمەن! —
دېدى ھەزرىتى مۇدەررىس. سالىھ مەخسۇم يۈگۈرۈپ ھەزرەتنىڭ
يېنىغا كەلدى، — مىرزىقا ئېيتىشنى ئەپ كورىمىدىم: مەسىلەن،
رىۋايەت ۋە ھاكازا مەسىلىلەرگە ھاجەت چۈشسە، بىزدىن باش-
قىغا بېرىپ يۈرمىسۇن . . . . . . جانابىڭىز شۇنىمۇ تەيىنلەپ
قويارسىز!

— خوپ، تەقسىر، خوپ!

— ئۇنتۇپ قالماسسىز، ئەلۋەتتە؟

— خاتىرجەم، تەقسىر!

مەخسۇم ئۇلىما، ئەمەلدار ۋە باشقىلاردىن شۇنىڭغا ئوخشاش تاپشۇرۇقلارنى تۆرت - بەش سائەتتىن بېرى قوبۇل قىلىۋېرىپ بەكمۇ ھېرىپ كەتكەن ئىدى. ھازىرقى ئىلتىماسىنىمۇ شۇلارنىڭ قاتارىدا بويىنغا ئېلىپ، ھەزرىتى مۇدەررىسنى يولغا سالدى.

داتا سەللىسىنى بېشىغا چالا - پۇلا ئوراپلا، يالاڭغىداق پۇتىغا كەشىنى سېپىۋېلىپ شاپ - شۇپ قىلىپ دەسسەپ دەرۋازىدىن ئېچكىرىگە كىرىپ كېلىۋاتقان سەپەر بوزچىنى مەخسۇم توختاتتى:

— خوش، خوش، ئۇكا! — دېدى سەپەر بوزچىغا، — يول بولسۇن سىزگە؟

مەخسۇم، مۇبارەكلەپ كەلگۈچى كەمبەغەللەر ئۇياقتا تۇرسۇن، ھازىر ئۇلىما ۋە بايلاردىنمۇ زېرىككەن ئىدى. بۇ زېرىككىشكە ئىككىنچى قېتىم نان ئالدۇرغانلىقىنىڭمۇ ئالاقىسى بار ئىدى. سەپەر بوزچى بوسۇغاتۇۋىدىن مەخسۇمغا سىڭايان قارىدى:

— لەببەي، تەقسىر؟ — دېدى.

— يول بولسۇن دەۋاتىمەن؟

— مىرزا ئەنۋەر ئىنىمغا خۇدا مەرتىۋە ئاتا قىلىپتۇ، دەپ ئاڭلىدىم، — دېدى سەپەر بوزچى، — پىرىمنى زىيارەت قىلاي، دەپ كېلىۋاتىمەن.

— كەلگىنىڭىز ياخشى، لېكىن ئۆزى ھازىر ناھايىتى ھېرىپ كەتتى - دە، تاشقىرىدىن دۇئا قىلىپ تۇرسىڭىزمۇ كۇپايە، ئۇكا!

سەپەر بوزچى بېشىنى تاتىلاپ، يەنە مەخسۇمنىڭ چىرايىغا قاراپ قويدى:

— زىيارەت قىلىپ چىقىۋېرىمەن تەقسىر! باشقا ئىش يوق، تەقسىر!

مەخسۇم سەپەر بوزچىنىڭ ئالدىغا ئۆتتى:

— مەيلىدىغۇ، ئۇكا، رەنجىتمىسىز - دە!

— مىرزىنىڭ سادىغىسى كېتەي، — دېدى سەپەر بوزچى مەخسۇمنىڭ قاتارىغا بېرىپ، — بەردىكە تاپقۇرنىڭ ئۆزى رەنجىيدىغان يىگىت ئەمەس، كەمتەر - دە، تەقسىر، كۆرسىڭىز بىلەرسىز، مەن بىلەن بەك قەدىردان - دە، ئۆزى تەقسىر!

مەخسۇم تېرىكىۋەرەك سەپەر بوزچىنىڭ يۈزىگە قارىدى. سەپەر بوزچىمۇ مەخسۇمغا بىر ئاز تىكىلىپ تۇرۇپ كۈلۈمسىرىدى.

— كۆرسىڭىز بىلەرسىز. مەن بىلەن بەك قەدىردان-دە، ئۆزى، تەقسىر، — دېدى يەنە ۋە مەخسۇمغا ئىلتىپات قىلماستىن ئىچكىرىگە قاراپ مېڭىپ كەتتى. ئۇ بىرنەچچە قېتىم كېلىپ ئەنۋەرنىڭ مېھمانخانىسىغا ئۆگىنىپ قالغان، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ توغرىدا مەخسۇمنىڭ ياردىمىگە مۇھتاجمۇ ئەمەس ئىدى.

ئەنۋەر مېھمانخانىدا شاھىد بەگ ۋە يەنە بىر ئەسكەر باشلىقىغا ئوخشاش ئادەم بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇراتتى. سەپەر بوزچىنى دالاندا كۆرۈپ ئورنىدىن تۇردى. ئىككىسى بىرنەچچە يىللىق قەدىردانلاردەك سەمىمى كۆرۈشتى. سەپەر بوزچى كۆزىگە ياش ئالغان ھالدا ئەنۋەرنى تەبرىكلىدى. ئەنۋەر ئۇنىڭغا ئۆز يېنىدىن جاي كۆرسىتىپ ئولتۇرۇشتى. سەپەر بوزچىنىڭ دۇئاسىغا ئاۋۇ ئىككى بەگ ئارانلا قول كۆتۈرۈپ قويۇشتى.

— زاكاتچىدىن تىنچىمسىز؟— دەپ ئەنۋەركۇلدى.

— خۇداغا شۈكرى، دولىتىڭىزدە، مىرزام!

— بازارلار ياخشىمۇ؟

— بىر خىل . . . ئەپلەپ - سەپلەپ تىرىكچىلىك قىلىپ، ھىدىرلاپ تۇرۇۋاتىمىز، ئۇكا!

سەپەر بوزچىنىڭ بايىقى ھەركىتىدىن خاپا بولۇپ تاشقىرىدا قالغان مەخسۇمنىڭ كىمنىدۇر ئىچكىرىدىگە تەكلىپ قىلغان ئاۋازى ئاڭلاندى. سەپەر بىلەن ئەنۋەرنىڭ سوزلىرى مەجبۇرەن بۆلۈندى.

موللا ئابدىراھمان ئەنۋەر بىلەن يانمۇ - يان ئولتۇرغان «دوستى» سەپەر بوزچىنى مېھمانخانىنىڭ دالىنىغا قەدەم قويۇشى بىلەنلا كورۇپ قالدى ۋە سېرىق رەڭگى تاتىرىپ كەتكەن ھالدا ئىچكىرىدىگە كىرىپ كەلدى. سەپەر بوزچىنىڭ ھورمىتى ئۈچۈن ھەتتا ھىدىرلاپمۇ قويمىغان بەگلەر موللا ئابدىراھماننى قارشى ئېلىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. مەخسۇم موللا ئابدىراھمان بىلەن ئەنۋەرنى بىر بىرلىرىگە تونۇشتۇردى ...

— بەلكى خاتىرىڭىزدىدۇر، مىرزا ئەنۋەر، — دېدى مەخسۇم، — سىز مېنىڭ قولۇمغا كەلگەن يىللىرىڭىزدا موللا ئابدىراھمان ئاكىڭىزمۇ بىزنىڭ- مەكتەپتە ئوقۇيتتى!

— يادىمدا، ياخشى، سالامەت تۇردىلىمۇ، تەقسىر؟

— ئەلھەمدۇلىللا! — دېدى ئابدىراھمان ۋە يەر تېگىدىن سەپەر بوزچىغا قاراپ قويدى،— ھەرتىۋىلىرى مۇبارەك بولسۇن!

— قۇتلۇق، تەقسىر، قېنى ھەرھەمەت قىلسىلا.

ئولتۇرۇشتى، دۇئادىن كېيىن يەنە بىر قاتار ئەھۋال

سورۇشۇۋالدى. ھازىرقى كۈتۈلمىگەن ئۇچرىشىش بەك ئاجايىپ بولغان ئىدى. موللا ئابدىراھمان بۇ ئۇچرىشىشتىن ناھايىتى خىجالەت بولدى. ئەنۋەرنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ئېغىز ئېچىشقا پېتىنالمايتتى ۋە پات-پات ئۇدۇلدىكى «بىمەنە»گە قاراپ قوياتتى. شۇ ھالدا بىر دەمگىچە گەپ-سۆزسىز ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن، ئەنۋەر كوپچىلىكنى داستىخانغا تەكلىپ قىلدى، شاھىد بەگ موللا ئابدىراھماننى سۆزگە تارتتى:

— نېمە ۋەزىپىدە ئىشلەۋاتىدىلا تەقسىرىم؟

— ئىمامەتتە، — دېدى ئابدىراھمان ۋە يەر تېگىدىن ئەنۋەرگە كۆز تاشلىۋالدى، — بۇخارادىن كەلگىنىمىزدىن بېرى ئىماملىق قىلىۋاتىمىز . . . مەدرىسىدىمۇ ئازراق مۇكەررىرلىكىمىز بار . . .

— تولا ياخشى ئىكەن؛ ئىماملىقلىرى قايسى مەھەللىدە؟

— بىزنىڭ مەھەللىدە، — دېدى سۆزگە ئارىلىشىپ سەپەر بوزچى، — تەقسىرىمنىڭ ئىلىملىرى بەك چوڭ، دەريا، ئۆزى بۇخارادا ئوقۇشىنى تۈگەتكەن!

شاھىد بەگ گويا كۆڭۈل ئۈچۈن يەنە:

— تولا ياخشى ئىكەن! — دەپ قويدى.

— موللا ئابدىراھماننىڭ ئىلمى ھەقىقەتەنمۇ ياخشى بولغان دەپ ئاڭلايمەن! — دېدى مەخسۇم.

سەپەر بوزچى موللا ئابدىراھماننىڭ تىلىگە قارشى يەنە سۆزلەپ كەتتى:

— ياخشىلىققا كەلگەندە — ياخشى، لېكىن تەقسىرىمنىڭ تەلىيى بىر ئاز تۆۋەنلىك قىلىپ تۇرىدۇ. بولمىسا مۇدەررىسلىك، مۇپتىلىق، ئىمزىلىق — مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىگىلا تەقسىرىم

يېتىلگەن ...... پەقەت تەلەي تۇۋەن- دە، بەگ بوۋا! مانا ئەمدى مىرزام ئاتىلىق قىلىپ، ئوردىدىن بىرەر ئىش تېپىپ بەرسە، تەقسىردىگىمۇ ئاپتاپ تەگسە ئەجەپ ئەمەس. ئۆزىمۇ بىر ھەپتىدىن بېرى مىرزامنىڭ ھەققىگە دۇئادا ئىدى. ھە تەقسىر، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

موللا ئابدىراھمان سەپەر بوزچىنىڭ ئالدىدا ھازىر ھەرقانداق پەسىلمىككىمۇ باش ئېگەتتى. پىشانىسىدىكى تەرنى سۈرتىپ بىسەرەمجان ھالدا ئولتۇرغانلارغا قاراپ چىقتى ۋە غۇدۇڭشىغاندەك:

— شۇنداق، — دەۋەتتى.

مەخسۇم سەپەر بوزچىنى موللا ئابدىراھمان تەرىپىدىن ۋاستىچىلىق قىلىش ئۈچۈن ئاتايىن كەلگەن، دەپ ئويلىدى.

— موللا ئابدىراھمان ئۆزىمىزنىڭكى! — دېدى مەخسۇم، — ئەلۋەتتە مىرزا ئەنۋەر قولىدىن كەلگەن ياردىمىنى ئايىماس.

— ئەلۋەتتە، مۇنشى تەرىقىسىدە ئوردىغا ئېلىنىسىمۇ بولىدۇ! — دېدى بىر بەگ.

ئەنۋەر ۋەدە بېرىپ قويۇشنى ئەپ كۆرمىگەنلىكتىن، سۆزسىز ئولتۇراتتى. موللا ئابدىراھمان پات-پات پىشانە تەرنى سۈرتۈۋالاتتى. سەپەر بوزچى ئۆكۈنكى ئەدەپسىزلىكنى تەقسىرىنىڭ كۆڭلىدىن چىقاردىم، دەپ موللا ئابدىراھماننىڭ كۆزىنى ئوچرىتىشقا ۋە ئازغىنا بولسىمۇ تەقسىرىمدىن مىننەتدارچىلىق ئېلىشقا تىرىشاتتى. بىر ئاز ۋاقىتقىچە شۇ پېتى جىم ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن بەگلەر دۇئا قىلىپ قوزغالماقچى بولۇشتى. سەپەر بوزچىنىڭ ئاغزىنى يەنە ئېچىۋېتىشىدىن قورقۇپ، ھەتتا مىدىرلىماي ئولتۇرغان ئىمامىمۇ بەگلەرنىڭ دۇئاسىغا قوشۇلۇپ ئورنىدىن تۇردى.

بوزچىمۇ مىرزىنىڭ ھەققىگە دۇئا قىلىپ ئىمامغا ئەگەشتى. چۈنكى ئىمام بىلەن بىللىلىشىپ كېتىش ئارزۇسى، شۇ بابادا ئۆكۈنكى ئىگىز-پەس گەپلەرنى موللا ئابدىراھماننىڭ كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتىش نىيىتى بار ئىدى.

ئەنۋەر بىلەن خوشلىشىپ، تۆت ئادەم تەڭ كوچىغا چىقىشتى. ئوتتۇز قەدەمچە بىللە مېڭىپ، شاھىد بەگ ئۆز ئۆيى تەرەپكە بۇرۇلدى، يەنە بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن ئىككىنچى بەگمۇ باشقا كوچىغا كىرىپ كەتتى. موللا ئابدىراھمانمۇ سەپەر باي «دوستى» بىلەن بىللە مېڭىشنى خالىمىدى بولغاي، ئىتتىك-ئىتتىك چامداپ ھەمراھلىق ئالاقىسىنى ئۈزمەكچى بولدى. بۇنىڭغا قارشى سەپەر بوزچى ئۈچ ئاتلاپ، بىر دەسسەپ، ئابدىراھماننىڭ يېنىدىن چىقتى. بۇ ئەھۋالدىن ئىمامنىڭ يەنە مىجەزى قوپاللىشىپ يول ئۈستىدە توختىدى ۋە سەپەرنىڭ يۈزىگە بىر تۈرلۈك مۇشۇك قاراش بىلەن تىكىلدى.

— نېمىشقا توختىدىڭىز، مېڭىۋېرىڭ!

سەپەر بوزچى ئابدىراھماننىڭ توختىغىنىدىن خەۋەرسىز ئىككى-ئۈچ چامدام نېرىغا ئۆتكەن ئىدى:

— بىللە ماڭمىسىز-دە، تەقسىر!

— مەن سىز بىلەن مېڭىشنى خالىمايمەن، كېتىڭ، كېتىڭ!

سەپەر بوزچى چۈشەنمىدي بىردەم قاراپ قالدى:

— نېمىشقا، تەقسىر؟

— نېمىشقا دەيدىيا، ئەخمەق ئادەم! ......

— ئۆزەڭلارنىڭ ئىتتىشىڭلارغا قارىغاندا، مۇسۇلمان ئادەم ئۈچۈن ئاداۋەت ساقلاش بىر ياغلىقنى يۇيۇپ قۇرۇتقۇچىلىك ئىكەن! —

دىدى سەپەربوزچى، — بىزلەر بولساق توت كۈندىن بېرى شەيتاننى ھاپاش قىلىپ يۈرىمىز...... شۇمۇ يېتىدۇ-دە، تەقسىر!

— ئەستەغپىرۇللا، — دىدى ئىمام، — سىز شۇ كۈنى مېنىڭ ئۇستۇمدە توت كۈنلۈك گەپ قىلدىڭىزمۇ؟

— شەيتاننىڭ ئىشى-دە، تەقسىر! — دىدى سەپەر، — ئاخىرى مېنىڭ دىگىنىم بولدىغۇ، مەن بۇنىڭغا بىر نەرسە دەۋاتىمەنمۇ؟ نىمىلا بولسا، ئاداۋەتنى تاشلايلى دەۋاتىمەن-دە!

موللا ئابدىراھمان ئىستىغپار ئېيتىپ بولغا چۈشتى. سەپەر بوزچىمۇ ئۇنىڭ يېنىدا مۇلايىمغىنا قول قوشتۇرۇپ ماڭدى.

— خوش، ئاداۋەتنى تاشلىغان بولسىڭىز، — دىدى كېتىۋېتىپ ئىمام، — نىمىشقا بايا ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاغزىڭىزغا كەلگەننى سوزلەيسىز؟

— ياخشىلىقتىن باشقا ھىچنىمە دىمىدىم، پەقەت ئىلىمىڭىزنى ماختىدىم!

— باشقا گەپ قىلمىدىڭىزمۇ؟

— نىمە دىدىم، زادى؟ شۇنچىلىك بىلىمى بولسىمۇ تەلىيى بىر ئاز توۋەنلىك قىلىپ تۇرىدۇ، دىدىم. بۇ توغرا گەپ ئەمەسمۇ تەقسىر؟

— مەن سىزگە مىرزىدىن خىزمەت سوراپ بېرىڭ، دەپ ۋاكالەت بەرگەن ئەمەس ئىدىمغۇ!

— ۋەكالەتقۇ يوق ...... زادى قاچانغىچە ئىلمىڭىزنى خار قىلىپ مېچىتتا ياتىسىز...... سىزمۇ بىرسىنى ئاكا، بىرسىنى ئۇكا دەپ تۈزۈگرەك ئىشقا قاتنىشىڭ- دە، تەقسىر!

— ئەستەغپىرۇللا ..... بەلكى ماڭا پادىشالىقتىنمۇ شۇ ئىماملىق ياخشىدۇ.

— بەللى، شۇمۇ گەپمىكەن، تەقسىر! — دېدى سەپەربوزچى، — بۇ گەپنى قويۇڭ، ھەقىقەتنى سوزلىگەن ياخشى. شـەھەردىكى بىرەر مۇدەررىس داموللىنى مۇشۇنداق مىرزابېشىلىققا كوتەرسەيۋاق دەرمۇ؟ ۋاي-ۋۇي تەقسىر، سىز گىمۇ ئوردىدىكى بىر مىرزىلىقنى بەرسە، دىگەن نىيەت بىلەن «سىزنىڭ ھەققىڭىزگە تەقسىرىم دۇئادا بولدى» دېسىدىم — دە، خالىسىلىغىمنى شۇنىڭدىنمۇ بىلىۋالىڭىز بولاتتى، ئۇكا!

— ئەستەغپىرۇللا! — دېدى ئىمام، — راستىمەن ئۇنىڭغا شۇنداق دەپ دۇئا قىلىغانىمىدىم...... يالغانىنىڭ نىمە كېرىگى بار؟

— تەقسىرىم بولىسىڭىزمۇ تېخى ياشسىز — دە، — دەپ كۇلدى سەپەر، — ئەگەر راستىنى ئېيتىپ «سىزنىڭ مىرزا بېشى بولۇ-شىڭىزنى تەقسىرىم كورەلمىگەن ئىدى» دېسەم خوشال بولاتتىڭىزمۇ، ۋاخ-خاخ-خا، ھى-ھى-ھى ...... ياق، تەقسىر، ئوزىڭىزمۇ بۇخاردا ئوقۇغان بولسىڭىز كېرەك: كىتاپلاردا ئىككى جايدا يالغان ئېيتىشقا بولىدۇ دېيىلگەن ئىكەن: بىرى — ئەربىلەن خوتۇنىنىڭ ئارىسىدا، ئىككىنچىسى — ئىككى مۇسۇلماننى ئەپلەشتۇرۇش ئۇچۇن. بۇنى خۇدا رەھمەتى داموللام ئوقۇپ بېرەتتى. شۇ گەپ قۇلىغىمدا قالغان ئىكەن، مەن يالغان ئېيتقان بولسام كىتاپ سوزىگە ئەمەل قىلدىم-دە، ئىككى مۇسۇلماننى ئەپلەشتۇرۇش ئۇچۇن سوزلىدىم-دە!

موللا ئابدىراھمان يەنە ئېغىز ئاچالمىدى. چۇنكى سەپەر بوزچى «كىتاپسوزى» بىلەن ئۇنى يېڭىپ قويدى. مەھەللىگە يېتىپ كېلىشتى. سەپەربوزچى ئاداۋەتنى كوڭلىدىن پۇتۇنلەي يۇيۇۋەتكەن ئىدى. ناماز شامنى موللا ئابدىراھماننىڭ كەينىدە

ئوقۇش ئۈچۈن مېچىتقا كىردى. مېچىت ھويلىسىدا ناماز كۈتۈپ ئولتۇرغان قىرۇملارنىڭ ئىچىدە سەمەت پوقاق، شۈكۈر سوپىلارمۇ. كۆرۈنەتتى. سەپەرنىڭ ئىمام بىلەن بىللە مېچىتقا كىرىشىگە ھەيران قالغان سەمەت پوقاق ئۇنى توقۇپ سورىدى:

— ئەپلەشتىڭلارمۇ؟!

— ئاداۋەت دېگەن ياغلىقنى يۇيۇپ قۇرۇتقۇچىلىك، — دېدى سەپەر بىزچى، — يېڭى مىرزا بېشىمنىڭ ئۆيىدىن داموللا بىلەن بىللە پەتە ئوقۇپ كېلىۋاتىمىز. تېخى ئاڭلىمىدىڭلارمۇ، شۇ مېنىڭ مىرزام يارلىق ئاپتۇ-ھە!

سەمەت پوقاق ئۈنچىقماستىن چەتكە بۇرۇلۇپ كەتتى. شۈكۈر سوپى نامازشامنى ئوقۇش ئۈچۈن تەكبىر ئېيتىشقا باشلىدى.

24. شائىرنىڭ سىرى

ئون بەش كۈننىڭ ئىچىدە مەخسۇمنىڭ مېھمانخانىسى رەسمىي بىر مەھكىمىگە ئايلىنىپلا قالدى. ئوردىغا ئەرز بىلەن مۇراجەت قىلىدىغان ھەممە، ھەتتا رەسمىي كىشىلەرمۇ مەسلىھەت سوراش ئۈچۈن ئاۋال ئەنۋەرنىڭ يېنىغا كېلىشەتتى. كۈندۈزلىرى ئوردا دىۋانىنى باشقۇرۇش، ئەتىگەنلىكى ۋە كەچقۇرۇن ئۆز ئۆيىدە خۇسۇسىي كىشىلەرنى قوبۇل قىلىش، ئەلۋەتتە، ئەنۋەر ئۈچۈن ئېغىر ئىدى. ئەمما بۇ ئېغىرلىق، بۇرۇندىن تارتىپ سەرمۇنشى بولغان كىشىنىڭ ئۈستىدىكى قانۇنىي ۋەزىپە ھېساپلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، كىشىلەرنى ئۆيىدە قوبۇل

قىلىشقا ئەنۋەر مەجبۇر ئىدى. بۇ خۇسۇستا كەمبەغەللەرنىڭ
بېرىدىغان ئاۋارىگەرچىلىكلىرى ئەنۋەرگە ئانچە ئېغىر چۈشمەس-
مەسمۇ، بەگلەرنىڭ، ئۆلىما ۋە بايلارنىڭكى تولاراق مۇجمەل
ۋە مۇشەققەتلىك بولاتتى. چۈنكى كەمبەغەلنىڭ مەسىلىسى سو-
راپ كېلىشى ناھايىتى مۇھىم ئىشلار ئۈستىدە، مەسىلەن، بىر
بەگنىڭ قىلغان زۇلمى ئۈستىدىن شىكايەت، بەكمۇ كەمبەغەل
بولغىنى ئۈچۈن سېلىقلاردىن ئازات قىلىشنى سوراش ۋاھاكا-
زا . . . . . . كېيىنكىلەر بولسا، مەسىلەن، بىر مۇدەررىس يە-
نە بىر مۇدەررىس ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، بۇ توغرىدا دا-
موللا نىياز مۇھەممەت شاغاۋۇل بېشىنىڭ قولىغا كىچىككىنىلا
شىۋىرلاپ قويۇشنى سورايتتى؛ بىر زاكاتچى يەنە بىر زاكاتچى-
نىڭ خىيانىتىدىن «خالىسانە» شىكايەت قىلاتتى ۋە بىر سودى-
گەر، ئۆزىنىڭ تولىمۇ كەمبەغەللىكىدىن ھەسرەتلىنىپ
زاكاتتىن ئازات قىلىنىشىنى سورايتتى، ئەگەر
زاكاتتىن قۇتقۇزۇۋەتسە، ئەنۋەرنىڭ «كۆڭلىنى ئېلىشقا»
تەييارلىغىنىنىمۇ بىلدۈرەتتى. ئەنۋەر بۇ كېيىنكى ئىل-
تىماسچىلاردىن گايىدا خاپا بولۇپ، گايىدا كۈلەتتى، ھەر ھالدا،
بىرنەچچە مىنۇتلۇق ۋاقىتتا ۋەدىلەر بىلەن ئۇلارنى يولغا
سالغىچە ھېرىپ كېتەتتى.

بۇ كېيىنكىلەرنىڭ كېلىشلىرى ئەنۋەرگە قانچىلىق ھوزۇر-
سىزلىق بەرسە، مەخسۇمغا شۇنچىلىك مەغرۇرلۇق ۋە لەززەت
بېغىشلايتتى، ھەتتا ئەنۋەرنىڭ ئوردىدا بولغان چاغلىرىدىمۇ
ئۇلارنى مېھمانخانىغا قوبۇل قىلىپ، ئەنۋەر كەلگىچە ئۇنىڭغا
قانچە ئىلتىماسلار ۋە تولاراق ئىلتىماسچىلارنىڭ ئۆزلىرىنى

يىغىپ- توپلاپ تۇراتتى. يۇقۇرىدا سەپەر بوزچى بىلەن ئوتكەن ۋەقەدەك، مەخسۇم ئەرز ۋە مەسلىھەتكە كەلگۈچى كاسىپ ۋە ئەسكى چاپانلار بىلەن چىقىشالمايتتى، ئۇلارنى ئۇلگىچە يامان كورۇپ، «مىرزا بۇگۇن كەلمەيدۇ، سىز بىلەن گەپلىشىشكە ۋاقتى يوق، مەنمىسىزلىك قىلماڭ» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر بىلەن كەمبەغەللەرنى ئىشىك تۈۋىدىن ياندۇرۇشقا تىرىشاتتى. ئەنۋەرنىڭ بىرەر كەمبەغەل بىلەن «ئېزىلىشىپ» ئولتۇرغىنىنى كورسە، ئىچىدە خاپا بولۇپ «كۇللۇشەيئىن يەرجىئۇ ئىلا ئەسلىھى . . . پەست ھەمىشەم پەسلىكىنى قىلىدۇ . . . . . . سۇت بىلەن كىرگەن خۇي، جان بىلەن چىقىدۇ، دېگەن ماقال تولىمۇ توغرا» دەپ ئويلايتتى ۋە جۇدۇنى تۇتۇپ، نېرى كېتەتتى.

مەخسۇم شۇ چاقتىچە ئەنۋەر بىلەن رەنانىڭ تويىنى قىلىشقا ئالدىرىماي كېلىۋاتاتتى. بۇنىڭغا بىرقانچە سەۋەپلەر بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى — ئەنۋەرنىڭ رەناغا قاتتىق باغلانغىنىنى ئوبدان سەزگەنلىكى ۋە شۇنىڭ بىلەن ئەنۋەردىن «خاتىرجەم» لىكى ئىدى. ئالدىرىماسلىقنىڭ ئىككىنچى ۋە كۈچلۈك سەۋەۋى مۇمكىن قەدەر تويىنى ئۇزاققا سوزۇپ، شۇ ۋاستىدە ئەنۋەرنى سېغىش . . . . . . چۈنكى توي قىلىنىپ رەنا ئەنۋەرگە بېرىلسە، بۇ كىرىمنىڭ قەتئى كېسىلىش ئېھتىمالى بار ئىدى.

ئەنۋەر باش مۇنشىلىق دەرىجىسىنى ئالغاندىن كېيىن مەخسۇم ئىلگىرىكى «سىياسەت» نى يەنە داۋام قىلدۇرۇش ۋە قىلدۇرماسلىق توغرىسىدا ئىككىلىنىپ قالدى. چۈنكى، ئەنۋەر ھازىر پۈتۈن شەھەرگە داڭ چىقارغان، شەھەر-

نىڭ ئۆلىمالىرى، موتىۋەللىرى، بەگ ۋە بايۋەچچىلىرى ئەنۋەرنى تونۇيدۇ؛ ئەنۋەرگە مەزكۇر ئالى تەبىقىلەرنىڭ ھەر قاندىقىمۇ ئۆز قىزىنى بېرىپ كۈيوغۇل قىلىشقا تەييار! بەس، شۇنداق بولغاندىن كېيىن مەخسۇم يەنە كونا تەدبىر بىلەن ئىش قىلسا بولارمۇ؟

مەخسۇم ئىلاجىسىز ئەنۋەر سەرمۇنشى بولۇشىنىڭ يىگىرمىنچى كۈنلىرىدە نىگار ئايىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، مىرزا سۇلتان ئەلىگە مۇراجەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى: مىرزا سۇلتان ئەلىدىن ئەنۋەرنىڭ رازىلىغىنى ئېلىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى.

ئەنۋەر كەچقۇرۇن ئۆردىدىن قايتىشقا تەييارلىنىۋاتاتتى. خان ئەئيانلارغا رۇخسەت بېرىپ ھەرەمگە كىرگەن، ئۆردىنىڭ كۈندۈزلۈك خادىملىرى تارقىلىشىپ، پەقەت كېچە بەگلىرى، خان ساقچىلىرى ۋە دائىمىي خادىملار قېلىشقان ئىدى. ئەڭ ئارقىدا قالغان ئەنۋەر بىلەن سۇلتان ئەلى مىرزىمۇ ئۆردىدىن چىقىشتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئۆردىنىڭ دەرۋازىسى تاقالدى.

سۇلتان ئەلى مىرزا ئەنۋەرنىڭ تاشقى ئەھۋالى بىلەن ئوبدان تونۇش بولسىمۇ ئۇنىڭ ئىچكى سىرىدىن خەۋەرسىز ئىدى، چۈنكى ئەنۋەر خۇسۇسىي ھاياتى، بولۇپمۇ رەنا بىلەن ئالاقىسى ھەققىدە ھېچكىمگە ئېغىز ئاچمايتتى. ئەنۋەرنىڭ مەخسۇمنىڭكىدە تۇرۇشىنى جايسىزلىقتىن ۋە ياشلىقىدىن شۇ يەردە ئۆسۈپ ئۆگەنگەنلىكىدىن، دەپ يۈرگەن سۇلتان ئەلى مىرزا بۈگۈن ئەتىگەن ئۆز ئۆيىگە كەلگەن مەخسۇمنىڭ سۆزىدىن كېيىن ھەقـ

قەتكە بىر ئـاز چۈشەنگەندەك بولدى. بولۇپمۇ مەخسۇمنىڭ ھېچ بىر باش سوزسىزلا «ئاجىزەمىز بىلەن مىرزا ئەنۋەرنىڭ تويىنى قىلىش نىيىتىمىز بار ئىدى. شۇ توغرىدا جانابىڭىز مىرزا ئەنـ ۋەردىن تويىنى باشلىشىمىز ئۈچۈن بىر ئېغىز جاۋاپ ئېلىپ بەرـ سىڭىز!» دەپ توغرىدىن ـ توغرا پەقەت توي ۋاقتىنى بەلگىلەشـ نى سورىشى، سۇلتان ئەلى مىرزىغا يەنە باشقا سىرلارنى چۈشـ ەندۈرگەن ئىدى.

ئىككىسى يول بويلاپ سوزلىشىپ كېتىشىۋاتاتتى.

ــ مېنىڭ سوزۈمگە كىرسىڭىز، ئەلۋەتتە بىر ئات ئېلىڭ، ــ دېدى سۇلتان ئەلى مىرزا، ــ بولۇپمۇ سىزگە ئەمدى پىيادە يۈـ رۈش قاملاشمايدۇ!

ئەنۋەر بايىقىدەك يەنە كۈلدى:

ــ تەييار ئاياق ئېتىمىز تۇرغاندا، ئـات مىنىشنىڭ نىمە ھاجىتى بار . . . . .

ــ شۇنداققۇ، بۇنىڭدىن كېيىن ياخشى ئەمەس ـ تە.

ــ ھازىر ياخشى ئەمەس ئىكەن،ــ دېدى ئەنۋەر،ــ مەن بۇ خىزمەتتىن چۈشكەندىن كېيىن پىيادە مېڭىش ياخشى بولامدۇ؟

ــ نىمىشقا چۈشىدىكەنسىز . . . ئـۇزاق يىـللار مۇشۇ ۋەزىپىدە قالىسىز!

ئەنۋەر كۈلۈپ قويدى.

ــ لېكىن، مېنىڭچە بىر يىلمۇ قـالالمايمەن . . . ئـەگەر ئاكام بولسىڭىز، خۇدادىن سوراڭكى، بوينۇمغا بىـرەر بـوھتان ئارتىلماي، بوشىتىلاي!

ــ بولمىغان ۋەسۋەسىلەرگە چۈشمەڭ، ئەنۋەر،

— شاھادەت مۇپتىڭىزنىڭ رەڭگىگە زادى قاراۋاتامسىز، شائىرىڭىزنىڭ دارىتمىلىرىنى بايقامسىز؟ ئەگەر شۇ جانۋارلار مېنىڭدىن سەرمۇنشىيلىقنى تېچلىق بىلەن ئېلىشسا، ئۆزەمنى نا- ھايىتى بەختلىك سانايتتىم. شۇنچىلىك چوڭ خېرىدارلىرى تۇر- غان بىر زاماندا بۇ ۋەزىپىنىڭ ماڭا كېلىپ توختىغىنىغا ھازىر- غىچە ئەقلىم يەتمەيدۇ. بۇ ۋەقە مېنى ياكى بەكمۇ بەختىيارلىق- قا ۋە يا پاجىئەلىك بىر پالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ. سىز ئېيتقاندەك ۋەسۋەسەلەرگە ياكى باشقا بىر ئۈمىتسىزلىكىمگە بىنائەن كېيىنكى ئېھتىمال . . . .

— نە شاھادەت مۇپتى ۋە نە شائىرنىڭ قولىدىن بىر پۇللۇق ئىش كەلسە، مەندىن نارازى بولمۇغىرىڭ! — دېدى سۇلتان ئەلى، — سىزنىڭ سەرمۇنشىي بولۇشىڭىز ھەر ھالدا بىر ھەقىقەت ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان خى- يانەت، ئىغۋا بىلەن كۈن كەچۈرۈپ يەتتە يېشلىق باللارنىڭ ئالدىدىمۇ ئىككى پۇللۇق ئابرويى قالمىغان مۇپتىنىڭ سىرىنى يالغۇز مەنلا ئەمەس، پۈتۈن شەھەر، ھەتتا خاننىڭ ئۆزىمۇ بىلىدۇ. بەس، بۇ جەھەتتىن ئۇنىڭ يارلىق ئالالمالىغى ئېنىق ئىدى. داموللا بۇرھان مەخسۇمنىڭ بولسا، شاغاۋۇل داموللا بىلەن ئۆتتۈرىلىرى يامان؛ ئەگەر خان يارلىقنى ئۇنىڭ ئىسمى- غا بۇيرۇغاندىمۇ شاغاۋۇل داموللا يازمايتتى. بۇنىڭدىن تاش- قىرى، داموللا بۇرھاننىڭ ھەپىلىسىزلىگى، دىۋانخانىنى ئاس- تىن — ئۈستۈن قىلىشى تۇرغان گەپ . . . شائىر «مەھدىي»- نىڭ بولسا يەنە ئەھۋالى مەلۇم: خاننى ماختاش، ئۆزىگە ياق- مىغاننى ھەجۋى قىلىش، خوتۇنبازلىق، بەچچىۋازلىق بىلەن ئا-

ۋارە بىر تايىنسىز. بۇنىڭدىن باشقا، «مەھدىي»نىڭ يارلىق ئا-لالماسلىقىغا يەنە بىر سەۋەپ بار ئىدىكى، بۇ سىرنى ئۇردىدىن پەقەت بىز بىرنەچچە ئادەملەرلا بىلەتتۇق . . . . . .

— خوش؟

— بۇنى سورىماڭ ھەم كۇلمەڭ!

— خوش، خوش؟

سۇلتان ئەلى مىرزا كۈلدى ۋە ئاۋازىنى ئاستىلىتىپ:

— شائىر ھەرەمدىكى كېنىزەكلەردىن بىرى بىلەن ئا-لاقە باغلىغان ئىكەن، — دىدى.

— خوش، شۇنىڭدىن كېيىن؟

— بۇ ھالنى سەزگەن ئىككىنچى بىر كېنىزەك خانغا بۇ ئالاقىدىن خەۋەردار قىلىدۇ. خان كېنىزەكنى ھەرەمدىن ھەيدىگىنىدەك، شائىرنىمۇ ھوزۇرىغا چاقىرىپ، كېكىتىنگىچە ئوبدان تويغۇزىدۇ، ھەتتا ئانىسىنىڭ ئوسما - سۇرمىسىگىچە قالدۇرمايدۇ. . . . . . شائىر توۋا قىلىپ ئاران قۇتۇلىدۇ!

ئەنۋەر كۈلدى:

— شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا يارلىق بېرىلمىدى، دەمسىز؟

— ئەلۋەتتە. شائىرنىڭ ھۇشى جايىدا بولسا بويىنى باشاقتا ئۇزاتماستىن، سارايدىن ھەيدەلمىگىنىگىمۇ شۈكرى قىلسا بولاتتى. دىمەك، سىزنىڭ خىياللىرىڭىز پۈتۈنلەي ئورۇنسىز. ياخشى، ئۇنۇمىسىڭىزمۇ پىيادە مېڭىپ زىرىككىنىڭىزدىن كېيىن ئات مىنىشكە مەجبۇر بولارسىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنى قويۇپ تۇرايلى - دە، ئاتتىنمۇ زورۇرراق مەسىلىگە ئۆتەيلى، مەسىلەن، بېشىڭىزنى ئىككى قىلىش ئۈچۈن، ئەلۋەتتە ۋاقتى يەتكەندۇر، دەپ ئويلايمەن.

— نەدىكى گەپلەرنى تاپىسىز، سۇلتان ئەلى ئاكا.

— چاخچاق ئەمەس. ئۆيلىنىش سىزگە ھەم پەرز، ھەم قەرز. بۇنىڭغا كەلگەندە سەۋەپ تاپالمايسىز ئەلۋەتتە.

ئەنۋەر كۈلۈمسىرەپ قويدى:

— ئۆيلىنىشنىمۇ بىكار بولغىچە توختىتىپ تۇرساق دەيمەن.

— مانا گەپ! — دىدى سۇلتان ئەلى، — بەلكى ئۆمۈر بويى شۇ ۋەزىپىدە قېلىپ كېتەرسىز. ئۇ چاغدا پۈتۈن ئۆمرىڭىزدە خوتۇنسىز يۈرىدىكەنسىز-دە، ھاھ-ھاھ! . . . .

— كىم بىر ۋەزىپىدە ئۆمۈر بويى قالغىنى بار.

— قالغانلار تۇرغۇن. مەسىلەن، مەرھۇم مۇھەممەت رەجەپ بەگ؛ مۇھەممەت ئەلىخان زامانىدىن بېرى دىۋان بىلەن ھەپىلىشىپ كەلگەن ئىدى. مەن سىزگە چىندى ئېيتىمەن: شەھەردىن كىمنىڭ قىزىنى ياقتۇرسىڭىزمۇ بىز ئېلىپ بېرىشكە ھەركەت قىلىمىز!

— رەھمەت . . . .

— راست گەپ قىلىۋاتىمەن، ئەنۋەر!

ئەنۋەر بېرىم چىندى سۇلتان ئەلىگە قارىدى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىدىن جاۋاپ كۈتۈۋاتقىنىنى سېزىپ:

— ماقۇل، مەن بۇ توغرىدا داموللا بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سىزگە جاۋاپ بېرەي! — دىدى.

— بۈگۈن ئەتىگەن داموللا بىزنىڭكىگە كەلگەن ئىدى، — دىدى سۇلتان ئەلى چىندى تۇردە، — دامولىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، سىزنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىش پىكرى بارغا ئوخشايدۇ. سىزنىڭ رازىلىغىڭىز بىلەنمۇ، ئەمەسمۇ، بۇ تەرىپىنى بىلەلمىدىم ...

ئەنۋەر قىزاردى. جاۋاپ بېرىش ئورنىغا «نەتىجە؟» دېگەنـ
دەك قىلىپ ئۇنىڭغا سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى.
ــ داموللىنىڭ گېپىگە قارىغاندا، باشقا تەرەپلىرى پۈتكەنـ
گە ئوخشايدۇ، ــ دېدى سۇلتان ئەلى سوزىنى داۋام قىلىپ، ــ
پەقەت ئۇ مېنىڭ ۋاستەمدە توينى باشلاش ئۈچۈن سىزدىن
رۇخسەت ئېلىشقا كەلگەن ئىكەن. مەن بۇ توغرىدا سىزدىن
جاۋاپ ئېلىپ بەرمەكچى بولدۇم.
ئەنۋەر كۈلدى. ئەمما بۇ كۈلۈش ئۇنىڭ بايىقى كۈلكىلىـ
رىدىن پۈتۈنلەي باشقا، يەنى بەختىيارلىق كۈلكىسى ئىدى.
ــ ياخشى، ــ دېدى ئەنۋەر ۋە ئۇسون قەدەمچە سوزىنى
ماڭدى، ــ ياخشى، مەن ئەتىگىچە ئويلىنىپ، سىزگە جاۋاۋىنى
بېرىمەن!
ــ ماقۇل، ئەگەر بۈگۈن داموللىغا يولۇقسام، جاۋاۋىنى
ئەتىگە ئالىمەن، دەيمۇ؟
ــ ئەلۋەتتە.
ــ خەير، خۇدانىڭ پاناھىغا، ئەنۋەر!
ــ خوش، سۇلتان ئەلى ئاكا!
ئىككىسى ئايرىلىشتى.

25. ھايات شامى

ئەچچە يىللاپ ئەنۋەرنىڭ كوڭلى مەشغۇل بولۇپ كەلگەن
بىر قىيىن مەسىلە ئاخىرىدا ئارزۇغا مۇۋاپىق ھەل قىلىنغاندەك،

يەنى گۇيا ئىچىدە قىزارغان مۇھەببەت غۇنچىسى قوشۇلۇش
خەۋىرى بىلەن ئېچىلاي دەپ قالغاندەك ۋە قۇرۇق كورۇش
بىلەن ئۆتكەن ئۇنىڭ ئاي، يىللىرى بۇگۈن رەنا گۈلنى پۇراش
خۇشاللىقىغا يېتىشكەندەك ئىدى. راستىنىمۇ، شۇنچە يىللاردىن
بېرى مەخسۇمنىڭ ئىشىگىدە قېلىشى، ئاچىسى نادىرەنىڭ «مەن
سېنى ئانامنىڭ ئۆيىگە چىراقچى بولارسەن، دەپ خوش بولغان
ئىدىم. ئوز ئىستىقبالىڭ ئۈچۈن قايغۇرماي، بىر كىشىنى سەرـ
تەپ يۇرۇشۇڭ ئەقىللىق يىگىتلەرنىڭ ئىشى
ئەمەس، ئەنۋەر!» دېگەندەك تەنبىھلىرىگە باش ئېگىشى
ۋە ھەتتا مۇشۇ ئۆيدىن سىلجىماسلىق ئۆيىدا ئۆزى خالىمىغان
ۋەزىپىلەرگىمۇ ئۇرۇنۇشى يەنە مۇشۇ خۇشاللىقنى قولغا كەلتۈـ
رۈش ئۈچۈن ئەمەسمىدى؟

ئىستىقبال سوزىنى ھەر كىشى ھەر تۈرلۈك چۈشىنىدۇ.
ئەنۋەر ئوز ئىستىقبالىنى پەقەت مۇھەببەت ئارقىلىق كورەتتى.
ئاتا - ئانىسىنىڭ چىرىغىنى يېقىش ئۈچۈن ئاۋال ئوزىگە بىر ھاـ
يات شامى تاپماقچى ئىدى ۋە ئۆزى شامسىز تۇرۇپ ئاتا - ئاـ
نىغا چىراق يېقىشنى زادى تەسەۋۋۇر قىلالمايتتى. يەنى ئىستىقـ
بالى ئەنۋەرنىڭ يەككە ھاياتىدا پەقەت مۇھەببەت ئىدى.

يىگىتلەر ئوز ئىستىقباللىرىنىڭ قايغۇسىدا يېڭى بىنا،
يېڭى ئىگىلىك تۇزۇشىدۇ ۋە ھەتتا دۇنيادا خىيالىدىمۇ بولمىغان
رەپىقىلىرى ئۈچۈن كىيىم تىكتۈرۈشىدۇ . . . ئەنۋەر بولسا
ئاۋال رەنادەك بىر رەپىقىگە ئىگە بولماقچى ۋە شۇنىڭ بىلەن
باشقا مەسىلىلەرگە قارىماقچى ئىدى.

ئەنۋەر سۇلتان ئەلى مىرزىغا بايىقى ۋەدىنى بېرىپ، بۇ

خەۋەر بىلەن يۈرەكى دۇپۇلدىگەن ھالدا ئۆيگە كەلدى. مېھمان-
خانىدا ئۇزۇنغى كۈتۈپ ئولتۇرغانلار بىلەن نېرى - بېرى ئىشىـ
نى تۈگىتىپ، ئىچكىرىدىگە كىردى. ئۇنىڭ بۇ كىردىشى ھەر كۈنـ
دىكىدەك كىشى بىلمەس، تاسادىپى ئەمەس ئىدى. رەنانى كۆ-
رۈشتىن باشقا يەنە مەلۇم بىر مەنالىي رەنادىن ئۇقۇش ئۈچۈن
ئىدى.

رەنا ئايۋاننىڭ تۆۋرۈكىگە يۆلىنىپ كىتاپ ئۇقۇماقتا، نىـ
گار ئايىم ئوچاق بېشىدا غىزا پىشۇرۇش بىلەن مەشغۇل ئىدى.
رەنا ئۇزىگە قاراپ كېلىۋاتقان ئەنۋەرگە يەر تېگىدىن كـۈلۈمـ
سىرەپ قويغاندىن كېيىن، بىرئـاز كورۇنۇپ تۇرغان پۇتىنىـڭ
ئۇچلىرىنى سېرىق ئەتلەس كوينەكى بىلەن يوشۇردى، ئەتلەس
كوينەكنى ئۇبدانلا كوتىرىپ تۇرغان سىرلىق كوكسىنىڭ ئۇستىگە
يان ئورۇم چاچلىرىنى تاشلاپ قويدى. ئەنۋەر يېقىنلاشـقـاندا،
ئاستاغىنا كىتاپتىن كوزنى ئېلىپ، «ھارماڭ» دەپ، يەنە كىتاپـ
قا قاردۇالدى. ئەنـۋەر كەلدى ۋە ئۇنىڭ قولىدىكى كىتاپقا كوز
تاشلىدى.

ــــ ئومەر ھەييام! ـــ دىدى ۋە رەنانىڭ ئۇدۇلىغا، ھوي-
لىغا پۇتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇردى، ـــ قېنى، ئوقۇغىنا، ئاڭلايلى!

رەنا كىتاپنى ئاستا يېپىپ، ئەنۋەرگـە ئۇزاتتى:

ــــ سىز ئوقۇڭ، مەن ئاڭلاي.

ــــ ئۆزەڭ ئوقۇ، بېخىلسەن ـ دە!

ــــ مەن توغرا ئوقۇيالمىسام، ئۇكۈنكىدەك كۈلمىسىز ......

ــــ قەستەن خاتا ئوقۇپ، ئۆزەڭ كۈلدۈردۈڭ ......

ئوقۇ، رەنا!

رەنا كىتابنى يەرگە قويدى.

— مەن ئوقۇپ زېرىكتىم . . . . . .

— مېنىڭ ئۈچۈن ئوقۇپ بەر دەۋاتىمەن!

رەنا شەرەت بىلەن يولەك تەرەپنى كۆرسەتتى:

— دادام كېلىپ قالدۇ.

— نەدىن بۇنچىلىك ئۇياتچان بولۇپ قالدىڭ؟

رەنا كۈلۈمسىرەش بىلەن جاۋاپ بەردى ۋە ئۇنىڭدا بىر- ئاز قىزىرىش بەلگىسى بار ئىدى. ئەنۋەر بۇنىڭدىن بىر نەرسە سەزگەندەك، گەپنى باشقا ياققا ئايلاندۇردى:

— كۈن ئىسسىقمۇ رەنا، تەرلەپسەن؟

رەنا بۇرنىنىڭ ئۈستىدىكى بىلىنەر - بىلىنمەس مەر- ۋايىت دانىچىلىرىنى ياغلىقى بىلەن سۈرتتى.

— تەرلىشىم ئىسسىقتىن ئەمەس، — دېدى كۈلۈمسىرەپ رەنا، — باشقا نېمىدىن . . . . . .

— نېمىدىن، قېنى؟

رەنا بىر ئاز كونا كۈلكىچى ۋە تەنقىتچىلىك ھالىتىگە كىردى:

— سىز بەگلەشكىنىڭىزدىن بېرى. . . سىزنى كۆرسەم ئىزا تارتىدىغان بولۇپ قاپتىمەن. تەرلىشىمۇ سىزدىن ئىزا تارتقانلىقىمدىن . . . . . .

— ياپتا گەپچىلىك ھۆنىرىڭنى ئۇنتۇپ قالدىڭمىكىن، دەپ تۇرغان ئىدىم. ھەر ھالدا يادىڭدا ئىكەن، يەنە، خوش؟

— خان جاناپلىرىنىڭ مۇنشىيلار مۇنشىيسى بولغان بىر يىگىتنىڭ سالاپىتى بارلىقىنى كىم ئىنكار قىلسۇن . . . ئەمەلـ ۋەتتە، بۇ توغرىدا كېنىزىگىمىزگە ھەق بېرەرسىز دەپ ئويلايمەن!

— خوپ، ھەق بەردۇق! — دېدى كۈلۈپ ئەنۋەر ۋە ئورنىدىن تۇردى، — ئەگەردە كېنىزىگىمىز ئىزا تارتمىسا، بىزنىڭمۇ بىر ئەرزىمىز بار. ئەمىر قىلساق ئىزا تارتماسمىكىن؟

— ئەمرىڭىزگە ئۇياتلىق رەۋىشتە بويسۇنۇش كېنىزىگىڭىز تەييار.

— كېنىزەكلەرنىڭ ئۆز خوجايىنلىرى بىلەن ئولتۇرغان ھالدا مۇئامىلە قىلىشلىرى مۇمكىنمۇ؟ ئەمرگە بويسۇنۇشتىن ئىلگىرى مۇشۇ توغرىدا جاۋاپ بېرىڭىز.

رەنا ئىرغىپ ئورنىدىن تۇردى، گويا كېنىزەكلەردەك، ئىككى قولى يېنىدا ۋە بېشى كۆكسىدە ھالدا ئەپۇ سورىدى:

— ئىنسان مۇشتەق ئەز نىسيانەست . . . . ئەقىلسىز كېنىزەك ھەمىشەم ئەپۇ ئەتاغا لايىقتۇر، چۈنكى سېتىۋالغان خوجىسىغا سادىقتۇر!

ئەنۋەر ئوچۇقلۇق ۋە ئويۇن - كۈلكىنى بىر مىنۇتمۇ قويۇپ تۇرالمىغان پەرىنىڭ سەنئەتكارلىق بۇ ۋەزىيىتىگە كۈلۈمسىرىگەن پېتى خېلى قاراپ تۇردى ۋە ئۆزىنىڭ خوجايىنلىق رولىنى بۇزماستىن:

— مەن سۈيىگە چىقىمەن، پۇرسەت تېپىپ يېنىمغا چىقىڭ، ساڭا ئېيتىدىغان مەخپى بىر سۆزۈم بار! — دېدى.

رەنا كېنىزەكلەردەك باش ئېگىپ «تەييارمەن» ئىشارىسىنى بەردى ۋە تەبەسسۇمغا مايىل جادۇ كۆزلىرى بىلەن ئەنۋەرگە ئاستا باش كۆتۈرۈپ قارىدى، . . . ئەنۋەر ئۆزىنى ۋوق ھەم كۈلكىدىن توختىتالمىغان ھالدا، بۇرۇلۇپ تاشقىرىغا ماڭدى. ئوچاق بېشىدا مەشغۇللىنىۋاتقان نىگار ئايىممۇ قىزىنىڭ

كېيىنكى ھەركەتلىرىدىن كۈلۈپ، ئەنۋەرگە قارىدى. لېكىن رەنا بىلەن ئەنۋەرنىڭ دائىم شۇنىڭدەك ئويۇنلىرىغا چۈشىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ توغرىدا گەپنى ئايلاندۇرمىدى.

— ئاش پىشىپ قالدى، ئەنۋەر، — دېدى ئوچاق بېشىدا تۇرۇپ كۈلۈمسىرىگەن ھالدا، — سۈپىدا بولامسىز؟

— بولىمەن.

— دادىڭىز نامازدىگەردىن چىقىپ، بىر يەرگە بېرىپ كېلىمەن، دېگەن ئىدى. سىزنىڭ ئېشىڭىزنى ئۇسسۇپ چىقىرىۋېرەيمۇ؟

— مەيلى.

— تاشقىرىدا باللار كورۇنسە قىچقىرىۋېتىڭچۇ؟

— خوپ.

ئەنۋەر مەخسۇمنىڭ نەگە بېرىپ كېلىشىنى ئويلىغان ھالدا تاشقىرىغا چىقتى.

نامازشامدىن بىر ئاز بالدۇرراق ئىدى. يۇمشاق بىر شامال سۈپىنىڭ چۆرىسىدىكى گۈللەرنى ئېرىنىپقىنا مىدىرلىتاتتى ۋە بۇ مىدىرلىتىشتىن رەيھانلارنىڭ ئۆتكۈر پۇرىقى تۇرۇپ-تۇرۇپ دىماققا كېلىپ ئۇراتتى. ئون ئىككى، ئون ئۈچ كۈنلۈك ئاي ئاسماننىڭ شەرقى-جەنۇبىي قىسمىدىن غۇۋا بولۇپ كۆتىرىلىپ كەلمەكتە ۋە كۈن پاتقانسېرى ئۇنىڭ يۈزى بارغانچە ئېچىلىۋاتماقتا ئىدى. شەھەر پادىسى قايتىپ، ئىشتىراپتىن ئىشەك ۋە موزايلارنىڭ مە-مە-مو-مو-لىرى قوزىچاق ۋە قويلارنىڭ بە-بە-بۇ-بۇ-لىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئەنۋەر سۈپىدا، ئوردا ئىشلىرىدىن بەزىسىنى تەھرىر

قىلمىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان چاغدا، ئىچكىرىدىن رەنا چىقىپ كەلدى. ئەنۋەر گويا رەنانىڭ كەلگىنىنى سەزمىگەندەك ئۆز ئىشىغا قاتتىق بېرىلگەن ئىدى. رەنا ئاستاغىنا ئەنۋەرنىڭ يېنى-غا كېلىپ سۇپىغا يۆلەندى، ئىككى قولى بىلەن ئىڭىكىنى كۆتىرىپ، نېرىدىن ئەنۋەرنىڭ ئىشىغا قارىدى. ئەنۋەرمۇ مۇلايىم كۈلۈم-سىرەپ رەناغا كىرز قىرىنى تاشلاش بىلەن، گويا ئىلتىپاتسىزدەك، يەنە قەلىمىنى سىياغا چىلاپ، قەغەز ئۈستىگە بىر - ئىككى سۆز يازدى. ئەمما ئۈچىنچى سۆزگە ئۆتكەندە قەلىمىنى توختىغان هال-دا ئويلىنىپ قالدى ۋە ھىلىقىدەك يېنىدىكىگە كۈلۈمسىرەپ قاري-دى. رەنانىڭمۇ كۆزى ئۇنىڭغا توقۇنۇشۇپ، بىردەم بىر - بىرلى-رىگە كۈلۈمسىرىگەن ھالدا تىكىلىپ قېلىشتى .....

— نېمىشقا توختىدىڭىز، يېزىۋېرىڭ!

— سېنىڭ قىلغان ئىشىڭ دائىم شۇنداق، رەنا!

— مەسىلەن؟

— مەسىلەن ...... ھەممىشەم ئىش ۋاقتىدا كېلىپ، پە-كىرنى بۇلىسەن.

— مەن ئوتتۇرىغا سۆز ئارىلاشتۇرۇدۇمۇ؟ ... يېزىۋې-رىڭ، مەن مۇشۇنداق قاراپ تۇرىمەن.

ئەنۋەر رەناغا توغرىلىنىپ ئولتۇردى:

— پايدىسى يوق، ئەمدى پىكىرنى ئوغرىلىدىڭ!

— مەن پىكىر ئوغرىسى ئەمەس ... قېنى يېزىڭ!

ئەنۋەر قولىدىكى يېزىلغان قەغەزنى قويۇپ ئىككىنچى ئاق قەغەزنى ئالدى:

— ئەمدى باشقا نېمە يازىمەن؟

— مەيلى، يېزىڭ!

— سەنمۇ جاۋاپ يازساڭ، بولامدۇ؟

— بولىدۇ.

— ئۆكۈنكىدەك جاۋاپ تاپالمىساڭ نېمە قىلاي؟

رەنا سۇپىغا پۇتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرۇۋالدى.

— يۈزۈمگە بىر شاپىلاق ئۇرۇڭ، لېكىن شېئىردىيەت ۋە قاپىيىسى ئاسان بولۇش شەرتى بىلەن!

— ماقۇل! — دەپ كۈلدى ئەنۋەر ۋە رەناغا قارىغان ھالدا ئويلاندى. بۇ ئويلىنىشقا رەنا قاشلىرىنى يىمىرىپ قارشى چىقتى:

— كۆپ ئويلىماڭ!

ئەنۋەر جاۋاپ بېرىش ئورنىغا قەلىمىنى سىياغا چىلاپ يازدى:

ئەگەر پەرھاتنىڭ شىرىن، بولسا مەجنۇننىڭ لەيلىسى،
نېسىپ بوپتۇ ماڭا گۈلشەنئارا گۈللەرنىڭ رەناسى.

ئەنۋەرنىڭ قەلىمىدىن قەغەزگە چۈشۈۋاتقان سۆزلەرنى تەكشۈرۈپ تۇرغان رەنا، قەغەزدىن كۆزىنى ئېلىپ، قىزاردى ۋە بېشىنى چايقاپ تەتۈر قارىدى.

— قېنى جاۋاپ، رەنا!

رەنا شۇ پەيتى بىردەم ئەنۋەرگە قارىماستىن تۇردى ۋە قايرىلىپ ئۇنىڭ قولىدىن قەغەز - قەلەمنى ئېلىش بىلەن:

— زاڭلىق قىلامسىز، - دەپ سوردى.

— مېنىڭ يازغىنىمنى سەن زاڭلىق قىلمىساڭ، مەنمۇ سېنىڭ يازغىنىڭنى زاڭلىق قىلمايمەن. لېكىن شەرت شۇكى، مېنىڭ ئىككى قۇرۇمغا ئەينى جاۋاپ بولسۇن!

رەنا يەنە بىر ئاز ئويلىنىپ، ئەنۋەرگە كىرىش تەمەسىدىن يازدى:

ئەگەر ئار قىلسا لەيلى ھەم قىلمىغۇر قەيسنىڭ جۇنۇنىدىن،

نەبەخت، رەنا، خىرىدارلىق تەلەپ ئەھلىنىڭ «مىرزاسى».

رەنا، قەغەزنى ئەنۋەرنىڭ ئالدىغا تاشلاپ، قىزارغان ۋە كۈلۈمسىرىگەن ھالەتتە يۈگۈرۈپ گۈللەرنىڭ يېنىغا كەتتى. ئەنۋەر جاۋابنى ئوقۇپ زوقلاندى:

— ئاپىرىن، رەنا، لېكىن بىرونىڭ ئۈستىدىن ئارتۇقراق مۇبالىغە قىپسەن!

رەنا گۈللەرنىڭ يېنىدىن ئەنۋەرگە جىددى قارىدى:

— سىزمۇ مۇبالىغە قىلغان ئىدىڭىز!

— مېنىڭكى مۇبالىغە ئەمەس، — دېدى ئەنۋەر، — مەسىلەن، سەن ھازىر گۈللەرنىڭ يېنىدا سەن . . . . . . مانا، مەن يەنە يېزىشقا باشلىدىم. جاۋابقا تەييارلان، رەنا!

رەنا يۈگۈرۈپ ئەنۋەرنىڭ يېنىغا كەلدى ۋە ئۇنىڭ قەلىمىدىن تامغان سىزلەرنى ئوقۇپ ماڭدى:

ھەمىشەم خەۋپتە كوڭلۇم بۇ مۇھەببەت ئىنتىھاسىدىن ①

مېنىمۇ قىلمىسا مەجنۇن دەيمەن رەنانىڭ سوداسى.

رەنا كېيىنكى قۇرنى ئوقۇپ ئويلىنىپ قالدى، ئەنۋەر رەنانىڭ بۇ ئويچان كوزىگە خېلىغىچە تىكىلىپ تۇرۇپ كۈلۈمسىرىدى:

— جاۋاۋى تەس كەلدىمۇ رەنا؟

— قەلەمنى بېرىڭ! — دېدى رەنا قېيىدىغان قىياپەتتە قول ئۇزىتىپ، — ئويلىغىنىمۇ ۋاقىت بەرمەيسىز!

---

① ئىنتىھاسى — ئاخىرى، ئاقىۋىتى.

يازدى:

مۇھەببەت جامىدىن ئۇش ئەيلىگەن ئەھلى زەكا ① بولمىش،
پۇنۇنى تىبدە ② مەجنۇندۇر كىشىنىڭ كويىدە سەپراسى.

— يەڭدىڭ رەنا، يەڭدىڭ! — دېدى ئەنۋەر، — لېكىن كېيىنكى قۇردا بىر خاتا قىلدىڭ......

— مەسىلەن؟

تىبنىڭ ئېيتىشىچە، سەپرا ئەمەس، قان كويسە، كىشى ساراڭ بولىدۇ....

— قاننىڭ بۇزۇلۇشىغا ئاۋال سەپرانىڭ كويۇشى كېرەك، سەپرا كويمەي تۇرۇپ قان بۇزۇلمايدۇ...... خوش، يەنە يازامسىز ياكى يېڭىلدىڭىزمۇ!

— يېڭىلدىم......

— يېڭىلگەن بولسىڭىز، ئۇتۇغۇمنى بېرىڭ.

ئەنۋەر مەڭزىنى تۇتۇپ بەردى. رەنا ئۇنىڭ مەڭزىگە ئاستىلا ئۇرۇپ قويدى.

— ئەگەر مۇشۇ قېتىممۇ يەڭگەن بولسام، — دېدى ئەنۋەر ئېچىنىپ، — مەن سېنى ئۇرۇپ ئولتۇرمايتتىم......

— نېمە قىلاتتىڭىز؟

— ئەمدى پايدىسى يوق.

— ئېيتىڭ — دە، ئەگەر ماڭىمۇ لايىق كەلسە، ئۇرغىنىمنى ھېساپ ئەمەس، ئاستىلا ئۇردۇمغۇ.

---

① زەكا — زېرەكلىك، ئەقىللىق.

② پۇنۇنى تىب — تىببى پەن، مېدىتسىنا.

— لېكىن سەن ئۇنى قىلالمايسەن ......

— نېمىشقا قىلالمايمەن، قېنى ئېيتىڭ!

— قىلالمايسەن .... — دەپ كۈلدى ۋە بىردەم ئېيتىشقا ئۇمتىلىپ ـ كۆچىنىپ تۇردى، — مەن ...... مەن سېنىڭ مەگزىڭگە قولۇم بىلەن ئەمەس، كالپۇكۇم بىلەن ئۇراتتىم ......

رەنا قىزىرىپ يەرگە قارىدى. مەگزىگە كالپۇك بىلەن ئۇرۇشنى ئۇ ئۆز ئۆمرىدە بىرىنچى قېتىم ئاڭلىغانلىقى ئۈچۈن قىزىرىشقا ۋە يەرگە قاراشقا ھەققىمۇ بار ئىدى. ئۆزى يازغان مۇھەببەتكە ئائىت شېئىرلىرى ۋە ئەنۋەرگە بەرگەن ھىلىقىدەك جاۋاپلىرى بىلەن ھەقىقىي بىر مەھبۇبە ۋە مەشۇقە بولۇپ كۆرۈنسىمۇ، لېكىن كېيىنكى گەپلەر بىلەن تېخىچە تونۇش ئەمەس ۋە مەگزىگە كالپۇك بىلەن ئۇرۇشلاردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىدى. بۇ گەپ ئەنۋەرنىڭمۇ بىرىنچى جاسارىتى بولۇپ، ئىككىلىسى شۇ «يېڭىلىق» نىڭ خىجالەتچىلىكىدە قېلىشتى ......

كۆك گۈمبەز قەندىلىدە كامپۇر شاملىرى يېقىلىشقا باشلىغان ئىدى. ئايمۇ بىر ئاز نۇرلىنىپ، تۇرمۇشقا يېڭى قەدەم تاشلىغان بۇ ئىككى ياشنىڭ ھازىرقى ئەھۋاللىرىدىن كۈلۈمسىرىگەندەك كۆرۈنەتتى.

بايىقىدىن بىر ئاز كۈچىيىپ قالغان شامال گۈللىنى ـ گۈلگە قوشۇلدۇرۇپ، گويا بۇ ئىككى ياشقا: «سىلەرمۇ مانا مۇشۇ گۈللەردەك قوشۇلۇڭلار» دېگەندەك بولاتتى. ئەپسىز ئەھۋالدا قالغان رەنا خىجالەت ئارىلاش ئەنۋەرگە كۈلۈمسىرەپ باش كۆتەردى.

— مەن سىزنىڭ «ئەمرىڭىزگە» مۇۋاپىق چىققان ئىدىم!

— ئەمرىمگە مۇۋاپىقمۇ؟ — دېدى ئەنۋەر ۋە رەنانىڭ كۆزىگە ئۇدۇل قاراپ كۈلۈمسىرىدى، — نامازشامدىن كېيىن.......

— نېمە نامازشامدىن كېيىن؟

— «ئەمرىمگە» مۇۋاپىق چىقىشىڭ!

— هازىر چۇ؟

— هازىرمۇ مۇمكىن ئەمەس!

رەنا قېيداش بىلەن ئەنۋەرگە قارىدى ۋە تۇرۇپ ئىچكىرىگە كىرىپ كەتتى.

36. ئىمىشقا يەرگە قارايسەن رەنا؟

كۈچلۈك شامال كۆتىرىلىپ، باغدىكى ھەممە نەرسىنى تۆت تەرەپكە ئېگىشكە باشلىدى. كوچا چاقلىرى ئاسمانغا كۆتىرىلىپ، ئاي ۋە يۇلتۇزلارنىڭ نۇرىنى غۇۋا بىر ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. چېكەتكىلەرنىڭ چىرىلدىشى، كېچە ھاشارەتلىرىنىڭ نەغمىسى كۈچلۈك شامال ئاۋازى بىلەن كېسىلدى. سۇپىنىڭ ئۈستىدىكى باراڭ پات - پات تۆت تەرەپكە ئىغاڭشىپ، ئۇز ئاستىدا ئولتۇرغانلارنىڭ يۈزلىرىنى گاھى كۆرسىتىپ، گاھى يوشۇرۇپ، ئۇلار بىلەن ئويناشقاندەك، ئەتراپقا ھۆسەينى ئۈزۈمنىڭ دانىلىرىنى بىر-ئىككى قېتىم ئۈزۈپ تاشلىدى. ئەنۋەر ئۆزىدىن نېرىدىراقتا چۈشكەن بىر شىڭگىل ئۈزۈمنى ئېلىپ يېدى ۋە بىر - ئىككى تالىنى ھەمرىيىغا ئۇزاتتى.

— ھە، رەنا ....

— مەن يىمەيمەن.

— مەنمۇ ساڭا يىگىن، دېمەيمەن.

رەنا ئۆزىنىڭ يېنىدىكى ئۈزۈملەرنى يىغىپ، ئەنۋەرگە بەردى.

— مانا ئۈزۈم يېسىڭىز .... مېنىڭدە نىمە ئىشىڭىز بار ئىدى؟

— بارىكاللا .... توكۇلگەن ئۈزۈملەرنى يىغىپ بەرگىنە ماڭا! — رەنا يەنە بىرنەچچە تال ئۈزۈمنى تېرىپ ئۇزاتتى.

— قېنى ئىشىڭىز؟

— سىزنىڭدە نىمە ئىش بولسۇن، رەنا! ھەركۈنكى ئۆزەڭ بىلىدىغان گەپ .... سۆزلىشىپ ئولتۇرىمىز؛ ئۈزۈم توكۇلسە، ماڭسا تېرىپ بېرىسەن، دەپ قىچقارغان ئىدىم.

— دادام خۇپتەندىن يېنىپ كېلىپ قالىدۇ. كېتىڭىز بولمىسا، مەن كېتىمەن.

— خۇپتەن تېخى ئوقۇلمىدى، ئەزان ھازىر ئېيتىلدى. ئەگەردە دادىمىز خۇپتەننى ئوقۇماي كېلىپ قالسا، بۇنىڭ ھىلىسى ئاسان؛ دەررۇ ئاۋۇ گۈلنىڭ تۈۋىگە موكىمىز!

— ئەگەردە دادام بىزنى ئىزلەپ، گۈلنىڭ تۈۋىدىن تېپىۋالسا قانداق قىلىمىز؟

— قانداق قىلاتتۇق؟ .... سەن ئۆيۈڭگە كېتىسەن، مەن بولسام مېھمانخانىغا.

— ئىككىڭلار گۈلنىڭ تۈۋىدە نىمە قىلىپ ئولتۇرغان ئىدىڭلار، دەپ سورىسا، قانداق جاۋاپ بېرىمىز؟

— ئۇزىمىز ئولتۇرغانتۇق، دەيمىز.

— نىمە ئۈچۈن، دېسىچۇ؟

— قىزدىكىمىز ئىزا تارتقىنى ئۈچۈن، دەيمىز.

رەناكۈلۈپ ئورنىدىن تۇردى ۋە سۆيىدىكى ئۆزى ئىلغىغان ئۆزۈملەرنى تېرىپ ئەنۋەرگە بەردى:

— خەيرى، ئىشكىمىز بولمىسا مەن كەتتىم، شامال قولاق-لىرىمنى يۈتتۈرۈۋەتتى!

— گېپىم بار، گېپىم! — دىدى ئەنۋەر، — كەل، ئېيتىمەن.

رەنا يېنىپ كەلدى.

— ئېيتىڭ!

— ئولتۇر!

رەنا ئەنۋەرنىڭ ئۇدۇلىغا ئولتۇردى. ئولتۇرۇشى بىلەن كۈچلۈك شامال ئۇرۇپ بېشىدىكى رومىلىنى ئۇچۇردى ۋە ئېلىپ بېرىپ ئەنۋەرنىڭ يۈزىگە ياپتى.

— ها - ها ها، شامال سىزدىن ئۈچۈمنى ئالدى. قېنى، سۆزلەڭ!

ئەنۋەر رومالنى قولىغا ئېلىپ سىقىملىۋالدى.

— ھازىر سۆزلەيمەن، لېكىن شەرتىم بار.

— ئېيتىڭ شەرتىڭىزنى.

— ئاچچىقلانمايسەن!

— خوپ......

— ئىزا تارتمايسەن!

رەنا مەسىلىگە چۈشەنگەندەك ئويلىنىپ قالدى.

— رومىلىمنى بېرىڭ!

— رومىلىڭ ئۇچۇپ كەتتى . . . . . . شەرتىمگە ماقۇل بولدۇڭمۇ؟

رەنا جاۋاپ بەرمىدى. ئەنۋەر رەنانىڭ ئالا - بۇلا كۆلەڭگە ئىچىدە خىيالىي بولۇپ كۆرۈنگەن يۈزىگە قارىدى. ئۇنىڭ ھاياتى ئىچىدە ئاللىقاچان ئىگە بولغان جادۇ كۆزى ئەنۋەرنىڭ ھازىرقى مەقسىدىگە چۈشكەنلىكىنى ئىپادە قىلىپ تۇراتتى. بىردەمگىچە شۇ ھالدا جىم بولۇپ قېلىشتى. شامال بىر كۈچىنىپ ۋە بىر بېسىلىپ قالاتتى. شامال ئۇرغاندا گۈللەرمۇ كېلىنلەردەك ھەر تەرەپكە ئېگىلىشىپ سالام قىلىشىۋالاتتى.

ئەنۋەر ئۆزىنى سۆيۈشنىڭ قارىغۇ تەرىپىگە ئالدى. رەناغا ئېيتماقچى بولغان سۆزى ئېھتىمال ئۇنىڭ ئۆزىنىمۇ ئەپسىز ھالغا چۈشۈرەتتى.

— تۇغۇلغاندىن كېيىن چوڭ بولۇش، چوڭ بولغاندىن كېيىن جۈپ - جۈپ بولۇپ ياشاش بار! — دېدى ئەنۋەر ۋە بىردەم توختىۋالدى، — جۈپلۈك يالغۇز ئادەملەرنىڭ ئارىسىدىلا ئەمەس، يەر يۈزىدىكى ھەر بىر مەخلۇقتىمۇ بار . . . . . . مەسىلەن، تاغلاردىكى كېپىكلەر، جاڭگاللاردىكى تۇتىلار، چىمەنلىكتىكى بۇلبۇللارمۇ يالغۇز ئەمەس، جۈپ بولۇپ ياشايدۇ. . . . . سېنىڭچە قانداق، مەن ئۇنى بىلمەيمەن. ئەمما مېنىڭچە جۈپلىنىشنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر شەرتى بولۇپ، ئۇمۇ ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مۇھەببەت زەنجىرى بىلەن بىر بىرىگە قاتتىق باغلىنىشىدۇر . . . بىز ئىككىمىز كىچىكىمىزدىن بىللە

ياشاپ كېلىۋاتىمىز، ئارىمىزدا يوشۇرۇن سىرلىرىمىز يوق ۋە بىزنىڭ ئۆز ئارىمىزدىكى سىرلىرىمىزدىن خەۋەردار بولغان ئادەملەرمۇ يوق! شۇنىڭغا بىنائەن سەن بىلەن مېنىڭ ھەر قانداق توغرىدىمۇ ئوچۇق سۆزلىشىشىمىزگە ھېچبىر توسقۇنلۇق بولماس، دەپ ئويلايمەن . . . ئەگەر خاتالاشمىسام، ئىككىمىزنىڭ بىر بىرىمىزگە مۇئامىلىلىرىمىز سەمىمى ۋە يۈرەكلىرىمىزنىڭ تېپىشىشىمۇ بىر ئاھاڭدىدۇر! ياكى خاتا سۆزلىدىمۇ، رەنا؟

رەنانىڭ يەرگە قارىغان كۆزى ئاستا-ئاستاغىنا ئەنۋەرگە كۆتۈرۈلۈپ، يەنە يەرگە ئاغدى. ئەنۋەر ئۇنىڭغا بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— سەن ئاڭلىدىڭمۇ - ئاڭلىمىدىڭمۇ، بىلمەيمەن، ئۇلار ئىككىمىزنى جۈپلەشتۈرمەكچى بولۇپ، بۈگۈن كىشى ئارقىلىق مېنىڭدىن توي ۋاقتىنى بەلگىلەشنى سورىتىشقان ئىدى، مەن ئەتىلىككە جاۋاپ بەرمەكچى بولدۇم . . . . . . سېنى بۇ يەردە تۇتۇپ تۇرۇشۇمۇ، سەن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئەتىلىككە شۇنىڭ جاۋابىنى ئۇلارغا ئېيتىش ئۈچۈندۇر . . . . . . نېمىشقا يەرگە قارايسەن رەنا؟

رەنا ئاستا بېشىنى كۆتىرىپ كۈلۈمسىرىدى ۋە ئۆزىنى چەتكە ئۇرۇۋالدى . . . .

— سەن ئىزاتارت، ئىزاتارتما، ئوخشاشلا، ئۇلار بىزنى جۈپلەشتۈرىدۇ. مەرھۇمە ماھىلەر مومايىنىڭ دۇئاسى يەردە قالماس! ئەگەر سەن شۇنداق يۈرۈۋېرەيلى، دېسەڭ، مەنمۇ ئۇلارغا سېنىڭ جاۋابىڭنى ئېيتىمەن . . . . . . سۆزلە، رەنا!

— يۈرۈۋېرەيلى! — دېدى رەنا چەتكە قارىغان هالدا، — ئۇلارغا نېمە ئېغىرلىقى بار؟

رەنانىڭ بۇسوزى ئەنۋەرنىڭ ئۈستىدىكى يۈكنى كوتىرىپ تاشلىغاندەك بولدى.

— ئىككىمىزدىن باشقىغا ئەلۋەتتە ئېغىرلىقى يوق ...... لېكىن، سەن ئېيتقاندەك بولغاندا قاچانغىچە يۈرۈۋېرەيلى؟ ئۇلارغا بىر مۇهلەت كورسىتىشىمىز كېرەك، رەنا!

— قېرىغىنىمىزغىچە.

— قېرىغىنىمىزغىچە، دەپ مۇهلەت سورايمۇ؟

— ئولگىنىمىزگىچە ....

ئەنۋەر كۈلدى ۋە سۈرۈلۈپ، رەنانىڭ يېنىغا كەلدى، گويا ئۇنى ئۆزىگە قاراتماقچى بولغاندەك، مۈرىسىگە قولىنى سۇندى ....

— ماڭا قارا، توغرا جاۋاپ بەر، رەنا!

رەنا، قولىنىڭ تېگىگە تەككەن ئىسسىقلىقتىن چوچۇپ، ئۆزىنى ئوڭلىغان ئىدى، تويۇقسىز لەۋلىرى هىلىقى ئىسسىققا ئۇچراشتى .... ئىلاجىسىز دەك، لېۋىنى ئىككىنچى هاوارەتلىك لەۋدىن ئاجرىتالماي، بىرنەچچە سېكونت كۆتۈپ قالدى...... كۈچلۈك شامال قوزغالغان ئىدى. ئۇشامال، گويا ياردەملەشكەندەك ئارقىدىن چىقىپ، رەنانى ئەنۋەر تەرەپكە قىستايتتى. تېرەكنىڭ كەينىدە قالغان ئايمۇ كۈچلۈك شامالنىڭ ياردىمىدە تېرەك يېشىدىن بۇلارغا ماراپ قاراۋالدى. ئىككى ياشنىڭ هازىرقى هالىنى يېقىندىن كورۈپ تاماشا قىلماقچى بولغان رەڭسىز بىريۇلتۇز ئاسمان سەهنىسىنىڭ يەرگە يېقىنراق قىسمىغا ئۇچۇپ چۈشتى ....

— جاۋاپ بەر، رەنا!

— بۇنداق تۇرۇپ مەن جاۋاپ بېرەلمەيمەن ....

— جاۋاپ بەرمىسەڭ، مەنمۇ سېنى قويۇۋەتمەيمەن!

— دادام كېلىپ قالدۇ ....

— داداڭدىن بۇگۇن رۇخسەت ئالدىم!

رەنا ئەنۋەرنىڭ ئېڭىكى ئاستىغا سول چېكىسىنى قويۇپ، چەتكە قاردى.

— سىز خالىغان ۋاقىتتا بولسۇن!

— ماڭا قالسا، ئەتىلىككە ....

— مەيلى ....

ئەنۋەر ئېڭىكىنىڭ ئاستىدىكى مۇلايىملاشقان قىزنىڭ مەڭزىدىن سويدى ۋە ئۇنىڭ توزغان چاچلىرىنى تۈزەپ ھايات بەخش ئەتكۈچى كۆكۈلىرىنىڭ يېقىملىق پۇرىقىنى ئۇزاق پۇرىدى.

— راست سۆزلە، مەن سېنىڭ رەيىڭ بىلەن ئۇلارغا جاۋاپ بەرمەكچىمەن، رەنا!

— ئەتىيازلىقتا ....

— ھەقىقى كېپىڭمۇ؟

— ھەقىقى كېپىم.

— ياخشى بولدۇ، مەن ئەتىلىككە، تويىمىز ئەتىيازلىقتا بولسۇن دەپ جاۋاپ بېرىمەن .... يەرلەر يېشىل گىلەملەر بىلەن ياسانغاندا، ھەر تەرەپنى بىنەپشە چېچەكلەر قاپلىغاندا، قۇشلار ئۇگگا قايغۇسىنى قىلمۋاتقاندا بىزمۇ توي قىلىمىز؛ كوشۇگىدە بەخت سازىنى تىڭشاپ، ئىستىقبال كۈيىنى كۈيلەيمىز .... شۇنداقمۇ، رەنا؟

— شۈنداق . . . . . .

— ئۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ قۇچىقىمدا بىرئىنگغا ئوخشاش داغدىغىنىڭ كېلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ئادەم قولىغا چۈشكەن قۇشنىڭ بالىسىدەك تىپىرچىلىمايسەن. مۇشۇ چىرايىڭ مۇشۇ ئۇزلۇغۇڭ ۋە مۇلايىم - گۈزەللىكىڭ بىلەن پۈتۈنلەي مېنىڭكى بولىسەن شۇنداقمۇ؟

رەنا جاۋاپ بەرمەستىن، ئەنۋەرنىڭ قۇچىقىدىن ئوزىنى قۇتۇلدۇرۇپ ئورنىدىن تۇردى. سۇپىنىڭ پەلەمپىيىگە بېرىپ كەشىنى كىيدى ۋە ئەنۋەرنىڭ قوغلىشىدىن قورقۇپ، سەكرەپ يەرگە چۈشتى . . . . . .

— جاۋاپ بېرىپ كەت، رەنا!

— ھە، شۇنداق! — دېدى رەنا گۈلنىڭ يېنىدا رومىلىنى توغرىلاپ، — ئەمدى سىزنىڭ يېنىڭىزغا چىقمايمەن.

— نېمىشقا چىقمايسەن؟

— شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ناھايىتى يامان ئادەم بولۇپسىز . . . . . . مەن ئاپامغا ئېيتىمەن.

ئەنۋەر كۈلدى.

— نېمىنى ئېيتىسەن؟

— ھەممىسىنى ئېيتىمەن!

شۇچاغدا ئوتتۇرا ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن مەخسۇم ئۇلارنىڭ سوزىنى بولدى، ئىچكىرىگە كىرىپ كېتىۋاتقان رەنانى توختىتىپ، «ئەنۋەر ئاكاڭغا چاي بەردىڭمۇ قىزىم؟» دەپ سورىدى.

27. زۇلۇم ئوچىقى

خۇدايارخانغا 1283 - يىلدا ① ئۈچىنچى قېتىم تەختكە
چىقىش نىسىپ بولدى. ئۇنىڭ ئاخىرقى سەلتەنىتى خانلىق
ئىستىبدادىنىڭ ئاچچىق زۇلۇم ۋە جەۋرلىرىنىڭ
ئازاپلىق قارا سەھىپىلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. 1283 -
ھىجرىيىدىن 1292 - ھىجرىيىگىچە بولغان سەككىز يىل،
خۇدايارنىڭ ئەركىن نەپەس ئېلىپ، پەرغانە ئۈستىدە
ئۆزى خالىغانچە قامچىسىنى ئوينىتقان ۋە زۇلۇم تىغىنى كەمبە-
غەللەرنىڭ قېنى بىلەن راسا بويىغان ئاداققى دەۋردۇر.
مەملىكەتنى ئاۋات قىلىش باھانىسى بىلەن 1284- يىلدا قوقان
كاسىپلىرىنى ھەقسىز-بىكارغا ئىشلىتىپ يېڭى رەستە، كارۋانساراي،
پاختا ساراي ۋە ئاشلىق بازىرى سالدۇردى. 1285- يىلىدا قوقان-
نىڭ ئۈرگەنچ دىگەن جايىدا مەشھۇر ئاق سارايىنى بىنا قىلدۇر-
دى، ئۇزاق يەردىن ئېرىق قازدۇرۇپ كېلىپ، ئاق ساراي
ئەتراپىنى سۇغاتقۇزدى. ئىسسىق كۈنلەردە سەگىدىش، مەلىكە
خانىملار بىلەن ئىشرەت قۇرۇش ئۈچۈن «باغى ئىرەم» ياساتتى.
ئانىسى ھاكىم ئايىمنىڭ ۋەسىيىتىگە مۇۋاپىق، 1286 - يىلىدا
«ھاكىم ئايىم مەدرىسى» دەپ مەشھۇر مەدرىسىنى، يەنە شۇ يىلى
ئەمىر ئۆمەرخان تەرىپىدىن ئۇلى قويۇلغان مەلۇم يېڭى ئىررد-

① مىلادى ھىساپ بىلەن 1864 — 1865 - يىللار.

نىمۇ ئەتراپىدا باغ ۋە گۈلزارلىرى بىلەن قۇردۇرۇپ تاماملىدى①.

1286-، 1287- يىللاردا «ئۇلۇغ نەھر» ياكى «خان ئېرىق» دەپ مەشھۇر ئۆستەڭنى قازدۇردى. 1287- يىلىدا ئۇز نامىدىكى «مەدرەسەئى ئالى»نى ۋە «دەخمەئى شاھان»نى، 1288- يىلىدا قۇرقاننىڭ كونا قەلەندەرخانىسىنى بۇزۇپ، يېڭىدىن تۈزۈپ، ھەم ئۆلگەن ئاكىسى سۇلتان مۇراتخان ئىسمىگە مەدرىسە بىنا قىلدۇردى. يەنە شۇ يىلى ئوغلى ئۇرمانخاننىڭ خەتنىسى ئۈچۈن بىر يۈز يىگىرمە كۈن ئاش بېرىپ، توت ئايلىق توي ئېلان قىلدى. شۇنداق بولدىكى، ھەركۈنى ئىككى يۈز قازان ئاش دەملىنەتتى، سەككىز يۈز تونۇر نان يېپىلىپ، ئىككى يۈزلەپ ئوغلاق بېرىلەتتى، ھەملىكەتتىن تويغا كەلگۈچى موتىۋەرلەرگە ھەركۈنى مىڭلاپ تون كەيدۈرۈلەتتى.

بۇنچىلىك ساخاۋەت ۋە بۇنچىلىك داغدۇغىلار، ئەلۋەتتە، غەزىنىدىكى ئالتۇنلارنىڭ كۈچى بىلەن بولغاندۇر، دەپ بەزىلەرنىڭ كۆڭلىگە كېلەر. خانلار ۋە پادىشالارنىڭ غەزىنىسىدىكى ئالتۇنلارنىڭ مەنبەسىمۇ پۇقرانىڭ بىلەك كۈچىدۇر. لېكىن خۇدايارنىڭ ساخاۋەتچىلىكى ۋە سېخىيلىقى ئەمگەكچىلەرنىڭ غەزىنىگە ئالتۇن تەرقىسىدە يىغىلغان كۈچىدىن ئەمەس. بىۋاستە بىلەك كۈچىدىن، كوز يېشىدىن ئىدى. چۈنكى مۇھەممەت ئەلىخان (1240-يىل) دەۋرىدىن باشلانغان ئۇز ئارا تەخت تالىشىش، ئۇزبەك-

①كونا ئوردا شەھرۇ خاننىڭ ئوغلى ئابدىكېرىمخان تەرىپىدىن 1145-ھىجرىيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىنا قىلىنغان. خۇدايارنىڭ ئارزۇلىرىغا جاۋاب بېرەلمەيدىغان ھالغا كەلگەن دەرىجىدە كونىرىغان ئىدى.

قىپچاق جىددىلى ۋە باشقا تۇپىلاڭلار غەزنىنى تاراقشىتىپ قويغان، خۇدايار 1283- يىلدا تەختكە ئولتۇرغاندا ئىشىكى ئۇچۇق-قۇرۇق غەزىنىگىلا ئىگە بولغان ئىدى.

بۇ «مەئمۇرچىلىك دەۋرى» سانالغان بەش-ئالتە يىل پەرغانە پۇقرالىرىنىڭ ئومۇمى قايغۇلۇق، قارا كۈنلىرى بولغان ئىدى. خۇدايارنىڭ سىر دەريادىن سۇ چىقىرىش ماجىراسىنى مىسال ئۈچۈن ئالايلى:

خاننىڭ رەيى سۇ چىقىرىشقا توختىدى. غەزىنىنىڭ قۇرۇق-لۇغىنى ۋە قىلماقچى بولغان ئىشىنىڭ بەكمۇ چوڭلۇغىنى ئويلى-مىدى. ئۇزىگە قاراشلىق ھەممە شەھەر - يېزىلارغا نازارەتچى ۋە ئىمغۇاگەرلەرنى تارقاتتى. ئۇلار خەلقتىن سېلىق يىغىشقا، ياردەم توپلاشقا ئەۋەتىلگەن ئىدى. بۇ «ئىختىيارى رەۋىشتە» تەييارلىق-تىن كېيىن، «مەملىكەتتىكى ھەربىر ئائىلە بىر كەتمەن ۋە بىر مەدىكار بەرسۇن!» دەپ ھېچكىمنى ئالا قويماي ئومۇمى بىر پەرمانمۇ چىقىرىلدى. قامچىسى ئاسماندا تاۋلىنىپ، خەنجىرى زەھەر چاچقان خان ھەزرىتىنىڭ بۇيرۇغىغا كىم قارشى چىقالىسۇن؟ ھەربىر ئائىلە ھەتتا ئائىلە باشلىغىنى بولسىمۇ، بىر كەتمەن بىلەن خان تەيىن قىلغان جايغا يوللاشقا باشلىدى. يايلار، بىر مەدىكار يالاپ بەرگەنىنىڭ ئۈستىگە ئات ياكى ھارۋىمۇ تېپىشقا مەجبۇر ئىدى.

ئېنى ئالتە، چوڭقۇرلۇغى بەش گەزدىن ئونبەش گەزگىچە كولىنىدىغان ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇغى ئوتتۇز چاقىرىم بولۇپ، شۇ ئوتتۇز چاقىرىملىق ئۆستەڭ چېپىلىپ پۈتكەندە، نەمەنگان ۋە ئەنجان تۈمەنلىرىدىن ئىككى مىڭ پاتمانغىچە يەر سۇغۇرۇ-

لاتتى. شۇ تەرەپتە ئۇستەڭ چېپىلىشقا باشلىدى. لېكىن ئىشچى نۇرغۇن، ئوزۇق-تۈلۈك يوق ئىدى. بايلار ئادەم ياللاپ قۇتۇلۇشقان، ئوتتۇز چاقىرىملىق ئۇستەڭ بويىغا بالا-چاقىسىنى ئاچ تاشلاپ، كەتمەن كۆتۈرۈپ كەلگەن سايلا ئەمگەكچى، كاسىپ ۋە دېخانلار تىزىلىشقان ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆز يانلىرىدىن خىراجەت قىلىشقا پۇللىرى يوق، ھۆكۈمەت تەرەپتىن بېرىلىدىغان غىزانىڭ بولسا كۈچى يوق ئىدى. ئىسسىق كۈندە، ئوت-چۆپسىز چۆلنىڭ باغرىدا كەتمەن ئادەتتىكىدىن تولاراق غىزا تەلەپ قىلىدۇ. ئۇستەڭ چاپقۇچىلارنىڭ غىزادىن دەرمانى كېتىپ، ئىلىكلىرى قۇرىغان، يەردىن ئون قاداق توپىنى ئېلىپ ئىرغىتىشقا ئەمەس، ھەتتا كەتمەننىڭ ئۆزىنى كۆتۈرۈشكىمۇ ھالسىز ئىدى. خان تەرىپىدىن ئۇلارنىڭ توپىسىگە بوتۇك قىلىپ بەلگىلىگەن نازارەتچىلەر، ئاچلىق دەرمانسىزلىقىنى ھورۇنلۇق ھېساپلاپ، قولاق ئاڭلىمىغان تىللاشلار بىلەن بىچارىلەرنى ھاقارەتلەيتتى، يىقىلىپ-ئۆچۈپ چۈشمىگىچە كەتمەننى قويدۇرمايتتى. ھەر ئون بەش، يىگىرمە كۈندە ئۇستەڭ بېشىغا كېلىپ تۇرىدىغان خان، نازارەتچىلىرىنىڭ سىياسىتى بىلەن ھەر قېتىمدا بىر-ئىككى ئەمگەكچىنى ھورۇنلۇقتا، ئۆزىگە ئىتائەت قىلماسلىقتا ئەيىپلەپ، كۆپچىلىكنىڭ كۆز ئالدىدا بوغۇزلىتاتتى ۋە ھەر قېتىم كېلىپ-كېتىشتە مۇشۇنىڭدەك بىچارىلەرنىڭ قېنى بىلەن يېڭى «خان ئېرىقى» نى تەلەپ تۇراتتى. بۇ زۇلۇمنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ تۇرغان بىچارىلەر ئاچلىقتا، دەرمانسىزلىقتا قارىماي جان ئاچچىقىدا ئىشقا چاپلىشاتتى.

مۇشۇنداق زۇلۇمنىڭ كۈچى بىلەن ناھايىتى چوڭ ئىش بېرىلگىنىمۇ قالماستىن پۈتكەن، سىر دەريانىڭ سىرلىق سۈيى مىڭ

چاقىرىملار بويلاپ كۆمۈشتەك ئاقڭان ۋە ئوت-چوپ ئۈنمىگەن چۆللەر ئەمگەكچىلەرنىڭ قېنى بەدىلىگە ياپ-يېشىل بولۇپ كۆكەرگەن ئىدى. مۇشۇ مىسالدىن چۈشىنىلگەن بولسا كېرەككى، خاننىڭ مەمۇرىيەتپەرۋەرلىگى، يەنى ئۇنىڭ مەدرىسىلەر، باغلار، قەسىرلەر، ساراي-رەستىلەر ۋە مازارلارنى بىنا قىلىشى، تىرت ئايلاپ توي قىلىشى غەزنىدە ئەسىرلەردىن بېرى يىغىلىپ ياتقان ئالتۇنلارنى سەرپ قىلىپ ئەمەس، توغرىدىن-توغرا پۇقرانى بىكارغا مەجبۇرى ئىشلىتىش يولى بىلەن بولغان ئىدى.

خاننىڭ گەرچە زۇلۇم بىلەن بولسىمۇ سالغان مەدرىسىلىرىگە، چاپتۇرغان ئۇستەڭلىرىگە قايىل قالغۇچى، „زالىم بولسىمۇ مەمۇرىيەتپەرۋەر ئىكەن!" دەيدىغان بەزىبىرلەر ئارىمىزدا تېپىلىپ قالار. شۇنىڭ ئۈچۈن خاننى مەمۇرىيەتپەرۋەر قىلغان ئامىللارنىڭ ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز:

خان ئىككى قېتىم تەختتىن ھەيدىلىپ، خېلىلا تەجرىبىسىنى ئاشۇرغان، ئۈچىنچى قېتىم تەختكە چىقىشى مەدىنىيەتلىك رۇس ئىستىبداتىنىڭ تاشكەنتنى ئېلىپ خوجەنتكە قول ئۇزاتقان يىللىرىغا توغرا كەلگەن ئىدى. ھازىرقى شارائىت تەجرىبىلىك خاننى باشقىچە سىياسەت تۇتۇشقا مەجبۇر قىلاتتى. تولىمۇ قاتتىق قوللۇق بولۇش، يۇقۇرى تەبىقە ھىساپلانغان ئولىما، ئەشرەپلەرنى ئۆزىگە قارىتىش لازىم ئىدى ۋە تەختكە ئەجدىھاردەك ئېغىز ئېچىپ كېلىۋاتقان رۇس پادىشاسىغا قارشى ئۆز مەدىنىيىتىنى قۇرۇپ، جاۋاپ بېرىشى كېرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمگەكچىنى رەھىمسىز ئىشلىتىپ مەدرىسىلەر بىنا قىلماقتا، ئۇستەڭلەر چاپماقتا، ساراي ۋە رەستىلەر، قەلەندەرخانا ۋە

ئوردىلار قۇرماقتا ئىدى. ئابدىكېرىمخاندىن بۇيان ئوتلاپ خانلارغا ياراپ كەلگەن ئوردىنى بۇزۇپ، يېڭى ئوردا بىنا قىلىشى ئۆز كەيپىگە قارىغاندىمۇ رۇس پادىشاسىغا جانلىقلىق كۆرسىتىش، شانۇ - شەۋكەت پال - پۇلى بىلەن پەرغانىنى ئۆز قولىدا ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئىدى. ئوچىدىغان چىراق يېنىپ ئۆچىدۇ، دىگەن ماقالدىكىدەك تۈركىستان خانلىرىدا شالاڭ ئۆچىدىغان بۇ مەمۇرىيەتپەرۋەرلىك بىزنىڭچە بولسا ئەنە شۇ ئاممىلاردىن تۇغۇلغان ۋە بۇنىڭدا سەمىمى ھېچنەمە يوق ئىدى.

28 - ھەرەم

يېڭى ئوردا، يۇقۇرىدا يازغىنىمىزدەك، ھەقىقەتتە سولەتلىك ۋە گۈزەل مەنزىرىلىك بىنا قىلىنغان ئىدىكى، بۇنى ئۇنىڭ ھازىرقى ۋەيرانىسىدىن كورۇش مۇمكىن. ئوردا سېپىلىنىڭ تاشقىرقى ئايلانمىسى (توت تەرىپى) ئاجايىپ گۈلزارلار، خىلمۇ-خىل مېۋىلىك دەرەخلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇ باغنى ماختاپ خۇدايارنىڭ ئۆز شائىرى داموللا نىياز مۇھەممەت:

«ياساپ قەسرى سائادەت دەۋرىدە باغى جاھان ئارا،
مۇئەننەر بولدى گۈلزارىدىن ئالەم گۈنبەزى ھەزرا.
شەھى ۋالاكى بەردى زىب باغ ئىچرە رەياھىندىن،
ئۈشال كۈن تۈتتى يەرسە ھىننى بويى ئەنبەرى سارا.

يەسەردە تەرھىتى تەرراھلەر ئەنداغ سەكىز گۈلشەن،
بۇ گۈلشەن ھەر بىرىدىن تاپتىلەر يۈزمىڭ چەمەن ئارا.
كى ھەر ئەشجار ئەسمارىنى تەئىمدە شەكەر مەزمەر،
ئاچار شەككەر ئاغزىدىن مۇددەئىللىككە نەھەد ئارا.
خىيابان رەستىلەردىن باغ تاپتى زىبى ئارايىش،
گۈلىستانىغا بىر گەندىك چەمەن ئارا گۈلى ھۆمرا.
جاھان باغىدە ھەرنە نېئمەتپىدىر بۇندە ئۇل مەۋجۇت،
نەسىپ ئەتكەي سىڭا يۈز يىلغىچە ھەق، ئەي جاھاندارا...»

دەيدۇ ۋە خۇدايارغا بۇ باغدا يۈز يىللاپ راھەتلىنىشنى تىلەپ دۇئا قىلىدۇ.

داموللا نىياز مۇھەممەت ئېيتقاندەك، گۈلشەننىڭ ئۇچ تەرىپى خىيابان، رەستىلەر بولۇپ، بۇ يەردە ئەتىگەندىن ـ كەچكىچە خەلق قاينىشىپ تۇراتتى. ئوردا بېغىنىڭ ئىشىگىدە دائىم قاراۋۇللار قاراپ تۇرغانلىغى ئۈچۈن، ئوردىغا مۇناسىۋەتسىز ئادەملەر باققا كىرىشەلمەيتتى، پەقەت ھەپتىدە بىر كۈن، خاننىڭ كۆڭۈل ئاچىدىغان سائەتلىرىدە، بەزى ئالايتەن زاتلار ئۈچۈن باغنىڭ ئىشىگى ئوچۇق بولاتتى. باققا كىرگەندىن كېيىن، ئۇدۇلدىن بېگى ئوردىنىڭ دەرۋازىسى، ھەشەمەتلىك قىسىلچاق گۈمبەز ۋە راۋاقلار كوزنى قاماشتۇرۇپ، كىشى گويا ئوزىنى خان ھوزۇرىدا، ئىستىبدات سالاپىتى ئاستىدا سېزەتتى ۋە تەنتەنىلىك ھەم زىننەتلىك قەسىردىن روھ ئېلىش ئورنىغا، نەتۇرسىچە، بىر دەھشەت ۋە خەۋپ ھېس قىلىشقا باشلايتتى. ئوردىنىڭ خىشتىن ياسالغان كۆنگۈرىلىك سېپىللىرىنىڭ تۆۋى

بىلەن جەزايىر قىلىچىنى ئاسقان مەخسۇس مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر ئايلىنىپ يۈرۈپ، يات ئادەمنى سېپىلنىڭ يېنىغا يولاتمايتتى، بولۇپمۇ ئوردىنىڭ يۇقۇرقى قىسمىدىن قويۇلغان ھەرەم دەرۋازىسىغا يېقىنلىشىش ئۈچۈن، ھەتتا ئوردىنىڭ ئۆز خادىملىرىغىمۇ رۇخسەت يوق ئىدى. ھەرەم دەرۋازىسىدىن ماڭغۇچىلار يالغۇزلا خاننىڭ ئوغلى — شاھزادە، خاننىڭ خوتۇنى، قېرىنداشلىرى، كېنىزەكلەر، خىزمەتچى خوتۇنلار ۋە يەنە بەزى «مەخسۇس» ئىشلارغا خان تەرىپىدىن بەلگىلەپ قويۇلغان خوتۇنلاردىنلا ئىبارەت ئىدى. بۇ دەرۋازىدىن خاننىڭ ئۆزىمۇ ماڭمايتتى، چۈنكى ئۇنىڭ ھەرەمگە كىرىدىغان يولى ئۆز مەھكىمىسى ۋە شاھنىشىن ئارقىلىق ئىدى.

1287 - يىلنىڭ سۈنبۈلە ئېيى، يەنى باش كۈزنىڭ باھار ھاۋاسىغا ئوخشايدىغان سالقىنغىنا بىر كۈنى. كەچقۇرۇن سائەت بەشلەردە ئوردىنىڭ ئىچىدە قايناپ تۇرغان ھايات بىر ئاز جىمىپ قالدى، دەرۋازىنىڭ يانلىرىدىكى قاراۋۇللار ئىچكىرىگە كىشى كىرگۈزۈشمەي قويدى. ئوردا خىزمەتچىلىرى، مەسىلەن، بەگلەر، مىرزىلار، ياساۋۇللار ۋە شۇلارغا ئوخشاش «سەيد» ① خادىملىرى بىر بىرىدىن چىقىپ تارقىلىشقا باشلاشتى. بىرىنچى دەرۋازىنىڭ ئىككى يېقىنىدا تۇرغان قاراۋۇل ئەسكەرلەر ئوردىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك بەگلىرىنى تازىم بىلەن ئۇزىتىشاتتى، مەنسەۋى تۆۋەنرەك ياساۋۇللار بىلەن چاخچاق قىلىشىپ قېلىشاتتى، سەركەردىلەردىن بەزىسى دەرۋازا تاشقىرىسىدا خىزمەتچى تەرىپىدىن قاڭتۇرۇلۇپ تۇرغان ئېتىنىڭ يېنىغا كېلىپ،

---

① سەيد — ئەمىر دېمەكچى.

قاراپ چىقاتتى، ياخشى باقمىغىنى، ياكى پاكىز سۈپۈرمىگەنلىگى ئۈچۈن ئات باقتۇچىنى كايىپ قوياتتى ۋە تىللاش بىلەن ئات باققۇچىنىڭ ياردىمىدە ئېتىغا مىنىپ كېتىپ قالاتتى.

دەرۋازىۋەنلەر ئوردىدا زورۇر ئىشى بارلىقىنى ئېيتىپ، ئىلتىماس قىلغان ھەرقانداق ئادەمنىمۇ ھازىر ئىچكىرىگە يولاتمايتتى ۋە تېرىكىپ كايىپ قايتۇرۇشاتتى.

— بۇ ئوزى قانداق ئادەم، قولىغا پاختا تىقىۋالغانمۇ! — دەپ خاپا بولۇپ تۇرغان بىرىنچى دەرۋازىۋەن، ئېرىدىكى كىمگىدۇر قاراپ قالدى، شۇ تەرەپكە تىكىلگەن ھالدا ھېلىقى سوزىنى تەكرارلىدى، — كېتىۋېرىڭ، ئاغزىڭىزنى ئاچماڭ، شېھرىيەزدان كەلگەندىمۇ ئىچكىرىگە كىرگۈزمەيمىز!

ئىلتىماس قىلغۇچى ئۈمىتسىزلىنىپ دەرۋازىدىن يىراقلاشتى. ئۇنىڭ كەينىدىن دەرۋازا يېنىدا بەنارەس پەرەنجىلىك بىر خوتۇن پەيدا بولۇپ، ئىچكىرىگە پەرۋاسىز كىرىپ كېتىۋەردى. «شېھرىيەزدان» نىمۇ كىرگۈزمەيدىغان دەرۋازىۋەنلەر، خوتۇنغا باشتىن ئاياق قاراپ چىقىپ، گەپ قىلماستىن قاراپ قېلىشىۋېرىشتى، خوتۇن ئىچكىرىگە كىرىپ ئۇدۇلغا قاراپ ماڭدى، ئەسلى ئوردىنىڭ چوڭ ھەشەمەتلىك دەرۋازىسىغا يېقىنلاشقاندىن كېيىن، ئوڭدىكى ئاچا يولغا بۇرۇلدى.

خوتۇن ھەرەم دەرۋازىسىغا قاراپ كېتىۋاتاتتى. سېپىل تۈۋىدىكى ساقچىلار خوتۇنغا يۈۋاشقىنا قاراپ قويۇش بىلەن كۇپايىلىنەتتى ۋە ئۇنى تونۇغاندەك پەرۋاسىزلا ئۆزيانلىرىدىن ئۆتكۈزۈشۈۋېتەتتى.

خوتۇن ھەرەم دەرۋازىسى يېنىغا يېتىپ كېلىپ، ئاستاغىنا

قەدەم باسقان چېغىدا بوسۇغىدىكى ئەسكەر «ۋىش - ش»، قىلدۇرۇپ قىلىچىنى قىنىدىن سۇغاردى.

— توختاڭ !!!

خوتۇن توختىدى ۋە ئەسكەرگە قاراپ يۈزىدىكى چۈمبەلنى قىيا ئاچتى. ئەسكەرنىڭ جىددىيىتى كۈلۈمسىرەشكە ئايلىنىپ، هاۋادىكى قىلىچىنى ياندۇرۇپ غىلىپىغا سالدى. خوتۇن يۈزىنى ئاچقان پېتى ئىچكىرىگە ماڭدى. 35 ياشلاردا كۆرۈنگەن بۇ گۈزەل خوتۇن ھەرەم خادىملىرىدىن گۈلشەنبانۇ ئىدى.

گۈلشەنبانۇ خۇدايار خانلىقىنىڭ ئىككىنچى دەۋرىدە ئۆز ھوسنى بىلەن بىر نەچچە قېتىم خاننىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولغان ھەرەم كېنىزەكلىرىدىن ئىدى. خۇدايار تەختىنى تاشلاپ بۇخاراغا قېچىشقا مەجبۇر بولغاندىن كېيىن، ئاكىسىنى غەيرى شەرئى ئىشلاردا، جۈملىدىن خوتۇنبازلىقتا ئەيىپلەپ، تەختكە چىققان مەللەخان ئۆز دەۋاسىغا مۇۋاپىق خۇدايارنىڭ ھەرىمىدىكى يۈزلىگەن خوتۇنلارنى ئۆز ئەسكەرلىرىگە خوتۇنلۇققا تەقسىم قىلىپ بېرىۋەتتى. شۇ جۈملىدىن، گۈلشەنبانۇمۇ مەللەخان تەرىپىدىن خۇدايارغا قارشى ئۇرۇشتا قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن بىر ئەسكەرگە تارتۇق قىلىنىپ، شۇنىڭدىن بېرى ھىلىقى ئەسكەرنىڭ نىكالىق خوتۇنى ئىدى. خۇدايار ئۈچىنچى قېتىم تەختكە چىققاندىن كېيىن، گۈلشەنبانۇ خاننىڭ يېنىغا كېلىپ، گويا «قەدىردانلىق» نامىغا ھەرەمدىن بىر خىزمەت سورىغىنىدا، «مەرھەمەتلىك» خان گۈلشەننىڭ ئەرزىنى يەردە قالدۇرماستىن، ھەرەم خادىملىرىنىڭ بەك ئازلىرىغا نېسىپ بولىدىغان تولۇق بىر مەرتىۋە ئاتا قىلدىكى، بىز گۈلشەنگە تاپشۇرۇلغان بۇ ۋەزىپىنىڭ نېمىدىن ئىبارەتلىكىنى تۆۋەندە كۆرىمىز.

گۆلشەن دەرۋازىدىن ئىچكىرىگە كىرگەندىن كېيىن، پەرەنجىنىڭ تېگىدە بېسىلىپ چۇۋۇلۇپ كەتكەن چاچلىرىنى تۈزەتتى، چاڭ قونۇۋالغان نىل رەڭلىك تاۋار كۆينىكىنىڭ ئېتەكلىرىنى قاقتى، قولىدىكى ياقۇت ۋە زۇمرەت كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈكلىرىنى توغرىلاپ قويدى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن پەلەمپەيدىن يۇقۇرىغا قاراپ چىقىشقا باشلىدى. پەلەمپەينىڭ يىگىرمىنچى باسقۇچىدىن كېيىن ئۇزۇن - ئوردىنىڭ ئىچكىچىلىك بىر يولەك باشلىنىپ، ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سولىنى ئونچە بۇخارا چەكمە ئىشىكلىرى زىننەتلىگەن ئىدى. بۇ ئىشىكلەر ھەرەمدىكى ئالايىستەن ھويلىلار ۋە ئۇلارغا كىرىش يولىنى كۆرسەتتى.

گۆلشەن ئۇزۇن يولەككە چىقىپ، ئوڭدىكى بىرىنچى ئىشىكنى ئىتتەردى. ئىچكىرى تەرەپتىن قېرى بىر خىزمەتچى — ئىشىك ئاچار ئايال كۆرۈنۈپ، گۆلشەنگە سالام بەردى ۋە «خوش كېلىپتىلا!» دېدى. گۆلشەننى ئىچكىرى كىرگۈزۈپ، ئىشىكنى ئەتتى. بۇ ھەرەمنىڭ كىچىككىنە سۇ ھويلىسى ئىدى. ئوتتۇرىدىكى مىس كۆلدە كۆپ- كۆك سۇ دولقۇنلىنىپ، بىرنەچچە كېنىزەكلەر كۆلدىن سۇ ئېلىشىۋاتاتتى. ھويلىنىڭ شىمالىدىكى خىزمەتچى ئايالار تۇرىدىغان كىچىك بىر ئۆيدىن باشقا بۇ يەردە بىنا يوق، جەنۇپتا ھىلىقىدەك بىر ئىشىك بار ئىدى. سۇ ھويلىسىدىكى بۇ كۆل ھەرەمنىڭ ھەممە ئېھتىياجىنى قامدايتتى، بۇ كۆل ھەپتىدە بىرنەچچە قېتىم مەخسۇس سائەتلەردە سۇچىلار تەرىپىدىن تولدۇرۇلۇپ تۇراتتى.

گۆلشەن پەرەنجىسىنى قولىغا ئېلىپ، ئىشىك تەرەپكە ماڭدى. ئىشىكنىڭ يېنىغا كېلىپ ھالقىسىنى ئاستا - ئاستا شىل-

دىرلاتتى. ئىشىك ئىچكىرىدىن ئېچىلىپ، بۇنىڭدىمۇ ئىشىك ئاچار ئايلا كورۇندى. لېكىن بۇسى ياشقىنا بىر كېنىزەك ئىدى. گۇلشەندىن پەرەنجە ۋە چۇمبەلنى ئېلىپ، ئاستاغىنا «خوش كەپتىلا!» دىدى. بۇ ھەرەمنىڭ بىرىنچى ھويلىسى ئىدى. ھويلىنىڭ توت تەرىپى نەقىشلەنگەن، ئەينەك سېلىنىپ، گۇل چېكىلگەن دەرىزىلىك، ھەممىسى بىر خىل چوڭلۇقتا كەلگەن تەنابى (زال) ئويلەر، ھەر بىر ئويدە مەخسۇس دالانلار بولۇپ، بىر بىرىگە تاقاپ سېلىنغان ئويلەرنى شۇ دالانلار بىر بىرىدىن ئاجرىتىپ تۇراتتى. ئۇنچىلىك كەڭ بولمىغان مەيدانچاق ئۇستىگە خىش ياتقۇزۇلغان، ھويلىدا توت بەش نەپەر قىزىل يۇڭ رەختتىن كويىنەك ۋە باشلىرىغا سېرىق يۇڭ رومال سېلىپ، پۇتلىرىغا كوندىن كەش ـ مەسە كىيگەن ياش كېنىزەكلەر چېچىلغان ھالدا ئۇز ۋەزىپىلىرىنىڭ كەينىدىن يۇرۇشەتتى. ئۇلارنىڭ مۇشۇ يېقىن يەردە تۇرغان دۇشمەنگە سەزدۇرمەسلىككە تىرىشقاندەك ياكى ئۇيقۇدا ياتقان دەھشەتلىك بىر تۇقۇچنى ئويغىتىۋېتىشتىن قورققاندەك، پۇتلىرىنى يەرگە ئاستا قويۇپ ـ دەسسەپ، ئاۋايلاپ يوتكەشلىرى ۋە بىر بىرلىرى بىلەن شەرەتلىشىپ، ئىلاجىسىز قالغاندىلا پەرىم ئاۋاز چىقىرىپ مۇئامىلە قىلىشلىرى، بۇ ھويلىدا نىمىدۇر بىر پەۋقۇلئاددە ئەھۋال بارلىقىنى سەزدۇرەتتى. گۇلشەنمۇ بۇ ئەھۋالغا چۇشەنگەندەك ئۇلار بىلەن ئاستا سوراشتى ۋە كېنىزەكلەرنىڭ بىرىدىن پەرىم ئاۋاز بىلەن سورىدى:

— ئانىمەز رىتىم؟

— شاھىنشىندە! — دىدى كېنىزەك ئاۋازىنى چەتكە چىقارماسلىققا تىرىشىپ.

شاھنشىن — خاننىڭ مەخسۇس ھوجرىسى، خان غىزا يەيدىغان، ئۇخلايدىغان ۋە خوتۇنلارنى قوبۇل قىلىدىغان ئۆي بولۇپ، سۇ ھويلىسىنىڭ قاتارى بىلەن تا تەخت جايلاشقان مەھكىمىگىچە قاتار ئۈچ بولمە ئۇزۇن ئۆيلەردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئۆيلەر شاھنشىنلىككە مۇۋاپىق باشقا بىنالاردىن ئېگىز قىلىپ سېلىنغان ئىدى. ھويلىنىڭ شەرق تەرىپى مەھكىمىگە قارىتىپ سېلىنغان بىنالارنىڭ كەينى، جەنۇبى «خاس ئايىملار»، يەنى خانىملار ئۆيى، غەربى قىسمەن ئۆي ۋە قىسمەن ئاشخانا ھەم ھەرەم غەزىنىسىنىڭ بىنالىرىنى ۋە باشقا ھويلىلارغا چىقىش ئىشىكلىرىنى تەشكىل قىلاتتى.

گۈلشەن، «شاھنشىندە!» دېگەن جاۋاپتىن كېيىن، ئىككىلەنگەندەك بولدى. شۇنداق بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن، يەنە بىر قېتىم چېچىنى، رومىلىنى، كىيىمىنى تۈزىتىۋېلىپ، شاھنشىن تەرەپكە يۈرۈلدى.

— ئايخانىم قىچقىرىۋاتىدۇ، — دەپ بىر كېنىزەك شىۋىرلىدى.

گۈلشەن ئۈچ - تۆت قەدەم ماڭغان ئىدى، تۆردىكى ئۆيدىن چىقىپ كەلگەن كېنىزەكنىڭ ھېلىقى سۆزى بىلەن توختىدى ۋە سۆزسىز كېنىزەك تەرەپكە يۈرۈلدى. گۈلشەن كىرگەندە دالاننىڭ تۆرىدە ئۈچ نەپەر كېنىزەك كەشتە تىكىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار بىلەن سالاملاشتى، ئۇ سالاملىشىۋاتقان چاغدا ئىچكەركى ئۆيدىن ئالتە ياشلار چامىسىدا ئاق يۈزلۈك، قارا كۆز چىرايلىققىنا بىر بالا سېرىق ئەتلەس كۆينىكىنى لەپىلدىتىپ چىقىپ كەلدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ...... سالامەت تۇردىلىمۇ، شاھزادەم!— دېدى گۈلشەن قولىنى كوكسىگە قويۇپ، بالىغا پۈكۈلۈپ تازىم قىلغان ھالدا.

شاھزادە جاۋاپسىز كۈلۈمسىرەپ، گۈلشەنگە بىر دەم قاراپ تۇردى-دە، ئىچكىرىگە كىرىپ كەتتى.

گۈلشەن پەگاغا ئايىغىنى يېشىپ، گىلەمگە چىقتى. دالان ئۇن بىر ياغاچلىق چوڭ نەقىشلەنگەن ئويدىن ئىبارەت بولۇپ، ئويۇغىدا ئەتلەس ۋە ئەدرەس يوتقان، كورپىلەر دوگىلانغان، تەكچىلىرى خىلمۇ-خىل جۇڭگو ۋە قەشقەر چىنە چانانلىرى، بۇخارانىڭ مىس ۋە كۈمۈش قاچىلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن ئىدى. گۈلشەن كەشنى يېشىشكە باشلىغاندا يۇقۇرىدىكى كەشتە تىكىۋاتقانلارمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقان ئىدى، كېلىپ كورۇشتى. ئۇلار كورۇشۇپ بولۇشىغا بايىقى كېنىزەك ئىچكىرىدىن چىقىپ:

— كىرسىلە، — دېدى گۈلشەنگە.

29 . ئاغىچا ئايىم

گۈلشەن ئىشىككە يېقىپ كېلىپ، رومال-لېچەكلىرىنى تۈزەتتى ۋە ئىچكىرىگە قەدەم باستى، ئىشىكنىڭ ئىچىدە قول قوشتۇرۇپ تۇرغان كېنىزەك پۈكۈلۈپ تازىم قىلدى.

— خوش كەلدىلە!

ئىسىل گىلەملەر، دۇخاۋا كورپىلەر، ئالتۇن ۋە كۈمۈش

جابدۇقلار بىلەن زىننەتلەنگەن ئۆينىڭ ئارقا ۋە ئالدى — ھەممە يېرى دىگۈدەك كۆزنى چاقنىتىۋېتىدىغان سولەتكە چۆمۈلگەن ئىدى. ئۆينىڭ ھويلا تەرىپىگە قۇرۇلغان ئۈچ دەرىزىسىنىڭ ئەينەكلىرىمۇ بۇنىڭدىكى ئىسىل ئەشيالارنىڭ تۈرلۈك خىللى جىلۋىسىدىن ھەر بىر كۆزى ھەر خىل رەڭدە جىلۋىلىنەتتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەكسى نۇرى بىلەن تورۇسقا ئېسىلغان ئالتۇن قەندىل خىلمۇ خىل رەڭدە تاۋلىناتتى. بۇ زال ئۆينىڭ تىردە، يىپەك چەيمىاز ئۈستىدە قىبلىغا قاراپ ئولتۇرغان ئايىم، ئىزدىغا بېشىنى قويغان شاھزادىنى ئەركىلىتىپ، يېنىغا قايرىلدى. ئىشىكتىن كىرىپ قول قوشتۇرۇپ توختىغان گۈلشەن ئىككى پۈكۈلۈپ سالام بەردى.

— كېلىڭ گۈلشەن! — دىدى ئايىم، — ئولتۇرۇڭ، ۋە ئەلەيكۇم ئەسسالام!

گۈلشەن تازىم بىلەن بىرىنچى دەرىزىنىڭ يۇقۇرىسىغا بېرىپ ئولتۇردى ۋە دۇئاغا قول كۆتەردى.

— ئايخانىمنىڭ بەخت ۋە ئابرويلىرى زىيادە، شاھزادەمنىڭ ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولسۇن!

ئىشىكنىڭ تۈۋىدە تىك تۇرغان كېنىزەكلەر دۇئا ۋاقتىدا ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىشتى. دۇئادىن كېيىن يەنە ئورنىدىن تۇرۇپ تىزلەندى. ئايىم تېخىچىلا شاھزادىنى ئەركىلىتىپ چەيمىاز ئۈستىدە ئولتۇراتتى.

پەۋەزلىك ئەتلەس كۆينەك، بۇخارا كىمخاۋىدىن جىلىتكە ۋە بېشىغا ئىراقى رومال ئورىغان، ئوتتۇز بەش ياشلار چامىسىدىكى بۇ خانىم — خانىنىڭ ئىشەنچلىك خوتۇنى ئاغچا ئايىم ۋە شاھزادە

بولسا خانىنىڭ سويۈملۈك ئوغلى — تۇرمانبەك ئىدى. ئاغچا ئايىمنىڭ جۇڭگو خانىملىرىنىڭكىگە ئوخشاش قارا بادام كوزى ۋە ئومۇمەن قىياپىتى تۈركىستان قىزى ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ تۇراتتى، لېكىن تىلىدا بىگانىلىق سېزىلمەيتتى. ئاغچا ئايىمنىڭ ئەسلى ئىسمى مەسئۇدە خانىم، ئەمما «ئاغچا ئايىم» دەپ مەشھۇر بولۇشى ئۇنىڭ قەشقەر قىزى بولغانلىقىدىندۇر. ئۇيغۇرلار بىزدىكى «خانىم، بىكەچ» ئورنىغا «ئاغچا» دېيىشىدۇ. مەسئۇدە ئوش ئەتراپىدا تۇرغان ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئىبادۇللا غوجا دىگەننىڭ قىزى بولۇپ، خۇدايار بۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئىككىنچى دولىتىدە ئۆيلەنگەن ئىدى. خۇدايار تەختىنى تاشلاپ بۇخاراغا كېتىشكە مەجبۇر بولغاندىن كېيىن، تولا خوتۇنلىرى ئۇنىڭغا ۋاپاسىزلىق قىلىپ، ئەرگە تېگىشىپ كەتكەندە، مۇشۇ ئاغچا ئايىم ئېرىنىڭ خارلىق ۋە مۇھتاجلىق كۈنلىرىدە شېرىك بولۇپ يۈرگەن ۋە شۇ ۋاپادارلىقى جەھەتىدىن خانىنىڭ ئىشەنچىنى قازانغان ئىدى. ئىككىنچىدىن ئاغچا ئايىم خۇدايارنىڭ ھەرەم خوتۇنلىرى ئىچىدە ئەقىللىق، تەدبىرلىك بولۇپ، شۇ سەۋەپتىن ھەرەمنىڭ ھەممە خانىملىرى ۋە يۈزلەپ كېنىزەكلىرى بۇنىڭ رەھبەرلىكىگە تاپشۇرۇلغان ئىدى. يۈزلىگەن كۈندەشلەر ئارىسىدىكى جېدەللەر ئاغچىنىڭ تۈزۈشىگە كېلىپ توختايتتى، ھەرەمدىكى ھەر بىر كىشى بۇنىڭ سوزىنى ئاڭلاشقا مەجبۇر، ھەتتا خانىنىڭ ئۆزىمۇ خوتۇنلىرىنىڭ ئارىسىدىكى چۈشىنىشمەسلىكلەرنى ئاغچىنىڭ تۈزەتىشىگە تاپشۇراتتى. يېڭى كىيىم بېرىش ۋاقتى يەتكەندە، كىمگە قانداق كىيىملىك كېرەك، كىمگە قانداق نەرسىگە مۇھتاج — بۇ مەسىلىمۇ ئاغچا ئايىم تەرىپىدىن

ھەل قىلىنىپ، غەزنىچىگە بۇيرۇلاتتى ۋە تەييارلانغان كىيىم-لىكلەر ئۇنىڭ تەرىپىدىن تەقسىم قىلىناتتى. بۇنىڭدىن باشقا، كۈندىلىك ئاشخانا خىراجىتىمۇ ئاغچىنىڭ بەلگىلىشى بىلەن پىشۇ-رۇلاتتى، ئايىم ۋە كېنىزەك، خىزمەتچى خوتۇنلار ۋە كەشتىچى-لەرنىڭ ھاممامغا بېرىشلىرى، بەگلەرنىڭ تويغا چىقىشلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش لازىم - ئاماد(ى)لارمۇ بۇ ئايىمنىڭ كۆرسىتىشىگە مۇۋاپىق بولاتتى. بەزىدە ئاغچا ئايىم مەملىكەت ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشىۋالاتتى، گايىدا ئۆز پىكرىگە خاننى ئۇنىتتىپمۇ قوياتتى. خۇدايارنىڭ خوتۇنلىرىدىن كىچىك شاھئايىم ① ۋاپات قىلىپ، ئۇنىڭدىن بىر بالا — ئورمانبېك يېتىم قالغان ئىدى. خۇدايار ئورمانبېكنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى ۋە ئۆزىگە ۋەلىئەھدى قىلىپ بەلگىلىگەن ئىدى. كىچىك شاھئايىم ئۆلگەندىن كېيىن ئورمانبېكنى ھەرەمدە ئىشەنچىلىك بولغان ئاغچا ئايىمغا تاپشۇردى. شۇنىڭدىن بېرى ئاغچا ئايىم ئورمانبېكنى ئۆز بالىسىدەك تەربىيىلەپ كېلىۋاتاتتى ۋە بۇ سەۋەپتىنمۇ خاننىڭ نەزىرىدە ئۇنىڭ قەدرى بەك يۇقۇرى كۆتىرىلگەن ئىدى.

ئاغچا ئايىم تېخىچە گۈلشەنگە ئىلتىپاتسىز ھالدا، ئورمانبېك بىلەن سۆزلەشمەكتە ئىدى.

— ناھايىتى شوخ بوپسەن، ئوغلۇم! مەن سېنى ئاتخانىڭغا چېقىشتۇرۇپ، بىر ئۇردۇراي!

— بۇدۇنە بەرسىڭىز شوخلۇق قىلمايمەن.

— بۇدۇنىلىرىڭنى ئولتۇرۇپ تۈگەتتىڭغۇ زالىم، بۇدۇنىلەرنى يەنە نەدىن ئالىمىز!

مەن ئولتۇرمىدىم، ئۆزلىرى ئۆلۈپ تۈگىدى.

① شۇغنان بېگىنىڭ قىزى

— زىرەكنى نېمىشقا ئۇردۇڭ؟

— زىرەك ماڭا بۇدۇنە تېپىپ بەرمىدى.

ئاغچا ئايىم ئىشىك يېنىدا تىك تۇرغان كېنىزەككە قارىدى:

— كەل، مىسقال! — دېدى ۋە ئورمانبېگىنىڭ دۇمبىسىنى سىلىدى، — سەن غۇمەك بىلەن ئويناپ كىر، بۇدۇنىنى ئەتىلىككە تاپتۇرارمىز!

كېنىزەك ئورمانبېگىنى يېتىلەپ چىقىشقا باشلىدى.

— يېنىمغا ھېچكىم كىرمىسۇن! — دېدى ئاغچا ئايىم، — ئىشىكنى يېپىپ چىقىپ كەت!

ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاغچى ئايىم گۈلشەننى ئۆز يېنىغا قىچقىرىپ، جەينىمازدىن كورپىگە سۇرۇلۇپ ئولتۇردى، تەكرار «يېقىنراق كېلىڭ، گۈلشەن!» دەپ تەكلىپ قىلدى.

ئاغچا ئايىمنىڭ بىرەر مۇھىم سوزى بارلىقىنى سەزگەن گۈلشەنبانۇ، قول قوشتۇرۇپ، ئايىمنىڭ يېنىغا بېرىپ تىز چوكتى.

— شەھەردىن نېمە خەۋەرلەر تاپتىڭىز، گۈلشەنبانۇ؟

— شەھەر خەۋەرلىرى ئايخانىمدىن مەخپى ئەمەستۇر.

— ئوزىڭىز تېچمۇسىز، ئوي ئىچىڭىز ساق - سالامەتمۇ؟

— شۇكرى...... ئانەزرەتىم ۋە ئايخانىمنىڭ دولەتلىرىنىڭ سايىلىرىدە.

— ئىشلىرىڭىز قانداق؟ — دېدى كۈلۈمسىرەپ ئاغچا ئايىم، — بىزگە كۈندەشلەر تاپقىلى بولامدۇ؟

بۇ سوئالدىن گۈلشەن بېشىنى توۋەن سالدى، ئاغچا ئايىم كۈلۈمسىرىگىنىچە گۈلشەندىن جاۋاپ كۈتۈپ تۇراتتى.

— سىز بىزگە كۆندەش ئىزلىسىڭىزمۇ، — دېدى ئاغچا ئايىم، — ئەلۋەتتە، ئۆز ئىختىيارىڭىزچە ئەمەس، سەيىدنىڭ [1] ئەمرى بىلەن؛ شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ توغرىدا ئەيىپلىيەلمەيمەن.

بۇ سۆز بىلەن گۈلشەن بىر ئاز خىجالەتچىلىكتىن چىققاندەك بولدى.

— ئەلۋەتتە، ئايخانىم......

— سۆزۈمنى يەردە قالدۇرماسلىقىڭىزغا ئىشەنگىنىم ئۈچۈن، — دېدى ئاغچا جىددى تۈس ئېلىپ، — سىز بىلەن بۇ توغرىدا مەخپى بىر ئىككى ئېغىز گەپلەشمەكچى ئىدىم.

— كېنىزىگىڭىزنىڭ بېشى ئۈستىگە، ئايخانىم!

ئاغچا ئايىم تامغا يۆلەكلىك ياستۇقنى جەينىكىنىڭ تېگىگە تارتىپ يۆلەندى.

— مەن بۇ گېپىمنى ئۆتكەن كۈنى باتۇر بېشى ئايلىمغىمۇ ئېيتىپ قويدۇم. لېكىن سەيىدنىڭ قۇلىقىغا يەتكۈزمەسلىك شەرت. بۇ توغرىدا ئايلىمدىنمۇ سىز ئېھتىياتلىقراقسىز، دەپ ئىشىنىمەن. چۈنكى، سىزنىڭ مەن بىلەن كونا قەدىردانلىقىڭىز بار.

— دېدىگىز سۆز توشۇشنى يامان كۆرىدۇ، ئايخانىم!

— ئەلۋەتتە، شۇنداق بولۇشى كېرەك، — دېدى ئاغچا ئايىم، — باشقىلاردىنمۇ سىزگە چۈشىنىشلىك، گۈلشەن، سەيىدنىڭ

---

[1] سەيىد — پېتەكچى، پەيغەمبەر ئەۋلادى، دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ يەردە خۇدايارنى ئېيتىۋاتىدۇ.

نىكاسىدا بىز ئۇنىلاپ كۈندەشمىز...... ① ئەگەر كېنىزەكلەرنىمۇ
قوشۇپ ھېساپلايدىغان بولساق، كۈندەشلەرنىڭ سانى بىر يۈز-
دىن ئاشىدۇ. باتۇر بېشى ئايلا، يەنە بىرنەچچىلەر ۋە ئەتراپ-
تىكى بەگلىرىمىزنىڭ خوشامەتلىرى سايىسىدە ② سەيىدنىڭ
ھەرەمى ئۈچ - تۆت يىلنىڭ ئىچىدە بۈنچىلىك دىدەكلەرگە
ئىگە بولدى ... يېڭى ۋە كەڭ ئوردىغا كېلىپ يايرىشارمىز، دې-
گەن ئىدۇق، بەرىكەتلىرىڭىزدە كۈندىن - كۈنگە بەتتەررەك
قىسىلىشىپ كېتىۋاتىمىز. ھەتتا ئىچكىركى ھويلىلاردا بىر ئۆيگە
سەككىز، توققۇز كېنىزەك جايلىشىشقا توغرا كېلىپ قالدى. بۇ
ئەھۋال داۋام قىلىۋەرسە، بىرەر يىللاردا يەنە بىر يېڭى
ئوردا سېلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە، مۇمكىن ئەمەس.
ئۇنىڭدىن كېيىن سەيىدنىڭ ھەممە دىققىتى ھەرەمگە تاتىلسا،
مەملىكەت ئىشى زىيانغا ئۇچرىشىغا ۋە بۇنىڭ ئۈگالىنى بىزلەر-
نىڭ كوتىرىشىمىزگە شۈبھە قالمايدۇ. مۇشۇ ئەندىشىلەرگە كېلىپ،
سىز بىلەن مەسلىھەتلەشمەكچى ئىدىم ... بۇ ئەندىشەم باتۇر
بېشى ئايلىغىمۇ ماقۇل كېلىپ، ۋەدە بەردى. سىزمۇ بۇ گەپ-
لەرنى ئويدان ئويلاپ، ئۆز پىكرىڭىزنى ماڭا ئېيتىڭا،
گۈلشەنيانۇ!

① شەرەتتە توتتىن ئوشۇق خوتۇن ئېلىش يوق. خۇدا يارنىڭ
رەسمى نىكاسىدىكى خوتۇنى توتتىن ئاشمايتتى، يەنى يېڭى
خوتۇن ئالىدىغان بولسا، توتىنچى خوتۇننى كېنىزەكلىككە
ئوتكۈزۈپ، ئورنىغا يېڭىسىنى قويۇپ تۇراتتى. ئاغچا كېنىزەك-
لىككە ئوتكۈزۈلگەنلەرنىمۇ بۇ يەردە قوشۇپ ھېساپلايدۇ.

② ئەتراپ ھاكىملىرى خوشامەت تەرىقىسىدە چىرايلىق
قىزلارنى خانغا ئەۋەتىپ تۇرۇشاتتى......

گۈلشەن ئاغچا ئايىمنىڭ مەقسىتىگە چۈشەنمىگەندەك، بىردەم ئويلىنىپ تۇردى:

— مۇددىئالىرىغا دىدەكلىرى چۈشىنەلمىدىم، ئايخانىم!

— چۈشەنمىگەن بولسىڭىز، — دېدى ئاغچا، — بۇنىڭدىن كېيىن ھەرەمگە خوتۇن ۋە كېنىزەك ئەكېلىنمىسۇن، دېيمەن!

گۈلشەن بېشىنى تۆۋەن سالدى. كورۇنۇشىچە، ئاغچا ئايىمنىڭ تەكلىۋى ئۇنىڭغا ياقمىغاندەك ئىدى. ھەقىقەتتىمۇ، ئېغىزدىكى ئاشنى ئالدۇرۇش ھەممە ئۈچۈنمۇ بىر خىل ئەمەستۇر.

— بىز كەمىنەلەردە نېمە گەپ ئايلىناي ئايخانىم!... بىز نېمە قىلساق، ئالىيھەزرەتنىڭ بۇيرۇقلىرى بىلەن قىلىمىز... بىز ئالىيھەزرەتنىڭ ئاتقان ئوقلىرىمىز!

ئاغچا ئايىم گۈلشەننىڭ كوزىگە خېلى تىكىلىپ قالدى. لېكىن گۈلشەن كوزىنى ئۇنىڭدىن قاچۇرۇپ يەرگە قارىدى.

— ئەلۋەتتە، بىز سەيدىنىڭ ئاتقان ئوقلىرىمىز! — دېدى ئاغچا ئايىم تېرىككەندەك، — لېكىن، غوجام بۇيرۇدى، دەپ ئىشنىڭ ئوڭ - تەتۈرىگە قارىماي يۈگۈرۈۋېرىش ئەخمەقلىق. ئەگەر سىز بىلەن مەن ئالىيھەزرەتنىڭ خالىس قۇللىرى بولساق سەيدىنىڭ دولەتلىرىگە زىيان يەتكۈزمەيلى، نادان دوستلۇق قىلمايلى! مانا بۇ — خالىس قۇللۇق دەۋاسىدا بولغان بىزنىڭ قولىمىزدىن كېلىدۇ... كورۇنۇشتە سەيدكە خىيانەت كورۇنسىمۇ، ھەقىقەتتە خالىس دوستلۇق، دەپ سىزگە بۇ تەكلىپنى قىلدىم. سەيدىنى كۆزلەيدۇ، دەپ خىيالىڭىزغىمۇ كەلتۈرمەڭكى، ھازىرمۇ مەن ئالىيھەزرەتنىڭ بىر يۈزىنچى خوتۇنى بولىمەن.

يۈز خوتۇننىڭ بىرى بولۇپ تۇرۇپ، كۈندەشلىك قىلىش ئۇزى ساراڭلىقتۇر. لېكىن، ئوتتۇرىدا بىر غەرەز بار، ئۇمۇ سىزگە ئېيتقاندەك — خالىس قۇللۇق، ھەقىقى دولەتپەرۋەرلىكتۇر. چۈشەندىڭىزمۇ، گۈلشەن!

گۈلشەن „بىز سەيىدنىڭ ئاتقان ئوقلىرىمىز„ دەپ ئاغىچا ئايىمنىڭ ئاچچىغىنى كەلتۈرگەن ئىدى. ئۇز خاتاسىغا چۈشەنگەن گۈلشەن ئۇزرە ئېيتتى،

— مەن سىزگە ئۇ گەپنى باشقا مەقسەتتە ئېيتتىم، ئايىخانىم! بىز دېدىم ... ئەلۋەتتە، بىز......

— ئەگەر سىز بۇنىڭدا نائىلاج بولسىڭىز، مېنىڭدىن يول سوراڭ!

— پىر بولۇپ قولۇمدىن تۇتسىڭىز، ئانەھەزرەتنىڭ يوللىرىدا بېشىم پىدا بولسۇن!

— گەپ شۇنداق بولسا، ئىككىمىزنىڭ بۇ ئىشقا ياردەملىشىشىمىز ياكى جىم تۇرۇشىمىز دولەتپەرۋەرلىك ئەمەس، دۈشمەنلىك، — دېدى ئاغىچا ئايىم، — مېنىڭ سىزگە مەسلىھەتىم — بۇنىڭدىن كېيىن ئۇستىڭىزدىكى خىزمەتكە بىر ئاز ئويلىشىپ قەدەم بېسىڭ!

— مېنى قىستىسا قانداق قىلىمەن؟......

— بۇنىڭ چارىسى ئاسان، — دېدى ئاغىچا، — ئاۋال شۈكى، سەيىدنىڭ كوزلىرىگە ئاز كورۇنۇڭ، كورۇنگەن چېغىڭىزدا چىرايلىق دىدەك تاپالمىدىم، دەپ ئۇزرە ئېيتىڭ. سىزنى: تاپالمايسەن دەپ قىيىن - قىستاققا ئالمايدۇ، جازاغا تارتمايدۇ. مۇھتاجلىقتىن قورقسىڭىز، مەن بار. مەن سىزگە قولۇمدىن كېلىشىچە ياردەم قىلىمەن. ماقۇلمۇ گۈلشەنبانۇ!

كېيىنكى جۈملە بىلەن گۈلشەننىڭ چىرايى ئېچىلىپ كەتتى.

— خوپ ئايلىناي، ئايخانىم!

— ئەھسەن!!

دالاندا كەشتە تىكىپ ئولتۇرغان كېنىزەكلەردىن بىرى — غەزنىچى يۈگۈرۈپ كىردى.

— لەۋەي!

— ئاچاڭغا ئىككى تىللا بەر، ئۈستىگە چاپان ياپ!

ئەھسەن ئىككى قولىنى كوكسىگە قويۇپ، تازىم قىلغاندىن كېيىن چىقىپ كەتتى.

— مۇشۇنداق ئادىتىڭىز بويىچە، مېنىڭ يېنىمغا كېلىپ تۇرۇۋېرىڭ، كېرەك نەرسىڭىز بولسا، تارتىنماي ئېيتىڭ!

گۈلشەن باش ئېگىپ تازىم قىلدى. ئىشىك ئېچىلىپ، قولىدا ئەدرەس چاپان كوتىرىپ ئەھسەن كىردى ۋە گۈلشەننىڭ بېشىدا توختىدى. گۈلشەن ئورنىدىن تۇرۇپ ئايىمغا باش ئەگدى. شۇ ھالدا ئەھسەن چاپاننى ئۇنىڭ ئۈستىگە يېپىپ، قولىغا ئىككى تىللانىمۇ تۇتقۇزدى. گۈلشەن ئۈستىدە چاپىنى بىلەن ئاستاغىنا ئولتۇردى. ئەھسەنمۇ تۇرغان جايىغا يۈكۈندى. گۈلشەن دۇئاغا قول كوتەردى. ئەھسەن ئامىن دېدى. دۇئادىن كېيىن گۈلشەن ۋە غەزنىچى ئاستا ـ ئاستا كەينىگە مېڭىشىپ، ئاغچا ئايىمنىڭ ئالدىدىن چىقىشتى.

30. خانىم ئايىملار

گۈلشەن ئۈستىدىكى چاپىنى بىلەن دالانغا چىقىپ، ئۇ يەردىكى كېنىزەكلەر تەرىپىدىن «ئەلتىپاتقا لايىق كورۇلگىنى» ئۈچۈن تەبرىكلەندى. پەگادا كىيىنىۋېتىپ، كوزى ئۇدۇلدىكى شاھنىشىندە ئىدى. كېنىزەكلەر بىلەن خوشلىشىپ ھويلىغا چىقتى.

يۇقۇرىدا سوزلەنگىنىدەك، بۇ ھويلىدا خانىنىڭ ئاززۇلۇق خوتۇنلىرى ئوزلىرىنىڭ مەخسۇس خىزمەتچى، كەشتىچى، كېنىزەكلىرى ۋە قۇللىرى بىلەن تۇرۇشاتتى.

ئاغچا ئايىمنىڭ قاتىرىدىكى ئىككىنچى زال ئۇي خانىنىڭ سۆيۈملۈك خوتۇنى رازىيە ئايىمغا قارايتتى. رازىيە ئايىم، گەرچە ئوتكەن يىللىرىدىلا خانغا نىكالانغان بولسىمۇ، ئوزىنىڭ چىرچەكلەردىكىدەك چىرايى بىلەن «سەيىد» نىڭ ئەلتىپاتىنى جەلپ قىلىپ ھەرەمدە بىرىنچى مەۋقەگە چىققان خانىمدۇر. خىزمىتىگە توت كېنىزەك ۋە ئىككى قۇل سوغات قىلىنغان بۇ ئايىم ئەسلى قەشقەرلىق بولغان ئاخۇنجانباي دىگەننىڭ قىزىدۇر. رازىيە خانىم قىزلىق چېغىدا قۇقان بايلىرىدىن جانبابا ئاتلىق بىر كىشىگە تېگىپ، بىر بالا تۇغقاندىن كېيىن ئېرى ئولدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن قۇقانلىق مىيان فەزل ۋەھھاب ھەزرەتكە تېگىدۇ. گۈلشەنبانۇغا ئوخشاش خۇپپىيىلار «سەيىد» نىڭ قولىغا يەتكۈزگەن بولۇشسا كېرەككى، بىر كۈنى خان، تۇيۇقسىزلا ھارۋا ئەۋەتىپ، رازىيە خانىمنى «مېھمانغا» قىچقىردۇ......

خاننىڭ ھوكمىگە قارشى مىيان فەزل ۋەھھاب نىمىسىمۇ قىلالىسۇن! رازىيە خانىم خان ھەرىمىدە بىر كېچە قىزنۇپ، ئەتىسى ئۆيىگە قايتىدۇ. ئۇ ئۆيىگە قايتىپ كەلگەندە مىيان فەزل ۋەھھاب رازىيە خانىمنىڭ قولىغا تالاق خېتىنى تاپشۇرۇپ، يەتتە ھارۋا مال بىلەن ئوردىغا يولغا سالىدۇ ... مىيان فەزل ۋەھھاب بۇ ئىشنى قورققىنىدىن قىلغانمۇ ياكى ئاچچىق قىلىش ئەرنىقسىدىمۇ، ھەر ھالدا بۇ ئەرىپى ھەتتا رازىيە ئايىمنىڭ ئۆزىگىمۇ قاراڭغۇ ①.

گۈلشەن رازىيە ئايىمنىڭ ئىشىگىگە يەتكەندە، ئىككى نەپەر كېنىزەك دالاندىن چىقىپ، بوسۇغىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قول باغلاپ ۋە باشلىرىنى ئېگىپ توختاشتى. شۇ ھالدا ئىچكىرىدىن گويا يۈزى سۈت بىلەن سۇغۇرۇلغاندەك ئاق، چولپاندەك كۆزى ئايسىز ۋە بۇلۇتلۇق كېچىدىنمۇ قارىراق، قەددى سۇۋادانەك كېلىشكەن، قارا چېچى تېقىمىغا چۈشكەن، ئۈستى - بې-

① ھەرەم توغرىسىدىكى مەلۇماتىمىزنىڭ تولىسى ھازىرمۇ ھايات بولغان مۇشۇ رازىيە ئايىمدىن ئېلىندى. ھازىر توقسەن ياشلارغا يەتكەن بۇ موماي ئۆزىنىڭ كۈچلۈك خاتىرىسى بىلەن بىزگە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بەردى. تېخىچە ساقلىنىپ كەلگەن بەزى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن بىزنى ھەيران قالدۇردى. مۇھتەرەمە رازىيە ئايىمغا ۋە ئىككى ئاردا ۋاستىچى بولۇپ مېنى مەمنۇنىيەتدار قىلغان قوقانلىق دوستۇم باسىت قادىرىغا تەشەككۈر ۋە رەھمەتلەر ئېيتىشقا قەرزدارمەن (ئاپتور).

شى يىپەك ۋە ئالتۇنلار بىلەن كۆمۈلگەن بىر خانىم ئەركىدىن
چىقىپ كەلدى. بېشىدىكى سانسىز كوكۇلىلىرىنى كەشتە تىكىلگەن
ئاق يىپەك رومال بىلەن ئازارسىزغىنا باغلىغان، ياقا ۋە ئېتەك-
لىرىگە نەپىس پەۋاز تۇتقان خانئەتلەس كۆينەك، بۇخارا كىم-
خاۋىدىن چورىلىرىگە ئالتۇن ئۇقا تۇتۇلغان جىلىتكە كىيىپ،
ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن تۈگمىلەرنى بوشلا ئەتكەن، ھۆسنىدە
ئۇخشىشى ئاز بۇ نازىنىن خانىنىڭ سۈيۈملۈك خوتۇنى — مەز-
گۈرە رازىيە خانىم ئىدى. رازىيە خانىمنىڭ كەينىدىن سەككىز
توققۇز ياشلار چامىسىدا، كۆز ۋە چېچىدىن باشقا ئەزاسىدا ئېقى
يوق بىر بالا كورۇنۇپ، خانىمنى كۈزىتىپ تۇردى. بۇ ياش
يۈگۈر — يېتىمچى قۇلچاق خانىمنىڭ ھەر بىر ئۇششاق ئىشلىرىغا
تەييار دەك ئاياق باساتتى. ①

① قۇللارنىڭ تولىسى تاجىك ۋە ھەبەشىستىن بولۇپ،
يەتتە ياشتىن ئون ئىككى ياشقىچە ئىدى ۋە ھەرەمدە بۇنىڭدىن
يۇقىرى ياشتىكى قۇللار ساقلانمايتتى. قۇل ئون ئىككى ياشقا
يەتكەندە، ھەرەمدىن چىقىرىلىپ، ئوردىدىكى بىرەر خىزمەتكە
بەلگىلىنەتتى، دەيدۇ رازىيە ئايىم. ئەرلىكى ئېلىنغان (پىچىلغان)
قۇللار خۇدايارنىڭ ئانىسى ھاكىم ئايىم جارقىن ئايىمغىچە
(1285- يىلى ۋاپات قىلغان) پەقەت ئىككى نەپەر بولۇپ ئىشەت
سەركار، تاشەت سەركار؛ ھەر ئىككىلىسى ھەبەش)، بۇلارمۇ
خانىدىن باشقا ھەرەمگە كىرىشەلمەيدىكەن. ھەر كۈنى ئەتىگەندە
خان ئانىسىغا سالام بەرگىلى كىرگەندە، ھىلىقى ئىككى نەپەر
قۇلمۇ خانىنىڭ ئارقىسىدا كىرىپ، ھاكىم ئايىمغا سالام بەرگەندىن
كېيىن يەنە خان بىلەن چىقىشىپ كېتىدىكەن. (بۇ ئىككىسى

رازىيە خانىمغا ئۇدۇل كەلگەن گۈلشەن پۈككۈلۈپ سالام قىلدى. رازىيە خانىم باش شەرەتى بىلەن جاۋاپ بېرىپ، «تىنچ-مۇسىز» دېدى ۋە ئۇنىڭ جاۋابىنىمۇ كۈتمەستىن شاھنىشىن تەرەپكە قاراپ يول سالدى.

گۈلشەن رازىيە ئايىمنىڭ تۈۋىنىدىكى دالانغا قاراپ مېڭىپ، ئۇ يەردىكى كېنىزەكلەردىن قۇربان ئايىمنىڭ ساقلىغىنىنى سوراپ ئۆتتى. قۇربان ئايىمنىڭ ئۆيىدىن كېيىن ھويلىنىڭ كۈن پېتىشىغا جايلاشقان بىنا شادمان ئايىمغا قاراشلىق بولۇپ،

شىر ئەلىخاندىن قالغان، ھاكىم ئايىمغا يېقىن، قەدىردان قۇللار بولغانغا ئوخشايدۇ.

رازىيە ئايىمنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، شۇ ئىككى قۇلدىن باشقىلارنىڭ ئەرلىكى يوقىتىلمىغان ئىكەن. بۇنىڭدىن چۈشىنىلىدىكى، خۇدايارنىڭ ھەرەمى توغرىسىدا رۇس يازغۇچىلىرىنىڭ قۇل (يەۋنۇخ) لارنى كېنىزەك ۋە خانىملار بىلەن ئارىلىشىپ يۈرگەن ھالدا كۆرسىتىشلىرى مۇبالىغىدۇر.

رازىيە ئايىم يەنە تەپسىلىگە كىرىشىپ: «خان بىرىنچى قېتىم تەختتىن ھەيدەلگىنىدە ئۆزىگە قاراشلىق ياش قۇللاردىن بىر نەچچىسىنى جىززاخقا ئەۋەتىپ ئوقۇتتى ۋە كېيىنكى دەۋردە ئۇلارنى بەزى مەنسەپلەرگە قويدى. ئۇلار: شاغۇلام باش جاكاچى، جامىل، پەيزۇللا ۋە موللا ئەچە غەزنىچىلەر، دولەت ھودەيچى، دۆلەت سەركار ۋە شاپسەند قۇر بېشىلار دەيدۇ. بۇ قۇللارمۇ ھەرەمگە كىرەلمىگەنلىرىدەك، ئەرلىكلىرىمۇ جايىدا ئىكەن.

مۇشۇنىڭ بىلەن ھەرەمنىڭ بىرىنچى ھويلىسىدىكى ئايىملارنىڭ
ھىساۋى تۈگەيدۇ. ①

---

①رازىيە ئايىمنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، خۇدايار ئۆزىنىڭ
ئۈچ قېتىملىق خانلىق دەۋرىدە تۇۋەندىكى خوتۇنلارغا ئۆيلەنـ
گەن: 1) قازاق تورە ـــ رازىيە ئايىم بۇنىڭ ئاتىسىنى ئېنىق
ئېيتالمايدۇ. لېكىن ئۆزى قىرغىزلاردىن ئىدى، دەيدۇ. پىكرىـ
مىزچە، مۇسۇلمان قۇلنىڭ قىزى شۇ بولغانمىكىن؟ . . . . . .
خىزمىتىدە تۆت كېنىزىكى بولغان؛ 2) ئەنبەرچىق تورە ـــ ئورە
تېپەدە يۈز بېگى بولغان خۇدا يار بەگ ۋەلىلەمنىڭ قىزى؛
3) چوڭ پاشا ئايىم ـــ قوقانلىق خوجەكىلان تورىنىڭ قىزى،
نەسرىدىن بەگنىڭ ئانىسى؛ خىزمىتىدە يەتتە كېنىزەك، تۆت
قۇل؛ 4) قوقانلىق ئايىم ـــ قوقاننىڭ سەرمازار رايونىدىن؛
كىمنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى رازىيە ئايىم بىلمەيدۇ. خان بىرىنچى
قېتىم تەختتىن قوغلانغاندا، ئەرگە تېگىپ كەتكەن؛ 5) قۇربان
ئايىم ـــ غۇمەلاردىن، ئورمانبېكنىڭ غەزىنىچىسى. خىزمىتىدە
ئىككى قۇل، ئۈچ كېنىزەك؛ 6) گۈلزادە بېكەچ ـــ غۇمالاردىن،
خىزمىتىدە تۆت كېنىزەك؛ شەھزادە خان ئىسىملىك بىر قىزى
بولۇپ، 1919 - يىلىدا ئۆلگەن؛ 7) شىرىن بېـ
كەچ ـــ غۇمالاردىن، خىزمىتىدە ئۈچ كېنىزەك، ئىكـ
كى قۇل، تورە پاشا ئىسىملىك بىر قىزى بولۇپ،
قوقانلىق كەرامەتخان تورىگە بېرىلگەن؛ 8) ئىسفەرەلىك ئايىم ـــ
ئىسفەرەلىك ھەبىب ئىشانىنىڭ قىزى، بۇنىڭدىن ماھزادە خان ئىسىمـ
لىك بىر قىز تۇغۇلۇپ، قوقانلىق سەقاخان تورىنىڭ ئوغلى

گۈلشەن ھويلىنىڭ كۈن پېتىشى ـــ ئاشخانا ۋە باشقا كېرەك - ياراق ئۆيلىرىنىڭ يېنى بىلەن مېڭىپ، بىر ئىشىك ئارقىلىق بىزگە مەلۇم ئۇزۇن يولەككە چىقتى، يولەكتە سۇ

ئىساخانغا بېرىلگەن (ماھزادە ھازىرغىچە تىرىكمىش). خۇدايار ئىككىنچى خانلىق دەۋرىدە ئىسفەرەلىك ئايىمنى بۇزۇق دەپ ئەيىپلەپ، شۇ بانا بىلەن ئوردىدىن ھەيدىۋەتكەن.

خۇدايارنىڭ ئىككىنچى خانلىق دەۋرىدە ئالغان خوتۇنلىرى: 9) مۇنىسخان پاشا ـــ قوقانلىق غازىخان تورىنىڭ قىزى. خىزمىتىدە سەككىز كېنىزەك، تۆت قول. بۇنىڭدىن سەيد ئۆمەربېك ئىسىملىك ئوغۇل تۇغۇلغان. سەيد ئۆمەربېك ھازىر راشىدان رايونى، تورە قىشلاقتا تۇرارمىش؛ 10) پاشا بانۇ ئايىم ـــ قوقاندا مەشھۇر بەھادىر خان تورىنىڭ سىڭلىسى، مۇھەممەت ئەمىنبېك بىلەن چارسالەخان پاشانىڭ ئانىسى. خىزمىتىدە توققۇز كېنىزەك، بەش قول؛ 11) مەسئۇدىخان (ئاغچا ئايىم) ـــ ئىبادۇللا خوجا قىزى، فەنسۇرۇللابېكنىڭ ئانىسى؛ 12) كىش بىبى (قىز ئايىم) ـــ خۇدايارنىڭ تاغىسى گادايباي دادىخانىڭ قىزى. بۇ ئەسلىدە شامۇرادخاننىڭ خوتۇنى بولۇپ، شامۇراد ئۆلگەندىن كېيىن ھاكىم ئايىم بۇخارادا ئوغلى خۇدايارغا كىش بىبىنى نىكا قىلىپ بەرگەن. خىزمىتىدە بەش كېنىزەك، ئۈچ قول؛ 13) كىچىك شاھ ئايىم ـــ شۇغنان ھاكىمىنىڭ قىزى، ئورمانبېكنىڭ ئانىسى، بالىنىڭ چىللىسى چىقماي ئۆلگەن؛ 14) توختا پاشا (چىنداۋۇللۇق ئايىم) ـــ نەمەنگەن تۈمىنى چىنداۋۇل يېزىسىنىڭ خوجا قىزلىرىدىن؛ خىزمىتىدە تۆت كېنىزەك، ئۈچ قول؛ 15) چوڭ شاھ ئايىم ـــ دارباز ھاكىمـ

ھېيلىسىدىن چىقىپ كەلگەن بىر كېنىزەك گۈلشەننى كۆرۈشى بىلەن، قولىدىكى سۇلۇق مىس كورىنى يەرگە قويۇپ يۈگۈردى:

نىڭ قىزى. خىزمىتىدە يەتتە كېنىزەك. چوڭ شاھ ئايىمىدىن سەييىد فەنسۇرۇللا ئىسىملىك ئوغۇل تۇغۇلۇپ، بەش ياشلىق چېغىدا مەرغىلاندا پولاتخان ئۆلتۈرگەن؛ 16) گۈلەندام بېكەچ — غۇمالاردىن؛ 17) ماھبېگىم بېكەچ — غۇمالاردىن بىنىيە مىنبېگىنىڭ ئانىسى. خىزمىتىدە ئۈچ قۇل، ئۈچ كېنىزەك؛ 18) گۈلقىز بېكەچ — غۇمالاردىن؛ 19) ھەسەل بېكەچ — غۇمالاردىن.

ئۈچىنچى خانلىق دەۋرىدە خۇدايارنىڭ خوتۇنلىرى:
20) قارا تىگىنلىك ئايىم — قارا تىگىن ھاكىمىنىڭ قىزى؛ خىزمىتىدە يەتتە كېنىزەك؛ 21) بىبى پاشا (ئىككەۋاتلىق ئايىم) — نەمەنگاننىڭ يۇقۇرىسىدىكى ئىككەۋات يېزىسىنىڭ چوڭ ئىشانى خوجام پاشا تورىنىڭ قىزى. خىزمىتىدە ئۈچ كېنىزەك، ئىككى قۇل بولغان؛ 22) رازىيە ئايىم — مۇشۇ مەلۇماتلارنى بەرگۈچى. رازىيە ئايىمدىن سەييىد ئۇمەربېك ئاتلىق ئوغۇل بولسىمۇ ئۈچ يېشىدا ئۆلگەن؛ 23) قەمبەر پاشا — خوجاكالان تورىنىڭ كىچىك قىزى، چوڭ پاشا ئايىم ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ سىڭلىسىنى ئالغان. خىزمىتىدە ئۈچ كېنىزەك؛ 24) ئايىنىساخان پاشا — تۇرسۇن ئاتالىقنىڭ قىزى؛ 25) تۇھفەنىسا ئايىم — ئالتىئارىق قازىسىنىڭ قىزى. بۇ قىزغا ئۆيلەنگەندىن ئۇتتۇز يەتتە كۈن كېيىن خۇدايار رۇسلارغا بېرىلىپ تاشكەنتكە كەلگەن؛ 26) ھەمرابىبى ئايىم — قوقانلىق نۇرمەتبايدىكەننىڭ قىزى؛ 27) سەييىدانىسا (چىمىيانلىق ئايىم) — قىرغىزلاردىن بىرىنىڭ قىزى؛ 28) شادمان ئايىم — غۇمالاردىن؛ خانغا سۆيۈم-

— تېچمۇسىز؟ چاپان مۇبارەك! ئاپاملار سالامەتمۇ؟ گۈلشەن قولىنىڭ ئۇچى بىلەن كورۇشتى:

— ئوزەڭ ئوبداپ ـ كۆلۈپ يۈرەمسەن؟ دۇنىسخان، پاشا ئايىم سالامەتمۇ؟ بىبى پاشا ئايىم ساقىيىپ كەتتىمۇ؟

— شۈكرى، شۈكرى . . . بىزنىڭكىگە كىرىڭ!

— كىرەرمەن! — دېدى گۈلشەن ۋە ئۇستىدىكى چاپاننى يېشىشكە باشلىدى، — سەن مېنىڭ كەلگىنىمنى ئۇلارغا ئېيتما، مەن ئوزەم بىر ئازدىن كېيىن چىقارمەن!

لۇك بولغان ئىمىش؛ خىزمەتتە ئۇچ كېنىزەك، ئۇچ قۇل؛ 29) گۈلبانۇ بېكەچ — غۇمالاردىن. خىزمەتتە بىر كېنىزەك. بۇنىڭدىن ئازادەخان ئىسىملىك بىر قىز تۇغۇلۇپ، قوقانلىق باھادىرخان تورىگە كېلىن بولغان؛ 30) روھ ئەفزا بېكەچ؛ 31) سەيقەل بېكەچ؛ 32) سەنابەر بېكەچ؛ 33) ئەرغۇۋانى بېكەچ؛ 34) نىگار بېكەچ؛ 35) روزۋان بېكەچ. بۇ ئالتىسىمۇ غۇمالاردىن ئىمىش.

بۇ يېزىلغانلار خۇدايارنىڭ خوتۇنلىرىنىڭ تولۇق ھىساۋى بولالماس دەپ ئويلايمەن. چۈنكى رازىيە ئايىمنىڭ يادىدىن بەزىلىرى چىقىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

بىز رازىيە ئايىمنىڭ يېنىدىكى ۋاقتىمىزدا يولداش باست:

— خان نەچچە خوتۇن ئالغان ئىدى، ئايى، — دەپ چاقچاق تېرىقىسىدە تەكرار سوئال بەردى. رازىيە ئايىم مېنىڭدىن ئەيمەنگەن قىياپەتتە، — خان قۇرۇسۇن، ئۇنىڭ ئالغان خوتۇنلىرىنىڭ ھەددى ـ ھىساۋى يوق، بالام! — دېدى ۋە مېنىڭچە تولىمۇ توغرا سوزنى ئېيتتى . . . .

كېنىزەك كەينىگە بۇرۇلۇشى بىلەن يولەكنىڭ يۇقۇرى ئىشىكلىرىدىن بىرى تاراق - تۇرۇق ئېچىلىپ، ئىچكىرىدىن ئىككى ياش، يالاڭغىداق كېنىزەكلەر قوغلىشىپ چىقىشتى. گۈلشەننىڭ چاپان بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقىنىنى كۆرگەن قىزلار شۇ تەرەپكە قاراپ يۈگۈرۈشتى.

— گۈلشەنجان، گۈلشەنجان! ئامانمۇسىز - تىچمۇسىز؟ سەرپالار قۇتلۇق بولسۇن!

شوخ كېنىزەكلەرنىڭ بىرى گۈلشەننىڭ ئالدىدىن ۋە يەنە بىرى كەينىدىن ئومۇلەپ، بىرىنىڭ ئاغزىدىن ئىككىنچىسى «گۈلشەنجان، ئامانمۇسىز!»نى ئېلىپ ئېسىنى چىقىرىۋېتىشتى.

— بولدى، بولدى! ئۇلىدىغان شوخ بايتاللار! — دېدى گۈلشەن، — ئايىملار ئاڭلىسا، قانداق ئىش بولىدۇ؟ — قىزلار گۈلشەننىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي، كەلگەن تەرەپلىرىگە قاراپ ئۇنى سورەشتى.

— توق بايتال! گۈلشەنجان! توق بايتال! . . . . .

گۈلشەن خاپا بولسىمۇ يەنە ئۇلارنىڭ سۆز ۋە ھەركەتلىرىدىن كۈلۈشكە مەجبۇر ئىدى.

— قۇرۇپ كەتكۈرلەر! . . . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ سەنلەرنىڭ يانلىرىدىغا كىرگىم كەلمەيدۇ - دە!

سۆزگە ئىلتىپاتسىز، ئويۇن بىلەن بولۇۋاتقان كېنىزەكلەردىن بىرى گۈلشەننىڭ قولىدىكى چاپاننى يۇلقىلاپ ئۆزىگە تارتتى.

— قايسى گوردىن ئالدىڭ، ماڭا بەرسەڭچۇ بۇنى!

— ئال، ئال! — دېدى گۈلشەن چاپاننى قويۇۋېتىپ، — ئۇلۇملۇك قىلارسەن!

— ئەلۋەتتە تاۋۇتۇمغا يېپىشار!

يولەكنىڭ بېشىدىكى ئىشىككە يېتىپ بېرىشتى ۋە ئۇچى بىرلا سىقىلىشىپ، ئىچكىرىگە كىرىشتى.

31. قىرىق قىزلار

گۈلشەنلەر كىرگەن هويلا «قىرىق قىزلار» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ يەردە خاننىڭ كۆڭۈل ئېچىشىغا خىزمەت قىلىدىغان «قىرىق قىزلار» تۇرۇشاتتى. بۇ هويلا ئۇ يەردىكى ئۇسۇلچى، سازەندە ۋە ناخشىچى كېنىزەكلەرنىڭ سانىدىن ئېلىپ «قىرىق قىزلار» دەپ ئاتالغان ئىدى.

خۇدايارنىڭ هەرەم كېنىزەكلىرىنىڭ سانى بىر يۈزئەللىك بەش نەپەر بولۇپ، بۇلاردىن ئون توت نەپىرى ئاقسارايدا، سەككىزى شاهنىشىندە، يەنى خاننىڭ يېتىش-تۇرۇشىغا مەخسۇس، سەككىزى ئورمانبېغىكە قارىغۇچىلار، ئون نەپىرى خىزمەتچى خىزتۇنلار هوزۇرىدا، يىگىرمە بەشى مۇشۇ «قىرىق قىزلار»دا ۋە قالغانلىرى هەربىر خانىم - ئايىملارنىڭ خىزمەتلىرىدە ئىدى. هويلىدا پىسوگزەك ئويناۋاتقان «قىرىق قىزلار»دىن يەتتە - سەككىزى گۈلشەننىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈشتى.

— تېچمۇ سىز؟

— يۈگۈرۈپ - سوكۇلداپ هارماڭ؟

— ئېرىڭىز ئۆلمىدىمۇ؟

— شەهەر يىگىتلىرى ئامانمۇ! . . . .

بۇ قىزلارمۇ ھېلىقىلاردىن قېلىشمايدىغان شوخ ئىدى.
گۈلشەنمۇ ئەمدى جىددىيەت ساقلاپ تۇرمىدى.

— زېرىكمەي ئولتۇردىڭلارمۇ؟ ئىچىڭلاردا تۇغۇپ قويۇشقى-
نىڭ يوقمۇ؟ ئويناش قىلىپ تۇتۇلۇشمىدىڭمۇ؟

بۇ ھويلا توت كىچىك ۋە بىر چوڭ زال ئۆيدىن ھەم "قىرىق قىزلار"غا مەخسۇس ئاشخانا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، قىزلار كىچىك ئۆيلەرگە جايلاشقان ئىدى. ئۇلارنىڭ ياسىنىشىغا كەلگەندە، يۇقۇرىدىكى كېنىزەكلەردە كۆرۈلگەندەك قىزىل يۇڭ رەختتىن كوينەك، سېرىق گۈللۈك قىزىل يۇڭ رومال، شۇۋە مەتاس ياكى ئەدرەس جىلىتكە كىيىشكەن ئىدى. ھازىرقى پوكزەك ئويۇنىغا قاتناشقۇچى قىزلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك يالاڭغىداق بولۇپ، ئىش قىلىۋاتقان ۋە ئاشخانىدا ئاش ئېتىۋاتقان قىزلار ئىككى رەڭلىك كون كەشلەر كىيىشكەن ئىدى. تولاراغى يىگىرمىدىن ئاشقان قىزلار: ئارىلىرىدا ئون ئالتە، ئون يەتتە ياشلىقلىرىمۇ كۆرۈنەتتى. بۇ قىزلار، مەلىكەتنىڭ ھەر تەرىپىدىكى بەگلەردىن خانغا سوغات تەرقىس-سىدە ئەۋەتىلگەنلەر، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار تاللانما ئۇماقلار ئىدى. دىدەك ئىسمى بىلەن ھەرەمگە كەلگەن كۈنلىرى ھەممىسىلا خاننىڭ "ئىلتىپاتى"غا بىر-ئىككى قېتىمدىنلا "لايىق" كۆرۈلۈپ، كېيىن "قىرىق قىزلار" ئىچىگە ئەۋەتىلگەن ئىدى. ئۇلار ھازىرمۇ شەھەرنىڭ مەشھۇر خوتۇنلىرى بولغان نۇسرەت ھاپىز، باتۇر بېشى ئايلا، تىللا ھاپىز، تاجى ھاپىز، مىسقال ھاپىز، خان ئاغچا، مىساق ئاغچا، ئۇلۇغ ئويۇنچى، شاھ بەچچە، رەجەپخان، تاش ھاپىز ھەتتا مەرغىلانلىق زىبى خانلاردىن ئۇسسۇل، سازە

قىلىشلاردىن تەلىم ئېلىپ تۇرۇشاتتى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقايسىسى ئۆز ھۈنىرىدە ياخشى سەنئەتكار بولۇشقان ئىدى، جۈمەكۈنى يېتىپ كەلگەندە بۇ ھويلىدىكى چوڭ زال ئوي تەرتىپكە سېلىناتتى، «قىرىق قىزلار» يېڭى كىيىملەرنى كىيىپ، ئۇپا - ئەڭلىكلەر قىلىشاتتى، تۈرلۈك زىننەتلەرنى ئېسىپ ئاجايىپ رەۋىشتە بەزمىگە تەييارلىناتتى. جۈمە نامىزىدىن كېيىن خان بەزدە يېنىدا رازىيە ۋە ئاغچا ئايىملار بىلەن بۇ ھويلىغا كىرەتتى ۋە چوڭ زالنىڭ تۆرىگە قويۇلغان مەخسۇس كۈرسىغا ئولتۇرۇپ «قىرىق قىزلار» بەزمىسىنى كۆرەتتى ......

شۇنداق قىلىپ قىزلار گۈلشەننى ھويلا ئوتتۇرىسىدىكى پوگزەك ئويۇنىغا سورەشتى. گۈلشەن ئويۇنغا قاتنىشىشقا كاۋلىق قىلىپ بېقىۋىدى، قىزلار زور كېلىشتى، ئىلاجىسىز ئۇمۇ ئويناشقا مەجبۇر بولدى. بىر چەتتە ئولتۇرۇپ يېشىندى. شۇ قىزلاردەك يالاڭغىداق، يالاڭباشداق بولدى. تاۋار كۆينىكىنى ئاياپ ئىشتىنىغا قىستۇردى، يېڭىنى جەينىكىنىڭ يۇقۇرىسىغىچە تۈردى ۋە ئىشتىنىنىمۇ پاقالچىكىگىچە تۈردى.

قىزلار ئۆزلىرى ياسىغان يوغان يىپەك پوكزەكنى گۈلشەنگە بېرىشتى:

— پەللە بەش، ئون؛ ھەر ئوندا بىر ئايلىنىش؛ ئەگەر پوكزەكنى پەللىگە يەتكۈزمەي قاچۇرۇپ قويسىڭىز، ھەر بىرىمىزنى ھاپاش قىلىپ ھويلىنى بىر ئايلاندۇرۇپ چىقىسىز! — دېيىشتى قىزلار.

گۈلشەن شەرتنى ئاڭلاپ، ئويلىنىپ تۇردى.

— ئەگەر پەللىگە يەتكۈزسەمچۇ؟

— بىز ھاپاش قىلىپ ئايلاندۇرىمىز!

— قىچىقلار بولمىسا! — دېدى گۈلشەن ئوتتۇرىدىغا چۈشۈپ، — پوكزەككە تەگسەڭلار، ماڭا كاشىلا قىلساڭلار ھېساپ ئەمەس!

قىزلار ئۇنىڭ شەرتىگە كونۇپ ھويلىنىڭ ئەتراپىغا تارقىلىشتى. گۈلشەن ئويۇننى باشلىدى. پوكزەك چاققان ئىدى. گۈلشەن بىرىنچى ئوننى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن تاماملىدى. ئون ئىككىنچى ئۇرۇشتا بىرىنچى ئون ئۈچۈن ئايلانغان ئىدى، ئۇزۇن چاچلىرى ئەتراپقا تارقىلىپ، ھەتتا كوكسىمۇ لەرزىگە كەلدى ... قىزلار قىقىرىشىپ كۈلۈشتى. ئىككىنچى ئوننىڭ ئايلىنىشىمۇ شۇنىڭدەك كۈلكە چىقاردى. لېكىن ئۈچىنچى ئوننىڭ يەرگە سەككىزىنچى ئۇرۇلۇشىدا پوكزەك قاچتى. گۈلشەن پوكزەكنى ھەرقانچە قوغلاپ يۇقۇرى چىقىرىشقا ئۇرۇنسىمۇ بولمىدى، يەردە دومىلاپ كەتتى. قىزلار قىيا-چىيا ئىچىدە چاۋاك چېلىشۋەتتى ۋە گۈلشەننى ئورىۋېلىشتى. گۈلشەن ئارىدىن چىقىپ قېچىشقا پەملىسىمۇ بولمىدى، ئۇ كۈتۈلمىگەندە بىر قىز كەينىدىن كېلىپ سەكرەپ مىندى ...... — خىخ، ئىشىگىم!

قىزلار كۈلۈشەتتى. ئىككى قىز گۈلشەننىڭ چىچىنىڭ ئالدىنقى ئورۇمىسىدىن تۇتۇپ يېتەكلىدى. بۇ تاماشىغا ھەتتا ئويدىكى ۋە ئاشخانىدىكى قىزلارمۇ قىزىقىشتى. بىرىنچى قىزنى ھويلىدا ئايلاندۇرۇپ چىققان ئىدى، ئىككىنچىسى مىندى ...... شۇ تەرىقىدە بىچارە گۈلشەن ئونلاپ قىزنى ئۈستىگە مىندۇرۇپ، دۈمبىسى يېغىر بولاي دېدى. يەنە ئويۇن باشلاندى.

ئاماز شامغا يېقىن ئاش تەييار بولۇپ، قىزلار ئۆز قوشاقلىرى

بىلەن ئۆيلىرىگە كىرىشتى. گۈلشەنمۇ، بىرمۇنچە قىزلارغا قوشۇلۇپ، ئوتتۇرىدىكى ئۆيگە كىردى. قىزلارنىڭ ئۆزىدەك، ئۆينىڭ پالىسى ۋە جاھازلىرىمۇ بىسەرەمجان ئىدى. ئۇيەردە بىر رومال، بۇ يەردە بىر مەسە، نېرىدا يەنە بىر نەرسە ...... قىسقىسى ئۆي بۇلۇقۇپ ياتاتتى.

گۈلشەن بۇ ئەھۋالدىن رەنجىپ قىزلارنى كايىدى:

— سەنلەرگە ھېچ ئەقىل كىرمىدى ...... قاچان كۆرسەم، ئۆيلىرىڭ لولىنىڭ خوجۇن ئارتقان مۈرىسى!

— لولىنىڭ خوجۇن ئارتقان مۈرىسى بولسا، — دېدى نازۇك ئاتلىق بىر قىز، — ئۆزەڭ يىغىشتۇرۇپ بەر، گۈلشەن ئاچا!

— مەنمۇ، مېنىڭ نېمە چاتىقىم!

— مېنىڭمۇ نېمە چاتىقىم!

— سېنىڭ تۇرىدىغان ئۆيۈڭ، — دېدى گۈلشەن، — يىغىشتۇرساڭ، كۆڭلۈڭ روشەن بولىدۇ.

— ئۆي يىغىشتۇرۇلمىسىمۇ كۆڭلۈم روشەن، — دېدى نازۇك ۋە يېنىدىكى توھپىگە قاراپ كۈلدى، — توھپە، سېنىڭمۇ كۆڭلۈڭ روشەنمۇ؟

توھپە، ئاغزىنى يوغان ئېچىپ، گۈلشەننىڭ ئالدىغا كەلدى:

— مانا، ئۆز كۆزۈڭ بىلەن قارا ئاچا! كۆڭلۈم قىرىق چىراق ياققاندەك روشەن، كۆردىڭمۇ؟

— كۆردۈم، كۆردۈم! — دېدى گۈلشەن ئۆزىنى چەتكە تۇرۇپ، — كۆڭلۈڭ روشەنلىكى ئۈستىگە يەنە بىر نەرسىمۇ تىلەپتۇ ......

— نېمە تىلەپتۇ، ئەرمۇ؟ — دېدى ئۈچىنچى تەرەپتىن قوۋرى، — كۆڭلىدىكىنى تاپىدىكەنسەن، ئاچا! مېنىڭكىگىمۇ قارىغىنا، نېمە تىلەيدىكىن؟

— سېنىڭكىمۇ ئەر، — دەپ كۈلدى گۈلشەن، — بۇلارغا بىر سوزنى ئېيتىپلا قاچ! ئاش كەلدى، نازىك داستىخىنىڭنى سال!

نازىك داستىخان سالدى. ئوتتۇرىغا ئىككى جۇڭگو لېگىنىدە پولو قويۇلۇپ، گۈلشەن بىلەن يەتتە قىز ئاشقا ئولتۇرۇشتى.

كېچەش- پېشىش بولمىدى. خۇپتەندىن كېيىن ئۆيلەردىكى قىزلار بىردىن- بىردىن چوڭ زال ئۆيگە يىغىلىشقا باشلىدى. ئىككى داپ قىزىتىلدى ۋە دۇتار، تەمبۇر، غىجەك، چاڭغا ئوخشاش چالغۇلار سازلاندى. قىزلار ئوزئارا بەزمىگە تەييارلىنىۋاتاتتى ۋە ھەر بىر كېچىدە بەزمە بىلەن كۆڭۈل ئېچىشاتتى. ھەقىقەتتىمۇ ئەركەكلەر دۇنياسىدىن ئالاقىسى كېسىلگەن مەزلۇمە ئائىلە ھاياتىدىن مەھرۇم بىچارىلەر شۇنىڭدىن باشقا نېمە بىلەنمۇ ئاۋۇنسۇن؟! ئۇلارنىڭ ئاۋۇنچىقى- كۈندۈزلىرى ئويۇن، كېچىلىرى بەزمە ۋە تۈنلىرى ئۇيقۇ ھەم چۈش ئىدى.

قىزلارغا مەخسۇس نازاكەت بىلەن ساز چېلىناتتى. سازغا يولباشچىلىق قىلغان داپ يېرىم ئاۋازدا گۈمبۈرلەپ قوڭغۇراقلىرى جىرىڭلايتتى. يوغان قەندىلدىكى قىرىق چىراقنىڭ نۇرى ئاستىدا ھەرەم قىزلىرىنىڭ ھۆسىن- جىرايى چاقنايتتى، ئوتتۇرىدا ئۇسۇل ئوينىغۇچىنىڭ كۆتىرەڭگۈ كۆكسى مۇقام بىلەن سىلكىنەتتى ۋە «قىرىق قىزلار» دىكى بۇ ھەر كۈنلۈك بەزمىگە ئادەت قىلغان باشقا ھويلىنىڭ كېنىزەكلىرى بىلەن زال ئۆي بارغانسېرى تولۇۋېرەتتى.

ئۇسۇلچى تازىم قىلىپ، سەھنىدىن چىقتى. ئۇنىڭ ئورنىغا نازىك قوزغالدى. نازىك سەھنىگە چىقىشى بىلەن داپمۇ باشقا ئاھاڭغا يوتكەلدى:

— دوم، تاق- تاق، دوم، تاق- تاق......

داپقا سازلار قوشۇلغاندىن كېيىن، ئىككى ئوتتۇرىدىن ئۆزۈك ۋە شوخ بىر ئاھاڭ تۇغۇلدى. نازىك ئوتتۇرىدا قۇشتەك ئۇچۇپ ئوينىماقتا ئىدى، قىزلارنىڭ بەزىسىدىن سازدەك شوخ ۋە نەپىس ئاھاڭ ئاڭلاندى:

ئېچىلغاندا لەيلىلەر، تېرىپ يۈرگى باللار،
ئېيتىڭلار چۇ ئايلىلا، ئوتكەن ئۇماق سازىمىدۇر؟
ئوتكەن ئۇماق سازىمىدۇر؟
تەلمۈرگەننى بىلمىسە، پىسەندىگە ئىلمىسە،
رەھىمى ئەسلا كەلمىسە، ماڭا قىلغان نازىمىدۇر؟
چەككەن جەبرىم ئازىمىدۇر؟

نازىك ئوينايتتى، قىزلار نىڭ ناخشىسىغا ئەزا ھەركىتى بىلەن ئەستىق شەرىتىنى بېرەتتى ۋە بۇ ھەركەتلىرى بىلەن نەپىس بىر سەنئەت كورسەتەتتى.

باغرىم ئوتتا يانىدۇ، يارىم مەندىن تانىدۇ.
قولنى يوققا سانايدۇ، مەندىن يا ئازارىمىدۇر؟
مەندىن يا ئازارىمىدۇر؟
يارىمنىڭ ئوزى گۇلدۇر، سىگىلەكلىرى سۇمبۇلدۇر،

بىرلا كۆرگەن قۇل بولۇر، ياكى بۇ پەدازمىدۇر؟
ياكى بۇ پەدازمىدۇر؟
خۇما كۆزۈڭنى ئويناتىپ، ئاشىقنى ئەرزان سېتىپ،
ئىسيان لېيىغا پېتىپ، جەبرۇ ئازاپ بازمىدۇر؟①
جەبرۇ ئازاپ بازمىدۇر؟
تاتلىما سەن بۇ يارام، يىغلاتما كۆپ، بەر ئارام،
تۇرغان ئورنىڭدۇر ھەرەم، يەنى شاھىم بەزمىدۇر!
يەنى شاھىم بەزمىدۇر.
ئاي ۋە يىللار يىغلىغان، باغرىنى بەك تىلغىغان،
ھەسرەتتىن بىغلىغان،② بەختسىز بىر قىز نەزمىدۇر!
بەختسىز بىر قىز نەزمىدۇر.

كېيىنكى بېيىتلار ئېغىر بىر پاجىئەنى تەسۋىرلىدى: ئايلار، يىللار يىغلىغان، ھەسرەتتىن ھوشسىز يىقىلغان بەختسىز بىر قىزنىڭ جانسىز پەريادىنى گەۋدىلەندۇرۇپ كۆرسەتتى. بۇ پەردە شوخ ئاھاڭ ئەپىلكىنە كېلىشتۈرۈپ بىر ھەسرەتكە تەرجىمانلىق قىلدى. يۇقۇرىدىن باشلاپ ئويناق- شوخ روھتا ناخشا ئېيتىپ كەلگەن قىزلار ۋە دائىم نازۇ كەرەشمىدە داۋام قىلغان ئوتتۇرىدىكى ئۇسۇلچىمۇ بۇنىڭدىكى ئېغىر مەنانى ئۆزىچە بىلدۇرۇشكە تىرىشتى:

ئاي ۋە يىللار يىغلىغان، باغرىنى بەك تىلغىغان،
ھەسرەتتىن بىغلىغان، بەختسىز بىر قىز نەزمىدۇر!

①بازمىدۇر — يەنە بارمىدۇ، دېمەكچى.
②بىغلىغان — بوقۇلدىغان، ھوشسىز يىقىلغان، دېگەن مەنىدە.

بۇ «بەختسىز بىر قىز» بەزمىدىكى قىزلارنىڭ ھەممىسىگە مەلۇم ئىدى. پەقەت بۇ ئولتۇرۇشتا ئۇنىڭ پەرىيادى قاتناشسىمۇ، ئۆزى قاتناشمايتتى. ھىسابسىز پەرىيادلار، پىغانلار، ھەسرەتلەر بىلەن ھارغان بۇ قىز، توپا ئاستىدا جىم ئۇخلاۋاتاتتى. ئۇنىڭ تەرجىمىھالىنى «قىرىق قىزلار»نىڭ ھەممىسىلا بىلگىنىدەك، ھەتتا ئۇنى سېغىنىپ يىغلىغۇچىلار ھىلىمۇ تېپىلاتتى. ھەقىقەتەنمۇ ئازاتلىقتىن مەھرۇم قىلىنغان مەزلۇمە قىزلارغا نەچچە ئەسىر-لەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن بىر شائىرەنى كىم بىلمىسۇن، كۆپچى-لىكنىڭ ئېيتالمىغان ھەسرىتىنى ئاھاڭلارغا سېلىپ بەرگەن شائىرەنى كىم ئۇنتۇسۇن؟ ئاشىغىدىن ئايرىلغان بىر مەشۇقە، نومۇسىغا تاجاۋۇز قىلىنغان بىر ئاجىز قىزنىڭ پەرىيادى كىملەر-نىڭ يۈرىكىگە كىرىپ ئورناشمىسۇن؟

شۇنداق...... بۇنىڭدىن بىرەر يىللا ئىلگىرى شۇ «قىرىق قىزلار» ئىچىدىن نەزمى ئىسىملىك بىر قىز ئۆلگەن ئىدى. بۇ شۇ قىزنىڭ توقۇغان بېيتلىرىدىن بىرى ئىدى. قىزلارنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، نەزمى قوقان يېزىلىرىنىڭ بىرىدىكى چىرايلىق قىز ئىكەن. ئۇ چوڭ ئاپىسىنىڭ ئوغلى بىلەن بىر-بىرىنى ياخشى كۆرۈشكەن، ھەتتا توي كۈنلىرىمۇ يېقىنلاشقان ئىكەن. دادىسى بەكمۇ كەمبەغەل دىخان بولۇپ، خۇدايارنىڭ بىر نەچچە يىللىق سېلىقلىرىنى تۆلىمىگەن ئىكەن. خۇدايارنىڭ سېلىق يىغقۇچىلىرى يېزىغا چىقىپ، نەزمىنىڭ دادىسىنى قىسىشقان ۋە ئۇرغان...... قىزىدىن باشقا مال تاپالماستىن، ئۈچ يىللىق سېلىق بەدىلىگە، نەزمىنى تۇتۇپ، خۇدايارغا تارتۇق قىلىشقان. خانغا نەزمىنىڭ ھۆسنى-چىرايى ياققان، ئۇنى خىزمەتچى خوتۇنلارغا قوشۇپ

هامامغا ئەۋەتكەن. خۇدايار بىر ئىككى كېچە بىچارىنىڭ نومۇسىغا تېگىپ، كېيىن «قىرىق قىزلار»غا قوشۇۋەتكەن......

نەزمى شۇ يەردە ئىككى يىلچە ھەسرەتلىنىپ، يىغلاپ يۈرگەن، «قىرىق قىزلار»غا نۇرغۇن يېڭىلىقلار بەرگەن ۋە ئاخىرىدا ئۆزى سىل بولۇپ ئۆلگەن......

نەزمىنىڭ ئاخىرقى ئىككى بېيىتىدىن كېيىن بەزمە تۈگىدى. ھەر قايسىسى ئۆز جايىغا تارقىلىشتى.

32. نازۇك

گۈلشەن بايىقى يەتتە قىزنىڭ يېنىدا ئۇخلىماقچى ئىدى، نازۇك بىلەن توھفە ئورۇن سېلىشىۋاتاتتى. قەمەرى گۈلشەنگە شوخلۇق قىلاتتى.

— سەن ئەخمەقسەن، گۈلشەن ئاچا! — دەيتتى قەمەرى، — ئېرىڭنى يالغۇز تاشلاپ بىز «بويتاقلار»نىڭ ئىچىدە نېمە مەنە تاپىسەن؟

— ئالجىماي تۇر! — دېدى گۈلشەن، — سەنلەردىن، ئەلۋەتتە مەنە تاپمايمەن...... سەنلەرنىڭ ئويلاشقىنىڭ پەقەت......

— بولمىسا سەن نېمىنى ئويلايسەن؟

— مەن تىرىكچىلىك توغرىسىدا ئويلايمەن. سەنلەر توقلۇقتا شوخلۇق قىلىشىسەن. بىر چاغلاردا مەنمۇ خانىم ئايىملارغا دېدەك ئىدىم. لېكىن سەنلەردەك......

ھەممە قىزلارنىڭ قۇلاق ۋە كۆزى گۈلشەننىڭ ئاغزىدا ئىدى. ئورۇننى سېلىپ بولغان توھفە سورىدى:

ـــسەن ئۇيلىمايتتىڭمۇ؟

گۈلشەن بىرئـاز جاۋاپسىز، كۈلۈمسىرەپ تۇردى.

ـــئۇيلىساممۇ سەنلەردەك ھەممىنىڭ ئـالدىـدا ۋالاقلىـمايتتىم...... بۇ ئۆزى شەيتاننىڭ ئىشى. ناماز ئوقـۇساڭ، روزا تۇتساڭ، خىيالىڭغا بـو نىمە زادى كەلمەيدۇ. مانا بىرى زەردىپە، سەنلەرگە ئوخشاش ئويـات سوزدىن ئېغىز ئاچمايدۇ!

ـــۋا-ھا-ھا!ـــدەپ كۈلۈۋەتتى قۇمرى،ـــئۆزەڭ ئېيتقىنا زەردىپە، سەن كېچە قانداق چۈش كوردىڭا؟

ـــقويۇپ كەت!ـــ دېدى زەردىپە ئۆزىنى چەتكە ئۇرۇپ،ـــ كىشىنى كورگەن چۈشى بىلەن ئەيىپلىمەكچى......

قىزلار بىردىن- بىردىن كېلىپ ئورۇنـلىرىنىڭ ئـۈستىگە ئولتۇرۇشتى. ئورۇنلار قاتار، بىر بىرىگـە تاق شتۇرۇپ سېلىنغان ئىدى. گۈلشەن ئۆزى ئۈچۈن چەترەكتىكى ئورۇننى تاللىدى.

ـــكويىنەك يېشىش!ـــ دېدى قـۇمرى تـۇرغان جايىدا ۋە كويىنىگىنى يېشىپ تاشلىۋەتتى،ـــئىشتان يېشىش!

قىزلاردىن ئۈچ - تۆتى نازىـكىنىـڭ كـەينىگە چۈشتى ۋە شـاق - شـۇق بىر - بىرىنىڭ يـالىڭاچ تـەنلىـرىگە ئۇرۇشۇپ ئوينىشىپ كېتىشتى. قىپ - يـالىڭـاچ قىزلار ئـارىسىدا كۈلكە باشلاندى.

ـــسەنلەرنىڭ يانلىرىڭدا ياتقان كىشى گۇناكار بولىدۇ!ـــ دېدى گۈلشەن بېشىنى كورپىگە پۈركەپ، ـــ ئەگەر بىلمىسەڭ، ھەر قايسىڭ ئىككىدىن، ئۈچتىن بالىلارنىڭ ئانىسى بولىدىغان ياشقا يېتىشتىڭ!

ـــ توغرا دەيسىز، ئايلىناي گۈلشەن! ـــ دېدى قـۇمرى

يالغۇچ گەۋدىسىنى شامغا تۇتۇپ، — ماڭا يەنە بىر قاراپبېقىڭلا، بەلكى بەش بالىنىڭ ئانىسى بولساممۇ ئەزىيىدىغاندۇر!

ھەممە كۈلۈۋەتتى. كورپىنى بىر ئاز ئېچىپقارىغان گۈلشەنـ ـمۇ بۇ كورۇنۇشكە ئۇچەيلىرى ئۈزۈلۈپ كۈلدى.

— شامنى ئۇچەر!

قومرى تەكچىدىكى شامنى ئۇچەردى، ئۆي قاراڭغۇ بولدى. ئەمدى «ئېرى يات، ئېرى يات» بىلەن بىر ـ بىرلىرىنى ئىتتىرىـ شىپ، سۇرۇشۇپ كورپىنى تۇت تەرەپكە تارتىشىپ جىدەللىشىشكە باشلاشتى.

— ئۇخلىتىشامسەن، يوقمۇ؟ — دېدى گـۈلشەن ئاچچىق بىلەن.

— جىم، جىم! — دېدى يېرىم ئاۋاز بىـلـەن قۇمرى، — گۈلشەن بىزنىڭ ئۆيگە ئۇخلىغىنى كەلگەن ئىكەن.

— ئۆيدە ئېرى ئۇخلاتماپتۇ بىچارىنى!

— مەن شۇنىڭ ئۈچۈن ئەرگە تەگمەيمەن ـ دە! — دېدى قۇمرى، — ئەر دېگەننىڭ ئىتى ئۇچسۇن، كىشىنى ئۇخلاتمايدۇ!

— ئۇخلا بىچارە، ئۇخلا! — دېدى تـوھفـە، — «قىرىق قىزلار» دىن سەرەجىنىڭنى ئېلىپ كەت!

يەنە كۈلكە كوتىرىلـدى. گـۈلشەن ھـەر قانچە ئۆزىنى تۇتسىمۇ، يەنە قىزلارنىڭ كۈلكىسىگە تارتىلدى.

— گەپ ـ سوزدىمۇ بىر مەنە بولـۇش كېرەك، — دېدى گۈلشەن، — بىكاردىن ـ بىكار ھى ـ ھى ـ ھى؛ ئـۇنىڭدىن كورە جىم ئۇخلىغان ياخشى!

— مەنىڭ ئۆزى نىمە، گۈلشەن ئاچا؟

— مەنىنىڭ مەنىسىنى سورىما، توھفە، — دېدى قۇمرى، — گۈلشەن ئاچام جاۋاپ بەرسۇن، بىزنىڭ بۇ «قىرىق قىزلار»دا سولىنىپ يېتىشىمىزدىمۇ مەنە بارمىكىن؟

— ئۇنى قىيىۋۈەرگىن، — دېدى قىزلاردىن يەنە بىرى، — گۈلشەن ئاچام ئېرىنى يالغۇز تاشلاپ، بىز مەنىسىزلەرنىڭ ئىچىدە يەنە بىر مەنىسىز بولۇپ يېتىپتۇ؛ شۇنىڭدىمۇ بىر مەنە بارمىكىن؟

— ئۇنلۇرۇڭ ئۇجۇقسۇن!

— بار، بار، — دېدى كىمدۇر بىرى، — بىزگە ھەمرا تېپىپ كېلىدۇ.

— بىزگە ھەمرا تېپىپ كېلىشىدىمۇ مەنە بارمۇ؟

— نېمىشقا مەنە بولمىسۇن، بىزگە ئوخشاش مەنىسىزلەر كۆپىيىدۇ.

— قىرىلىپ كەت، ھەممەڭ . . . . . . ئەمدى مەنىسىزلەرنى كۆپەيتۈرمەيمەن، جىم ئۇخلاش!

— بارىكاللا، — دېدى نازىك، — مانا ئەمدى سىزگىمۇ مەنە كىرىپتۇ.

— بىكار ئېيتىسەن، نازىك، گۈلشەن ئاچامغا مەنە كىرگىنىگە كۆپ بولغان.

— مەسىلەن، قاچان كىرگەن؟

— خېلىدىن بېرى . . . . . ئەرگە تەككىنىگە قانچە يىل بولدى، گۈلشەن ئاچام؟

قىزلار يەنە پاراقلىشىپ كۈلۈشتى.

— تېتىقسىز گەپنى قويۇڭلار، ئۇخلايلى!

— ئۇخلاشنى بىر ئاز قويۇپ تۇر، گۈلشەن ئاچا! — دېدى نازىك، — مەن ساڭا مەزىلىك بىر ھېكايە ئېيتسام ئاڭلامسەن؟

— ھېكايەڭ قۇرسۇن!......

— ئۆزى مەزىلىك گەپ. ئاڭلىمىساڭ، بەرىبىر ئۇخلاتمايمەن!

گۈلشەن غۇدۇڭشۇپ ئورنىدا ئاغدۇرۇلدى:

— ئېيت، لېكىن سوزما!

— سوزمايمەن. سەنلەرمۇ جىم يېتىش، كېلىنداشلار!

بىر - بىرلىرىنى غىدىقلىشىپ، كۈلۈشكەن قىزلار نازىكنىڭ سوزىگە قۇلاق سېلىشمىدى.

— توھفە، قۇمرى! — دەپ ۋاقىرىدى نازىك، — تىنجىتمىساڭ بوغۇمەن، ماقۇلمۇ؟

نازىكنىڭ پوپوزىسىغا يەنە قۇلاق سالىدىغانلار چىقمىدى. نازىك ئورنىدىن ئىرغىپ تۇرۇۋىدى، قىزلار يوتقانىنىڭ تېگىگە يوشۇرۇنۇشتى.

— ئاغزىڭغا ئايىماي ئۇرىمەن، نەۋرۇز!

يوتقانىنىڭ ئىچىدىن قىزلارنىڭ پىخىلداشلىرى ئاڭلانسىمۇ، بايىقى غەلۋە تۈگىگەندەك بولدى.

— ئۇيغاقمىسەن، گۈلشەن ئاچا؟

— گەپ قىلىۋەر!

قىزلارغا يەنە بىر قېتىم پوپوزا قىلغانىدىن كېيىن نازىك ئۆز ئورنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

— بىر كۈنى ئەتىگەندە بىز ھاممامىدىن كېلىۋاتاتتۇق، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى نازىك، — بىزگە يول ئۈستىدە بىر يىگىت ھەمرا بولدى......

— كونا دەرت، — دېدى كىمدۇر بىرى، قىزلار پىخىلدىشىپ كۈلۈشۈپ كەتتى.

— كونا گەپ بولسا، كىشىنى ئاڭلىغىلى قويمامسىلەر؟... مەن گۈلشەن ئاچامغا سۆزلەپ بەرمەكچىمەن، سەنلەر ئاڭلاشمىساڭ، ئۇخلاش، يا بولمىسا، سۆزگە - سۆزنى ئۇلاشتۇرۇش!!!

— سۆزلەۋەرگىن، بىز جىم ياتىمىز، — دېدى توھفە، — نەۋروز، قۇمرى، ھەمرا، جىم يېتىش - دە، ئەمدى!

— شۇنداق، گۈلشەن ئاچا، يولدىن بىزگە بىر يىگىت ھەمرا بولدى. ئۇزى قانداق يىگىت دەپ سورا: سۈرمە قويغاندەك ئاھۇ كۆزى بار، قىزىل ئالمىدەك بۇدرۇق يۈزى بار، ئەمدى چىقىپ كېلىۋاتقان كۆك مايسا بۇرۇتى، رازىيە خانىمنىڭكىدىنمۇ نەپىسرەك قەلەم قېشى بار . . . . ئۇستىگە كىيگەن بەقەسەم تونى ئۆزىگە شۇنداق يارىشىپتىكى، بىز قىزلار ئىختىيارسىز ئۇنىڭغا قاراشتۇق؛ ھە، شۇنداقمۇ توھفە؟

توھفە تەستىقلىدى، گۈلشەندىن ئويغاقلىق جاۋابىنى ئېلىپ، نازىك داۋام قىلدى:

— ياش، تارتىنچاق يىگىتكە ئوخشىدى، يىگىرمىچە قىزنىڭ ئۆزىگە تىكىلىشىدىن ئىزا تارتىپ، يەرگە قارىدى . . . ... بىزنى ھامماڭغا نەسىبە ئايلا بىلەن ھەنىپە ئاچا ئېلىپ بارغان ئىدى. ئۇلار بىزنىڭ يىگىتكە ھاڭۋاقىنىمىزنى كۆرۈپ، چاپسان ئېگىشقا ئالدىرىتىشتى. بىز يىگىتكە قاراپ - قاراپ، ئۇنىڭدىن كۆز ئۈزەلمەستىن، ئىلاجىسىزلىقتىنلا قەدەم باساتتۇق. يىگىتچاق بولسا بىزدىن قېلىشماي بىللە كېلەتتى. بىز ئوردىنىڭ دەرۋازىسىغا يېقىنلىشىپ قالغان ئىدۇق، مەن قايرىلىپ كەينىمگە قارىدىم. ياش يىگىت تېخىچە ئۇن قەدەم نېرىدا كېلىۋاتاتتى . ..... شەيتان ۋەسۋەسە سېلىپ كۆڭلۈمگە بىر ئىش كەلدى. ئاستا-

ئاستا سۇرۇلۇپ، قىزلاردىن كېيىن قېلىۋەردىم. ئەڭ ئارقىغا چىققىنىمەدىن كېيىن، بېشىمدىكى رومالنى ئېلىپ، پەرەنجىنىڭ ئىچىدىن يەرگە تاشلىۋەتتىم ...... دەرۋازىغا يېقىنلاشقان ئىدۇق، دەرۋازىنى ئېچىپ دەرۋازىۋەنلەر يىراقلاشتى. رومىلىمنىڭ يەرگە چۈشكەن-چۈشمىگەنلىگىنى بىلمەيتتىم، لېكىن دەرۋازىنىڭ تاشقىرىسىدا چۈشۈپ قېلىشىنى تىلەيتتىم ...... ئىش كۆڭۈلدىكىدەك چىقمىدى، دەپ ئەپسۇسلاندىم، چۈنكى دەرۋازىدىن ئون چامدام ئىچكىرى كىرگەن ئىدۇق، دەرۋازا يېپىلماستىن يەنە كەينىمگە قايرىلىپ قارىدىم. ئۆزەمدىن بەش چامدام نېرىدا چۈشكەن رومىلىمنى ھىلىقى يىگىت ئېگىلىپ يەردىن ئېلىۋاتاتتى. مەن بۇرۇلۇپ يولۇمغا كېتىۋەردىم ......

— ئاچا، رومىلىڭىز چۈشۈپ قالدى!

— يۈرىگىم پولاقلاپ، جايىغا چۈشتى. يىگىتچاق رومىلىمنى ئەپكەلدى، چىرايىدا بىر ئاز كۆلۈمسىرەش بار ئىدى.

— سىزنىڭكىمدۇر؟ — دەپ سورىدى.

— مېنىڭكى، — دەپ قولىدىن ئالدىم، رەھمەت دېيىشىمۇ يادىمدىن چىقىپتۇ، ئۆز يىگىت باشقا گەپ قىلمىدى. رومالنى ماڭا بېرىپ، ئوردىنىڭ دەرۋازىسىغا قاراپ كەتتى. مەن بوشاشقانچە قىزلارنىڭ كەينىدىن ھەرەمگە قاراپ سورەلدىم ......
مەن يىگىتنى بىر چامدام نېرىدىن كوردۇم، ئاۋازىنىمۇ ئاڭلىدىم، قولىمۇ قولۇمغا تەگدىغۇ دەيمەن ...... ئوخلاۋاتامسەن، ئاچام؟

— ئويغاقمەن! — دېدى گۈلشەن، — خوش، ئۇنىڭدىن كېيىن نېمە بولدى؟

— نىمە بولغىنىنى ھازىر سوزلەپ بېرەمەن. . . . .
يۈرىگىم ئويناپ كەتكىنى ھالدا«قىرىق قىزلار»غا كىردىم، «ئاچا،
رومىلىڭىز چۈشۈپ قالدى. . . . . . سىزنىڭكىمۇ؟» جۈملىسى
قۇلىقىمنىڭ تۈۋىدىن كەتمەيدۇ ۋە شەكلى كوز ئالدىمغا كەلگەنـ
سېرى، يۈرىگىم پۇلاڭشىيدۇ. ئۇ ياقنى ئويلايمەن، بۇ ياقنى
ئويلايمەن، ئويۇمنىڭ بېشىغا چىقالمايمەن، ئەمما يۈرىگىمگە
بىر پارچە ئوت چۈشكەندەك، كويۈۋېرىدۇ. ئىچىمدىكى شۇ ئوت
بىلەن گويا مەن مەس بولغانغا ئوخشايتتىم، بېشىم قاپاقتەك
بولۇپ كەتكەن، كوزۇم قاراڭغۇلاشقان، ماڭغان - تۇرغىنىمنى
بىلمەيمەن. نىمىشقا كورگەندىمەن، نىمىشقا قارىغاندىمەن؟
نىمىشقا رومىلىنى تاشلىدىم، نىمىشقا ئېلىپ بەردى، نىمىشقا
ئوردىغا كىرەلىدى؟ بۇ ئوزى جىن، مېنى ساراڭ قىلماقچى.....
ئاھ، يەنە بىر كورسەم ئىدىم! ھاممامغا بارغانلارنىڭ ھەر
بىرىدىن سورايمەن: «يولدىكى يىگىتنى سەن كوردۇڭمۇ؟»
«كوردۇم». . . . . «كورگەن بولساڭلار سىلەرنىڭمۇ يۈرەكـ
لىرىڭلار يانامدۇ، يەنە كورگىڭ كېلەمدۇ؟!» «ياق». شۇـ
نىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ جىن ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ قالىمەن:
«مەن جىنغا يولۇقتۇم، جىن مېنى ئېزىقتۇردى» دېيمەن.
«بىزنىڭ ئوردىدا شۇنداق يىگىت بارمۇ؟» «يوق» «سەنلەردۇ
ئۇنىڭ كەينىمىزدىن ئوردىغا ئەگىشىپ كىرگىنىنى كوردۇڭلارـ
مۇ؟» «ياق». دېمەك مېنى ئېزىقتۇرغان. . . . . تۇھفە بولسا:
«سەن پەرى يىگىتكە ئاشىق بولۇپسەن!» دەپ كۈلىدۇ. مەن
ئۇنىڭ سوزىگە ئىشىنىمەن. «بەلكى پەرى يىگىتتۇر، ئۇمۇ مېنى
ياخشى كورگەندۇر!» دەيمەن. شۇنىڭدىن كېيىن مەن كۈتۈشكە

باشلىدىم. ئەگەر ياخشى كۆرگەن بولسا، مېنى ئۆز يۇرتىغا ئېلىپ كېتەر، دەپ ئويلىدىم. ئەتىگەن كۈتتۈم، كەچ كۈتتۈم، پەرى يىگىتتىن دېرەك يوق. ئون بەش كۈندىن كېيىن يەنە ھامامغا بېرىش ۋاقتى يەتتى. مەن خۇشال بولدۇم، بەلكى بۈگۈن پەرىلەرنىڭ يۇرتىغا كېتەرمەن، دەپ ئويلىدىم. شۇ ئارزۇدا ھەممىدىن ئىلگىرى مەن ئاتلاندىم. باردۇق. ھامامدىن چىقىپ پەرى يىگىت بىلەن ئۇچراشقان جايغا يېقىنلاشقان ئىدۇق، يۈرىكىم ئويناشقا باشلىدى. ئۇچراشقاندا قىلىدىغان شەرتلەرنى ئويلاپ قويغان ئىدىم. ئەگەر چەتتىن تۇرۇپ ئۆزىگە ئىملىسا، قىزلاردىن ئايرىلىپ قالماقچى ئىدىم. مەلۇم جايغا يەتتۇق. پەرى يىگىت يوق. ئۇياق-بۇياققا، تار كوچىنىڭ ئىچلىرىگە قارىدىم، يەنە يوق. بەدىنىمدىن سوغاق تەر چىقتى، قىزلاردىن ئايرىلىپ، يولدا توختاپ قالغىنىمنىمۇ بىلمەيمەن. بىر چاغدا، نەسىبە ئايلىنىڭ قىچقارغان ئاۋازى بىلەن، كۆزۈم ئېچىلدى ۋە قايسى ئارىلىقتا قىزلارغا يېتىپ ئالغىنىمنىمۇ بىلمەيمەن. ئوردىنىڭ دەرۋازىسىغا يەتكىچە نەچچە قېتىم كەينىمگە قارىدىم، — دېدى نازۇك ۋە ئۇزاق دەم ئېلىپ بىر ئاز توختىدى، — شۇنداق، مەن بىر پەرى يىگىتكە ئاشىق. ئۈچ ئايدىن بېرى ئاشىقمەن، گۈلشەن ئاچا!

— پەرى يىگىتكە ئاشىقمۇ سەن، ھى-ھى-ھى!

— نېمىشقا كۈلىسەن، گۈلشەن ئاچام ئىشەنمىسەڭ، توختى-دىن سورا.

— ئاشىقلىقىڭغا كۈلمەيمەن، — دېدى گۈلشەن يەنە كۈلۈپ، — سەن ئېيتقان يىگىت پەرى ئەمەس!

نازۇك ئورنىدىن چاچراپ تۇردى.

— كىم بولىسام؟

— ئادەم!

— ئادەم؟ سەن ئۇنى كۆرگەنمۇ؟

— كۆرگەنمەن ...... ئۆزى بىزنىڭ ئوردىدا ...... ھازىر بەيگىچىنىڭ ئورنىغا كىم ئولتۇرغانلىقىنى بىلەمسەن؟

— بىلىمەن، مىرزا ئەنۋەر ئاتلىق كىشى!

— سەن ئاشىق بولغان «پەرى يىگىت» شۇ ......

تۇھپە بىردىن قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى. بۇ كۈلكىدىن ئۇيقۇغا كەتكەن قىزلاردىن بەزىسى چۇرچۇپ كەتتى.

— مىرزا ئەنۋەرگە ئاشىق بولغان ئىكەنسەن، نازۇك!

نازۇك تېخىچە قېتىپ تۇراتتى ......

— شۇنچىلىك ياش يىگىت مىرزا بېشى بولغانمۇ، گۈلشەن ئاچا؟

— بولغان.

— بولسىمۇ ئەرزىيدۇ، — دېدى نازۇك، — ئۆزى ئۆيلەنمىگەندىمۇ؟

— مەن نەدىن بىلەي، ئۆيلەنگەنمۇ، ئۆيلەنمىگەنمۇ؟ ...... ئۆيلەنمىگەن بولغاندىمۇ، سېنى ئالماس.

نازۇك بىردەمگىچە جىم بولۇپ قالدى ......

— ئەلۋەتتە مېنى ئالماس، — دېدى نازۇك، ئۇنىڭ ئاۋازىدا ھۆشۇ دەمگىچە ئاڭلانمىغان بىر سۇنۇقلۇق ئاھاڭى بار ئىدى، — ئەلۋەتتە، سەن ئېيتقاندەك، مېنى ئالماس. ماڭا ئىت تەككەن ......

گۈلشەن جاۋاپ بەرمىدى. بىردەمدىن كېيىن قاتاردىن پۇشۇلدىغان ئاۋازلار ئاڭلاندى ۋە بۇ پۇشۇلداشنى ئارىلاپ-ئارىلاپ، پىق-پىق يىغلىغان ئاۋاز بۇزاتتى.

33. يېڭى ”ھونەر“

ئىچكىرىدىن چىقىپ كەلگەن مەخسۇم مىرزا بېشىنى ساقلاپ ئولتۇرغانلارنىڭ ئىچىدە موللا ئابدىراھماننىمۇ كۆرۈپ قالدى.

— بەخەير ①، موللا ئابدىراھمان، بەخەير ...... ۋە ئەلەيكۇم ئەسسالام!

سالىھ مەخسۇم موللا ئابدىراھمان بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇنى ئادەملەردىن ئايرىپ مېھمانخانىغا ئېلىپ كىردى.

— خوش، ھەببە ...... ياخشى، سالامەتمۇ سىز؟

— ئەلھەمدۇلىللا ...... ئۆزلىرىنىڭ سالامەتلىكلىرى؟

— پەرۋەردىگارغا مىڭ قېتىم ...... خوش، قەدەملىرىگە ھەسەنات؟

— مەن ئۈكۈنكى مەرھەمەتلىرى توغرىلىق ...... — دېدى موللا ئابدىراھمان، — ئەگەردە مىرزا ئەنۋەر جاناپلىرى مۇۋاپىق كۆرسە، مۇنشىلىققا كىرسەممىكىن دېگەن نىيەتتە ......

— تولا ياخشى، تولا ياخشى! — دېدى مەخسۇم، — نىمە غاۋايىپلىغى بار، ئىلىمىڭىز يېتەرلىك، پەقەت ئىنشا ...... ئىنشادىكى يېتىشمەسلىكىڭىزگە ئەلۋەتتە ئەنۋەر ئۇستازلىق قىلىدۇ. قاراپ تۇرمايدۇ ...... ھوسنىخەت ۋەجىدە سىزگە تەلىم ھاجەت بولمىسا كېرەك.

---

① بەخەير — ياخشى، ئوبدان.

— تەھرىر ۋە ئىنشادىمۇ ئۇستازغا مۇھتاجلىق ئاز، —
دېدى بىر ئاز تە بولغان قىياپەتتە، — مىرزا ئەنۋەرچىلىك بول-
مىساقمۇ، ئۇنىڭدىن بىردىراق، تەقسىر ......

— بەنە ياخشى، بەنە ياخشى! ئەمما لېكىن دىۋانخانىدىكى
ھەممە مىرزا، مۇپتىلارغا قارىغاندا ئەنۋەرنىڭ تەھرىرى سىلىق-
راقمىش. بۇ ئەلۋەتتە، تەلىمنىڭ خاسىيىتى ...... كەم كوسلىرى
ئۇنىڭدىن ئۆگىنىلسە، شەكسىز مەنپەئەتى بولىدۇ. ياخشى ......
مىرزا ئەنۋەرگە ئۆزلىرى ئۇچراشاقچىلىمۇ، ياكى مەن ۋاستە
بولسام ياخشىمۇ؟

— بىلمىدىم .... ئۆزلىرى ۋاستە بولسىلىمۇ بولام-
دىكىن، دەپ ئويلايمەن:

— ۋاستىلىقىمۇ ياخشى؛ چۈنكى خاتىرجەم سوزلىشەلىسىز-
ئاندىن سىزنىڭ كامالىتىڭىز ھەققىدە مىرزا بېشىنى قانائەتلەن-
دۈرش زورۇرىيىتىمۇ بار، — دېدى مەخسۇم ۋە بىردەم توختاپ
ئويلىدى، — ھەببە. دىۋانخانا قائىدىسى بويىچە، يېڭى مىرزا ئىش
ئۆگىنىپ كەتكىچە ئايلىق ئالمايدىكەن. بىزنىڭ ئەنۋەرمۇ باشتا
مائاشسىز خىزمەت قىلغان ئىدى.

— مائاشتا ئەھمىيەت ئاز، چۈنكى تۇرمۇشىمىز ئىمامەتچى-
لىك بىلەن تەمىنلىنىپ تۇرىدۇ، تەقسىر!

— ھەببە، ئۇ تەرەپتىمۇ تەشۋىش ئاز ئىكەن. ئىنشادا
چاققان بولۇۋالسىڭىز، مائاش مەسىلىسى ئاسان ......
شۇنىڭدەك، بابى ئالىيغا ئالاقە كاللان ۋە كالانزادىلەر بىلەن
مۇناسىۋەتمۇ كىشىگە كۆپ مەنپەئەت بېرىدۇ. بۇ تەرەپنى سىزگە
بەلگىلىمەن، — دېدى مەخسۇم ۋە ئاۋازىنى ئاستىلاتتى، — ئىمامەت

بىلەن بىر يەرگە يەتكىلى بولمايدۇ . . . . . . ئەمما بۇ ھەركەتتىڭىز تولىمۇ ماقۇل! سىز ئۆزىمىزنىڭ پەرزەندىمىزسىز؛ شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆز بالىلىرىمىزنىڭ ئوردا بىلەن ئالاقىدار بولۇشلىرى بىزنىڭ كۈتكەن ھەنپەئەتىمىزدۇر. خاتىرجەم بولۇڭ، موللا ئابدىراھمان، مەن ئەنۋەرگە سىزنىڭ ئىشىڭىزنى چۈشەندۈرىمەن. ئەلۋەتتە، ئۆز يېنىغا ئالار!

ئابدىراھمان مەخسۇمگە رەھمەت ئېيتتى ۋە كېتىش ئۈچۈن قوزغالدى.

—قاچان خەۋەر ئالسام بولاركىن؟ ئەلۋەتتە، جاۋابىنى ئۆزلىرىدىن ئالسام كېرەك؟

— ھە بە، ئەتىلىككە بامداتتىن كېيىن،—دېدى مەخسۇم،— ئىمىشقا قوزغالدىڭىز، چاي-پاي، تەييار . . . . . .

—رەھمەت تەقسىر!

مەخسۇم موللا ئابدىراھماننى ھويلىغىچە ئۇزىتىپ چىقتى ۋە خۇشلىنىپ ئەنۋەرنى ساقلاپ ئولتۇرغانلارنىڭ يېنىغا كەلدى. ھەر بىر كىشىدىن ئەھۋال ۋە كېلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى سورىدى. چاپىنى يېڭىراقلارنىڭ بالىلىرى نەدە ئوقۇيدىغانلىقىنى، ئەگەر-دە مۇشۇ رايوندىن بولسا، نېمە ئۈچۈن بالىلىرىنى باشقا مەكتەپكە بېرىشكىنىنى تەكشۈردى. بولۇپمۇ ساقلاپ ئولتۇرغانلارنىڭ ئىچىدىكى ياماق چاپان، قولى قاداق بىر دېخان مەخسۇمنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان ئىدى.

—خوش، ھە، سىز بۇ، يېزىدىن كەلگەنگە ئوخشايسىز،—دېدى مەخسۇم،—قېنى ئېيتىڭا، كېسەل نېمە؟

دېخان مەخسۇمنىڭ ھۆرمىتىگە ئورنىدىن تۇرۇپ، قول قوشتۇردى:

—ئون ئۈچ تاناپ يېرىمىز بار ئىدى، تەقسىر . . . . . .
پەممىچە، ئېزىقىش بولغان بولسا كېرەك، ئوتتۇز ئۈچ تاناپقا
ئالۋاڭ سېلىنىپتۇ . . . . مەن شۇنىڭغا ئەرزە يازدۇرايمۇ،
دەپ.

—ھىم-م-م، — دېدى مەخسۇم، يېزاڭلاردا — ئاقساقال يوقمۇ؟
—بولغىنى بىلەن، تەقسىر . . . . . . قولاق سالىدىغان-
دەك ئەمەس!

مەخسۇم دېھقاننى يەنە بىر قېتىم باشتىن-ئاياققا كۆزدىن
كەچۈرۈپ چىقتى:

—ئەرزە يازدۇرۇشقا پۇل كېرەك بولىدۇ، ئۇكا! پۇلىڭىز
بولمىسا، ئاۋارىگەرچىلىككە ئەرزىمەيدۇ ئىنىم . . . . . .
دېھقان بېلىنى تىمىسقىلاپ، گويا پۇلىنى كۆرسىتىدى-
غاندەك ھەرىكەتلەندى.

—پۇلسىز ئەرزگە كېلىپ ساراڭ بوپتىمىزمۇ، تەقسىر!
مەخسۇم دېھقاننىڭ پۇلى بارلىقىغا قانائەتلەنگەن
بولسىمۇ، ئەنۋەردىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. چۈنكى «زەرنا-
شۇناس» ئەنۋەرنىڭ بۇ دېھقانغا ئوخشاش كەمبەغەللەرنىڭ
ئىشىنى پۈتتۈرۈپ بېرىپ، ئۇلاردىن «تېيىن» ئالماسلىقىنى
بىلەتتى، ھەتتا شۇ توغرىدا ئەنۋەرگە «بۇ ئىشىڭىز زەرنا-
شۇناسلىق، بالام!» دەپ نەسىھەتلەرنى قىلسىمۇ، ھېچ نەتىجە
چىقمىغان، شۇنىڭ ئۈچۈن «زەرنا شۇناس» مەخسۇم يېقىندىن
بۇيان قىزىق بىر ھۈنەر ئىجات قىلغان ئىدى: مەخسۇم تولا-
راق، كىشىلەر ئەنۋەرگە ئۇچرىشىپ تارقالغىچە، يولەكتە
ئولتۇرۇۋالاتتى. ئەنۋەرگە يولۇقۇپ چىققان ھەر بىر كىشىنى

تۇختىتىپ، نەتىجىنى بىلەتتى ئەرزە يازدۇرغان ياكى باشقىچە
بىر ھەسلىھەت ئالغان بولسا، ھەق بەرگەن بەرمىگەنلىكىنى
سورايتتى. ئەنۋەر بىردىگەن ھەقنى ئالماي قايتۇرغان بولۇپ
چىقسا، دەرھال «سىز تېيىنچى ئاز بېرىپسىز-دە، چىقراق بەرسە
ئىمىز ئەلۋەتتە ئالاتتى. مەيلى، بوپتۇ، بارىسىنى ماڭا تاشلاپ
كېتىڭ، ئۆزەم ئۇنى ئۇنىتارمەن!» دەپ ئەرزە يازدۇرغۇچىدىن
ئىنىڭ بار پۇلىنى ئەپلەپ ئېلىپ قالاتتى. ھەتتا بەزى چاغلاردا
ئىككى ئېغىز سوز بىلەن يېنىپ چىققان كىشىدىنمۇ بىر نىمىنە
ئۇندۇرۇشكە تىرىشاتتى، «بىكارغا مۇشۇكمۇ ئاپتاپقا چىقمايدۇ،
سىزدىن پۇل سوراشقا تاتىنغان-دە، ماڭا بىر نىمە تاشلاپ
كەتمىگىنىز، ئۆزەم ئۇنىڭغا بېرىپ قويىمەن. ئۆزىڭىزگە بېرىشكە
ئىزا تارتىپتۇ، دەپ ئېيتارمەن. ھەببە، يەنە ئىشىڭىز چىقىپ
قالسا كېلىشكە ياخشى-دە!» دەيتتى.

مەخسۇم بىرنەچچە ھەپتىدىن بېرى بۇ «ھونەر» نى
ئۆزىگە كەسىپ قىلىۋالغان، ئەنۋەر ئەرزە ۋە مەسلىھەتتىن بىسىر
تىيىن تاپىمىغان كۈنلەردە ئۇ نەچچە تەڭگىلەرنى يولەكتىسە
تاپاتتى. كىشىلەرنى يولغا سېلىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن
شاراق-شاراق پۇل بىلەن ئىچكىرىگە كىرىپ كېتەتتى، ئىچكىر
ىدە بۇگۈنكى «دارامەت» نى ساناپ، بىر تەڭگىسىنى بەش
تەڭگىلىكتىن، تەڭگىنى تىيىندىن ئاجرىتىپ، «ۋاي، گەپ
بىلگىچە ئىش بىل، بەچچە تالاق!» دەپ ئۆزىچە كۈلەتتى.
ئەلۋەتتە، بۇ «ھونەر» نى ئۇ ئېچىلىرىدىن يوشۇراتتى.
بولۇپمۇ ئەنۋەردىن «ھىساپسىز» ئەندىشە قىلاتتى ......
مەخسۇم ناماز دىگەر ئوقۇشقا كەتكەن چاغدا ئەنۋەر

ئوردىدىن قايتىپ كەلدى. مەخسۇم ئالدىراپ ۋە ئامازدىگەرلى چالا ئوقۇپ كەلسىمۇ، يەنە بەختلىك ئادەملەردىن خېلىسى ئاللىقاچان ئىشلىرىنى تۈگىتىپ تارقاشقان ئىدى، ئامازدىگەرگە ئەزاننى كەچ ئېيتقان مەزىندىن رەنجىدى. ئىچكىرىدە يەنە بىرنەچچە كىشى كورۇنگەنلىكى ئۈچۈن، كونا ئادىتىچە، خۇددى بىرسىنى كۈتكەندەك يولەككە كېلىپ تۇردى. بىردەمدىن كېيىن مېھمانخانىدىن بىر دوللا سۈپەت ئادەم چىقىپ كەلدى. مەخسۇم، چىققان ئادەمنى ياقتۇرمىغاندەك يەر تېگىدىن كوزىنى غىلاي قىلىپ قارىغاندىن كېيىن، بىردىنلا تۇرقىنى ئوزگەرتتى:

—ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم. كەلگەن ئىكەنلا تەقسىرىم!

—ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام! ئوبدان سالامەتمۇ سىز، سالىمە مەخسۇم؟ مىرزا ئەنۋەردە بىرئاز ئىشىم بار ئىدى . . . . . . روناق تاپقۇر، تولا ئەقىللىق بالا: كىچىككىنە ئەرزە يازدۇرۋالدىم . . . . ئوبدان سالامەتمۇ سىز، مەخسۇم؟

مەخسۇمنىڭ ئاغزىدىن ھەر تۇرلۇك تەكەللۇپلەر چىقسىمۇ ئۇنىڭ نىمە ئۈچۈن ئەرزە يازدۇرغىنىنى سورىمىدى. چۈنكى بۇ ئادەم شۇ ئەتراپنىڭ ئىشانلىرىدىن بولۇپ، گادايىدىن خەير كۈتۈش مەنىسىز بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىشاننى سوزگە توسا «كەلگۈسى كىرىم» نىڭمۇ قولىدىن چىقىپ كېتىش ئېھتىمالى بار بولغىنى ئۈچۈن مەخسۇم سوزنى قىسقارتىپ تۈگەتمەكچى بولدى:

—تولا ياخشى، تولا ياخشى، كېلىپ تۇرسىلا تەقسىرىم!

—كېلىمىز، كېلىمىز، مىرزا ئەنۋەرگە پەتە ئوقۇشىمىزمۇ كېرەك! ئوزىڭىز بىر زىياپەت قىلىپ قىچقىرايمۇ دىمەيسىز

مەخسۇم! مەن مىرزىدىغا ئېيتتىم: بۇ خىزمىتىڭىز بىلەن قۇتۇلمايسىز، بىر زىياپەت قىلىپ قىچقىرىسىز، دىدىم، مىرزا تولا سېخى مىجەز كۆرۈندى. قاچان كەلسىڭىز زىياپىتىمىز تەييار، ئىشان ئاكا دەيدۇ! بالىلارنىڭ تويىنى قىلارمىشسىز، دەپ ئاڭلىدىم. مىرزىدىن سورىسام، كۆلكىگە ئايلاندۇرۇپ توغرا جاۋاپ بەرمىدى. خەيرلىك ئىشنى توختاتمىغان ياخشى ...... ياخشى، توي قاچان مەخسۇم؟

مەخسۇم بۇ ئۇزۇنغا سوزۇلغان «بىمەنە» لىكتىن خېلى تاقەتسىزلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ كۆزلىرى، ئىچكىرىدىن بىرەر كىشى چىقىپ قالمىسۇن دەپ بىسەرەمجانلانغان ئىدى.

— تويىنى ئەتىيازلىقتا باشلىساق، دەپ تۇرىمىز!

— ۋاقتىنى ئۇزۇنغا سوزۇپسىلەر-دە! خەير، ھەر بىر ئىش ۋاقتى-سائىتىدە يېتىپ بولىدۇ. تويۇڭلار كىچىك بولماس، دەپ ئويلايمەن. توت مەھەللىنىڭ ئادەملىرىمۇ تويغا ئېيتىلسا كېرەك، ھەرەم خانىملىرىنىمۇ بىر كۈن كۈتەرسىلەر .... چۈنكى، كۆيۈغلىڭىز كىچىك ئادەم ئەمەس. بىرەر مىڭ تويىنىڭ كېتىشى بۇ يەردە تۇرغان گەپ. ئەلۋەتتە، تويغا كەلگەنلەرنىڭ قوللىرى قۇرۇق بولمايدۇ ... ھەرەم خانىملىرى بولسا يۈز تىللالىق سەرپاسىز كېلىشمەس، قىزىڭىزغا دىدەك سوغا قىلىشىمۇ ئەجەپ ئەمەس. ئەلۋەتتە دارامەتكە يارىشا خىراجەت دىگەن گەپ بار.

مەخسۇم مېھمانخانىدىن چىقىپ كېلىۋاتقان ئاياق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، يامانلىغان ئاتتەك تىپىرچىلىدى. ئىشان بولسا تىنماي بۇلبۇلدەك سايراۋاتاتتى:

— تويىدىن قورقۇش كېرەك ئەمەس. ياخشى ئىشنىڭكىنى

ئاللاتائالانىڭ ئۆزى يەتكۈزىدىكەن. سىزنىڭ تويىڭىزغۇ، ئەل-
ۋەتتە باشقىلارنىڭكىدىن جىق چوڭ بولىدۇ. يەنە شۇنداق
بولسىمۇ تەۋەككۈل قىلىپ غۇلاچنى كەڭ يېيىۋېرىش كېرەك.
خۇدا خالىسا، توي كۈنلىرىڭلاردا ئۆزەم كېلىپ تۇرىمەن. تىزى
كىرىمىگەن كىشى ئۈچۈن، ئەلۋەتتە، ئادەم كۈتۈش تەس. لېكىن
ماڭا ئوخشاش ئادەمدىن ئىككىسى بىر كۈندە بەش مىڭ ئادەمنى
كۈتەلەيدۇ.

مېھمانخانىدىن چىقىپ كەلگەن كىشى بىر خىرتۇن ئىدى،
ئۇ بۇلارنىڭ يېنىدىن غۇيۇلداپ ئۆتۈپ كەتتى. مەخسۇم ئالاق-
جالاق بولۇپ بىر ئىشانغا، بىر خوتۇنغا قاراپ قالدى.

— ئاياللار بولسا ئىچكىرىدىن خاتىرجەم بولۇشسۇن . . .
بىزنىڭ ئاياللار تويدا خوتۇنلارنى كۈتۈپ بەكمۇ ئۇستا بولۇپ
شۇۋالغان. تويدىن بىرەر ھەپتە ئىلگىرى خەۋەر بېرىلسە،
ئەلۋەتتە، باش ئۇستىگە، ئاياللارنى ئەۋەتىمىز . . . خىيالىڭىز
پەرىشان كۆرۈنىدۇ مەخسۇم، بىرەر يېرىڭىز ئاغرىمىدۇ، مۇللا
سالىھ؟

ھەقىقەتتىمۇ مەخسۇم ھازىر بەك بىسەرەمجان بولغان
ئىدى. چۈنكى مېھمانخانا تەرەپتىن يەنە بىر ئاياق ئاۋازى
يېقىنلىشىپ كېلىۋاتاتتى.

— ياق، بەھۇزۇر!

— شۇنداق، تويدا ئادەم كۈتۈشتىن خاتىرجەم بولۇڭ.
تويدىن ئىلگىرى ھېلىقى زىياپەتنى ئۇنتۇماڭ — ھە، مۇللا سالىھ!
شۇ باناندا مىرزا ئەنۋەر بىلەنمۇ بىر سۆھبەتلىشەيلى!

مېھمانخانىدىن چىققان دىخان يولەكتىكى ئىككى مۇرەت-

لىك» زاتقا تازىم قىلىپ، دەرۋازىغا ماڭدى. تاقىتى تۈگىگەن مەخسۇم ئىشانىنىڭ سوزىگە قۇلاق سالماستىن:

— سىز توختاپ تۇرۇڭا، ئۇكا! — دىدى.

دىخان ئېرىدا توختىدى. ئىشان يەنە سوزىنى داۋام قىلدۇردى:

— ئەگەر ۋاقتىڭىز بولسا، مەن مۇشۇ ھەپتە ئىچىدە بىكار ئىدىم. مىرزا ئەنۋەر قاچان بولسىمۇ تەييار ئىكەن. تەكەللۇپنىڭ ئانچىمۇ ھاجىتى يوق. مانتىمۇ، سامسىمۇ ئىش قىلىپ ئېغىزغا ياقىدىغانراق غىزا بولسا كۇپايە . . . ۋاقتىنى بەلگىلەپ، مەكتەپ باللىرىدىن بىرىنى بىزنىڭ ئۆيگە ئەۋەتسىڭىز، بەس!

— خوپ، تەقسىر!

— بولمىسا، گەپ شۇنداق بولسۇن، ئۆزىڭىزمۇ بىزنى يوقلاپ ئۆيگە بارسىڭىز، قەدىمىڭىز كىرا تەلەپ قىلامدۇ. خەير مۇللا سالىھ، كىرۇشكىچە، خۇدانىڭ پاناھىغا!

— خەير، تەقسىر، خەير!

مەخسۇم، ئىشانى ھەتتا دەرۋازىغىچە ئۇزىتىپ چىقىشىغا چىشى قېرىشىپ، دىخانىنىڭ يېنىدا توختىدى:

— نىمە گەپ، ئەرز يازدۇردىڭىزمۇ، ئۇكا؟

— ياق تەقسىر! — دىدى دىخان، — تەقسىرىم مۇشۇ قەغەزنى پۈتۈپ بەردى، تاناپچىغا كورسىتىدىغان قەغەز ئىكەن!

— تولا ياخشى! — دىدى مەخسۇم، — قەلەم ئۇچى بەردىڭىزمۇ؟

— ياق. تېيىن بەرسەم ئالمىدى، تەقسىرىم.

— ئاغزىنە بەر . . .

مەخسۇم «ئازغىنا بەرگەنسىز» دېمەكچى ئىدى، لېكىن «ئازغىنا بەر» بىلەن تىلىنى چىشلەپ، دېمى ئىچىگە چۈشۈشكە مەجبۇر بولدى، چۈنكى ھازىر مېھمانخانا تەرەپتىن ئەنۋەر چىقىپ كەلگەن ۋە مەخسۇمغا سالام بەرگەن ئىدى.

— ۋە ئەلەيكۇم . . . مەن، شۇنداق، مېچىتتىن! — دېدى مەخسۇم ئالدىراپ قالغان ھالەتتە ۋە ئۆز ئاغزىغا قاراپ تۇرغان دېخانغا شەرەت قىلدى، — ئىشىڭىز پۈتكەن بولسا، كېتىۋېرىڭ!

34 . خەيرۇلئۇمۇرى ئەۋسەتۇھا

دېخان «ئازغىنە بەر» دەپ تىلەنگەنگە نىمە بېرىشىنى بىلەلمىگەن ھالدا، بولەكتىن چىقىپ كەتتى. مەخسۇم ھېردۇققان ھالدا، ئەنۋەر بىلەن ئىچكىرىگە ماڭدى. بىرئاز سۆزسىز ھاڭغاندىن كېيىن ئاستا ئەنۋەرنىڭ چىرايىغا قاراپ قويدى.

— غازى ئىشان ھوزۇرىڭىزغا كەلگەن ئىكەن! — دېدى مەخسۇم، — ئۆزى تولا بىمەنە ئادەم. زىيالەت — مىيالەت دەپ بىر سائەتكە يېقىن ۋاقتىمنى ئالدى. ئۆزى بەك تاماخور ئادەم. سىزگە زىيالەتتىن گەپ ئاچقان بولسا كېرەك.

ئەنۋەر كۈلۈمسىرەپ بېشىنى لىڭشىتتى. مەخسۇم غازى ئىشاندىن كايىشىنى داۋام قىلدۇردى:

— تاما ئۆزى بەك يامان نەرسە . . . يەنى، ئەززىمەن قەنە، زەللەمەن تاما . . . ① ئاتىسى مەرھۇمۇ ھەساپسىز

---

① قانائەتلىك — ئەززىز، تەمەلىك — كىشى خاردۇر.

تاماخور ئادەم ئىدى. ئىت يېگىنىنى قۇسقاندەك، ئوغلى ئۇنىڭـ دىنمۇ رەسۋاراق چىقىپتۇ. بۇ، ئەۋلادىنىڭ چوڭىدىن - كىچىكىگىچە بىر - بىردىن بەتتەر . . . بىكارغا ئەرز يازدۇرۇپسەن، كېتىۋەر. يەنە بۇ ئوتتۇرىدا زىياپەت دېگىنى نېمىسى؟!

ئەنۋەر مەخسۇمنىڭ سوزىگە كۇلۇپ كەينىدە كېتىۋاتاتتى. مەخسۇم ئىچكىرى تەرەپكە سوزلىگەن بويىچە ماڭدى:

— تەكەللۇپ لازىم ئەمەسمىش: مانتىمۇ، سامسىمۇ، ئىش قىلىپ ئېغىزغا ياقىدىغان غىزا بولسا كۇپايە ئىمىش. كاۋاپ بولسا يېمەسمىدىكىن، ئىشان؟! تويغا ئوزى باش بولۇپ تۇرارمىش، ئادەم كۇتۇشنى تولىمۇ ئوبدان بىلەرمىش. ۋاي! . . . مەن سەندەك تاماخورنى توي بېشى قىلىپ سارالڭ بولدۇممۇ؟ ئويىدىن ئاق كېلىپ جۇپ كەتمەكچى - دە، بۇ تاماخور.

مەخسۇم شۇ سوز بىلەن ئىچكىرىگە كىرىپ، ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بوۋاقنى كوتىرىپ تۇرغان رەنانىڭ يېنىدىن ئايۋانغا ئوتتى. مەخسۇمنىڭ كەينىدىن كىرگەن ئەنۋەر رەنانىڭ ئالدىدا توختاپ، ئۇنىڭدىن بوۋاقنى ئالدى. دادىسىنىڭ چىرايىدا ئاچچىقلىنىش بارلىقىنى سەزگەن رەنا ئەنۋەرگە «نېمە ئىمىش» دېگەندەك ئىشارەت قىلغان ئىدى، ئەنۋەر كوز قىسىپ ئەرزىمىگەن ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۇردى.

مەخسۇم ئايۋانغا چىقىپ ئولتۇرۇش ۋاقتىدا يەنە بىر «ئەستاغپۇرۇللا» دەپ قويدى. چۇنكى كەيپى تولىمۇ بۇزۇلغان ئىدى، مىچىتتىن كەچ قايتىش بىلەن بۇزۇلغان ئوزايى، غازى ئىشاننىڭ «پەستلىكى» بىلەن بەكمۇ ئەۋجىگە چىققان ئىدى. بۇگۈنكى كۇتۇلگەن «كىرىم» باشتىن - ئاياق پالاكەتكە ئۇچراپ،

مەخسۇمنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلغان، بولۇپمۇ دىخانىنىڭمۇ بىكارغا قۇتۇلۇشى ۋە ئۆزىنىڭ ئەنۋەر ئالدىدا شەرمەندە بولۇشقا تاس قېلىشى . . . مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىگە شۇ «پەست»، «تاماخور» سەۋەبچى بولدى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مەخسۇم غازى ئىشان توغرىسىدا ھەرقانداق سۆزنى ئېيتىشتىن تارتىنىپ تۇرمىدى.

ئەنۋەر ھويلىدا، بوۋاقنى ۋاستە قىلىپ، رەنا بىلەن سۆزلىشىۋاتاتتى. مەخسۇم كەچقۇرۇنلۇق غىزا ئېتىش بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقان نىگار ئايىمدىن، غىزانىڭ تەييار بولۇش ۋاقتىنى سوراپ، ئەنۋەرنى ئۆز يېنىغا چاقىردى.

— قېنى بۇ ياققا، ئەنۋەر! — دېدى مەخسۇم، — غىزانى مۇشۇ يەردە يېسەكمۇ بولار . . . . سەن رەنا، ئۇكىلىرىڭغا قارىغىنا! مەنسۇر تاشقىرىدا كۆرۈنگەندەك قىلىۋىدى؛ دەرۋازىنىمۇ زەنجىرلەپ كىر قىزىم!

رەنا تاشقىرىغا چىقىپ كەتتى. ئەنۋەر قولىدىكى بوۋاق بىلەن ئايۋاننىڭ دوقمۇشىغا كېلىپ ئولتۇردى. بوۋاق، ئەنۋەر- نىڭ قولىدىن ئىرغىپ ھەر تەرەپكە تەلپۈنەتتى ۋە تۈرلۈك ئاۋازلار چىقىرىپ قىيقىرايتتى. مەخسۇم بوۋاقنىڭ ھەركىتىگە قىزىقسىندى:

— ھەم - ھەم، ھەم - ھەم، ھەم! — دېدى قولىنى بوۋاققا ئۇزىتىپ، — دۇ - دۇ - دۇۋ . . . . ھەي ئەخمەق، ھەي ئەخمەق! . . . . بەكمۇ شوخ بولۇپتۇ - دە، بەكمۇ، دۇ - دۇ-دۇۋ!

بوۋاق مەخسۇمغا تەلپۈنەتتى، قوللىرىنى بىر ئېچىپ، بىر يۇماتتى.

— كەل يىگىت، كەل! تېخى خامدە، خام؛ قىزىل چىقىۋالسا ئىدى، دۇ - دۇ - دۇۋ!

رەنا ئۆكىلىرىنى باشلاپ كىردى. مەخسۇم بوۋاقنى قويۇپ، باللارغا كايىپ كەتتى:

— ھەي بىمەنىلەر! قىچقارمىسا ئۆيگە كىرىشنى بىلمىشمەيسەن! ئۆستى - بېشىنى قارا، ئۆستى - بېشىنى! تۇپىغا ئېغىنىدىڭمۇ ئىشەك! قاق، قاق! يېشىپ قاق! ئىسىت، ئىسىت كىيىم . . . بۇلارنى ئەمدى نېمە قىلسا بولىدۇ، ئەنۋەر؟

ئەنۋەر، مەخسۇمدىن قورقۇپ تۇرغان باللارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، كۈلۈمسىرىدى:

— ئەقلى كىرىپ قالىدۇ.

— قىيامەتتە كىرەمدۇ؟ بۇلارنىڭ ئەدىۋىنى بەرمىسەم!... ھوي، كوزلىرىڭ چىقسۇن! رەنا، سەن ئاكاڭغا كورپە سېلىپ، ئۆكىڭنى ئال، ئاپاڭغا ئېيت، ئاش دەم يېگەن بولسا، ئۇسسۇن!

رەنا ئايۋانغا كورپە سېلىپ، ئەنۋەردىن بوۋاقنى ئالدى ۋە ئاپىسىنىڭ يېنىغا كەتتى.

— ئەنۋەر، قېنى كۆرپىگە چىقىڭ! قوللىرىڭنى يۇيۇپ كېلىش، ئىشەكلەر!

باللار يۈگۈرۈشۈپ ئېرىققا كېتىشتى. ئەنۋەرمۇ قول يۇيۇش ئۈچۈن باللارنىڭ كەينىدىن باردى. ئېرىقنىڭ سۈيى بەكمۇ لاي ئىدى. ئەنۋەر باللارنى ئېرىقتىن ياندۇرۇپ ئاپتۇۋىدىكى سۈزۈك سۇدىن ئۇلارنىڭ قولىغا قۇيۇپ يۇيۇندۇردى. نۆۋەت ئۆزىگە كەلگەندە مەخسۇم ئايۋاندىن تۇرۇپ ۋاقىرىدى:

— رەنا، ئاكاڭنىڭ قولىغا سۇ قۇي!

ئەنۋەر رەنانىڭ كېلىپ سۇ قۇيۇشىغا قارىماستىن، ئۆزى يۇيۇۋەردى. رەنا يېتىپ كەلگىچە قولىنى يۇيۇۋالدى. مەخسۇم قىزىدىن خاپا بولدى.

— تولا سۆس چامدايسەن - دە، رەنا! سېنى تالقان يەپ سۇغا ئەۋەتكەن كىشى قايتىپ كەلگىنىگىچە، تىلىقىپ ئۆلىدۇ!

مەخسۇمنىڭ ئوخشىتىشىدىن ئەنۋەر بىلەن رەنا كۈلۈشتى. سۆزنى جايىدا ئىشلەتكىنى ئۈچۈن بولسا كېرەك، مەخسۇمنىڭ ئۆزىمۇ كۈلۈمسىرىدى:

— توغرا - دە، مىرزا ئەنۋەر، قولى سۆس كاسىپتىن پۈتى چاققان گادايى ياخشى دەيدۇ!

ئۇلار يەنە كۈلۈشتى. مەخسۇم زوقلاندى. ئەنۋەر كورپىگە چىققاندىن كېيىن، رەنا ئوتتۇرىغا داستىخان سالدى. نىگار ئايىم ساپال لىگەندە پولو ئەپكىلىپ، ھەممىسى بىللە ئاشقا ئولتۇرۇشتى. ئاش ئوخشىغان ئىدى. بىرىنچى ئېلىشتىن كېيىنلا، مەخسۇم نىگار ئايىمنى تەقدىرلىدى:

— بۈگۈنكى ئېشىڭ يارايدۇ نىگار... لېكىن، گۆشنى جىق سېپسەن!

نىگار ئايىم كۈلۈمسىرەپ ئەنۋەرگە قارىدى:

— گۆش جىق بولسا، ئاش ئوخشايدۇ.

— خەيرۇلئۇمۇرى ئەۋسەتۇھا ① نىگار!

— بۇ سۆزنىڭ ئاشقا گۆشنى ئاز - جىق سېلىش بىلەن نېمە ئالاقىسى بار؟

رەنا ئاپىسىنىڭ سۆزى بىلەن پىق قىلىپ كۈلدى. ئەنۋەر يۈزىدىكى كۈلكىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن چەتكە قارىدى.

— ھەدىسنىڭ ھۆكمى ئام② نىگار! — دېدى مەخسۇم، —

① ھەر ئىشنىڭ ئوتتۇرىچىسى ياخشى.

② پەيغەمبەرنىڭ سۆزى بۇيرۇق.

بۇ يەردىكى ئۆمۈر ـ ئۆمۈرىد دۇنيا؛ ئۆمۈرىد دۇنيا ئىبارەت ئەز ھەرىكەتى ئەھلى مۆئمىن. ئىنچىسىدىن ھەدىسىنىڭ ئەمەلىيىتى ئاخىرەت ئۈچۈنمۇ ھوكمى جارىيدۇ . . . . مەسىلەن، شەبۇرۇز سەۋمۇ سەلات① مۆئمىن كىشىنى چىممەن ناتەۋان ۋە نەپەقەئى ئەھلى ئايالىدىن ئاجىز قىلىدۇ. بەس، بۇ ھالدا، ئىبادەتنىڭ كەسرەتى (كۆپلىگى)، يەنى تائەتتە ئىفراتمۇ خەيرۇلئۇمۇرگە (ياخشى ئىشقا) قوشۇلماس، چۈنكى، پەرز ۋە سۈننەت بەندە ئۈچۈن كافى ئىدى، مەنايى كافى چىست، ئەي ئەۋسەت. . . . . . شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ھەدىسى شەرىپ تۇرمۇش بابىدا دەستۇر قىلىنسا يەنە ئەينى ھىكمەت ۋە ساۋاپ. مەسىلەن، ئاشقا يىگىرمە مىسقال گوش سالماقچىمەن؛ ئەمما، «ئەۋسەت» (ئوتتۇرىچە) قىلىش نىيىتىدە ئۇنىڭدىن ئون مىسقالىنى ئايرىپ قالدىڭ. . . . . . بەس ھىكمەتنى كۆرگىن؛ ئەتىكى كۈنى ئىشىڭ يەنە توغرا ئىچىلىق، يەنى «ئەۋسەت» بىلەن ئىككى كۈنلۈك ئېھتىياجىڭ قۇتۇلۇپ، ساۋاپقىمۇ ئىگە بولدۇڭ! باشقا ھىكمىتى: دۇنيا تەرىپىڭ ياخشى ئىدى. غىزانى ئوبدان ھەزىلىك قىلىپ يەپ، نەپسىڭ ئوبدان غىزاغا ئۆگىنىپ قالدى. ۋاقتى كېلىپ چۈشكۈنلۈككە ئۇچرىدىڭ، كۈنۈڭ گوشسىز غىزاغا قالدى؛ ئەمما نەپسى ئۇنىما رەڭگىنى توغراچىسى جىق غىزاغا ئۆگىنىپ قويغانلىقىڭ سەۋەبىدىن، گوشسىز غىزا ئاغزىڭغا تېتىمايدۇ، بۇ ـــ بىر ئەزىيەت ـ جاپا؛ شۇنىڭدىن كېيىن: لەززەتلىك غىزاغا ئۆگىنىۋالغان نەپسىڭنىڭ تەلۋىي بىلەن، تۇرلۇك ياماللىقلارغا ۋە نەپرەتلىك قىلىقلارغا كىرىشىپ كېتە ـ

① سەۋم ـــ روزا، سەلات ـــ ناماز.

شىڭنىڭ خەۋپىمۇ بار: بۇ نېمىدىن كەلدى؟ ئەلۋەتتە «ئەۋسەت»كە رىئايە قىلمىغىنىڭدىن!

مەخسۇمنىڭ «ئەمرى مەرۇپى» نىڭكار ئايىمغا قارىتىپ سۆزلەنسىمۇ، ھەقىقەتتە ئومۇمى، يەنى، بىر ئوق بىلەن بىر نەچچە قۇشنى سوقماقچى ئىدى. لېكىن بۇدۇلغا قاراپ ئېيتىلغان بۇ ئوقتىن مەخسۇمنىڭ ئۆزىمۇ ئامان قالمايتتى. ئەگەر لىگەنىنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇرغۇچىلاردىن بىرى تۇرۇپ، «باشقىلىرىنى قويۇپ تۇرۇپ، پەقەت بۈگۈنكى خەيرۇلئۇمۇرىڭىزنى مىسالغا ئالايلى: يولەكتىكى «ئۆمرىدە دۇنيارىڭىز» ئۆزىڭىز ئېيتقان «ئەۋسەت»كە كىرەمدۇ؟ دەپ سورىسا، بىلمىدىم، مەخسۇم نىمە دەپ جاۋاپ بېرەتتىكىن. مەدرىسە كۆرگەن سالىھ مەخسۇم، بەلكى بۇ سوئالدىنمۇ ئالدىراپ قالمايتتى. كىتاپنىڭ «نەپەقە» بابىدىن ۋاراق ئېچىپ «نەپەقەئى ئەھلى ئايال» ئۈچۈن بولغان «ھەرەگات»نىڭ پەرزلىگىدىن ۋە بۈيىگىدىكى ھېساپسىز ساۋاپلاردىن دەم سېلىپ، «نەپەقە» بىلەن ئىشى يىرىق بەزىلەرنى «يەرگە قارىتىشىمۇ» مۇمكىن ئىدى. . . . . . لېكىن ئىرىق يىگەنلەردىن ھېچبىرى مەخسۇمغا قارشى چىقىشمىغاندەك، ئۇنىڭ سۆزىنى ئەستىقلاش بەلگىسىنىمۇ كۆرسەتمىشمىدى. ئېھتىمالكى ئۇلار قارشىلىشىشقا ئاجىز ئىدى، ياكى قارشى چىقىشقا ئوتتۇرىدا باشقىچە بىر سەۋەپ بار ئىدى. پەقەت بىر بىرسىگە ئۇدۇل ئولتۇرۇشقان ئىككى ياش مەنىلىك كۆز ئۇرۇشتۇرۇپ كۈلۈمسىرەشتى.

مەخسۇم «ئەمرى مەرۇپ»تىن كېيىن ئاشقا قارىدى، ئۇزۇنغىچە سۆزسىز، پەقەت ئاشتىن باش كۆتەرمىدى. مەخسۇمنىڭ دەۋاسىچە، ھەربىر ئىشتىمۇ «ئەۋسەت» يەنى ئوتتۇرا

دەرىجە ئۆلچەمدۇر. لېكىن ئاش ئېلىشتا بۇ «ئۆلچەم» ئۇنتۇلدى. باشقىلار ئارىلاپ - ئارىلاپ بىر تال گىرىش قىرشۇپ ئالسا، مەخسۇم بىر كاپامنىمۇ گىرىشسىز قىرىۋەتمەسلىككە تىرىشىپ ماڭدى، يەنى «ئەۋسەت»تىن ئۆتۈپ «ئەلا»دا ئىش تۇتتى......

ئاشنى يېرىملاتقاندا، مەخسۇم لىگەندىن باش كۆتىرىپ، ئەنۋەرنى تۈزۈكرەك ئېلىشقا تەكلىپ قىلدى، بالىلارنى ئاشنى توكۈپ يېيىشتە ئەيىبلەپ، رەنانى چىمداپ يەپ ئولتۇرغانلىقى ئۈچۈن كايىدى:

— ئاشنى چىمداپ ئولتۇرىسەن - دە، قىزىم...... شۇمۇ ئاش يېيىشمۇ؟

— مېنىڭكى ئەدنا!① — دېدى رەنا.

بۇ سۆز ئەنۋەر ۋە نىگار ئايىملارنى ئاۋاز چىقىرىپ كۈلۈشكە مەجبۇر قىلدى.

— ساڭا بىر سۆز ئەگەمسۇن، قىزىم! — دېدى مەخسۇم، — ئاشنى سۆس يېگەن كىشى، ئىشتىمۇ سۆس بولىدۇ!

— بولمىسا، ئاشنى «ئەلا» يېيىش كېرەك ئىكەن - دە......

— ئاغزىڭ كويمىسە، ئەلاسىمۇ ياخشى!

يەنە كۈلۈشتى.

— ھەي، راستلا، — دېدى مەخسۇم، كۈلكىنىڭ ئارىسىدا توختاپ، — مىرزا بېشىمدىن بىر ئىلتىماسىمىز بار ئىكەن، يادىمدىن چىقىپ كەتكىلى تاسلا قاپتۇ... كىم، ھېلىقى ھەببە، ھېلى موللا ئابدىراھمان كەلگەن ئىدى. ئاشۇ ۋەدىمىزگە مۇۋاپىق، سىز بىلەن ئۇچراشماقچى ئىكەن. چېغىمدا ئۇمۇ مىرزىلىققا

---

① ئەدنا — تۆۋەن دەرىجە.

كىرمەكچى بولدۇ، مەن مىرزا ئەنۋەر بىلەن گەپلىشىپ قويار-مەن، ئۆز يېنىغا ئالار، دېدىم. ئۆزى ياخشى مىرلىر بىرلىغان كورۇنىدۇ، مىجەزى ئازادە يىگىت. . . . . .

ئەنۋەر بىرئاز ئويلاپ تۇردى.

— كىم ئۇ موللا ئابدىراھمان، يادىمغا كەلتۈرەلمىدىم؟

— ئۆزىمىزنىڭ موللا ئابدىراھمانچۇ، ھېلىقى. . . يارلىق ئالغان كۈنىڭىز پەتەگە كەلگەن ياش ئىمام!

ئەنۋەر يەنە بېشىنى چايقىدى:

— ھېچبىر يادىمدا يوق.

— خوپ، — دېدى مەخسۇم ئوڭ كوزىنى قىسىپ، — شۇ كۈنى پەتەگە كەلگەن بوزچى مۇخلىسىڭىزنى خاتىرلەمسىز؟

— خاتىرلەيمەن.

— ھەببە، ئەمدى شۇ بوزچىنىڭ ئۇستىگە كىرگەن باش موللىنىمۇ خاتىرلەپ بېقىڭ.

— خاتىرەمگە كەلدى . . . ئۆزى ياشلىقىدا بىزنىڭ مەكتەپتە ئوقۇغان؟

— ھەببە! — دېدى مەخسۇم ۋە سىزىگە نىگار ئايىمنىمۇ ئارتتى، — ئۇنى يەنىمۇ بىلمەسەن!

— مەن نەدىن بىلىمەن؟

— ئۆزى بۇخارادا ئوقۇپ كەلگەن، رەناغا بىر نەچچە قېتىم ئەلچىلەر ئەۋەتىپ يۈرگەن ئادەم.

نىگار ئايىم بېشى بىلەن «تونۇدۇم» دېگەن ئىشارەتنى قىلىپ، ئەنۋەرگە ئاستا كوز قىرىنى تاشلىدى. رەنا «ئەلچى» سوزى بىلەن چىشى قېرىشقاندەك، لوڭگىنى ئېلىپ قولىنى ئېرتتى.

مەخسۇم كېيىنكى سۆزىنى ئويلاپ ئېيتتىمۇ - ئويلىمايمۇ، ھەر ھالدا، ئەنۋەردە كۆڭۈلچىلىكتەك بىر ھېس ئويغىنىپ، ئۇزىدىن جاۋاپ كۈتۈۋاتقان مەخسۇمغا ئىلتىپاتسىز ھالدا، رەنادىن ئىلگىگىنى سورىدى.

— نېمىشقا قولىڭىزنى ئېرتىسىز ئەنۋەر! كەچكىچە ئاچ يۈرۈپ، يىگەن ئېشىڭىز شۇمۇ؟

ئەنۋەر نىگار ئايىمغا رەھمەت ئېيتىپ، تويغىنىنى سۆزلەدى ۋە قولىنى ئېرتىۋېتىپ، بوۋاققا گەپ قىلدى.

— ئەنۋەر بىلەن رەنانىڭ توپىسى بىر جايدىن ئېلىنغان، — دېدى مەخسۇم، ئاشنى ئاغزىغا سېلىپ، چۈنكى ئۇنىڭكى تېخىچە «ئەۋسەت»كە يەتمىگەن ئىدى، — ئىككىلىسى كەم غىزا!

مەخسۇمنىڭ بۇ سۆزى يۇقۇرىدىكى گۇنايىمنى يوغاندەك بولدى. ئۇلار بىر بىرىگە قارىشىپ كۈلۈمسىرەشتى. نىگار ئايىممۇ يېنىكلەشتى.

— شۇنداق، ئەنۋەر... شۇ يىگىتنى ئۆز يېنىڭىزغا ئالسىڭىز قانداق بولاركىن؟

— ھازىرچە مىرزىغا ئېھتىياجىمىز يوق.

— مىرزىغا ئېھتىياجىڭىز بولمىسىمۇ، يەنە شۇنداق كىشىلەرنى ئالغىنىڭىز ياخشى، دەپ ئويلايمەن. چۈنكى بۇنداقلار ئۆزىڭىزگە سىناشلىق، يەنە ئۆز تەربىيىڭىزدە يېتىشسە، باشقىلاردىن كۆرە سىزگە خەيرىخاھراق، شۇنىڭ بىلەن خىزمىتىڭىزگە ئەستايىدىل ياردەمچىڭىز بولۇشار. بۇمۇ بىر مەسلىھەت - تە، ئەنۋەر بالام!

— ئويلىشىپ باقارمىز.

— ئويلاشقان ئەلۋەتتە ياخشى ۋە لېكىن مەن بۇنى ئۇزۇندىن بۇيان ئويلاپ يۈرەتتىم. سىزنىڭ خاتىرجەملىكىڭىز - تىنچلىقىڭىز ئۈچۈن، بۇ تەدبىرنى كۆپ پۇختا ئىدراك قىلدىم. چۈنكى سۇلتان ئەلى مىرزىدەك تىلەكداشلىرىڭىز كۆپەيسە سىزگە ياخشى، دېگەن ئوي پىكىرىمگە كەلدى.

— بەلكى توغرىدۇر.......

ئەنۋەرنىڭ كۆزى داستىخاندا ئىدى. بۇ توغرىدا قەتئىي-يەتسىز، مۇجمەل جاۋاپلارنىڭ بېرىلىۋاتقانلىقىدىن نىمىندۇر پەملىگەن رەنا ئەنۋەردىن كۆزىنى ئۈزمەي تۇراتتى. نىگار ئايىم مەنسۇرگە قالغان ئاشنى يىدۈرۈپ قويۇش بىلەن، ئارىلاپ-ئارىلاپ گەپكىمۇ قۇلاق سالغاندەك قىلاتتى.

مەخسۇم كىكىرىپ، لوڭگە سورىدى.

— بۇ ئويۇمنىڭ ھەقلىقىدە شەك يوق، ئەنۋەر! — دېدى ۋە داستىخاندىكى دانلارنى تېرىپ، ئاغزىغا تاشلىدى، — ماڭا تەسلىم بولۇپ شۇ موللا ئابدىراھماننى ئۆز يېنىڭىزغا ئېلىڭ. ئۇ بىرنەچچە ئايغىچە بىكارغا خىزمەت قىلىشقىمۇ رازى!

— مەسىلە ئۇنىڭ بىكارغا ياكى ھەق ئېلىپ خىزمەت قىلىشىدا ئەمەس.

— يەنى، مەسىلەن؟

— مەن يېڭى مىرزا باشلاپ بارسام، ئۇ يەردىكىلەرگە ئېغىر كەلمەسمىكىن، دەپ ئويلاۋاتىمەن.

— ئۇ ھەق ئالماستىن خىزمەت قىلىدۇ، شۇنداق بولغاندىن كېيىن مىرزىلىرىڭىزغا ئۇنىڭ نىمە ئېغىرلىقى؟

— يەنە ھەرھالدا بىر - ئىككى ئايدىن كېيىن بولسىمۇ،

ئۇلارغا رىقابەتچى كۆپىيىدۇ. . . بۇلۇپمۇ بىزنىڭ شاھادەت مۇپتىمغا ئوخشاشلارنىڭ مىجەزى سىزگىمۇ مەلۇم.

— شاھادەت مۇپتى ئۆزى قانداق ئىت!— دېدى مەخسۇم،— ئويىمىزمۇ، مەسىلەن، شۇنداق ئىتلارغا قارشى قىلمىپ ئۆز ئادىمىمىزنى تىكلەپ قويۇش ئەمەسمۇ؟ ياشلىق قىلمىسىمىز بالام، ياكى يېڭى مىرزا ئىلمىشتا بىرۇنىڭ رۇخسىتىگە ھاجەت بارمۇ؟

— يوق.

— ئۇنداق بولسا نېمە؟ كانەيچىمىدىن پۇۋ دېيىشىلا كېتىمدۇ! مەن ئەتە ئۇنىڭغا ئېيتاي، ھۇزۇرىڭىزغا بارىدۇسۇن!

— بېرىشى قاچماس. . . ئاۋال مەن ئۇ يەردىكى بەزىلەر بىلەن مەسىلىھە تىلىشەي.

— بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزى ئۇچۇن مەسلىھەتلىشەكەن تۈزۈك: ئەمما، ھەر ھالدا ئىلمىش كېرەك!

مەخسۇم دۇئا قىلمىپ نامازشام ئوقۇشقا قوزغالدى. تاشقىرىقى يولەككە يەتكەندە، يادىغا غازى ئىشانىنىڭ بىمەنىلىكى چۈشۈپ قالدى، شۇ قاتاردا توي، تويغا قاتنىشىدىغان ئادەملەر، خانىم ئايىملار، ھەممىدىنمۇ مۇھىم ۋە قىزدىكى يامغۇردەك ياغىدىغان تويلۇق ۋە ئۇلارنى جايلاشتۇرۇش...... مەزۇن تەكبىر ئېيتىۋاتقان چاغدا مەخسۇمنىڭ كۆڭلىدىن «رەناغا دېدەك قوشسۇن — دە، چىشلىق ھايۋاننىڭ بولغىنىدىن بولمىغىنى ياخشى!» دېگەن ئەندىشىلىك ئوي كەچتى......

35. خان كوكۈل ئاچماقچى

قەۋس① ئېيى كىرگەن بولسىمۇ، ھاۋا مۆتىدىل بولۇپ، بۈگۈنكى كۈن جۈمە ئىدى، ئوردا بېغىغا سۇ سېپىلىپ سۈپۈ-رۈلگەن، ئوتتۇرىدىكى شاسۇپىغا لەيلى گۈللۈك گىلەم سېلى-نىپ، خاننىڭ ئولتۇرۇشى ئۈچۈن، دۇخاۋا كۆرپە ئۈستىدىن ئارسلان تېرىسى تاشلانغان ئىدى. ھازىر شاسۇپا خان ۋە خان ئەۋلادلىرىدىن خالى، ئەمما شاسۇپىنىڭ ئۇدۇلىدىكى نەم سۈپى-لار ۋەزىر، سەركەردە، قازىكالان، شەيخۇلئىسلاملار، قازى — قۇززات، رەئىس ۋە شەھەرنىڭ زور ئۆلىمالىرى — مۇدەررى-لەر، ئەھلى تەرىقەت ئىشانلار، ئوردا خادىملىرى ۋە ئەڭ تۆۋەنى قۇر بېشى ۋە ئون بېشىلار بىلەن لىق تولغان ئىدى. ئۆلىمالاردا ئۇمۇمەن بەناراس تون، سالاپەتلىك ئاق سەللە، ۋەزىر ۋە سەركەردىلەردە كىمخاپ ۋە دۇخاۋا تونلار، باشلى-رىدا بەزىسىنىڭ سەللە ۋە بەزىلىرىنىڭ ئۇسكىلەك ئەلتىرىدىن تىكىلگەن تۇماقلار بار ئىدى.

خان بۈگۈن جۈمە نامىزىغىچە كوكۈل ئاچماقچى ۋە بۇ يەر-دىكى يىغىلغانلار شۇ كوكۈل ئېچىش سائىتىدە قاتناشقۇچى خان-نىڭ كوكۈل تاتقانلىرى، يەنى دۆلەت چوڭلىرى ئىدى. خان تېخى ئىچكىرىدىكى ئوردىدىن چىقمىغان، ھەممە «جانابى ئالى»-

① قەۋس — سېنتەبىر.

نى كۆتۈپ، ھەشەمەتلىك دەرۋازىغا كۆز تىكىشكەن ئىدى. شا-
سۇپىدىن بىر ئاز نېرىدا، ئەتراپى قورشۇش بىلەن ئوراقلىق بىر
كەپە پەيدا بولغان ۋە بۇ كەپىنىڭ ئىچىدە بىر نەچچە ئادەم
سوھبەتلىشىپ ئولتۇراتتى. بىر نەچچە مىنۇت كۆتكەندىن كې-
يىن، ھەشەمەتلىك دەرۋازىدىن دەرۋىش ھودەيچى كورۈنۈپ،
ئولتۇرۇشقان رەئىيەتكە ① ئورۇنلىرىدىن تۇرۇش شەرتىنى
قىلدى. بىردىن ھەممە رەئىيەت گۇررىدە قوزغالدى. دەرۋىش
ھودەيچى دەرۋازىنىڭ يېنىغا ئوتۇپ رۇكۇغا باردى. ئىچكى-
رىدىن كىمخاپ تون بىلەن يوغان قوسىقىنى ئورىغان، ئاق شايى
سەللىسىنى پېشانىسىگە چۈشۈرگەن خۇدايار كۆرۈندى. خان
كورۈنۈشى بىلەن، رەئىيەتمۇ ھودەيچىگە ئوخشاش رۇكۇغا كې-
تىشتى. خۇدايارنىڭ كەينىدىن يالاش ئورمانسىنىڭ قىزىل دوخا-
ۋىدىن تىكىلگەن سىپاھلار كىيىمى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىزى
بىلەن كېلىۋاتاتتى. بۇنىڭ كەينىدىن قىزىل مەۋۇتتىن شاھزا-
دىدەك كىيىنىپ، قورال ئېسىشقان ۋە ھەر قاتارغا تۆت نەپەر-
دىن تىزىلغان ئون ئالتە - ئون يەتتە ياشلىق، ياش ۋە چىراي-
لىق سىپالار (مەھرەملەر) چىقىشتى. خان شا سۇپىغا قاراپ
كەلدى. ئونىنچى قاتاردىن كېيىن ياش سىپاھلار تۈركۈمى ئۈزۈلدى،
بۇ ياخشى ئىنتىزاملىق قىرىق نەپەر يىگىت شاھزادىنىڭ كەينىدە
خانغا قاراپ قەدەم تاشلىشاتتى. شۇ چاغدا نىم سۇپىلارنىڭ
بىرىدىن چالغۇلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. سازلار نەيىس ۋە
ئاھاڭلىق قىلىپ «سەرباز چە»، كۈينى چېلىشتى. كۆي سازدا
بىر قايتۇرۇلغاندىن كېيىن، خاننىڭ كەينىدىكى ياش سىپاھ-
لارنىڭ بىر قىسمىدىن شۇ كۈينىڭ ناخشىسى ئاڭلاندى.

---

① رەئىيەت — بىر ھوكۇمدارنىڭ قول ئاستىدىكى خەلق.

شاھىنشاھىم، شاھىنشاھىم بەختىڭىز كەلسۇن!
دۆلىتىڭىز، شەۋكىتىڭىز دۈشمەنلەر كورسۇن!
قالقان تۇتۇپ، خەنجەر ئاسقان ياۋلار مەيدانغا!
نومۇسسىزلار، ۋاپاسىزلىق قىلدىڭمۇ خانغا؟
بىزنىڭ ئاتىغان نەزرىمىز بار شايىمەردانغا!
ئەھدىن بۇزۇپ، دىنىن ساتقان بويالغاي قانغا!
شاھىنشاھىم، شاھىنشاھىم، بەختىڭىز كۈلسۇن!
دۆلىتىڭىز، شەۋكىتىڭىز دۈشمەنلەر كورسۇن!

خان سۈيىنىڭ پەلەمپىيىگە يېتىپ بېرىپ، يۇقۇرىغا چىقتى. شاھزادىمۇ ئاتىسىنىڭ كەينىدىن چىقتى، باش سىپاھلار خان ۋە ئورمانبېگىنى پەلەمپەيدە قالدۇرۇپ، ئۇدۇلغا ئوتتۇشتى، سۈيىدىن ئايلىنىپ بېرىپ، خاننى مۇھاپىزەت قىلىشقا يەنى خۇدايار ئولتۇرىدىغان ئارسلان تېرىسىنىڭ كەينىگە سەپ تارتىشقا باشلاشتى. خان بېرىپ ئارسلان تېرىسىگە ئولتۇردى. ئورمانبېگىنى ئوزىنىڭ ئوڭ يېنىغا ئالدى. رەئىيەت تېخىچە رۇكۇدا...... باش سىپاھلار سۈيىنىڭ ئۈچ تەرىپىنى ئوروۋېلىشتى. خان جايلاشقاندىن كېيىن، رۇكۇدىكىلەرگە تىكلىنىش ئىشارىتىنى قىلدى. ھەممە باش كوتىرىشىپ، قوللىرىنى قىرۋۇشتۇردى. سازمۇ توختىدى. سۈيىنىڭ پەلەمپىيىدە، ھەردەمچى ھازىر بولۇپ، قولىنى كوتەردى. رەئىيەتمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا دۇئاغا قول ئېچىشتى.

— دۈشمەنلەر خاراپ، مۇناپىقلار بىتاپ بولسۇن......
ئانھەزرىتىنىڭ دولەتلىرىگە خۇدا تەۋپىق ئادالەت بەرسۇن!

دۇئادىن كېيىن ھەممە يۈز سىيپىدى. خان ھەردەيچىگە بىر ئىمە دەپ شەرەت قىلدى.

— مىڭبېشى، قوش بېگى، داموللا شاغۇۋۇل، جانابى شەيـ خۇلئىسلام، ئاتىلىق ۋە ئەمسالھەزرەتكە جاناپ ئۆز ھەززۇرلىرىـ دىن جاي مېھرىۋانلىق قىلدى!

ھودەيچى سانىغان ئادەملەر بىردىن - بىردىن شاسۇپىـ غا چىقىـىپ، خانـغا سالام ۋە تـازىم قىلغاندىن كېيىن، ياقىلاپ تۇرۇشقا باشلىدى. سۇپىغا ئۇنچە ئەرباپ چىققاندىن كېيىن، خان ھەردەيچىگە يەنە بىر ئىمە دەپ قويدى.

— پاراغات ئاتا قىلىدىلەر!

سىپاھلاردىن باشقا ھەممە ئۆرە تۇرغانلار گۇررىدەقىلىپ ئولتۇرۇشتى. ئۇ يەر - بۇ يەردىن يوتـەلگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

ھودەيچى خانغا ئەرز قىـلدى؛

— ئـانھەزرىتىمىنىڭ دولەتلىرىگە خـۇدا تەۋپىقۇ ئاداـ لەت بەرسۇن...... قۇللىـرىدىن بـىرى ۋەلىنىمەتىمگە ئىككى ئېغىز ئەرزىم بار، دەيدۇ.

خان، كەلسۇن، دىگەن شەرەتنى قىلدى، ھەممىنىڭ كوزى ھىلىقى قـومـۇش كەپىگە چۈشتى. قومۇش توساقنىڭ ئىچىدىن ئۇزۇن بويلۇق، قارا ساقال، ئۇستىدە مەللە - تون، سىماپ رەڭ ماتا سـەللىسـىنىڭ ئـۇچىنى بىر غېرىچ ساڭگىلاتقان بىر كىشى چىقتى. تەمكىن، سالماق بىلەن بىر - بىرلەپ دەسسەپ كېلىپ، پەلەمپەي يېنىدا، خاننىڭ ئالدىدا توختىدى. خاندىن تارتىپ، ھەممىگە كۆلكە چىراي كىرگەن ئىدى. كىشى خانغا قاراپ تۇرـ غان ھالدا سەللىسـىنى تـۈزەتتى، سـاقال - بۇرۇتىنى سىلىدى،

تۈنىنى قېقىپ، ئالدىنى ئىزروۋدى، ئالدىدىن خاتىرجەم رۇكۇغا باردى. بىردىن خان ۋە رەئىيەت كۈلۈشۈپ كەتتى، بۇ كىشى خۇدايارنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرگەن قىزىقچىسى زاكىر-گاۋ ئىدى.

زاكىر - گاۋ بېشىنى رۇكۇدىن كۆتىرىپ، گويا جىنازا ئوقۇغان كىشىدەك، ئىككى قۇرىسىگە سالام بەردى. يەنە پاراقىدە كۈلۈشتى. پەلەمپەيىنىڭ يەنە بىر چېتىدە تۇرغان دەرۋىش ھودەيچى زاكىر - گاۋغا تەنبىھ بەردى:

— كىشىنىڭ ھۇزۇرىدا تۇرغانلىقىڭنى ئۇنۇتما!

زاكىر - گاۋ قولى قوشتۇرۇلغان ھالدا، گەۋدىسىنى قىمىرلاتماي يېنىدىكى ھودەيچىگە قارىدى:

— ئۆزەمنى بىلىپ تۇرۇپتىمەن، بۇ يەردە ئەخمەق بار، دەپ ئويلامسەن؟

— خوش؟

— خانىمغا ئەرزىم بار!

يەنە كۆتىرىلگەن قاتتىق كۈلكە باغقا بىر كەلدى. ① ھودەيچى:

— ئەرزىڭ بولسا دادىڭغا يەتكۈچىنىڭ ھۇزۇرىدا سەن، سۆزلە!

— ئەرزىمنى ئويلاۋاتىمەن - دە، ئويلىغىلىمۇ قويمامسەن؟ — دېدى زاكىر - گاۋ، — ياكى مەنمۇ سۆزۈمدىن تېنەپ، چەپپار ساراڭدەك ئېسىلىپ كېتەيمۇ؟

— ئەرزگە كېلىپ تۇرغىنىڭغا بىر ئاش پىشىم ۋاقىت بولدى!

---

① بۇ يەردىكى كۈلكىگە سەۋەپ «خانىمغا» دىگەن سۆزدۇر، چۈنكى «خانىم» دەپ خوتۇن كىشىگە ئېيتىلىدۇ.

— ھەممۇ ئەرزىمنى مېڭەمدە پىشۇرۇپ ئېلىۋاتىمەن — دەپ
پىشمىغان ئاش قوساق ئاغرىتىدۇ — ھە، تەقسىرلەر؟

— ئەرزىڭنى يولدا ئويلاپ كەلمەپسەن — دە!

— ھەي، ساراڭمۇ بۇ ئۆزى! — دېدى زاكىر — گاۋ، — يولدا ئويلاش ئۈچۈن بۇنىڭدىن باشقا كېسەل يوقمۇ؟

— يولدا نېمىنى ئويلىدىڭ؟

— خان ھوزۇرىغا كېتىۋاتىمەن، دەپ ئۆلۈمنى ئويلىدىم، يېتىم قالىدىغان بالىلىرىمنى، مەن ئۆلگەندىن كېيىن ئەرگە تېگىدىغان يەڭگەڭىزنى ئويلىدىم! (كۈلكە)

— جانابىي ۋە شۇ قاتارلىق رەئىيەتنى قارىتىپ قويما!

— ھا، ھا، ھا! — دەپ كۈلدى زاكىر — گاۋ، — سىلەر ھەر كۈنى مىڭلاپ كىشىنى ئوردىنىڭ تۈۋىدە قارىتىپ قويغىنىڭلاردا، مەن بىر دەم قارىتىپ قويسام، ھى، ھى، ھى...... تەقسىر، سىزگە ئەرز:

خان «ئېيت» دېگەندەك بېشىنى لىڭشىتتى.

— تەقسىرىمگە بىرىنچى ئەرز شۇكى، — دېدى زاكىر — گاۋ، — يېنىمدا تۇرغان مۇشۇ پاقا چىرايىنى مەندىن نېرى قىلسىڭىز، چۈنكى بۇ نېمىڭىزنىڭ غەلۋىسى سىزنىڭكىدىنمۇ ئېشىپ كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ! (كۈلكە)

خۇدايار ھودەيچىگە، سۇپىغا چىق، دەپ ئىشارەت قىلدى. زاكىر — گاۋ قولىنى دۇئاغا ئاچتى:

— ئاسانھەزرىتىمنىڭ دۆلەتلىرى كەم، ئۆزلىرىدە غەم، كۆزلىرىدە نەم، دۈشمەنلىرىدە دەم، قەدەملىرىدە خەم بولمىسۇن...... شاھزادەمنىڭ باشلىرىدا بەخت، ئاستىلىرىدا تەخت

ئويناپ، ياش ئۆمۈرلىرىگە ئەجلى بىۋەخت يەتمىسۇن...... شاھى بەختىيارنىڭ خىزمەتلىرىگە بەل باغلىغان ئاق سەللە، كۆك سەللە، تونى مەللە ئاتلىرىمىزنىڭ دىللىرىمۇ ھەممىشەم ساقاللىرىدەك ئاق بولسۇن، ئامىن، ئامىن! شۇنىڭدىن كېيىن، ئەرزى بەندىلىگىمىز شۇكى، بىز دەربەدەرى دىۋانە، ئەقلى - ھۇشىدىن بىگانە، خەلق تىلىدا ئەپسانە، يۇرت كېزەر غېرىبانە، قوللىرىڭىز دەردۇ ئەلەم يۇتار ئىدۇق، تەۋەيىڭىزنىڭ بىر چىمىدىن ئۆتەر ئىدۇق، دېمىشتىكى، بۇ يۇرتنىڭ خاقانى، ئىسكەندەرى سانى، ئالتۇن - كۈمۈش كانى، ئەلنىڭ ئاشۇ نانى، يەنى ساخاۋەتتە خاتەم، قەھرى كەلسە ماتەم...... غېرىپلارنىڭ ياردەمۇر ۋە يەنە بىزلەردەك بازىرى كاسات دەربەدەرلەر، ئانىسى كوچىدا تۇققان بىپەدەرلەرگىمۇ ئېھسانى جارىدۇر، دەپ بىز ئەھلى تاما بىچارە، نەپسى ئىلگىدە ئاۋارە غېرىپلار ھەر قايسىمىز بەش پەيسە، ئون پەيسە تاما دورىسىدىن كاپ ئېتىپ، دەرگاھىڭىزغا قەدەم قويدۇق، مەقسەت، ئەسكى - تۈسكى ھونەرلىرىمىزنى ئەرز قىلساق، جانابىڭىزنى بەش پۇل، ئون پۇل قەرز قىلساق، دەپ...... (كۈلكە).

— خوپ، ھونىرىڭلارنى كۆرسىتىڭلار! — دېدى خان.

36. قىزىقچىلار

زاكىر - گاۋ خانغا تازىم قىلدى ۋە ئىككى - ئۈچ چامداپ كەينە تەرەپكە مېڭىپ، ھەممە ئاۋازى بىلەن قىچقاردى:

— بەھرامباي! ۋا ، بەھرامباي!!!

— قومۇش كەپە ئىچىدىن بىر پۈتىدا كەشە، يەنە بىرى يالاڭغىداق، ئالدى ئوچۇق، كىر يەكتەكتىن بەدەنلىرى كورۇنۇپ تۇرغان بىر يىگىت بىر قولى بىلەن دولىسىنى تاتىلاپ، يەنە بىر قولىدا ئىشتانبېغىنى تۇتقان ھالدا يالاڭباشتاق چىقىپ كەلدى.

— ئىشەك ھاڭرىدىما؟ — دىدى بەھرام ۋە ئۇياق-بۇياققا ئالاق - جالاق قاراپ چىقىلاندىن كېيىن، يەكتىكىنىڭ چەكلىرىنى ئاختۇردى، — سىگىلىسى تالاق پىتىنى قاچۇرۇپ قويىدۇم-دە! (كۈلكە)

— بەھرام دەۋاتىمەن، ماڭا قارا!

— ھە - ھە، زاكىر ئاكا، سەن قىچقاردىڭما...... ھە، نىمە ئىش؟

— خانىنى ئۇنىتتىم!

— ئۇنىتتىڭما؟...... مەنمۇ ئېيتتىمغۇ، خان ئوزى كول ئىكەن، دەپ. (كۈلكە)

— ئۇلار قېنى؟

— ئۇلىرىڭما؟ ئۇلىرىڭ ئىچكىرىدە ياتىدۇ،

— نىمە قىلىپ ياتىدۇ؟

— ھاي دىسەم ئۇ نىمىدى، بىر پاي كەشىنى ئىككىسى ھوزۇر قىلىپ، يەپ ياتىدۇ. (قاتتىق كۈلكە)

زاكىر - گاۋ ئاچچىقلاندى.

— سەنىلەرگە ھېچبىر ئەقىل كىرمىدى - دە...... ئەمدى خانىنىڭ ئالدىغا بىر پاي كەشە بىلەن چىقامسەن؟

بەھرام ئويلىنىپ بېشىنى تاتىلىدى.

— چىقسام چىقىۋېرىمەن-دە، خېنىمىمۇ ماڭا ئوخشاش بىر ئادەمدە، ئاكا! (كۈلكە)

— ماڭ، كىر، پەدەرلەنەت، دەررۇ ئۆلتۈرگىنى ئېلىپ چىق!

بەھرام دولىسىنى تاتىلاپ، كەشىلىك پۈتى بىلەن كەشىسىز پۈتىنى «تاق-پۇك، تاق-پۇك» قىلىپ يەرگە دەسسەپ ئىچكىرىگە كىرىپ كەتتى. بىر دەمدىن كېيىن ئىككى ھەمىرىيىنى باشلاپ چىقتى. چىققانلاردىن بىرى پاپ-پاكار، يۇپ-يۇمىلاق، تۇپ-تۇز بىر مەخلۇق ئىدى. ئۇنىڭ گەۋدىسى بۇنچىلىك «كېپىلىشكەن» بولۇشى ئۈستىگە چىرايىمۇ شۇنىڭغا ماس ئىدى، گېلىدە چىلگىدەك پوقىنى كۆپۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ گەۋدىسى گويا بىر گۈپچەكنىڭ يۇقۇرىسىغا يوغان بىر سۇ قاپىقىنى، باش بولسۇن، دەپ ئورنىتىشقان ئىدى ۋە بۇ ياغلىق قاپاقنىڭ ئوزىدە كوز بولۇپ كۇندە قۇرۇپ كەتكەن ئىككى تال قاق، ئېغىز جايىدا بىر كەشە، بۇرنى ئورنىدا يۇقۇرىغا قاراپ ئومىلىگەن ھەيۋەتلىك بىر پاقا ۋە قۇلاق ماقامىدا سۇ قاپىقىنىڭ ئىككى باغرىغا تېرىلگەن ئىككى تەڭلە تۇراتتى. قاش ۋە باشتىكى چاچ توغرىسىدا ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ، ئەمما بەش-توت تال تۈك، يەنى ساقال-بۇرۇت ئاران - ئاران كوزگە چېلىقاتتى. سەپكىل ۋە چىچەك دېغى بۇ يۈزنى «ئازاپلانغان» قىلىپ كورسەتكەندەك، پۈتىدىكى چورۇق، ئۈستىدىكى قىسقا ئەسكى چاپان، بېلىدىكى بەش-ئون يوگەپ باغلانغان ماتا بەلۋاغ، بېشىنىڭ ئۈستىدە بىر قىسمىغىلا قوندۇرۇپ قويۇلغان كىچىك پىلتە دوپپا بىر «ھوسن»، گە يەنە بىر يۈز «ھوسن»، قوشۇپ كورسەتەتتى. بۇ مەخلۇق دائىمى

ئوردىدا تۇرىدىغان، خاننىڭ كۆندىلىك قىزىقچىسى موللا بەختى-
يار ئىدى. يەنە بىرى، موللا بەختىيار بىلەن ئۇچەكەشكەندەك
تولىمۇ ئۇزۇن بويلۇق، ئالغاي كوز، جىن قوشۇغىدەك يۈزى
بار، قاتما، ئوزىنىڭ بويىدىنمۇ ئۇزۇنراق تون ۋە بېشىغا
قەلەندەرلەرنىڭ كۇلاسىنى كىيگەن، يالاڭغىداق، ئوتتۇرا ياش-
لاردىكى دولەت ئىسىملىك بىر قىزىقچى ئىدى.

زاكىر-گاۋ بولارنى قارشى ئالدى.

—ھە، ھارامزادىلەر،— دېدى زاكىر-گاۋ، قولىنى
شىلتىپ،— بىر ئاز نەپسىلىرىڭنى يىغىشساڭ، خوتۇنلىرىڭ تالاق
بولامدۇ؟! بۇنىڭ بىر پاي كەشى قېنى؟

بەھرام ۋە يۈس ھالدا بويۇن ئېگىپ تۇردى، بەختىيار
بىلەن دولەت كالپۇكىنى سۇرتۇپ، بىر-بىرىگە قاراشتى:

—ئېيت.

—سەن ئېيت.

—نىمە دەپ ئېيتىمەن؟

—يىمىدۇق، دەپ ئېيت ......

بەختىيار ئىككى قولى بىلەن بەلۋىغىغا يۆلىنىپ، قەددىنى
رۇستلىدى ۋە بېشىنى بىر ئاز كەينىگە تۈتۈپ غادايدى:

—بىلىپ سۆزلە، ئاكا، بىز يېگىنىمىز يوق!

زاكىر-گاۋ ئۇنچىقماستىنلا بەختىيارنىڭ بېشىغا ئوتتى
ۋە ئازارسىز قىلىپ ئۇنىڭ ناھايىشكار كورۇنۇپ تۇرغان
پوقىنى سالماقلىدى:

—كەشىنىڭ پاشىنىسى تۇرۇپ قاپتىغۇ، ئىسىنىم! — دېدى
زاكىر-گاۋ. كۆچلۈك كۆلكە كوتىرىلدى. ئاندىن تۇرقىنى

ئۆزگەرتىپ، ئۇلارغا ئۇقتۇردى: - بىز ھازىر خاننىڭ ھۇزۇرىغا بارىمىز، ئاڭلىشامسەن؟! ئۈچىلەڭمۇ ئەدەپلىك، تەۋازۇلۇق بولۇپ كورۇن. خانغا ئۇچراشقانلىرىڭدا ئىككى پۈكۈلۈپ تازىم قىل، ئۇنىڭدىن كېيىن خانغا دۇئا قىلىشىسەن. ماقۇلمۇ؟ قېنى، ئارقامدىن كېلىۋېرىش!

توتى، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى تىزىلىشىپ، شا سۇپىنىڭ يېنىغا بېرىشتى. زاكىر-گاۋ پەلەمپەينىڭ يېنىدا توختىغان ئىدى، كەينىدىكىلەر بىر بىرىگە ئىتتىرىلىشىپ، بىرى ئۇ ياققا، بىرى بۇ ياققا، ئۈچىنچىسى خانغا كەينىنى قىلغان ھالدا تىرخىتاشتى. بۇ ھالدىن خەۋەرسىز زاكىر-گاۋ ئۇلارنى خانغا تەقدىم قىلدى:

— قۇلبەچچىلىرىڭىز ...... سالامغا كېلىشتى. (كۈلكە)

زاكىر-گاۋ ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر تېپىپ، ھودۇقتى ۋە ئالدىراپ، ئۇلارنىڭ يۈزىنى خانغا قاراتتى.

— ھەي بىپەدەرلەر، ھەي بىئەدەپلەر ...... ئۇدۇلىڭدا ئولتۇرغان ئادەمگە تەڭ تازىم قىلىش.

ئۈچى تەڭ تازىم قىلىشتى، كۈلكە باشلاندى. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى باشقا كىشىگە تازىم قىلىپ، خان چەتتە قالغان ئىدى.

زاكىر-گاۋ خانغا ئۆزرە ئېيتىپ، ئۇلارنى كايىدى:

— كىمگە تازىم قىلىشتىڭ؟!

— ئۇدۇلىمىزدا ئولتۇرغانغا.

— چاققان بول، چاققان، ئۈچىلەڭمۇ! ...... دۇئا قىل، دۇئا!

ئۈچى دۇئاغا قول ئاچتى، قول ئاچقان پېتى خېلىغىچە

قارىشىپ تۇرۇشتى، كېيىن جەينىگى بىلەن بىر-بىرلىرىنى نوقۇشقا باشلاشتى. سەن قىل، سەن ...... كۈلكە كوتىرىلدى. ئۇلاردىن ئاۋاز چىقمىغاندىن كېيىن، زاكىر-گاۋنىڭ ئۆزى قول ئاچتى.

—ئامىن، دېيىش ئوكۇزلەر!—دېدى. ئۇلار «ئامىن، ئامىن» دەپ تۇرۇشتى.— بەلكىم دۇئايىمىز قوبۇل بولار ...... ئاللا تائالانىڭ مۇللا بەختىيار، بەھرام ۋە دولەتكە ئوخشاش ئەقىللىق بەندىلىرىگە بىزنىڭ ئېھتىياجىمىز يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن دۇئا قىلىمىزكى، بۇ ئۈچىنىڭ جېنىنى چاپسانراق ئالسۇن ۋە بەندىلىرىنى بۇ پالاكەتتىن قۇتۇلدۇرسۇن، ئامىن!

ئۈچىلىسى دۇئاغا يۈز سىپاشقان ئىدى، يەنە ئەتراپنى قاقاقلىغان قاتتىق كۈلكە باستى. دۇئادىن كېيىن زاكىر-گاۋ ئۇلارنى يولغا سالدى:

—تىلەك تىلەش، تىلەك: پاقىراپ تۇرۇشۇۋېرەمسەن؟

ئۈچى يەنە بىر-بىرىنى ئىتتىرىشىپ ئۆزئارا بىر نىمە دېيىشىپ ئېلىشتى. دولەت نىمىدۇر دەپ، سۆيىدا ئولتۇرغانلارنى شەرەت قىلدى. ئارىدىن بەھرام تىلەككە ئېغىز ئاچتى:

—سەللە-كاللا، شاپۇ-شالاپنى كورۇپ، ئۆزىمىزمۇ بەك قورقۇپ كەتكەنگە ئوخشايمىز... ماۋۇ دولەت بولسا «بۇ ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسىلا ئادەمخور» دەۋاتىدۇ. (كۈلكە) ئەمدى تىلىگىنىمىز شۇكى، بىزلەرگە رۇخسەت بېرىشسە، جايىمىزغا تىنچتىنا كەتسەك... (كۈلكە) ئىلاھى مانا مۇشۇ ئولتۇرغانلارغا خۇدايىم ئىنساپ بەرسۇن... (كۈلكە) يۈرىگىمىز بەكمۇ ئەنسىرەۋاتىدۇ! (كۈلكە)

— ھەي، تىلەكلىرىڭ بىلەن بىرىپ يات! — دېدى زاكىر-گاۋ يانپىشىغا ئۆرۈپ، — قېچىپ كېتىش، يەپ قويىدۇ!

ئاردىن «دات» دېگەن ئاۋاز چىقتى، ئۈچىلىسى ئۈچ تەرەپكە قېچىپ كېتىۋېتىپ، بەختىيار دولەتنىڭ پۇتىغا چېلىنىپ يىقىلدى. (قاتتىق كۈلكە) بەھرام بىلەن دولەت، ھاپىلا-شاپىلا قوپۇش كەينىگە كىرىپ كېتىشتى...... زاكىر-گاۋ بەختىيارنى تۇتۇپ قالدى.

— قوي، ئاكا، قوي! — دەپ يىغلىدى بەختىيار، — بىكار ئولۇپ كەتمەي، بالا-چاقام بار!

— يېمەيدۇ سېنى!

— يەيدۇ، ئاكا، يەيدۇ! ئاۋۇ بەگنىڭ كۆزىگە قارا...... ۋاي جان قويۇۋەت! (كۈلكە)

— مەن سەنلەرگە ئوچۇق ئېيتتىم-ھە، پەدەر لەنەت!

— مەندە ئوچۇڭ بارغا ئوخشايدۇ، ئاكا! ئاۋۇ داموللاڭ ھۆددى ئادەمخورنىڭ ئۆزى، كىيىمىگىنىمۇ يەشتۈرۈپ ئولتۇرمايدۇ...... ئۇ تەرىپىنى سورىساڭ، خېنىمغىمۇ ئىشەنمەي قالدىم! (كۈلكە)

بەختىيار بۇلقىنىپ زاكىر-گاۋنىڭ قولىدىن چىقتى ۋە غىلدىرلىغاندەك بولۇپ كەينىگە قاراپ چاپتى. زاكىر-گاۋمۇ ئۇنى قوغلىغان پېتى كەينىگە كىرىپ كەتتى.

بىردەمدىن كېيىن تۈزۈكرەك كىيىمدە، بېشىغا سەللە يۆگىگەن، پۇتىغا سەندەل كەيگەن دولەت جەينىمازغا ئوخشاش بىر نەرسىنى كۆتىرىپ كەينىدىن چىقتى. خانىغا تازىم قىلغاندىن كېيىن، جەينىمازنى يەرگە سالدى. خانىغا يەنە تازىم

قىلىپ: «شەيخۇلئىسلام ۋەلىخان تۆرە① مۇشۇ يەرگە مەرھەمەت قىلىدىكەن!» دېدى. خان داموللا نىيازنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان شەيخۇلئىسلام ۋەلىخان تۆرىگە قارىدى. ئەھۋالغا چۈشەنمىگەن شەيخۇلئىسلام «نېمە ئىش؟» دېگەندەك قىلىپ، جەينامازنىڭ يېنىدىكى دولەتكە كۆز قىرىنى تاشلىدى، دولەت «ھېچنېمە» دېگەن شەرەتنى قىلىپ، كەينىگە قايتىپ كەتتى. دېمەك ھازىر شەيخۇلئىسلام ۋەلىخان تۆرىگە تەقلىت بولماقچى ئىدى. بۇنى بايقىغان خەلق ئاستا- ئاستا، بىر- بىرلىرى بىلەن ئىملىشىپ، كۈلۈمسىرەشتى ۋە ھەممىنىڭ كۆزى قۇمۇش كەينىگە تاشلاندى. بىر چاغدا كەپە ئىشىكىدىن بەنارەس تون كىيىپ، ئوڭ قولىدا ھاسا تۇتقان ۋە سول قولىدا ئەدرەس رومالغا تۈگۈكلۈك كىتاپ كۆتەرگەن، شەيخۇلئىسلام ۋەلىخان تۆرە(زاكىرگاۋ) كۆرۈندى. شەيخۇلئىسلامغا ئوخشاش قەددى بىر ئاز پۈكۈلگەن ۋە قەدەم تاشلىشىمۇ ۋەلىخان تۆرىدەك ئىككى تەرەپكە مايىل ئىدى. ھەممىنىڭ كۆزى ۋە دىققىتى ھەر ئىككى شەيخۇلئىسلامدا بولدى. خاننىڭ يېنىدىكى ھەقىقىي شەيخۇلئىسلام بولسا، قىپ- قىزىل بولۇپ قىزارغان ھالدا پات- پات «تۇۋا!» دەپ قوياتتى.

«شەيخۇلئىسلام» يول ئۈستىدە توختىدى ۋە يەرگە چۈشۈپ قالغان بىر نېمىنى ھاسىسىنىڭ ئۇچى بىلەن تەكشۈرۈپ كۆردى، كېيىن ئۇنى ئېتتىرىپ چەتكە چىقىرىۋېتىپ، داۋام قىلدى.

① بۇ كىشى ئەسلى چۈستلۇق بولۇپ، يېڭى سېلىنغان ھاكىم ئايىم مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى ۋە شەيخۇلئىسلام بولغان.

كۆپچىلىك چىدالمىدى، پاراققىدە كۈلۈشۈپ كېتىشتى. ۋەلىخان تۇردىنىڭ ئۆزىمۇ «تۇۋا»، ئارىلاش كۈلۈپ قويدى. چۈنكى زاكىر-گاۋ ھېچبىر كەچىلىكسىز، تەقلىت قىلماقتا ئىدى. زاكىر-گاۋ جەينىماز يېنىغا يەتتى، ھاسىسىنى شەيخۇلئىسلامنىڭ ھاسىسى يېنىغا يۆلىدى، كەشىنى يېشىپ، جەينىمازغا چىقتى. ئولتۇرۇپ كىتابىنى تىزىغا قويدى ۋە شىۋىر-شىۋىر ئايەت ئوقۇپ يۈزىنى سىلىدى.

«شەيخۇلئىسلام» ئۇياق-بۇياققا قارىغاندىن كېيىن قىچقاردى:

— ھاي- مىرزا ھەمدەم، ھاي- مىرزا ھەمدەم!

كۈلكە كۆتىرىلدى، بولۇپمۇ شەيخۇلئىسلامنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان موللىلار قاتتىق كۈلۈشتى.

— ھاي- مىرزا ھەمدەم......

كەينىدىن بەھرام چىقتى، ئۇمۇ موللىلاردەك كىيىنگەن ئىدى:

— لەۋەي!

بەھرام «شەيخۇلئىسلام»نىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ سالام بەردى. «شەيخۇلئىسلام» جاۋاپ بېرىپ، جەينىمازنىڭ يېنىغا يەشكەن كەشىگە قارىدى،

— ھەي، شۇ كەشىنى بىر پاك قىلىپ قويۇڭ، مىرزا ھەمدەم.

«مىرزا ھەمدەم» تەۋەززۇ بىلەن يانچۇقىدىن ياغلىقىنى ئېلىپ، كەشنى ئېرتىشكە باشلىدى ۋە شۇ چاغدا كەينىنىڭ ئىچىدىن موللا بەختىيارمۇ موللىلارنىڭ كىيىمىدە چىقىپ كەلدى: «شەيخۇل-ئىسلام»نىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ سالام بەردى.

— ۋە ئەلەيكۇم ئەسسالام! — دېدى «شەيخۇلئىسلام»، ۋە كەلگۈچىنىڭ باش- ئايىغىغا قاراپ چىقتى، — شىنىدە، بەچچا، شىنىدە!

بەختىيار ئولتۇردى.

— خوش، نېمىسەرچى گەپ؟

— تەقسىر…… سىزگە…… ئەرزىم بار ئىدى…… پادىشايىمىز يېڭى مەدرىسە بىنا قىلىپتۇ، دەپ ئىلىم تەلۋۇدە يېزىدىن كەلگەن ئىدىم؛ بىر ھوجرا بەرسىڭىز، دەپ سىزگە ئەرزگە……

— خوپ، خوپ…… شۇما گۇجايى؟

— تەقسىر، ئالتە ئېرىقتىن……

— ئىسسىت، ئىسسىت، — دېدى «شەيخۇلئىسلام»، — بالدۇرراق كەلمەپسىز-دە، بەچچا، ھازىر ھەممە ھوجرىلاردا جاي يوق، تالىپلار جايلىشىپ قالغان.

— مولىلارنىڭ ئارىسىغا قويسىڭىزمۇ بولىۋېرىدۇ ماڭا، — دېدى تەۋەززۇلىنىپ بەختىيار، — بىز يېزا ئادىمى، سىقىلىشساقمۇ يېتىۋېرىمىز، تەقسىر!

— خوپ، خوپ…… ھازىر ھوجرىلىرىمىز تالىپلار بىلەن لىق تولغان، ھەتتا بىر تال تېرىقمۇ سىغمايدۇ، بىز يالغان سۆزلىمەيمىز، بېشىدىن……

ھەقىقى شەيخۇلئىسلام مەسىلىگە چۈشىنىپ، تەرلەشكە باشلىدى. بەختىيار (تالىپ) مەيۇس ھالدا دۇئا قىلىپ «شەيخۇلئىسلام» ھۇزۇرىدىن كەتتى. «مىرزا ھەمدەم» كەشكە تۈكۈرۈپ، تازىلاپ بولغاندىن كېيىن «شەيخۇلئىسلام»نىڭ ئۇدۇلىغا ئولتۇردى. ئېرىقلىق ياقتىن «شەيخۇلئىسلام»نىڭ ئالدىغا دۆلەت كېلىپ توختىدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، تورە ئاكا!— دېدى دولەت ۋە كەشىنى يېشىپ كىلىپ، «شەيخۇلئىسلام» بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى،— ياخشى سالامەت، ئافىيەت ھەستىدىمى، تەقسىر؟

— خۇدايا شۈكرى، خۇدايا شۈكرى!

دولەت رۇخسەت- پۇخسەتنى كۈتمەيلا «شەيخۇلئىسلام» نىڭ يېنىغا ئولتۇرۇۋالدى.

— بەجاناپ ئەرز......

— بىسيار خوپ، ئەرز كۈنىدە.

— ئاچىق گەۋ: بىزگە بىر ھوجرا بەرسىلە دەپ كەلدۇق-تە، تورە ئاكا!

— خوپ...... كۈجايى؟

— تەقسىر، چۈستى، بەجەنابى شۇما ھەمشەھرى.

— يەنى پىسەرى كى؟

— پىسەرى ئۇستا مۇھەممەت سابۇنگەر.

— خوپ، خوپ،— دېدى «شەيخۇلئىسلام» ۋە «مىرزا ھەمدەم» گە بۇيرۇدى،— بەھەمىن ئادەم يەك ھوجرا دادەنگىر!

دولەت دۇئا قىلىپ «شەيخۇلئىسلام» نىڭ ھوزۇرىدىن كەتتى. قوقانلىق تالىپ رولىدا بەختىيار كەلدى. ئۇنىڭغا يەنە «بىز دۇرۇغ (يالغان) سوزلىمەيمىز، مەدرىسىمىزگە بىر تال ئېرىقمۇ سىغمايدۇ» دېگەن جاۋاپ بېرىلىپ يولغا سېلىندى. دولەت يەنە چۈستلۇق بىر تالىپى ئىلىم بولۇپ كەلگەن ئىدى، «مىرزا ھەمدەم» ئارقىلىق «دادەنگىر!» بۇيرۇغى بېرىلدى. قاتتىق كۈلكە كۆتۈرۈلدى. خان ۋە داموللا نىيازنىڭ كوزلىرىدىن ياشلار چىقتى. ئەمما

شەيخۇلئىسلام ھەدەپ پىشانە تەرىنى ئېرتىپ تۇراتتى. زاكىر-گاۋ خانغا تازىم قىلىپ، شاگىرتلىرىنىڭ يېنىغا باردى. خان ۋە رەئىيە يېڭى قىزىقچىلىقنى كۈتۈپ قېلىشتى.

37 . بىرلىشىش

دەلۋ ئېيى①، قاتتىق قىش دىۋانىنىڭ ھەر ئىككى بولمىسىگە بىر نەچچىدىن سەندەل قويۇلغان ئىدى. ھەر بىر سەندەلگە توتتىن مىرزا جايلىشىپ، دەپتەر تەھرىرى، يازلىق ئىنشاسى بىلەن مەشغۇل ئىدى.

خان ھۇزۇرىغا قىچقىرىلغان ئەنۋەر يېرىم سائەتچە كېچىكىپ چىقتى. ئەنۋەر ئۆز بولۇمىگە كىرىپ كەلگەندە، چەتتىكى سەندەلدە شاھادەت مۇپتى باشلىق ئابدىراھمان ۋە كەلانشاھ مىرزىلار، نىمە توغرىسىدىدۇر ئاستا-ئاستا سوزلىشىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئىشىكتە ئەنۋەر كورۇنىشى بىلەن ئۇلارنىڭ سوھبىتى كېسىلدى ۋە ھەرقايسىسى ئۆز قولىدىكى ئىشىغا قارىدى.

— ئوھو، ئوھ — دەپ يوتەلدى شاھادەت مۇپتى، نىمە پەرمان بار، مىرزا ئەنۋەر؟

— ھېچنىمە! — دىدى ئەنۋەر، ئۆز سەندىلىگە جايلىشىپ — ئوش، ئەنجان ھاكىملىرىغا نامە بۇيرۇلدى ...... سىز، موللا ئابدىراھمان ئاكا، قولىڭىزدىكىنى نەچچە نۇسخا تەييارلىدىڭىز؟

---

① دەلۋ ئېيى — يانۋار ئېيى

مۇللا ئابدىراھمان ئالدىدىكى قەغەزلىرىنى ساندى:

— ئۈچ نۇسخا.

— يەنە بىر نۇسخا يازسىڭىز بولدى، زاكاتچىنىڭ ئىسمىنى قويمىغاندۇرسىز؟

— قويمىدىم.

— تولا ياخشى، ئۆزەم قويارمەن. قولىڭىزدىكىنى چاپسانراق يېزىپ تۈگەتسىڭىز، يەنە بىر ئىش بار، — دىدى ئەنۋەر شاھادەت مۇپتىغا ئۆرۈلۈپ قارىدى، — تەقسىر، سىزدىن بىر ئىلتىماس: تونۇگۈنكى ئابدۇشۈكۈر پانساتقا ئەرزىنى ئۆزىڭىز يېزىپ بەرمىسىڭىز بولمايدىغانغا ئوخشايدۇ. بابا ماڭا يەنە كەپتۇ؛ غودۇڭ-غودۇڭ قىلىدۇ، مەقسىدىگە ھېچبىر چۈشىنەلمىدىم. پەمىچە، ئۇنىڭ دەۋا ئىشلىرىنى سىز ياخشىراق بىلىدىغانغا ئوخشايسىز؟

— قويۇڭ شۇ باش ئاغرىقنى، — دىدى مۇپتى، — نەچچە قېتىم ماڭا ئىشى چۈشۈپ، بىرەر قېتىممۇ ھەق بەرگىنىنى ئەسلىيەلمەيمەن.

— ھەق ئېلىپ بېرىشكە مەن كېپىل.

— ئوھو، مەن ئالالمىغاننى سىز ئالالامسىز؟

— ئالالمىسام، سىزگە ئۆز يېنىمدىن تولەي، تەقسىر؛ ئىش قىلىپ، شۇنىڭ دەۋاسىدىن مېنى قۇتۇلدۇرۇڭا!

شاھادەت مۇپتى ئۇنچىقمىدى. ئەنۋەر قەغەز ئېلىپ بىرنىمە يېزىشقا باشلىدى. شاھادەت مۇپتى ئاستاغىنا يېنىدىكى ئابدىراھماننى نوقۇپ قويدى ۋە شەرەت بىلەن ئەنۋەرنى كۆرسىتىپ، «ئەنە ئەھۋال» دېگەندەك قىلىپ ھىجايدى. يەنى ئۇنىڭ ھەركىتى «كوردۇڭمۇ مىرزا بېشىنى، قولىدىن ئەرز يېزىشمۇ كەلمەيدۇ»

مەزمۇنىدا ئىدى. موللا ئابدىراھمان ئاستا باش كۆتىرىپ كۈلۈمسىرىدى. بۈگەپتىن خەۋەردار بولۇپ ئولتۇرغان كەلانشاھ مىرزا قولىنى ئاغزىغا كاناي قىلىپ، ئەنۋەرگە توغرىلىندى، يەنى زاكىلىق قىلدى. شۇ ئىشنىڭ ئۈستىگە ئىشىكتىن سۇلتان ئەلى مىرزا كىرىپ، كەلانشاھقا تىكىلىپ قالدى ......

— مايمۇنلۇق مۇبارەك!

ئىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ ئولتۇرغان ئەنۋەر قەغەزدىن بېشىنى كۆتىرىپ، ئىشىكتىكى سۇلتان ئەلى مىرزىغا قارىدى.

— نىمە ئىش؟

— ھېچ ئىش، — دەپ كۈلدى سۇلتان ئەلى، ئەمما كۆزىدە غەزەپ ئوتى ياناتتى، — مەن بايىقى قەغەزگە كىرگەن ئىدىم.

ئەنۋەر يېنىدىكى قەغەزلەر ئىچىدىن بىر ئەرزىنى ئاجراتتى.

— جاۋاپ مەن ئېيتقاندەك بولسۇن.

— خوپ.

سۇلتان ئەلى قەغەزنى ئېلىپ چىقىپ كېتىۋېتىپ، يەنە ئۇلارغا قاراپ قويدى. ئۇلارنىڭ ئۈچىلىسى جىددى رەۋىشتە ئىشقا بېرىلگەن، قەغەزدىن باش كۆتىرىشمەيتتى. سۇلتان ئەلى چىقىپ كەتتى. بىردەمدىن كېيىن شاھادەت مۇپتى ئاستا باش كۆتىرىپ ئەنۋەرگە قارىدى. ئەنۋەر ئۆز ئىشىغا قاتتىق بېرىلگەن ئىدى. شاھادەت مۇپتى كەلانشاھ بىلەن كۆز توقۇنۇشتۇرۇپ «ياخشى بولمىدى» دېگەندەك قىلىپ، بېشىنى چايقىدى. كەلانشا ئەھمىيەتسىز قىلىپ كۆز قىستى. ئادەتتىكىدىنمۇ رەڭگى تاتىرىپ كەتكەن ئابدىراھمان بۇلارنىڭ ھازىرقى شەرەتلىشىشلىرىگە قاتناشماستىن، ئۆز ئىشىغا قارىغان ھالدا ئولتۇردى.

سالىھ مەخسۇمنىڭ شۇ سۆزى بىلەن ئابدىراھمان ئىشقا ئېلىنغان ئىدى. ئۈچ ئايدىن بېرى ئەنۋەرنىڭ قېشىدا – ئۆز ھوزۇرىدا مىرزىلىق قىلىپ كەلدى ۋە ئىككىنچى ئايدىن باشلاپ بەش تىللالىق مائاشقىمۇ يېزىلغان ئىدى. بىر ئايلارغىچە ئەنۋەرگە ساداقەت بىلەن، ئۇنىڭ قانىتى ئاستىغا كىرگەندەك ئىشلىدى. بۇ ئارىدا شاھادەت مۇپتى ۋە كەلانشاھ مىرزىغا ئوخشاشلار بىلەن سىرداش بولمىسىمۇ تونۇشتى، يېقىنلىشىشتى. باشتا شاھادەت مۇپتىلار ئۇنى ياتسىنىشىپ، ئۇنىڭ يېنىدا ھەر تۈرلۈك غەيۋەتلەرنى قىلىشتىن چۆچۈشتى. چۈنكى موللا ئابدىراھماننىڭ ئەنۋەرنىڭ ئادىمى بولۇشى تەخمىن قىلىنغان ئىدى. ئىككىنچى ئايدىن باشلاپ مائاشقا يېزىلىشىمۇ ئۇلارنىڭ ئۆز ئەندىشىلىرىدە خاتالاشمىغانلىقلىرىنى كۆرسەتتى. لېكىن ئابدىراھماننىڭ بەزى ھەركەتلىرى، مەسىلەن، ئەنۋەرنىڭ ئەرەپچە، پارسچە سۆزلەردىن خالى ساددا تەھرىرىنى كۆپەيتىپ كوچۇرۇۋېتىپ «ئەتتە ئامۇبىلا مىلھى» (تۇزسىز ئاش) دەپ كۈلۈپ قويۇشى، مۇپتىلارنى ئويلىنىپ قوياتتى. بۇ تەنە ئۇنىڭ چىن كۆڭلىدىن چىققانلىقىغا گۇمانلىنىشىمۇ، گۇمانلانماسلىقىنىمۇ بىلمەيتتى. شۇنداق چاغلاردا «ئەلەملىك» مۇپتىلارمۇ بىرەر لەتىپە سۆزلەشكە كىرىشەتتى، تولاراق لەتىپىنىڭ مەزمۇنىنى بىر تەرەپكە بۇراپ يۈرگۈزۈشەتتى، بەزىدە شاھادەت مۇپتى، ئىشتىن ھارغاندەك ئۇھ تارتىپ، ئۆزىچە «يەمۇتۇل ئەسەدۇ فىلغابايى جۇئەن ۋەلەھمۇتتەيرى يۇتىرەھۇلىل كىلاب» ① دىسە، ئىككىنچى تەرەپتىن كەلەنشاھ مىرزا شۇ

① ئارسلان جاڭگالدا ئاچلىقتىن جان بېرىدۇ، ئەمما ئىتتىنى قۇشنىڭ گۆشى بىلەن باقىدۇ.

ماقالىنىڭ داۋامىنى سوزلەپ «ۋەخىمىزدىرۇ يەنەمۇقىملىقىراش ۋە ئۇلۇلۇقۇلى، يەنامۇئەلەتتۇرابى ①» دەيتتى. موللا ئابدىراھمان ئۇلارنىڭ كىنايىسىنىڭ مەزمۇنىغا چۈشىنەلمىدى، ياكى چۈشەنمەستىنمۇ ھەر ھالدا بىر ھىجىيىپ قويۇاتتى.

شۇ تەرىقىدە، ئىككىنچى ئايدا بۇ ئىككى مۇپتى موللا ئابدىراھماننى سىناپ ۋاقىت ئۆتكۈزۈشتى. ئابدىراھمانمۇ ئۇزىنىڭ تىلاراق سىز ۋە ھەركەتلىرى بىلەن ئۇلارنى گۇماندىن چىقىرىپ مېڭدى، ئاخىرى ئىككى مۇپتى ئۈچىنچى ياش «ئالىم»نىمۇ گەرچە بىر «نادان»تەرىپىدىن ئەيىپلىنىگەن بولسىمۇ، «قەدىرشۇناس»دەپ بىلىشتى ۋە ئۈچىنچى ئايدىن باشلاپ ئۇنىمۇ ئۇز يانلىرىغا ئېلىپ سىرداش بولۇشتى. بايىقىدەك «قازىخانا» ئەرزلىرى ئۇلارغا دەسمايە بولدى.

ئەنۋەر ئۇزى ۋاقىت تاپالماي، بىرەر نىمىنى مۇپتىلارغا تاپشۇرىدىغان بولسا، «مىرزا بېشىنىڭ چىشى ئۇتمىدى» دەپ كۈلۈشتى. موللا ئابدىراھمانمۇ ئىگىدارلىق قىلغۇسى ئەنۋەرنى يۇزخاتىرە قىلىشنى ئۇنتۇپ قالدى. چۈنكى مەزكۇر ئىككى مۇپتىنىڭ تەسىرلىرى كۈچلۈك بولۇشى ئۇستىگە، ئۇزىمۇ شۇلارغا مايىل، ھەتتا بۇ كەمىتىشلەردىن لەززەتلىنىدىغان ئىدى.....

ئەنۋەر ئىككى مۇپتىنىڭ غەيۋەتلىرىنى ئوبدان بىلسىمۇ، ئابدىراھماننىڭ بۇ غەيۋەتتە قاتنىشى بارلىقىنى سەزمەيتتى. پەقەت بېقىندىن بېرى سۇلتان ئەلى مىرزىنىڭ ئابدىراھماننىڭ بۇنىڭدا قاتنىشى بارلىقىغا كوزى يەتتى. ھەتتا بۇ توغرىدا ئەنۋەرگە بەزى سوزلەرنىمۇ ئېيتتى: «موللا ئابدىراھماندىن نان يېمەيمىز،

---

① تىڭگىز ھىززور قىلىپ كوپىدە ئوخلايدۇ، ئەقىل ئىگىلىرى توپىدا ياتىدۇ.

سىزگە قارشى قاتتىق قوتۇرىغان ئىككى ئىتىمىز بار ئىدى، ئەمدى ئۇچىنچىسىنى ئۆزىڭىز ئەپكەلگەنگە ئوخشايسىز. . . . . . .

كەچكە يېقىن مىرزىلار تارقىلىشتى. لېكىن بىزنىڭ مۆپتىلار ھېچ قوزغىلىشمايتتى. ئەنۋەر بولسا ھەممىدىن كېيىن چىقىدىغان ئىدى. ئىككى مۆپتىنىڭ قوزغالماسلىقلىرىغا ئۆزى سەۋەبچى بولغانلىقىنى ياخشى بىلگەن سۇلتان ئەلى مىرزا ئەنۋەر بىلەن خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى. شۇنىڭدىن بىر ئاز كېيىن مۆپتىلارمۇ كېتىشكە ھەركەتلىنىشتى.

ھاۋا سوغاق، تۈن ئىلىكچە قار يېغىپ كوچا - بەرلەرنى قاپلىغان ئىدى. قىرقانىنىڭ ئۆزىگە مەخسۇس ئىزغىرىن شامىلى بوقار بىلەن ياخشى قوراللىنىپ، كىشىنىڭ قۇلاق - بۇرنىنى زەھەردەك ئاچچىق يالاپ ئۆتەتتى، ئادەملەر تۇماقلىرىنى باستۇرۇپ كىيگەن، ياكى سەللىلىرىنى قۇلاق ۋە پېشانە ئارىلاش يوگەپ، ھاتتا چاپانلىرىنى تۇمشۇقلىرىغىچە كۆتىرىشكەن ئىدى. كوچا بويلاپ ھەممە چېپىشاتتى، بىر نىمىدىن قورۇق قالىدىغاندەك يۈگۈرۈشەتتى. بۈگۈنكى سوغاق بىلەن قار ھەممىگىلا غېرىچلىق كەشە تەقدىم قىلغان، باي ۋە بەگلەرنىڭ پۇتلىرىدىكى بىسدانە ۋە سەندەل مەسە كالاشلار بىلەن، كەمبەغەل كاسىپلار كىيگەن ھوزاي تېرىسى، كۆن كەشە - مەسىلەرنىڭ ئۆز ئارا پەرقى قالمىغان ۋەھەتتا بەزىلەرنىڭ پۇتىدىكى ياغاچ كەشلەر مۇئاجايىپ نەغمە - ناۋا قىلىپ ماڭاتتى.

38. غېرىپ كۆڭلى

ئەنۋەر باشقىلاردەك يۈگۈرمىسىمۇ، شاپاشلاپ كېلىۋاتاتتى. خىش كۆۋرۈككە يەتكەندە، چوڭ ئۇستەڭ يېنىدىكى ھوجرىنىڭ ئىشىكىدە ئەسكى جۇۋىغا ئورۇنۇۋالغان كۆزەتچى ئۇنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ سالام بەردى:

— سوغدا توڭۇپ كەتكەنگە ئوخشايسىز، تەقسىر . . . گۈلخىنىمىز بار.

ئەنۋەر تۇمشۇغىنى تونىدىن چىقىرىپ، كۈلۈمسىرىدى ۋە ئىس چىقىپ تۇرغان ئىشىككە بۇرۇلدى، كۆزەتچى ئالدىغا كېلىپ، ئىشىكنى ئېچىپ بەردى، ئەنۋەر ئىچكىرىگە كىردى. ئىس بىلەن قاپ-قارا بولۇپ كەتكەن، پاكاغىنى قاراڭغۇ ھوجرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يېنىۋاتقان گۈلخاننىڭ يالقۇنى مورىغا ئۇرۇلاتتى. گۈلخان يېنىدا قولىغا كوسەي تۇتقان سۇلتان ئەلى مىرزا ئوتنى كولاشتۇرۇپ ئولتۇراتتى.

— سىزمۇ سوغدا توڭۇپ كەتكەنلەردىنمۇ — سىز! — دەپ كۈلدى ئەنۋەر.

— جان ئوت — جان ئەر، دەپتىكەن بىر خوتۇن . . . گۈلخان ئوتلۇق يىگىتنىڭ ئىسسىق قۇچىقى ئىمىش. قېنى بۇياققا مەرھەمەت!

كۆزەتچى ۋە سۇلتان ئەلى مىرزىلارنىڭ زورلاشلىرى بىلەن

گۈلخاننىڭ تۆرىدىگە، توت قاتلاپ سېلىنغان كىگىزگە ئولتۇرۇپ، قولىنى ئوتقا تۇتتى.

— ئۆزىڭىز ئولتۇرامسىز، ئاكا، ئولتۇرۇڭ!

ئەنۋەرنىڭ بۇ سۆزىنى بىلەن، ئەدەپ ساقلاپ تۇرغان كۆزەتچى گۈلخاننىڭ بىر چېتىگە زوڭزىيىپ، گۈلخان يېنىدىكى قارا چوگۈننى ئوتقا تاقاپراق قويدى.

— سوغ ئوبدانلا بولدى، — دېدى ئەنۋەر ئىسسىنىپ، — ئوردىدىن چىقىپ، ئۆزىڭىزنى گۈلخانغا ئېتىپسىز — دە؟

— قارىسام، ئۆيگە يەتكىچە قېتىپ قالىدىغاندا ئوخشايمەن، تاھىر ئاكامنىڭ تۆگۈلۈگىدە ئىسسىنى كۆرۈپ، ئىشىكنى ئاچسام، ئىش چوڭ. قېلىنلىق بولسىمۇ كىردىم، نېمە بولىدۇ. . . . . لېكىن، سىزنى تاھىر ئاكىنىڭ ئۆزى قىچقىرىپ كىرگەنگە ئوخشايدۇ، تېخى سىزگە چاي دەملەيمەن، دەپ ئاۋارە بولۇشىمۇ ئېھتىمال . . . . . .

تاھىر ئاكا چوگۈننى يەنە ئوت تەرەپكە ئىتتىرىپ قويدى:

— ھازىر دەملەيمىز، تەقسىر، ھازىر سۇمۇ قاينىشقا ئاز قاپتۇ، ياخشى كۆك چېيىمىزمۇ بار.

— ئۆزەڭلار ئىچمىسەڭلار، مېنىڭ ئۈچۈن ھاجەت ئەمەس، مەن ھازىر كېتىمەن.

— گۈلخاننى تاشلاپ، نەگە؟

— ئۆيگە . . . بەلكى كىشىلەر كۈتۈپ ئولتۇرۇشقاندۇر.

— شۇنداق سوغدا سىزنى كىم كۈتسۇن، چاينى دەملەۋېرىڭ، تاھىر ئاكا، مىرزا بېشىنى قويۇۋەتمەيمىز!

— شۇنداق بولسۇن، تەقسىر . . . غېرىپلارنىڭ سېپىدىنمۇ بىر ئىچىپ قويسىلا! — دېدى تاھىر ئاكا ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ بۇلۇڭدىكى يېرىلغان تارىشىدىن بىر قۇچاق ئەپكېلىپ گۈلخاننىڭ يېنىغا تاشلىدى. قايناپ تاشقان چۆگۈننى ئوتتىن ئېلىپ، چاينى دەملىدى.

— تاھىر ئاكامنىڭ گۈلخىنىنى تاشلاپ كېتىش بولمايدۇ، — دېدى سۇلتان ئەلى، — بىر - ئىككى پىيالە چېيىدىنمۇ ئىچىش كېرەك، بىر - ئىككى ئېغىز سۆھبىتىنىمۇ ئاڭلاش كېرەك.

ئەنۋەر كۈلۈمسىرەپ قويدى. تاھىر ئاكا قوزۇقتىكى تۇگۈننى يېشىپ تۆت - بەش نان، بىر چاڭگال كاتتەقورغان يېمىشىدىن ئېلىپ، كىچىك پەتنۇسقا سالدى. پەتنۇسنى ئەنۋەرنىڭ ئالدىغا ئەپكېلىپ، ئوزدىر ئېيتتى.

— كەمبەغەللىك تەقسىر، ئالدىڭىزغا داستىخان سالالمىدۇق . . .

— نېمە ئەيىۋى بار، — دېدى ئەنۋەر، — مەن مۇشۇنداق قاراڭغۇ ئۆيدە، گۈلخاننىڭ يېنىدا ئولتۇرۇشنى ۋە مۇشۇنداق ئولتۇرۇپ چاي ئىچىشنى تولىمۇ ياخشى كۆرىمەن.

بۇ ئولتۇرۇشنىڭ بىر پەيزى بار، — دېدى سۇلتان ئەلى،

— بار ...... شائىراتە، دەرۋىشانە بىر مەنىسى بار. مەن كىچىك، يېتىم چېغىمدا، ئاچامنىڭ ئۆيىدە مۇشۇ ئەھۋالنى كۆرەتتىم. ئاچامنىڭ ئېرى كەمبەغەل كاسىپ ئىدى. قىشىش كېچىلىرى بىللەنلا گۈلخان ياقاتتى ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش گۈلخاننىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ چاي ئىچەتتۇق. شۇ گۈلخان ھاياتى تېخىچە مېنىڭ يادىمدىن چىقمايدۇ ۋە شۇ ھاياتنى ھەمىشەم كۆڭلۈمدە بىر مۇھەببەت ساقلايمەن.

تاھىر ئاكا ئەنۋەرگە ھجىردا چاي ئۇزاتتى. گۈلخان كېيىنكى قالانغان تاۋشلار بىلەن يالقۇنلىنىپ ياندى. قاراڭغۇ ھوجرا يورۇپ ئۇچقۇنلار بىلەن زىننەتلەندى.

— بالا - چاقىڭىز بارمۇ، تاھىر ئاكا؟

— يوق، تەقسىر...... مۇشۇ يەردە يۇرتقا دۇئا قىلىپ ياتىمەن.

— تاھىر ئاكامۇ سىزگە ئوخشايدۇ، — دەپ كۈلدى سۇلتان ئەلى، — تويىنى ئەتىيازغا قالدۇرغىنىڭىز ياخشى بولمىدى؛ قىش كۈنلىرى تاھىر ئاكامدەك يالغۇزلۇق......

— چۈنكى مەن تاھىر ئاكامنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشى كۆرىمەن...... دەردىسەرنىڭ نىمە كېرىكى بار - ھە، تاھىر ئاكا؟

تاھىر ئاكا قولىدىكى كوسەي بىلەن ئوتنى تۈزىمەكتە ئىدى.

— قولىدىن كەلگەن كىشىنىڭ بالا - چاقا قىلغىنى ياخشى تەقسىر.

— نىمە ئۈچۈن؟

تاھىر ئاكا ئوتنى تۈزەشتۇرۇپ، بىر ئاز جاۋابسىز ئولتۇردى. ساقال - بۇرۇتىغا ئۇچۇپ چۈشكەن ئۇچقۇننىڭ كۈللىرىنى قېقىپ تاشلىدى.

— خۇدا پەرزەنت بەرسە، قېرىغان چېغىڭىزدا ئىشىڭىزغا ئەسقاتىدۇ، — دەپ قويدى تاھىر ئاكا، ئاندىن يەنە بىردەم ئوتنى تۈزەپ تۇردى، — مېنىڭ ھېچكىمىم يوق ......يېشىم ئەللىكتىن ئاشتى، تەقسىر ...... ھازىر كۈچ-قۇۋۋەت بار، بىر نىمە تاپقىلى بولىدۇ ...... بىر ۋاقىت-

لار كېلىدۇ، كۈچ كېتىدۇ، شۇ چاغدا ماڭا كىم قارايدۇ، تەقسىر؟ ئىسسىق جان، مەن ئاغرىپ ياتارمەن، بىر قوشۇق سۇغا مۇھتاج بولارمەن...... شۇ چاغدا سۇنى ماڭا كىم بېرىدۇ تەقسىر؟ ئۆلۈم ھەق، ئەجەل يېتىپ ئامانەتنى ئالسا، كۆزۈم يۇمۇلسا، بىر بۇلۇڭدا ئۆلۈپ قالغىنىمنى كىم بىلىدۇ، تەقسىر؟..... كىشىنىڭ بالا-چاقىسى بولسا ئەنە شۇنداق ئىشلار بولماس دەپ ئويلايمەن - دە.

— توغرا گەپ! — دېدى سۇلتان ئەلى، — ھەقىقەتتىمۇ، كىشى ئۆزىنىڭ قانداق كۆڭلەرگە قېلىشىنى بىلمەيدۇ. تاھىر ئاكام ئېيتقاندەك، بالا - چاقا بولسا بىر ئاز كۆڭۈل توقى - دە.

ئەنۋەر بىردەم سۆز قىلماي ئويلىنىپ تۇردى، قولىدى-كى ھىجىرىنى بوشىتىپ تاھىر ئاكىغا ئۇزاتتى.

— ئويلەندۈرۈپ قويالىمۇ سىزنى؟

تاھىر ئاكا مىننەتدار ئاھاڭدا كۈلدى.

— ھەي، جان تەقسىر، — دېدى، — ئەمدى بولمايدۇ.

— نېمىشقا بولمايدۇ؟

— ساقالغا قاراڭ، ئۆلۈم پۇرىغى كېلىدۇ......

— بولمىغان گەپ ...... سىز بىزدىنمۇ ياش كۆرۈنىسىز.

— كۆڭۈل قېرىغان تەقسىر، كۆڭۈل، — دېدى تاھىر ئاكا قولىنى مەيدىسىگە تەككۈزۈپ قويىدى، — ئەمدى كۆڭۈل ھېچنېمىنى خالىمايدۇ، پەقەت تىنچلىقنى خالايدۇ ......تىنچلىق قاچان بولىدۇ، ئۇنى بىلمەيمىز - دە.

سۆزنى يەنە ئايلاندۇرۇشقا يول قالمىدى. ئەنۋەر يەر تېگىدىن سۇلتان ئەلىگە كۆز يۈگۈرتتى. سۇلتان ئەلى بېشىنى

هەنىلىك قىلىپ سىلكىپ قويدى. تاھىر ئاكا ئۇز ئالدىدىكى يېنىپ - ئۆچكەن چۇچىلىلارنى كۆلدىن ئايرىپ گۈلخانغا تاشلايتتى. بايىقى شىددەتتە يېرقالغان گۈلخان سۈزۈس كوپ- كۆك ئىس چىقىرىپ، ئاستاغىنا چايقىلىپ يانلاتتى. كۆللەر كوككە ئۆچۈپ، چوغلار كۆلگە چوكەتتى، چۇچىلىلار چوغقا ئايلىناتتى. ئۆچىلىسى توختاپ قىلىشقاندەك خىلى ۋاقىتقىچە گۈلخاننىڭ شۇ ھالىتىگە كوز تىكىپ قاراپ قىلىشتى.

39. بىشۇي، ئېيى خىرەدمەند①......

— مۇپتىلىرىڭىز مېنىڭ كەينىمدىن كېتىشكەن بولسا كېرەك، مىرزا ئەنۋەر؟

خىيالى باشقا نىمىدە بولغان ئەنۋەر سۇلتان ئەلىنىڭ سوزىگە چۈشىنىپمۇ ياكى چۈشەنمەيمۇ، ھەر ھالدا باش سىلكىپ قويدى.

— مەن سىز بىلەن خوشلىشىپ كىرچىغا چىقسام. «دوستىڭىز موللا ئابدىراھمان ئۇلارنى ساقلاپ تۇرغان ئىكەن. چامىسى، كۈندۈزكى «سوھبەت» نىڭ ئايىغى قالغان بولسا كېرەك؟!

①بىشۇي، ئېيى خىرەدمەند، ئەز ئان دوست دەست، كى با دۇشمەنانەت بۇ ۋەدە ھەمنەشەست. (سەئىدى) (ئەي ھۇشيار ئادەم! دۇشمەنلىرىڭ بىلەن ئولتۇرۇشقان - ھەمسوھبەت بولغان دوستۇڭدىن قولۇڭنى يۇغىن).

ئەنۋەر خىيالى بىلەن خوشلاشقاندەك، خۇلار ـ خالىماس سۇلتان ئەلىگە قارىدى.

ــقانداق سوھبەتىمىز؟

ــسوھبەتىمىز ئەمەس، غەيۋەتىمىز.

ئەنۋەر كۈلدى:

ــسىز موللا ئابدىراھماننى داموللىنى كورەلمەي قالدىڭىز.

ــ مەسىلە كورەلمەسلىكتە ئەمەس، ئۇنىڭ نالايىق ھەركىتىدە، دوست بولۇپ كورۈنۈپ دۈشمەنلىك كوچىسىغا كىرىشىدە.

ــبىز ئۇنىڭ ھەقىقى يۈزىگىنى بىلىشتىن ئاجىزمىز.

ــھەر ھالدا بۇ كەسلەنچۈك بىزگە دوست ئەمەس!

ــخوش؟ ــ دەپ كۈلدى ئەنۋەر.

ــ مۇپتىلار بىزگە دوستمۇ ـ دۈشمەنمۇ؟

ــ بەلكى دۈشمەندۇر. لېكىن بىز ئۇلارغا دۈشمەن ئەمەس.

ــ باركاللا! ــ دىدى سۇلتان ئەلى مىرزا، ــ ئەگەردە بىزنىڭ ياردىمىمىز بىلەن ئىشلىق بولۇپ قالغان بىر ئادەم، ئەتىگەن ئاخشام بىزنىڭ دۈشمىنىمىز ھىساپلانغان كىشلەر بىلەن ھەمسوھبەت بولسا، ئېغىز ـ بۇرۇن يالاشسا، بىز ئۇنىڭغا قانداق باھا بېرىشىمىز كېرەك؟ بۇنداق ئادەمنى بىز ئوچۇقتىن ئوچۇق دۈشمەن ياكى ئەخمەق دەيمىز. ئەمما موللا ئابدىراھمان ئەخمەق ئەمەس، كىرىپ ئىش كورگەن قېرى بۇدۇنە! ئەمدى پەقەت ئۇنىڭ دۈشمەنلىك تەۋسىيى قالدى، ھەم بۇ ئېنىق. مېنىڭ ھۆكۈمۈمگە قانائەتلەنمىسىڭىز، ھىكمەتكە قاراڭ. شەيخ سەئدى دەيدۇ:

«بىشۆي، ئىپى خىرەدمەند، ئەز ئان دوست دەست،
كى با دۆشمەنانەت بوۋەد ھەمنەشەست»
— مەن موللا ئابدىراھماننى ياخشى ئادەم، دەپ
ئويلايدىمەن؟

— ئويلىمايسىز، لېكىن ئۇنىڭ ئۆزىگە يارىشا مۇئامىلە قىلمايسىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاۋۇ مۇتەھەممەلەرنىمۇ ھەددىدىن ئاشۇرىسىز!

ئەنۋەر پەتنۇستىكى يېمىشتىن بىر - ئىككىنى تال ئېلىپ قولىدا تۇتتى.

— سىزنىڭچە، ئۇلار بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك.

— موللا ئابدىراھماننى ئورنىدىن كەتكۈزۈش كېرەك؛ تىنچىقنى ئىمام ۋە خېتىپلىكنى قىلسۇن. مۇپتىلارغىمۇ قازىخانىدىن بىرەر ۋەزىپە تېپىلىپ قالار!

ئەنۋەر بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلدى. تاھىر ئاكا گۈلخانىدا ئوتتۇن قالاپ ناماز شام ئۈچۈن جەينىماز سالدى. سۇلتان ئەلى مىرزا ئىمام بولۇپ، ئۈچ كىشى نامازشامغا تۇرۇشتى. نامازشامنى ئوقۇپ گۈلخان يېنىغا ئولتۇرۇش بىلەن سۇلتان ئەلى سورىدى:
— ياكى ئۇلارنى ئورنىدىن كەتكۈزۈش ئاسان ئەمەسمۇ؟
— ئاسان، لېكىن ئاسان ئىشتا لەززەت يوق! — دەپ كۈلدى ئەنۋەر، — سىزنىڭ مۇشۇ گېپىڭىز بىلەن بىر كىشى يادىمغا كەلدى؛ ئۆزى موللا ئابدىراھماننىڭ قەۋمىلىرىدىن بولغان ئاق كوكۇللۇك، ساددا بىر كىشى بار. ئېتى...... ھە، ئېتى سەپەر باي، كەسپى بوزچىلىق — باپدا. ئۆتكەن كۈنى

ئوردىدىن قايتىپ ئۆيگە بارسام، شۇ كىشى مېنى ساقلاپ ئولتۇ-
رۇپتۇ. خۇش، كېلىڭ سەپەر ئاكا؟ دېۋىدىم، ئۇ كۆيگەن -
پىشقان ھالدا ماڭا «ئەرز» قىلدى: موللا ئابدىراھماننىڭ بىر
دوستىدىن ئاڭلاپتىمىش، گويا موللا ئابدىراھمان بىروغا «مىرزا
ئەنۋەرنىڭ تېگىگە يېقىندا سۇ كېلىدۇ» دېگەن ئىمىش..... «بۇ
نېمە دېگەن گەپ، مىرزا، نېمىشقا سىزنىڭ تېگىڭىزگە سۇ
كېلىدۇ؟» دەپ سورايدۇ. مەن كۈلدۈم...... «ھازىرچە تېگىم
قۇرۇق، ئەگەردە تېگىمگە سۇ كەلسە، باپكالىقنى ئۆگىتەمسىز؟»
دەپ سورىدىم. سوئالىمغا جاۋاپ بەرمەيدۇ، پەقەت سىزنىڭ
سۆزىڭىزنى ئېيتىپ: «ئىمامىمىز پىتنە - پاساتچى؛ بۇنداق كىشىنى
ھەيدىگىنىڭىز ياخشى» دەيدۇ. سىزگە ياقىدىغان سۆزنى ئېيتىمۇ،
سۇلتان ئەلى ئاكا؟!

— شۇ كىشى سىزگە ھەقىقى دوست ئىكەن، — دېدى
سۇلتان ئەلى جىددى ئاھاڭدا، — مەن ئۆز پىكرىمدە خاتالاش-
ماسمەن. بۇ كەسلەنچۈك يۇتقان چايانىنىڭ يۈرىگىدە، خۇدا
بىلىدۇ، سىزگە قارشى چوڭ ئاداۋەت بار.

شۇ چاقىچە ئۆتنى كولاپ جىم ئولتۇرغان تاھىر ئاكا
سۆزگە قاتناشتى:

— سەپەر، مۇردىسى چىققان، ۋىجىك يىگىت ئەمەسمۇ،
ئەقسىر؟

— خۇددى ئۆزى.

— ئۇ مېنىڭ ئاغىنەم بولىدۇ، ئوھۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىز
ھەر يازدا بىللە ھەدىكارچىلىق قىلاتتۇق، ئۆزى بەك ئوبدان
يىگىت!

— ۋەسسالام، — دېدى سۇلتان ئەلى مىرزا، — بەس، ئابدىراھمانمۇ ئاداۋەتتە مۇپتىلاردىن قېلىشمايدۇ. شۇنچە ياخشىلىقنى بىلمىگەن كىشى......

— ياخشىلىق قىل، دەرياغا تاشلا؛ بالىق بىلمىسە، خالىق بىلۇر، دېيىشكەن؛ فۇزۇلى: «دەھر بىر بازاردۇر، ھەر كىم ماتاسىن ئەرز ئېتەر» دەپ ناھايىتى توغرا سۆزلەيدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش بىزمۇ ئۆزىمىزدە بارماتانى بازارغا سالىمىز، ئۇلارمۇ بىساتلىرىنى كولاپ شۇنىڭدىن باشقىسىنى تېپىشالمايدۇ.

— بۇ شۇنداق، مىرزا ئەنۋەر، ئەمما ئۆزىڭىزنى دۈشمەندىن مۇداپىئە قىلىش كېرەكمۇ، ئەمەسمۇ؟

— مەن نىمىنى دۈشمەندىن مۇداپىئە قىلاي؟ — دەپ كۈلدى ئەنۋەر، — ئەگەر ئۇلارنىڭ ئاداۋىتى مېنىڭدىن باش مۇنشىلىقنى ئېلىش ئۈچۈن بولسا، مەرھەمەت قىلىشسۇن، ھەتتا ئۆزەم ياردەممۇ بېرەي. توغرا، سىز ئۇلارنىڭ نومۇسسىزلارچە ھەركەتلىرىگە تېرىكسىز، خاپا بولۇسىز. مەنچۇ، مەنمۇ بىر ئىنسان، ئاسماندىن چۈشكەن پەرىشتە ئەمەسمەن؛ ئۆز ئۈستۈمدىكى غەيۋەتلەردىن، ھايۋانلارچە قىلمىقلاردىن، ئىززەت - نەپسىمگە توقۇنۇشقان ھەركەتلەردىن خاپا بولىمەن. سىز ئېيتقاندەك، ئۇلارنى ئوردىدىن ھەيدەش خىياللىرىغىچە بېرىپ يېتىمەن. لېكىن، بەزى ئويلار مېنى توختىتىپ قويىدۇ، ئەڭ ئاۋال ئۇلار بىلەن تەڭ بولۇش مېنىڭ ئۈچۈن كەمچىلىك كۆرۈنىدۇ؛ ئىككىنچى، ئۇلارنى دىۋاندىن ھەيدەش توغرىسىغا كەلگەندە، يەنە ئەندىشىلەر بار: ئەگەردە مۇپتىلارنى دىۋاندىن چىقىرىۋەتسەم خەلق نىمە دەيدۇ، بەش كۈن ئەمەلدار بولۇپ،

ئوتتۇز يىللىق مىرزىلارنى قەدىرلىمىدى، دېمەمدۇ؟ ئەگەر ئۇلار جىمغىنا چىقىپ كەتسىغۇ ياخشى، تەتۈرىسىچە خان ۋە شاغاۋۇل داموللىلارنىڭ ۋاستىسىدە يەنە كىرىۋېلىشسا، مەن نېمە دېگەن ئادەم بولىمەن؟ بۇنداق بولغاندا بىر ئاداۋەت ئۈستىگە يۈز ئاداۋەت قوشۇلۇشىغا گۇمان قالمايدۇ. ئەمدى موللا ئابدىراھمان توغرىسىدا: باشتا مەن بۇ كىشىنى ئوردىغا ئېلىشقا قارشى بولۇپ، بىرىنچى كورۇشۇمدىلا بۇ موللىدىن ياخشىلىق كۈتمىگەن ئىدىم. لېكىن، سىزگە ئېيتقىنىمدەك، ئوتتۇرىدا نازۇك بىر كىشى ۋاستە بولدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئىلاجىسىز خىزمەتكە ئېلىشقا مەجبۇر بولدۇم. موللا ئابدىراھمان ئىپلاسلارنىڭ قاتارىغا ئۆتكەن بولسا، ئىشى ئاسان، چىقىرىۋېتىش قولىمىزدىن كېلىدۇ ۋە لېكىن، پىكرىمچە ئۇنىمۇ چىقىرىش مەسلىھەت ئەمەس. ئاۋال خىزمەتكە ئالماسلىق كېرەك ئىدى؛ ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۈچ ئاي ئۆتمەستىن چىقىرىش تولا ئېغىر: ئەگەر ئىپلاس بولسا، ئۇنىڭ مىجەزىنى بىز ئۆزگەرتەلمەيمىز، ھەر كىشى خالىغان ئېشىنى ئىچىدۇ.

سۇلتان ئەلى مىرزا مۇپتىلار توغرىسىدا بىر نېمە دېيەلمىسىمۇ، ئابدىراھماننى چىقىرىشقا زورلىدى:

— ماقۇل، مۇپتىلار قالسۇن، يەنە بىر نەچچە كۈن سېنىشسۇن، لېكىن، ئابدىراھماننى توختاتماڭ، ئەگەر سىز شۇ سازاڭ قۇۋۇتنىڭ مەرىدىن كەچمىگىز، ھەمىرالىرىغا چوڭ ئىبرەت كورسەتكەن بولىسىز.

ئەنۋەر كۈلۈپ قويدى.

— سىز مېنىڭ دوستۇمغا قاتتىق تىكىلىدىڭىز....

— تىكىلىشنى تىكىلىدىم، — دېدى سۇلتان ئەلى مىرزا جىددىي هالدا، — سىز ئەڭ بولمىغاندا شۇنىمۇ چىقارمىسىڭىز، مەن كېتىمەن. مۇپتىلارنىڭ رەڭگى - رويىنى كۆرۈپ قىينىلاتتىم، ئەمدى بۇ ئۈچىنچى ئىپلاسنىڭ چىرايىغا قاراشقا تاقىتىم قالمىدى!

سۇلتان ئەلى جىددىيلەشكەن ئىدى. ئەنۋەر يەنە قارشى سۆزلەشنى مۇۋاپىق كۆرمىدى:

— ماقۇل، سىز شۇنى مەسلىھەت كۆرسىڭىز، يولغا سالايلى.

— بارىكاللا! — دېدى سۇلتان ئەلى، — سىزدىن يەنە بىر تەلەپ: ئەتىدىن باشلاپ مېنى ئۆز بولمىڭىزگە ئېلىڭ، مۇپتىلار ئەتىگەندىن كەچكىچە غەيۋەت قىلىشىپ، مايمۇن بولۇپ ۋاقىت ئۆتكۈزمەيدىغان بولسۇن!

— بۇمۇ ئاسان، — دەپ كۈلدى ئەنۋەر، — ئۇلار مەن يوق ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، قوساقلىرىنى بوشىتىشاتتى. ئەمدى بۇنىڭدىنمۇ بىچارىلەرنى مەھرۇم قىلماقچىسىز؛ بىتۈنچىلىك زۇلۇم......

سۇلتان ئەلى يەنە كۈلمىدى.

— قىلغانغا قىلىمىز - دە.

شۇنىڭدىن كېيىن كېتىشكە تەرەددۇت قىلىشتى. ئەنۋەر قوزغىلىۋېتىپ، پورتمېلىدىن بىر تىللا ئېلىپ، تاھىر ئاكىغا ئۇزاتتى. تاھىر ئاكا بىلىپمۇ، بىلمەستىنمۇ، ھەر هالدا تىللانى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، يەنە چاپسانلا ياندۇرۇپ بەردى:

— سەن، سەن بولىدۇ.

— بۇ پۇلنى ئۆزەمگە دەپ ئويلىماڭ، — دېدى ئەنۋەر تاھىر ئاكىنىڭ قولىنى ئىتتىرىپ،— سىز بۇ پۇلغا ئوتۇن، يېمىش، ئېشىپ قالسا چاي ئالسىز. سۇلتان ئەلى ئاكام بىلەن كەلگىنىمىزدە كۆلخاننى بۇنىڭدىنمۇ چوڭ قىلىپ بېرىمىز.

— سىلەر كەلسەڭلار ھەممىسىمۇ ئۆزىمىزدىن تېپىلىدۇ.

ئەنۋەر پۇلنى ئالمىدى، تاھىر ئاكا مەسلىھەت سورىغاندەك سۇلتان ئەلىگە قارىدى. سۇلتان ئەلى، دۇئا قىلىپ ئېلىڭ، دېگەندەك شەرەت قىلدى. تاھىر ئاكىنىڭ دۇئاسىدىن كېيىن چىقىپ كېتىشتى.

40. ئالداش ئۈچۈن بالا ياخشى

بىر نەچچە كۈنلەردىن بېرى سەپەر بوزچى خۇشال ئىدى. موللا ئابدىراھماننىڭ خىزمەتتىن چىقىرىلىشىغا ئۆزەم سەۋەپ بولدۇم، دەپ ئويلايتتى؛ ئۆز سۆزى بىلەن موللا ئابدىراھمانغا ئوخشاش بىر كىشىنىڭ سۇغا چۈشكەن نانىدەك ملىقىشىپ قېلىشىغا: «يوتقىنىڭغا قاراپ پۇت سۇن، موللا بالا!» دەپ ئۆزىچە كۈلۈپ قوياتتى. تۈنۈگۈن سەمەت پوقاقنى كوچىدا ئۇلۇقتۇرۇپ، كىكەتتى: «مىرزا بېشىنىڭ تېگىگە سۇ كەپتۇ — ھە، گېپىڭنىڭ توغرا چىقىقىنىنى قارا، سەمەت؟» دېدى. چۈنكى ئەنۋەرگە بېرىپ ئېيتقان خەۋەرنى مۇشۇ سەمەت پوقاقتىن ئاڭلىغان ئىدى. سەمەت پوقاق ئۇنىڭ بۇ كىكىتىشىدىن

قىزاردى: «قولۇڭغا خاتا كىرگەن ئىكەن - دە، ئەبلەخ!» دەپ گەپنى كۈلكىگە بۇرىدى. سەپەر بوزچىمۇ گەپنى ئۇلاش تۇردى: «داموللاكا: بىر قوچقارنىڭ بېشى كەتكىچە، مىڭلاپ قوينىڭ بېشى كېسىلەرمىش، دەپ ئېيت» دېدى. سەمەت پوقاق ئۈنچىقمىدى.

سەپەر بوزچى موللا ئابدۇراھماننىڭ خىزمەتتىن چىقىرىلىغىنىنى ئاڭلىغاندىن بېرى «مىرزامنى بىر كۆرسەم» دەپ ئەنۋەرنىڭ يېنىغا بېرىشقا جىددىي يۈرەتتى. لېكىن دەستىگا يېنىدىن قوزغىلىشقا ئىشنى كۆزى قىيمىدى. بۈگۈن ماتا توقۇۋېتىپ، ئۆزىچە قارار قىلدى: «بۈگۈن چارشەنبە، ئەتىلىككە پەيشەنبە ...... جۈمە كۈنى مەنمۇ بىكار، مىرزاممۇ بىكار ھە، ئۆگۈنلۈككە بارغىنىم ياخشى».

ناماز شامدىن بىر ئاز ئىلگىرىرەك سەپەر ئاكا ئىشتىن توختىدى. كۈننىڭ سوغاقلىغىنىمۇ قارىماي، مۈزدەك سۇدا تەرەت ئالدى، ماتا سەللىسىنى بېرى - بېرى ئوراپ مەسچىتكە يۈگۈردى. ئۇ مەسچىتنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرگەندە، تۆردىكى ھوجرىدىن موللا شاھادەت مۇپتى، كەلەنشاھ مىرزا ۋە موللا ئابدۇراھمانلار نامازغا چىقىپ كېلىشىۋاتاتتى. سەپەر بوزچى ھەر ئىككى مۇپتىنىڭمۇ ئوردىدا ئىشلەيدىغانلىقلىرىنى ياخشى بىلەتتى. موللا ئابدۇراھماننى ئوردىغا يەنە ئالىدىغان بولۇشۇپتىمۇ نىمە، دەپ ئويلىدى ۋە ئۈچ ئۇلىما كېلىپ مەسچىتنىڭ ئىچىگە كىرىشكىنىگىچە، ئەدەپ ساقلاپ، مەسچىتنىڭ بوسۇغىسىدا قول باغلاپ تۇردى. ئۇلار كېلىپ مەسچىتكە كىرىپ

كېتىۋاتقاندا، ئارىدىن موللا ئابدىراھمان كوزىنىڭ پاختىسىنى چىقىرىپ، سەپەر بوزچىغا قاراپ ئوتتى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن سەپەر بوزچىمۇ خانىقاغا كىردى. ئەمما ھېلىقى قاراشتىن كېيىن، سەپەر بوزچىنىڭ بېشىدىن: «بۇ موللىلارمۇ داموللامدەك ئوردىدىن» ھەيدەلگەنلەرمىكىن؟ مىرزىنىڭ غەيۋىتىگە يىغىلىشقانمىكىن؟» دېگەن بىر پىكىر ئوتۇپ كەتتى.

ھەزىن تەكبىر ئېيتتى، موللا ئابدىراھمان مېھراپقا ئوتتى، مۇپتى ۋە باشقىلار ئۇنىڭغا ئىقتىدا قىلىشتى. ئىمام قىرائەتتە چېغىدا، سەپەر بوزچى تىڭشاش ئورنىغا «ماۋۇ كەتمەن ساقالنىڭ رەڭگى سەت، ئاۋۇنىڭ ئوزايى بۇزۇق، داموللامنىڭ بولسا مىجەزى بوش...... ئۇچىلىسى ئەلەملىكمۇ نېمە؟ داموللامنىڭ كوڭلىنى كوتەرگىلى كېلىشكەندۇر، ياكى مىرزام بىلەن ئىككى ئوتتۇرىنى ئەپلەشتۇرۇشكە كەچىمۇ؟...... مىرزامنىڭ ئەپلەشمىگىنى ياخشى، ئىككى ئېغىز گەپ ئۇچۇن مۇشۇ چاقىمچى ئوچمەنلىك ساقلىغان داموللا...... «دەپ ئويلايتتى. ئەنە شۇنىڭدەك ۋەسۋەسىلىنىپ نامازشامنى قانداق ئوقۇغىنىنى ئوزىمۇ بىلمىدى، ئەمما يېتىپ تۇرۇشتىن ئېرىنمىدى. دۇئادىن كېيىن جامائەت تارقىلىشقا باشلىدى. بەش - ئالتە كىشى، جۇملىدىن سەپەر بوزچىمۇ ئەدەپ ساقلاپ، داموللالار مېچىتتىن چىققىچە قوزغالمىدى. ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن سوپى شامنى ئوچەردى، باشقىلار مېچىتتىن تارقىلىشتى. سەپەر بوزچى ھويلىغا چىقىپ ھوجرىغا قارىدى؛ ھوجرىنىڭ دەرىزىسىدىن شامنىڭ يورۇغى چۇشمەكتە، ئىچكىرىدىن

قولىدا قۇرۇق داستىخان تۇتقان، ئون بىر ئون ئىككى ياشلىق بىر بالا چىقىپ كېلىۋاتاتتى.

سەپەر بوزچى دەرۋازىنىڭ تۈۋرۈكىگە ئۆتۈپ توختىدى. ھوجرىدىن چىققان بالا ئۇز يېنىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بالىنى ئالدىغا ئۆتكۈزۈۋېتىپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كوچىغا چىقتى. بالا كوچىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە قاراپ كەتتى. سەپەر ئاكىنىڭ ھويلىسى كوچىنىڭ سول تەرىپىدە ئىدى، لېكىن ئۇ، ئۆز ھويلىسى تەرەپكە يۈرمەستىن، شۇ بالىنىڭ ئارقىسىدىن كەتتى.

— ھوي، شۈكۈر سوپىنىڭ ئوغلى!

شۈكۈر سوپىنىڭ ئوغلى — بالا يول ئۈستىدە توختىدى ۋە سەپەر بوزچى ئۇنىڭ يېنىغا يېتىۋالدى.

— قېنى مېڭىۋەر، سېنىڭ ئېتىڭ مەمەتقۇل - ھە؟

— ھە.

— مەمەتقۇل . . . . سەن بىزنىڭ ئەسقەر باينى تونۇمسەن؟

بالا ئەجەبلەنگەندەك سەپەر بوزچىغا قاراپ قويدى:

— ئەسقەر مېنىڭ يولدۇشۇم - دە، مۇشۇ چاقىمچە بىلمەيدىكەنسىز - دە!

— ھە، ھە . . . . . . ئوزەڭمۇ ياخشى يىگىتكە ئوخشايسەن . . . . . . ھېچىتتا نېمە قىلىپ يۈرەتتىڭ؟

— ئىمام پاچچەمنىڭ ھوجرىسىدا چاي قاينىتىپ بەردىم. چوڭ داموللىلار مېھمان بولۇپ كەپتۇ.

— ھە، ھە . . . . . . ئەمدى قاياققا بارىسەن؟

— ئىمام پاچچەمنىڭ ئۆيىدىن ئاش ئېلىپ كېلىمەن -دە.
— تۇزۇكلا ئەسقىتىپ قاپسەن! ئاش ئېلىپ كەلگىنىڭدىن كېيىن، يەنە چاي قاينىتىپ بېرەرسەن تېخى؟
— ھە، قاينىتىپ بېرىمەن، داموللا پاچچىلەر كېتىشكىچە خىزمەت قىلىپ تۇرىمەن.
— ھە، ھە، . . . . . . چوڭ داموللىلار قاچان كېلىشتىكەن-ھە؟
— دادام ئەزەن ئېيتىشقا چىققاندا كېلىشتى - دە. ھازىر مەن قاينىتىپ بەرگەن چاينى ئىچىشىۋاتىدۇ.
سەپەر بوزچى ئۇن چامدامچە گەپ قىلماي ماڭدى.
— سەن تولا ياخشى بالىسەن - دە، مەمەتقۇل، داموللا پاچچىلىرىنىڭ نىمە دېيىشىۋاتىدۇ؟
— تېخى گەپلەشمىدى - دە.
— سەنچۇ مەمەتقۇل، بىلەمسەن، مۇشۇ داموللا پاچچىلەرنىڭ سۆزىگە ياخشى قۇلاق سېلىپ تىڭشىۋالغان كىشى سوزسىز جەننەتكە كىرىپ كېتىۋېرىدۇ - دە . . . . . سەنمۇ ئۇلارنىڭ سوزلىرىنى تىڭشاپ ئالامسەن؟
— ھە، تىڭشاپ ئالىمەن. داداممۇ ساۋاپ بولىدۇ دەۋاتىدۇ.
— بارىكاللا مەمەتقۇل، بەكمۇ ئوبدان تىڭشاپ ئال - دە . . . . . . ئەگەر سەن شۇ داموللا پاچچىلەرنىڭ سوزىنى ياخشى تىڭشاپ، ئۇلار كەتكەندىن كېيىن ماڭا بېرىپ سوزلەپ بەرسەڭچۇ، مەمەتقۇل، مەن ساڭا ئون پۇل بېرىمەن - دە!
مەمەتقۇل چۈشەنمەسلىك ئىچىدە سەپەر بوزچىغا قارىدى:

— راست ئېيتىۋاتامسىز سەپەر ئاكا؟

— يالغىنى يوق - تە، مەمەتقۇل! — دېدى سەپەر بوزچى ۋە بوز - ماتا يەكتىگىنىڭ يانچۇغىنى سىلكىپ جىرىڭلاتتى، — كوردۇڭمۇ تىيىنلارنى؟ . . . . . ئەگەر ئۇلار - نىڭ گېپىنى تىڭشاپ ماڭا ئېيتساڭچۇ، ئۇن پۇلنى ئېلىۋېرىسەن - دە، مەمەتقۇل؟

— كېچىسى سىزنىڭ يېنىڭىزغا بېرىشقا قورقىمەن - دە.

— نېمىدىن قورقىسەن، مەمەتقۇل؟ ئەسقەر يولدىشىڭ كېچىسىمۇ قورقماستىن يۈرۈۋېرىدۇ.

— مەن ئىتتىن قورقىمەن - دە.

— بىزنىڭ كوچىدا ئىت يوققۇ، ئەخمەق، قورقساڭ ئەتە ئەتىگەنلىككە بار. ئەگەر ئىمام پاچچەك ئەمدى كېتىۋەر دېسىچۇ، مەمەتقۇل، ماقۇل، دەپ ھوجرىدىن چىق - دە، ھېچكىمگە بىلدۈرمەستىن، دەرىزىنىڭ تۈۋىدە تۇرۇپ گەپنى ئاڭلا، جۇمۇ؟

مەمەتقۇل نېمە ئۈچۈندۇر ھىجىيىپ قويدى ۋە ماقۇل دېگەندەك بېشىنى لىڭشىتتى.

— قورقمىساڭ، ئۇلار كەتكەندىن كېيىن بىزنىڭكىگە بار، مەن دۇكاندا ماتا توقۇپ ئولتۇرىمەن؛ ئۇن پۇلنى ئېلىپ كېتىۋېرىسەن - دە، مەمەتقۇل، سەندىن نېمە كېتەتتى . . .

— ماقۇل.

بالا شۇ سوزنى ئېيتىپ كىچىك، تار كوچىغا بۇرۇلدى. سەپەر بوزچى بالىنىڭ كەينىدىن بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، ئارقىسىغا ياندى. سەپەر بوزچى بالىغا بەرگەن ئۇزۇن-

نىڭ بۇ ۋاكالىتى بىلەن ئەتىسىگە مىرزا بېشىنىڭ يېنىغا يەنە بىر گەپ تېپىپ بارماقچى ئىدى. ئۇنىڭ ئويىچە، داموللا پاچچىلەرمۇ ئوردىدىن ھەيدىلىشكە لايىق. مىرزا بېشىغا دۈشمەن بولۇپ چىقىشلىرى ئېھتىمال ئىدى. شۇ خىياللار بىلەن كېتىپ ئويىگە كىردى. ئېرىنى ساقلاۋېرىپ قازاندىكى سۇيۇقىشى ئاتىلغا ئايلانغان توختا بىبى سەپەر بوزچىنى كايىپ قارشى ئالدى.

41 تېيىنىڭىز ئۇپراپ كەتكەن ئەمەسمۇ؟

ئۇ تولاراق نامازشام ۋە بامداتلاردىلا مېچىتتا ئوقۇپ، قالغانلىرىنى ئۆيىدە ئادا قىلاتتى، پېشىن، نامازدىگەر خۇپتەنلەرگە ۋاقىت تاپالمايتتى. ئەمما بۈگۈن كېچىسى خۇپتەنگە ئەتەي چىقمىدى. يەنى مەمەتقۇل، ئون پۇل ئۇچۇن ئالدىراپ، تاپقان گېپىنى كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا سوزلەپ قويۇشى ئېھتىمال ئىدى. تاماقتىن كېيىن ئىشخانىسىغا چىقتى. دەستىگا يېنىدىكى قارا چىراقنى يېقىپ، ئورۇشتىكى يىپ ئۆزۈكلىرىنى ئۇلىدى، ئالماشقان يىپلارنى ئايرىدى، چىگىش كىرگەنلىرىنى يېشىپ توغرىلىدى، ئاغزى بىلەن ئاخار پۈركەپ، يەنە تاردى ۋە ئەڭ ئاخىرىدا قۇرۇتۇش ئۇچۇن ئورۇشنى يەلپۈدى. ئورۇش توقۇشقا راستلانغاندىن كېيىن، ئەسكى دوپپىدىكى قومۇشقا ئورالغان يىپلارنى (ئاقاقنى) ئېلىپ، دەستىگاغا چۈشتى، تىغ ۋە كۆلىنى ئاقىغا سۈرۈپ، موكىنى توغرىلىدى.

قارا چىراق دەستىگاسىنى ئارانلا يورۇتاتتى، ھەۋرىلىرى
تاشقىرىغا چىقىپ، كوكسى ئىچىگە پېتىپ كەتكەن سەپەر بوزچى،
گويا دەستىگاغا قويۇپ قويغاندەك كورۇنەتتى. تەپكە بېسىلىشى
نەتىجىسىدە غىچ - غىچ قىلغان نەغمە ئاڭلىناتتى ۋە بۇ نەغمە-
نىڭ ئاھاڭىغا ئۇسۇل ئوينىۋاتقان موكا ئۇياق - بۇياققا ئۇتۇپ
تۇراتتى، ھەر مىنۇتتا ئاقاق ئۇرۇش بىرلىشىپ، ترت ئىلىك
ماتا ھاسىل قىلاتتى. سەپەر بوزچىنىڭ بىر كېچىلىك ئىشىغا بىر
ئاخار مىلچەل بولۇپ، قارا چىراقنىڭ پىخسۇ سائەت ۋەزىپىسىنى
ئۇتەيتتى، يەنى قارا چىراقتا تولدۇرۇلغان ياغ ھەر كۈنى بىر
ئاخارغا يېتىپ تۈگەيتتى.

سەپەر بوزچى موكا ياغىچىنى ئۇراپ، ئاخارلىق تەندىگە-
ئۇرۇشكە سىنچىكلىدى ۋە ناس چېكىپ، كوچا تەرەپكە قۇلاق
سالدى. چۈنكى ئۇ تېخىچە ھەممە تقۇلىنىڭ كېلىشىدىن ئۇمىت
ئۈزمىگەن ئىدى. بىر دەم قۇلاق سېلىپ تۇرغاندىن كېيىن،
موكىغا يېڭى قومۇش (نەيچە) سېلىپ، يەنە ئىشقا كىرىشتى.
ئىچكىرىدە چاق ئىگىرىپ، قومۇشقا يىپ ئوراش بىلەن شۇغۇللى-
نىۋاتقان توختابىبى، كوينىگىنىڭ يېڭىنى يىرىلىق ئۇرۇشچاقلار
بىلەن تولدۇرۇپ چىقتى. گەپ - سۆزسىز ئۇرۇشچاقلارنى ئەسكى
دوپپىغا ئاغدۇرۇپ، بوشىغان قومۇشلارنى يىغىۋالدى.

— پۇتۇم مۇزلاپ كەتتى، ئوتنىڭ ئىلاجىنى قىلغىنا.
— ئوت يېقىپ بېرەيمۇ؟
— ھە، بارىكاللا! ئۈچ - تۆت تال تارىشىنى پارچىلاپ
كىرسەڭ بولىدۇ.

توختابىبى چىقىپ كەتتى. سەپەر ئاكا تېرىككەندەك

تەپكىنى چاپسان ـ چاپسان بېسىپ ئىشقا كىرىشتى. موكا توختىماستىن ئىككى ياققا سەكرەپ تۇردى. ئۇ نەچچە مىنۇتچە شۇ هالدا ئىش قىزغىن داۋام قىلغاندىن كېيىن، موكا بىردىن توختىدى، سەپەر بوزچى تاشقىرىغا قۇلاق سېلىپ قالدى. كوچا ئىشىكى «غىچ» قىلىپ ئېچىلىپ، يولەكتىن كىچىك بالىنىڭ ئاياق ئاۋازى كەلدى. سەپەر بوزچى، موكىسىنى قولىدا تۇتقان هالدا ئۆزىچە كۈلۈمسىرىدى، يەنە بىر ئىككى ئاياق بېسىلغاندىن كېيىن، دۇكانخانىنىڭ ئىشىكى ئېچىلدى:

— بارىكاللا، مەمەتقۇلۇم، بارىكاللا . . . ئىشىكنى ياپ، ئىشىكنى! — مەمەتقۇل ئىشىكنى ياپتى ۋە ئىككى قولىنى ئاغزىغا ئاپىرىپ ئىسسىندى.

— توڭدۇڭمۇ، مەمەتقۇل؟ هازىر ئوت ياقىمىز، هازىر . . . باياتىن بېرى مەمەتقۇل كېلىدۇ، دەپ ئۇن پۇلنى ساقلاپ ئولتۇرىمەن ـ دە.

شۇ چاغدا ئىشىك قىيا ئېچىلىپ، يەنە يېپىلدى.

— كىرىۋەر توختا، كىرىۋەر: ئۆزەڭنىڭ مەمەتقۇلۇڭغۇ! تارىشا كوتىرىپ توختا بىبى كىردى، ۋە مەمەتقۇلغا قارىدى.

— مەمەتقۇلمىدىڭ! — دېدى توختا بىبى، — كېچىدە نىمە قىلىپ يۈرىسەن بالام؟ ئاناڭ ساق ـ سالامەت يۈرەمدۇ؟

مەمەتقۇل توختا بىبىنىڭ سوزىگە بېشىنى لىڭشىتىپ، سەپەر بوزچىغا قارىدى . . . .

— مەمەتقۇلنىڭ مەن بىلەن ئىشى بار، ئاچىسى. ئوتنى چاپسانراق ياق. مەمەتقۇل توڭۇپ كېتىپتۇ.

توختا بەبى ئۇتۇنىنى گۇلخان ئورنىغا تاشلاپ، قولىدىكى تارىشا كۆكۈتنى قارا چىراقىقا تۇتۇپ يانىدۇردى ۋە بېرىپ ئۇتۇننى ياقتى.

— ئۇلارنى يولغا سېلىپ كەلدىڭمۇ، ئوغلۇم مەمەتقول؟... بارىكاللا، بارىكاللا. يېڭىلارغا يەنە باشقا كىشىمۇ كەلدىمۇ.

— ياق.

— ھە، ھە ... ئەمام پاچىسەك ساڭا كېتىۋەر دېمەپتۇ ـ دە؟

— مەن يەنە ئىككى قېتىم چاي قاينىتىپ بەردىمغۇ: مەن كەتسەم ئۇلارغا كىم چاي قاينىتىپ بېرەتتى. مەن چاينى قاينىتىپ گەپنى تىڭشاپ ئولتۇردۇم!

—بارىكاللا، بارىكاللا! — دېدى سەپەر كۈلۈپ ۋە خوتۇنىغا قاراپ قويدى، — يىگىت دېگەن مانا مۇشۇنداق بولسا بولىدۇ ـ دە، بىزنىڭ ئەسقەر بايلارمۇ «يىگىت» دە. قېنى مەمەتقول، گۇلخاننىڭ يېنىغا بارايلىچۇ، ئۇت سۇنغاچ گەپلىشىمىز ـ دە.

ئىككىسى گۇكۇرەپ يېنىۋاتقان ئوتنىڭ يېنىغا بېرىپ زوڭزىيىشتى. سەپەر ئاكا پۇتىنى كەشىدىن چىقىرىپ ئوتقا قاقىلىدى.

— ئەسقەر باي ئۇخلاپ قالغانغا ئوخشايدۇ ـ ھە، ئاچام؟

— ئۇخلاپ قالغان! — دېدى توختابەبى ۋە بېرىپ دەستىگاننىڭ يېنىدىكى بوشىغان قومۇشلارنى يىغىۋالدى، — مۇشۇلارنى تولدۇرۇپ بەرسەم بۇگۈن كېچىگە يېتەر؟

— تولدۇرۇۋەرگىنە، كورىمىز ـ دە.

توختا بەبى دۇكانخانىدىن چىقىپ كەتتى. سەپەر بوزچى،

مەممەتقۇلغا قاراپ كۈلۈمسىرىدى. مەممەتقۇلمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ھەجەپلىنىپ، سەپەر بوزچىنىڭ تېمىن بار يانچۇقىغا كۆز تاشلىدى ۋە نىمىشقىدۇر ئۇلۇق - كىچىك تىنىپ قويدى.

— خوش، مەممەتقۇل ئاخۇن؟

مەممەتقۇل ئويلاپ ئىككىلىنىپ كوردى:

— كىتاپ . . . كىتاپ سوزىنى ئېيتىشتىمىدى - دە، ھە . . . چىراق دامۇللام قۇرانىدىكى ھەججىنى ئوقۇغان ئىدى، مەن . . . . . .

سەپەر بوزچى بالىنىڭ تەشۋىشىنى چۈشىنىپ كۈلدى:

— سەن ئوقۇۋالالمىدىڭمۇ، ئاپلا، مەيلى، ئوقۇۋالغىنىڭنى ئېيتىۋەر!

مەممەتقۇل يېنىكلىشىپ، دەم ئالدى، كوزىنى ئىختىيارسىز سەپەر بوزچىنىڭ يانچۇقىغا تىكتى.

— كىتاپ سوزى بولمىسىمۇ تېمىنى بېرىۋېرەمسىز، سەپەر ئاكام؟

سەپەر بوزچى كۈلكىدىن ئوزىنى توختالمىدى، يانچۇقىدىن تېمىنلارنى چىقىرىپ قولىغا ئالدى:

— بېرىۋېرىمەن - دە، كورۇۋاتامسەن؟ . . . . . . مۇشۇنىڭدىن ئونى سېنىڭكى.

— ئىمام پاچچەم، — دېدى مەممەتقۇل كوزىنى تېمىندىن ئالالمىغىنى ھالدا، — ئىمام پاچچەم ئوزى ئوردىغا مىرزا بېشى بولغانىكەن - دە . . . . شۇ، خەت پۈتىدىغان جايدا موللا ئەمەس بىر كىشى چوڭ بوپ قالغان ئىكەن . . . . ئاشۇ موللا ئەمەس خام كىشى ئىمام پاچچەمنى خەت پۈتۈشكە چولتا ئىكەن،

دەپ مىرزىخانىدىن چىقىرىۋەتكەن ئىكەن ـ دە . . . . ئەلى مىرزا دىگەن كىشى ئىمام پاچچەمنى ئۆزىنىڭغا ياماندلاپتۇ . . . .

سەپەربوزچى مەمەتقۇلنىڭ سوزىنى بولدى:

ـــكىمگە ياماندلاپتۇ؟

ـــشۇ موللا ئەمەس خام كىشىگە ياماندلاپتۇ ـ دە . . . . شۇنىڭدىن كېيىن ئىمام پاچچەمنى چىقىرىۋېتىپتۇ، ئەمدى چوڭ داموللىلارنىمۇ ئورنىدىن چىقارسام، دەپ يۈرىدىكەن. ئۆزى ناھايىتى يامان كىشى ئىكەن ـ دە . . . . چوڭ داموللىلار بۇنى قانداق قىلىمىز ئەمدى، دەپ ئىمام پاچچەمنىڭ ئالدىغا كېلىشىپتۇ ـ دە! ـــ دىدى مەمەتقۇل ۋە خېلىغىچە سەپەر بوزچىنىڭ قولىدىكى تىيىنگە قاراپ تۇرۇپ، ـــ تىيىنىڭىز ئۈزۈلۈپ كەتكەن ئەمەسمۇ، سەپەر ئاكام؟ ـــ دەپ سورىدى.

سەپەر ئاكا كۈلدى، تىيىندىن بەش دانىسىنى ئايرىپ مەمەتقۇلغا ئۇزاتتى.

ـــمانا ئۆزەڭ كورگىنە.

مەمەتقۇل تىيىننى ئېلىپ ئۇياق ـ بۇيىقىنى تەكشۈردى:

ـــتامغىسى پۈتۈن ئىكەن. بىرپۇلغا ئۇن پەيسە ھالۋا بېرەرمىكىن سەپەر ئاكام؟

ـــئىمىشقا بەرمىسۇن. تىيىننى يانچۇغۇڭغا سېلىپ قوي، قالغىنىنى سوزلەپ بولغىنىڭدىن كېيىن ئالىسەن. چوڭ داموللىلار مەسلىھەتكە كەلگەن ئىكەن، دىگىن؟

ـــھە . . . . تىيىنىمنى بەلۋىغىمغا تۈگسەم چۈشۈپ قالماسمىكىن؟

ـــھازىر تۈگمە، مېنىڭدىن يەنە بەش پۇلنى ئالغىنىڭدىن كېيىن، قوشۇپ تۈگەرسەن،

مەمەتقۇل قولىدىكى پۇلنى شاراقلىتىپ ئويناتتى ۋە شۇنىڭ كەينىدىن غىجىنىپ شىكايەت قىلدى:

—پۇتۇم كۆيۈشۈپ قاپتۇ.

—زوكىزىيىپ ئولتۇرما.

مەمەتقۇل، ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، يەنە غىجىندى:

—بىگىنە سانچىۋاتىدۇ؟

—تىگىشىما، سوزلەۋەر، ھازىر ئوزى توزۇلۇپ قالىدۇ.

—ھە، شۇنداقمۇ، —دېدى مەمەتقۇل مەسىسىنى سىلاپ.

—سىزنىڭكىمۇ شۇنداق بولامدۇ، سەپەر ئاكا؟......

كاتتا داموللام ساقىلىنى تۇتاملاپ، ھىلىقىنى خەپلىدى، توزاققا چۈشەر، دېدى. ئىمام پاچچەم ئويلاپ ئولتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ...... سانچىۋاتىدۇ-غۇ، سەپەر ئاكا؟

—ھازىر تۇزۇلۇپ كېتىدۇ، خۇش؟

—ئۇنىڭدىن كېيىن ..... سىلەرگە ماقۇل كەلسە، بىر ئىش يادىمغا كەلدى، دېدى. ئاشۇ ئەتىياز كەلسە ئويلىنىدۇ، دېدى ......

سەپەر بوزچى مەمەتقۇلنى توختىتىپ سورىدى:

—ئاشۇ دېگىنىڭ كىم، ئاشۇ؟

—ئاشۇ-دە، موللا ئەمەس سىڭلىسى تالاق-تە ......

ئوزىڭىزمۇ سوراۋېرىدىكەنسىز-دە! ئالدىغان خوتۇنى چىرايلىق، دەپ ئاڭلايمەن، دېدى، بۇمۇ بىرگەپ-تە، شۇقىزنى خانغا توغرىلىساق بولارمىكىن، دېدى. كاتتا داموللىلار ماقۇل دېيىشتى، ھەي-ھەي دېيىشتى ...... -شۇيەرگە كېلىپ

مەمەتقۇل بىرئاز ئويلاپ قالدى، — بۇنىڭ داۋاسى گۈلچىن بولىدۇ، دېيىشتى.

سەپەر بوزچى كېيىنكى سۆزنى تەكرارلىدى:

— گۈلچىن بولىدۇ، دېيىشتى؟

مەمەتقۇلنىڭ ئۆزىمۇ بۇتوغرىدا ئىككىلەنگەندەك بولدى.

— مەن ياخشى بايقىمىدىمدە: داۋاسى گۈلچىن بولىدۇ، دېيىشتى . . . . . . گۈلچەي . . . . ياق.

— ئۇنىڭدىن كېيىن؟

— بولدى، شۇ.

— ھەممىسى؟

— ھەممىسى شۇ . . . . مەن تاشقىرىدا چاي قايناتقىلى چىققىنىمدا گەپ ئىڭشىمىدىم - دە.

— ماقۇل، ماقۇل، — دېدى سەپەر بوزچى، — ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار كېتىشتىمۇ؟

— كېتىشتى. ئىمام پاچچەم ئەمدى ئۆيۈڭگە بار، دېدى ماڭا . . . . . . تىيىننى بەرسىڭىز قوشۇپ تۈگەتتىم.

سەپەر بوزچى كۈلۈپ، قولىدىكى تىيىندىن يەنە بەش پۇلنى ئۇزاتتى.

— مېنىڭدىن ئون پۇل ئالغىنىڭنى ھەركىمگە سۆزلەپ يۈرمە، ماقۇلمۇ؟ ھە، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ گەپنى ھېچكىمگە ئېيتما، داموللىلىرىڭنىڭ سۆزى ساۋاپسىز گەپلەر ئىكەن . . . . . . ئۆيۈڭگە يالغۇز كېتىشكە قورقمامسەن؟

مەمەتقۇل بىرئاز ئويلىنىپ، بېلىدىكى تىيىن تۈگۈنىنى قولى بىلەن تۇتتى. سەپەر ئاكىنىڭ «قورقمامسەن» دېگەن سوئالىغا جاۋاپ بەرمەستىن، بېرىپ ئىشىكنى ئاچتى ۋە يۈگۈرگەن بويى چىقىپ كەتتى.

42 . قۇۋ ئادەم ئىكەن

سەپەر بوزچى دەرۋازىدىن كىرگەندە ئىچكىرىدىن ياسانغان بىر خوتۇن چىقىپ قالدى. بۇنداق ياخشى كىيىنگەن ۋە چىرايلىق خوتۇننى ئۇ ئۆز ئۆمرىدە بىرىنچى قېتىم كۆرگەنلىكى ئۈچۈن بولسا كېرەك، خوتۇن مۆكۈۋالغىچە، ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۈزمەي قارىدى. تەئەججۈپ ۋە تاڭ قېلىش ئاستىدا مېڭىپ مېھمانخانىغا كىردى. مېھمانخانىدا ئەنۋەر يوق. ئەنۋەرنىڭ ئورنىدا يات بىر كىشى — سۇلتان ئەلى مىرزا ئولتۇراتتى. سەپەر بوزچى سالام بەردى. سۇلتان ئەلى مىرزا جاۋاپ بېرىپ ئولتۇرغان ئورنىدىن سەپەر بوزچىغا جاي كۆرسەتتى. سەپەر بوزچى بىر ئاز سۆزسىز ئولتۇرغاندىن كېيىن، «مىرزىسىنى» سورىدى. سۇلتان ئەلى مىرزا، ئەنۋەرنىڭ بەگلەردىن بىرسىنىڭكىگە زورۇر ئىش بىلەن كەتكەنلىگىنى ۋە بىردەمدىن كېيىن كېلىشىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭدىن مىرزىدا قانداق ئىشى بارلىغىنى سورىدى.

— ئىشىم يوق، تەقسىر! — دېدى سەپەر، — بىز بىر خالىس دۇئاگوي ئادەم . . . . . . مىرزىنى بىر زىيارەت قىلاي دەپ كەلگەن ئىدىم.

سۇلتان ئەلى سەپەر بوزچىنى بىر نىمىنىڭ تەمەسىدە يۈرگەن كىشى، دەپ ئويلىدى. چۈنكى ئەنۋەرنىڭ قولى ئۇچۇقلۇغىنى، ئۇنىڭغا كۆپ ھاجەتمەنلەرنىڭ ئۆگىنىپ قېلىشقانلىغىنى ياخشى

بىلەتتى. ئەمما سەپەر بوزچى سۇلتان ئەلىنىڭ سىلىق مۇئامىلىسىدىن خوشال بولۇپ، ئۇنىڭغا قارىتا ئۆزىدە دوستلۇق ھىس قىلدى. بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن، سەپەر يەنە تىلغا كىردى:

— بەرىكە تاپسۇن مىرزام، ئادەمجان — دە، ئادەمجان؛ بىزدەك پېقىرلار بىلەنمۇ ئاغىنە، سىلەر بىلەنمۇ شۇنداق، ھەممىگە باراۋەر!

بۇ سوز سۇلتان ئەلى مىرزىنىڭ بايىقى پىكىرىگە قارشى سىزلەنگەندەك چۈشتى. سەپەر بوزچىنىڭ مىرزا بىلەن ئاغىنىلىك دەۋاسى ئۇنى ھەيرانلىققا چومدۇردى.

— شۇنداق، شۇنداق . . . . . . مىرزا سىز ئېيتقاندەك، ھەممىگە باراۋەر يىگىت! — دېدى سۇلتان ئەلى، — نىمە كەسىپ قىلىسىز؟

— بوزچىلىق (باپكالىق)، تەقسىر، لېكىن مىرزام سەن بوزچىسەن، دەپ بىزدىن ئۆزىنى تارتمايدۇ، بىز شۇ ئىشقا پىدا بولىمىز — دە، تەقسىر . . . . . . بولمىسا بازىرىمىزنىڭ ئاقساقىلىمۇ ئىككى ئېغىز گەپىمىزگە قۇلاق سېلىپ باقسۇنچۇ. نەفسەمبىر ① گەپنى قىلغان ياخشى — دە، تەقسىر.

سەپەر بوزچىنىڭ «نەفسەمبىر» دېگىنى سۇلتان ئەلىنى ئىختىيارسىز كۈلدۈردى.

— توغرا ئېيتتىڭىز. ئىسمىڭىز نىمە؟

— بىز تامنىڭ كاۋىگىدا ياتقان بىر ئادەم — دە. ئۆزلىرىگىمۇ، ئىسمىمىز نىمە بولاتتى . . . . . . ئېيتقان زامات

① نەفسەمبىر — نەفسۇلئەمر، يەنى ھەقىقەت ھال، دېگىنى.

تونۇپ ئالىدىغان، شەھەرنىڭ بىز ئالىم قاۋدىغى① ئەمەس.

سۇلتان ئەلى مىرزا يەنە كۆلدى، «نەفسىلئەمر» گەپلەر-دىن زوقلىنىپ ئۇمۇ سەپەر بوزچىغا قارىتا ئۆزىدە يېقىنلىق ھىس قىلدى ۋە بىردەم ئويلاپ تۇردى.

— ئىسمىڭىزنى ئېيتسىڭىز بەلكى مەن تونۇيدىغاندى-مەن .... سىز بوزچى بولسىڭىز، ئۆتكەن ھەپتە مىرزا ئەنۋەرگە بىر سوز ئېيتقان ئەمەسمىدىڭىز؟

— ئېيتقان بولسام ئېھتىمال؛ ئىسمىمىشقا دىسىڭىز، قول بوشىغاندا مىرزامنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن كېلىپ تۇرىمەن-دە.

— سىز .... سىز موللا ئابدىراھماننىڭ قوۋمىلى-رىدىن ئەمەسمۇ سىز؟

— ھى ھى ھى .... خۇددى، تەقسىر.

— ئەگەر خاتالاشمىسام، ئىسمىڭىز سەپەر باي بولسا كېرەك؟

سەپەر بوزچى زوقلىنىپ، ھوزۇر قىلىپ كۈلۈپ كەتتى:

— مىرزام ئېيتقان ئىكەن-دە.

سۇلتان ئەلى مىرزىمۇ كۈلدى ۋە كۈلكە ئارىسىدا چاخچاق قىلدى:

— سىز ئۆزىڭىزنى پەس ساناپ، ئېتىمنى ئېيتقان زامات تونۇيدىغان ئالىم قاۋاق ئەمەسمەن دەيسىز، ھالبۇكى سىزنى ئوردىنىڭ مىرزا بېشى، شەھەرنىڭ قور بېشى ۋە مەھەللە باشلىقلىرىمۇ تونۇيدۇ!

---

① خۇدايارغا چەت مەملىكەتلەردىن مال ئەكېلىپ ساتقۇچى مەشھۇر سودىگەر.

— توۋا قىلدىم، توۋا قىلدىم، — دىدى سەپەر، — مەن ئۆز قەدرىمنى بىلمەي يۈرگەن ئىكەنمەن - دە.

ئىككىسى پاراڭ سېلىپ خېلىغىچە كۈلۈشتى ۋە بىر دەمدە كونا قەدىردانلاردەك بولۇپ كېتىشتى. سۇلتان ئەلى ئۇنى «سەپەر ئاكا» دەپ خىتاپ قىلىشقا باشلىدى ۋە موللا ئابدىراھماننىڭ كېيىنكى ئەھۋاللىرىنى سورىدى، سەپەر بوزچى موللا ئابدىراھماننىڭ بوشىتىلغانلىقىدىن خوشال ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلدى ۋە ئۇنىڭ كالپۇكىنى كېرىپ يۈرگەنلىكىنى سوزلەپ، سۇلتان ئەلىنى كۈلدۈردى.

— شۇنچىلىك ھالىڭ بار ئىكەن، قويرۇغىڭغا چىگۈن باغلاشنىڭ نىمە ھاجىتى بار ئىدى، دەپ كۈلىمەن. ئەگرى كوتەككە - ئەگرى توقماق؛ مىرزام تولا ياخشى ئىش قىلغان-دە.

— شۇنداق، — دەپ كۈلدى سۇلتان ئەلى،— كىشىلەرگە ئەمدى نىمە دەيدىكىن، بەلكى قولىغىڭىزغا كىرىپ قالغاندۇر؟

سەپەر بوزچى ئوك قاپىغىنىڭ ئۈستىنى سىلاپ قويدى ۋە قولىنىڭ تەكشى ئوسمىگەن ئىرناقلىرىغا قارىدى.

—بۇ توغرىدىكى سوزىنى ئاڭلىغىنىم يوقۇ . . .ئەمدى ئوزى يامان ئادەم - دە.

— ھەسلەن، يامانلىقى؟

— يامانلىقى . . . . . . ،— دەپ يەنە ئىرنىغىغا قاراپ قالدى سەپەر بوزچى، — ئىش قىلىپ، تەقسىر شۇ ئادەمنىڭ پېيىنى قىرقىسام دەيدۇ - دە. ئىلگىرى خالىسەنلىلا دۇشمەن بولسا، ئەمدى ئەلەمزادە بولدى - دە . . . . . .

سەپەر بوزچىنىڭ ساددا كوڭلىدە يوشۇرۇنغان سىر ئاز-

ئاز تېپىشىمۇ تېپىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ «. . . . . . ئەمدى ئەـ لەمزادە بولدى ـ دە» جۈملىسىدىن گۇمانلىنىپ قالغان سۇلتان ئەلى جىددى تۈس ئالدى:

ـــ مەن مىرزا ئەنۋەر بىلەن بىللە تۇرىمەن، سەپەر ئاكا، ـــ دېدى، ـــ مىرزا بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزدا ھېچبىر يوشۇرۇن گەپ بولمايدۇ. مەسىلەن، سىزنى قاراپلا تونۇشۇم، موللا ئابدىراھمان توغرىسىدا كېلىپ ئېيتقان سوزىڭىزنى بىلىشىم . . . . . .

ـــ مەن بۇنى بىلمۇاتىمەن، تەقسىر.

ـــ بىلمۇاتقان بولسىڭىز، ـــ دېدى سۇلتان ئەلى قېيدىغان قىياپەتتە، ـــ نىمىشقا مېنىڭدىن گۇمانلىنىسىز؟

ـــ ياق، ياق، ئۇكا، مەن خۇدا ھەققى . . . . . .

ـــ بولمىسا، نىمىشقا موللا ئابدىراھمان توغرىسىدىكى سوئالىمغا تۈزۈك جاۋاپ بەرمەيسىز؟

ـــ مەن ئېيتتىمغۇ، يامان ئادەم ـ دە، ئوزى . . . . . .

ـــ ئۇنىڭ يامان ئادەملىگىنى ئوزەممۇ بىلىمەن. گەمما مېنىمۇ يامان ئادەم دەپ ئويلىغىنىڭىز ئۈچۈن . . . . . . بوپتۇ، ھىلى مىرزا ئەنۋەر كەلگەندە، مۇشۇ مېنىڭدىن يوشۇرۇۋاتقان گېپىڭىزنى ئېيتارسىز، مەن شۇ چاغدا سىزنى ئىزا تارتقۇزارمەن . . . . . .

سەپەر بوزچى بىردىن كۈلۈۋەتتى ۋە قولى بىلەن سۇلتان ئەلىنى نوقۇپ قويدى:

ـــ ئىزا تارتقۇزسىڭىزمۇ «نەفسەمبىر»نى ئېيتاي: خېلى قۇۋ ئادەم ئىكەنسىز.

بۇ سادا باھا سۇلتان ئەلىنى كۆلدۈردى:

— سىز مېنىڭدىنمۇ قۇۋراق ئىكەنسىز.

— مەن تاپقان گېپىمنى مىرزامنىڭ ئۆزىگە ئېيتاي، دىگەن ئىدىم - دە.

— ئەلۋەتتە ئېيتىسىز، لېكىن مەنمۇ ئاڭلىسام، زىيان قىلمايدۇ. خوش «ئەلەمزادە» نىمە قىلماقچى؟

— ئەلەمزادىمۇ؟ — دەپ كۈلدى سەپەر ۋە بىر ئاز ئويلاپ تۇردى، — ئوردىدا تۇرىدىغان بولسىڭىز، ئاۋۇ يوغان مۆپتىلىرىڭىز بارغۇ؟

— بار، بار: پۇل بەرسىڭىز ھارام ئۆلگەن ئىشەكنىڭ ھالاللىقىغا پەتىۋا بېرىدىغان مۆپتىلار. خوش؟

— گەپلىرىڭىزمۇ قىزىق ئىكەن ...... ئەنە شۇ مۆپتىلىرىڭىزدىن ئىككىسى، ئۆتكەن كۈنى داموللىمىزنىڭ ھوجرىسىدا مېھمان بولۇشتى ......

سەپەر بوزچى ئۆتكەن باپتا يېزىلغان ئەھۋالنى بىرمۇ-بىر سوزلەپ بەردى. سۇلتان ئەلى بوزچىنىڭ ساددىغىنا قىلىپ سىر ئېلىشىنى كۆلۈپ، زوقلىنىپ تىڭشىدى.

— بالىنىڭ سوزى بەك چولتاق بولدى، تەقسىر. چامىسى مىرزام بىر قىزغا ئويلەنمەكچى ئىكەن-دە. قىزى چىرايلىق بولسا، قويۇۋېچۇ، شۇ قىزنى خانغا ئالدۇرماقچى بولۇشۇپتۇ- دە. كىشىگە ئەلەم قىلغاندىن كېيىن ھەر بىر گۇرجەكنى خالىغانچە ...

سۇلتان ئەلى مىرزا بۇ سوزنى ئاڭلاش بىلەن دەررۇ ئۆزگىرىپ كەتتى، كوزى يوغان ئېچىلىپ، پېشانىسىدە ئۆزۈن-ئۆزۈن قورۇقلار ھاسىل بولدى:

— ئۇنتۇلمىغان گەپ . . . . . . قېنى، سۆزلەۋېرىڭچۇ.

— قىسقىسى، بالىنىڭ گېپى شۇ! — دېدى سەپەر ۋە بىر-دەم جىم قاراپ تۇردى، — ھە، ھە، يەنە بىر گەپمۇ بار ئىكەن: ئۇلار شۇ ئىشنى مۇۋاپىق كۆرۈشكەندىن كېيىن «بۇنىڭ داۋاسى كۆلچىن» دەپ ئېيتىشقانمىش. مەن بالىنىڭ بۇ سۆزىگە ئانچە چۈشىنەلمىدىم. يا خاتالاشقانمۇ، ياكى موللىلارنىڭ شۇنداق تاجىكچە گېپى بولامدۇ، مەن ئەمدى قارا-تۇرۇك ئادەممەن-دە، تەقسىر.

سۇلتان ئەلى مىرزا شۇ جۈملە ئۈستىدە ئويلىدىمۇ، ياكى باشقىچە بىر ئەندىشە ئۇنى مەشغۇل قىلدىمۇ، ھەر ھالدا بىرەر مىنۇتچە سۆزسىز خىيال سۈرۈپ قالدى. سەپەر بىز چى بولسا، بۇ ھالدىن گۇمانلىنىپ، پىشانىسىنى تاتىلىدى. تاتىلاۋېتىپ، بارماقلىرىنىڭ ئارىسىدىن سۇلتان ئەلى مىرزىغا قاراپ، ئۇنىڭ يۈزىدىن بىر نىمە چۈشىنىۋېلىشقا تىرىشتى.

— ئۇلار قايسى كۈنى شۇ مەسلىھەتنى قىلىشقان ئىدى؟ — دەپ سورىدى سۇلتان ئەلى مىرزا.

— ئۆتكەن كۈنى، تەقسىر.

— يەنى ئاردا تۈنۈگۈن پەيشەنبە ئۆتۈپتۇ؟

— خۇددى شۇنداق، خۇددى.

سۇلتان ئەلى بېشىنى چايقاپ تەۋرەندى. كېيىن مىرزا ئەنۋەرنىڭ ئەتىيازلىقتا ئويلىنىمەكچى بولغانلىغىنى، قىز بولسا، شۇ ئۆينىڭ بالىسى ئىكەنلىگىنى، دامولla مىرزا ئەنۋەرنىڭ ئابرويىنى توكۈش خىيالىغا چۈشكەنلىگىنى سۆزلەپ چىقتى.

— رەھمەت سىزگە، سەپەر ئاكا، — دېدى سۇلتان ئەلى، —

سىز مىرزا ئەنۋەرنىڭ ئابرويىغا زىيان يەتكۈزمەكچى بولغان بىر يامانلىقنىڭ خەۋىرىنى ئالدىن ئېلىپ كەلدىڭىز. مىرزا ئەنۋەرنىڭ بىر دوستى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، سىزگە مىننەتدارچىلىق بىلدۈرىمەن ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ خەۋەرنى مىرزىغا بىلدۈر-مەسلىكىڭىزنى، ھازىرچە بۇ سىرنىڭ ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدىلا قېلىشىنى سىزدىن سورايمەن. چۈنكى، مىرزا ئەنۋەرنى بۇ خەۋەر بىلەن تەشۋىشكە سېلىپ قويغان بولىمىز. مىرزىغا بۇ خەۋەرنى ئېيتىشتىن ئىلگىرى، ئالدىراش رەۋىشتە، سىز بىلگەن ئىپلاسلارنىڭ قارشىسىغا چىقىپ ئىش-لىشىمىز، مىرزىنىڭ ئابرويىغا زىيان يەتكۈزىدىغان يامانلىقنى يوق قىلىشىمىز ۋە شۇنىڭدىن كېيىنلا بولۇپ ئۆتكەن بۇ ماجرانى ئۇنىڭغا سۆزلەپ بېرىشىمىز كېرەكتەك تۇيۇلىدۇ. مەن ھازىر، مىرزا ئەنۋەر يېنىپ كەلمەي تۇرۇپلا، شۇ ئىشنىڭ كەينىدىن بىر جايغا بارىمەن . . . بارىدىغان جايىمنى سىزگە ئېيتىپمۇ قوياي: «داۋاسى گۈلچىن»، جۈملىسىدىكى «گۈلچىن» سۆزىنى بالا خاتا ئاڭلاپتۇ، ئۇلار «داۋاسى گۈلشەن» دېيىشكەن. چۈنكى «گۈلشەن» سۆزى بىر خوتۇننىڭ ئىسمى بولۇپ، بۇ خوتۇن خانىغا چىرايلىق قىزلارنى تېپىپ بەرگۈچى ھەرەم دەللالىدۇر. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىپلاس نىيەتلىرىگە شۇ خوتۇن ئارقىلىق يەتمەكچى، شۇ ۋاستە بىلەن مىرزا ئەنۋەردىن ئۆچ ئالماقچى بولۇشقان. پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي شۇ خوتۇننىڭ يېنىغا بېرىشىم كېرەك! گەپكە چۈشەنگەندۇرسىز، سەپەر ئاكا؟

— چۈشەندىم، سادىغاڭ كېتەي، تەقسىر.

— گەپ شۇنداق بولسۇن؛ ئىش بىرتەرەپ بولغۇچە بۇتوغ-

ۋەدا مىرزىغا ئىغىز ئاچقۇچى بولماڭ، جان ئاكا، — دېدى تەكرار سۇلتان ئەلى ۋە ئورنىدىن تۇردى، — مەن مىرزا ئەنۋەر كەلمەي تۇرۇپ كېتەي، كەلسە قويۇۋەتمەيدۇ. سىزدىن مېنى سورىسا، بىر كىشى قىچقىرىپ كەتتى دەرسىز، ماقۇلمۇ؟

— ماقۇل، مەنمۇ سىز بىلەن كېتىۋەرسەم بولارمىكىن؟

— ياق، سىز ئولتۇرۇڭ، مېنىڭ خەۋەرىمنى ئېيتىپ، ئۇنى خاتىرجەم قىلىڭ. ئۇنىڭدىن كېيىن، كەلگۈسى جۈمە كۈنى ئەلۋەتتە بۇ يەرگە كېلىپ، مېنىڭدىن نەتىجىسىنى ئاڭلارسىز، مىرزا بىلەن ئۈچىمىز ئولتۇرۇشۇپ سوھبەتلىشەرمىز، ماقۇلمۇ؟

— ماقۇل.

سۇلتان ئەلى خۇشلىنىپ، ئالدىراش مېھمانخانىدىن چىقىپ كەتتى.

43. چولاق قۇش

ئايۋاندا سەللىسىنى ئوراۋاتقان مەخسۇم يولەكتىن ئايال كىشىنىڭ كېلىۋاتقان شەپىسىنى ئېلىپ، سەندەلدە كەشتە تىكىپ ئولتۇرغان رەناغا:

— يولەكتە خوتۇن كىشى كۆرۈنگەندەك قىلدى، خەۋەر ئالغىنا، بالام، — دېدى. رەنا يولەكتە يېرىمىنى كۆرسىتىپ يېنىچە تۇرغان خوتۇننىڭ ئالدىغا باردى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم . . . . . .

خوتۇن سالامغا جاۋاب بېرىپ، يولەك تەرەپكە ئۆتتى ۋە رەنانى ئۆز ئالدىغا ئىملىدى. ياسانغان ۋە چوۋا كىيگەن بۇ خوتۇن، رەنانىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. بېرىپ كۆرۈشتى.

— نەسىبىكىنىڭ ھويلىسى مۇشۇ ئەمەسمۇ، ئاپپاق قىز؟

— ياق، — دەپ كۈلدى رەنا، — بىز نەسىبىكىنىڭ خوشنىسى.

خوتۇن، رەنانىڭ بېشىدىن ئايىغىغىچە قاراپ چىقتى:

— ۋاي مېنى قاراڭ! — دەپ قول سىلكىدى خوتۇن، — مەن تېنەپ سىلەرنى ئاۋارە قىپتىمەن . . . كېزى كەلگەندە تونۇشۇپ قويغانىنىڭ ئەيبى يوق، بۇ كىمنىڭ ھويلىسى؟

— سالىھ مەخسۇمنىڭ.

— ۋاي مەن تېنىمەي قالاي، بەك سەت بوپتۇ-دە. تېخى مەن مەخسۇم ئاكامنىڭ ھويلىسىغا كىرىپ قالدىممۇ . .. سىز كىمى بولىسىز؟

— مەن . . . قىزى.

— كوپ ياشاڭ، ئىسمىڭىز؟

— رەنا . . . قېنى، ئۆيگە كىرەيلى.

— رەھمەت، رەناخان . . . نەسىبىكىنىڭ ئۆيى سىلەرنىڭ قايسى تەرىپىڭلاردىكى ئىشىك بولىدۇ؟

— سول تەرىپىمىزدىكى، بىرىنچى دەرۋازا.

— رەھمەت، رەناخان.

خوتۇن، خوشلىشىش ئورنىغا، يەنە بىردەم رەناغا قاراپ تۇردى.

رەنا بۇنىڭدىن خىجالەت بولۇپ، يەرگە قارىدى. خوتۇن كۈلۈمسىرىۋالغاندىن كېيىن، رەنا بىلەن خوشلىشىپ كەينىگە ياندى، تاشقىرىغا چىقىپ، سەپەر بوز چىغا ئۇچراشتى . . . . . .

رەنا خوتۇننى يولغا سېلىپ، ئىچكىرىگە كىرگەندە، مەخسۇم "زورۇرىيەت" تونىنى كىيىپ، ياسانغان هالدا، ئايۋاندىن چۈشۈپ كېلىۋاتاتتى. خوتۇننىڭ كىم ئىكەنلىكىنى سورىغاندىن كېيىن، رەناغا بۈگۈنكى ئۆي ئىشلىرى توغرىسىدا بەزىبىر تەلىماتلارنى بەردى. چۈنكى نىگار ئايىم بۈگۈن ئەتىگەن تۇغقانلىرىنىڭكىگە مېھمان بولۇپ كەتكەن، رەنا ئۆيدە يالغۇز قالغان ئىدى.

— ئاپاڭ كەچ كېلىدۇ، سەن، غىزانى بالدۇرراق قىلساڭمۇ بولىدۇ... ھەببە، غىزانى ئەرزەك بىلەن ئەنۋەر ئاكاڭغا لايىق قىل، مەن بولسام، ئەلۋەتتە تويدىن تويۇپ كېلىمەن، ئاپاڭمۇ ئاچ كەلمەس، — دېدى ۋە بىرنەچچە چامدام مېڭىپ، يەنە توختىدى، — ئەنۋەر ئاكاڭدىن نېمە غىزا قىلاي، دەپ سورىساڭ ئوبدان بولىدۇ، قىزىم!

رەنا دادىسىغا ماقۇل ئىشارىسىنى بېرىپ، ئايۋانغا كەلدى، مەخسۇم چىقىپ كەتتى. رەنا ئايۋاندا خېلىغىچە كەچتە تىكىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئىشىنى يىغىشتۇردى، تاكچىدىكى كىتابلاردىن بىرىنى ئېلىپ ئاچتى. كىتاب ئۈستىدىمۇ خېلى شۇغۇللىنىپ، بۇنىڭدىنمۇ زېرىكتى. كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ، تاشقىرىغا ماڭدى. باغنىڭ ئىشىگى يېنىغا كەلگەندە، تاشقىرىدا ئەنۋەرنىڭ كىم بىلەندۇ خوشلىشىۋاتقىنىنى ئاڭلىدى. رەنا ئىشىك تۈۋىدە كۈتۈپ تۇردى. بىردەمدىن كېيىن ئەنۋەر يالغۇز قېلىپ، مۇشۇ تەرەپكە — ئىچكىرىگە قاراپ كېلىۋاتقاندەك بولدى. رەنا

كۆلۈمسىرەپ ئۆزىنى ئىشىكنىڭ دالدىسىغا ئالدى.

— ئەسسالام!

بىر - ئىككى چامدام ئالدىغا ئۆتكەن ئەنۋەر مۆلايىمـ ھىسنا چىققان «ئەسسالام» ئاۋازىدىن چۆچۈپ، پىشىغا قاردى ۋە بەكمۇ قورقۇپ كەتكەن كىشى بولۇپ ئوپ - چورىسىگە تۆكۈرۈشكە باشلىدى.

— جىنىم چىقىپ كېتىشكە تاسلا قالدى . . . بۇ نىمە قىلغىنىڭ، ھوي قىز!

— بۇمۇ، بۇ سىزنى چوچۇتكىنىم.

— خوش، نىمە قىلىپ يۈرىسەن؟

— سىزگە ئاش ئېتىپ بېرەيمۇ، دەپ سورىغىلى چىققان ئىدىم.

— دادامدىن سورا.

رەنا دادىسىنىڭ تويغا كەتكەنلىگىنى ۋە ئۇنىڭ سوزلـ رىنى ئېيتتى. ئەنۋەر كۈلۈمسىرىدى.

— ئۈچ قەۋەت ھويلىدا ئىككىمىز يالغۇز قالساق، قانداق بەخت بۇ؟! بولمىسا مەن دەرۋازىنى زەنجىرلەپ كېلەي.

— ھە...... زەنجىرلەپ كېلىڭ!......

— نىمىشقا خاپا بولىسەن، ئاپپاق قىز، مەن ئىچكىرى كىرسەم، مېھمانخانىنىڭ يالغۇز قېلىشىنى ئويلىمامسەن؟

رەنا ئېتىۋارسىز جاۋاپ بەردى:

— مەن سىزنى ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلغىلى چىقمىدىم. نىمە ئاش ئېتىشنى سورىغىلى چىقتىم.

— مەقسىدىڭگە چۈشىنىۋاتىمەن، ئەمما سېنى يالغۇز زېرىكـ مەسۇن دەۋاتىمەن!

— مەن زېرىكمەيمەن... قانداق ئاش ئېتەي؟

— قانداق خىلىدىن بۇيرۇسامكىن؟ — دەپ ئۆز - ئۆزىگە سوئال بەردى ئەنۋەر، — ئۈگرىنى كېسەلمەيسەن، پولۇنى يۇمشاق قىلىپ قويمىسەن، سامسىنى ياپالمايسەن، سۇيقاشنى ئېتەلمەيسەن، ساڭا لەغمەن بۇيرۇغاندىن كۆرە، ئاتىلا ئەت، دىگەن ياخشى، چۈنكى ئېزىلدۇرۇۋېتىسەن، مانتا توغرىسىدا ئويلاشمۇ كېرەك ئەمەس...... شۇنداق بولۇپ تۇرۇپ يەنە قانداق ئاش ئېتەي، دەپ دوق قىلغىنىڭ قىزىق!

— مەن ئۇقمايدىغان بولسام، ئۆزىڭىز ئاش ئېتىڭ.

— مەنمۇ ئاش ئېتىشنى ياخشى بىلمەيمەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە دوقمۇ قىلمايمەن، — دىدى ئەنۋەر، — لېكىن ئىككى يېرىم بىر پۈتۈن بولساق، ئېھتىمال ئوبدان ئاش ئېتەرمىز...... سەن بېرىپ ئوچاق ھەركىتىنى كۆرۈۋەر، سەۋزە - پىياز توغراشنى ماڭا قوي، ماقۇلمۇ ئاپپاق قىز؟

رەنا جاۋاپ بەرمىدى. قېيدىغان كۆرۈنۈشتە ئىچكىرىگە كىرىپ كەتتى. ئەنۋەر كۈلگەن بويى تاشقىرىغا چىقتى......

رەنا ئوچاققا ئوتنى يېقىپ قازاننى يۇماقتا، ئەنۋەر بولسا ئوچاقبېشىنىڭ سۇپىسىغا ئىگىشكەن ھالدا سەۋزە قەلەم ئېتىۋاتاتتى. رەنا تېخىچە قېيداپ، ئەنۋەرنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاپ بەرمەيتتى، ئۇنىڭ قىزىق گەپلىرىگىمۇ تەتۈر قاراپ كۈلەتتى. كۈلكىسىنى ئۇنىڭغا كۆرسەتمەيتتى.

— خوتۇن كىشىنىڭ چاقى بىلەن ئوچىغىغا تەگمە، دىگەن گەپ راست ئىكەن...... ئەلۋەتتە، سەن خوتۇن كىشى ئەمەسقۇ، لېكىن، "كۈلۈشەيلى بەرچىمۇ ئىلا ئەسلىھى" سەۋزىنى ئۇششاق

قەلەم ئېتەيمۇ، يوغانراقمۇ؟ ... بىر بار ئىكەن، بىر يوق ئىكەن، ئۆتكەن زاماندا بىر قىز بار ئىكەن: كوزىگە ئىس كىرىپ ئاچچىق يىغلاپتۇ. سەۋەبىنى سوراشسا، ئوتۇن ھول ئىكەن، ئەمما قىزنىڭ ئاچچىقى خېلى مول ئىكەن...... تەتۈر قاراپ كۈلمە، ھەي قىز! ۋاي، لاتا ئەپكەل، قولۇمنى كەستىم!

رەنا يالت قىلىپ ئەنۋەرنىڭ قولىغا قارىدى ۋە ئالدانغىنىنى بىلىپ يەنە ئۆز ئىشىنى قىلدى.

— قولۇڭنى كەسسەڭمۇ بۇ قىز ئىشەنمەيدۇ! چېچىلىڭ كويىدۇ، ئاپپاق قىز.

رەنا چېچىنى كەينىگە تاشلاپ، ئوچاقبېشى سۇپىسىغا چىقتى: قازانغا ياغ سېلىپ، ئەنۋەرنىڭ ئالدىغا گوش بىلەن پىياز ئەكېلىپ قويدى. ئەنۋەر گوشنى توغراپ، يەنە چېقىشىشقا باشلىدى:

— توپۇقلار قاچان، ھەي قىز! جاۋاپ بەرسەڭچۇ، ئەگەر نەسرىنى كۆزگە ئىلمىساڭ بېيت بىلەنمۇ سوراي:

نەغمە ئۈنلىرى،
باھار كۈنلىرى.
ئىشرەت تۈنلىرى،
كېلەرمۇ رەنا؟

رەنا ئاستا كۈلۈمسىرەپ، ئەنۋەرگە بېقىنچە قارىدى، كېيىن كوزىنى ئوچاق ئالدىدىكى بىر نۇقتىغا يوتكەپ، جىم بولۇپ قالدى.

— نەسرگە جاۋاپ بېرەلمىگەن، بېيىتقا...... ئۆزەممۇ قىزىقمەن-دە! — دېدى ئەنۋەر.

وەئا بىر دەمگىچە بايقىدەك ھەركەتسىز، ئەنۋەرنىڭ ياپتا گىپىگە ئىلتىپاتسىز تۇردى، ئاندىن ئەنۋەر تەرەپكە بىر ئاز تەبەسسۇم بىلەن قاردى:

كىچە ـكۈندۈزلەر
قىزاردى يۈزلەر،
ئۇياتلىق سوزلەر
تۈگەرمۇ، مىرزا؟!

دىدى ۋە ئاردىن ئازغىنا ۋاقىت ئوتكۈزۈپ يەنە؛

ئوچاق بېشىدىن
دوستى قېشىدىن
قاراپ راشىدىن ①
كېتەرمۇ مىرزا؟

دىدى ۋە شۇنىڭ كەينىدىنلا بۇ بېيتنى توقۇدى:

بېشىنى تاتلاپ،
مەندىنمۇ ئاتلاپ،
جاۋاپ ئالدىراپ،
بېرەرمۇ مىرزا؟!

---

① راشى— قورقان ناھىيىسىدىكى بىر يېزىنىڭ ئىسمى.

ئەنۋەر ئۈستى - ئۈستىگە چۈشكەن بۇ قاتار ھۇجۇملار ئاستىدا ئالدىراپ قالدى، بېيىتلارنىڭ قايسى بىرىگە جاۋاپ بېرىشنى بىلەلمەي كۈلدى.

— لولى ئىكەن بۇ قىز!— دېدى.

رەنا ئۇچ'قىنىڭ ئالدىغا زوڭزىيىپ ئوتنى كوچىلاپ ئولتۇرۇپ يەر تېگىدىن ئەنۋەرگە قاراپ كۈلۈپ قويدى:

— جاۋاپ!

ئەنۋەر كۈلۈمسىرىگەن ھالدا ئويلاپ قالدى.

نازىمىدۇر، ھەيا
بىلمىدىم، ئەيا
گۈزەل دىلبەرا
....

ئەنۋەر ئاخىرقى مىسرانى ئېيتالماي تۇتۇلۇپ قالدى. چۈنكى قاپىيە تېپىش تەس ئىدى، «كېتەر، كېلەر» ۋەزنىدىك سۆزلەر قاپىيە ئۈچۈن كەمبەغەل بولۇپ، ئوخشاشلىرى تۇرت-بەش تالدىن ئاشمايتتى ۋە ئۇلارمۇ رەنا تەرىپىدىن ئېلىنىپ تۈگىگەن ئىدى. ئەنۋەر ھەرقانچە ئۇرۇنۇپباقسىمۇ، كېيىنكى مىسراغا قاپىيە تاپالمىغاندىن كېيىن، رەناغا قوشۇلۇپ كۈلدى.

— قۇشىڭىزنىڭ بېشى بىلەن ئىككى قانىتى بار، لېكىن پۇتى يوق.

—قۇش ئۇچۇن باش بىلەن ئىككى قانات كۇپايە، رەنا... قۇش ئۇچۇپ يۈرسە بەس!

— چولاق قۇش ئاسماندا ئۇچۇن هارغاندىن كېيىن دەرەخكە قونالمايدۇ، ئەمما يەرگە چۈشسە مۈشۈك يەپ قويىدۇ، — دېدى رەنا ۋە كۈلۈپ قېتىپ قالدى.

قاتتىق كۈلكىدىن رەنانىڭ كۆزى ياشلىنىپ، ئوسكىلەڭ كىرپىكى جۈپلىشىپ كەتتى، كۈلكە ۋە ئوچاق هارارىتى بىلەن ئىككى مەڭزى قىزىل ئالمىغا ئايلىنىپ، ئوز نازۇك بۇرنى ئۈستىدە مەرۋايىت تامچىلار هاسىل بولدى.

ئەنۋەر ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن خاپا ئەمەس، رەنانىڭ هوسنىدىكى هازىرقى ئاجايىپ ئۆزگىرىش، مۇۋەپپەقىيىتىدىن ئۆزىنى تۇتالماي كۈلگۈچى شائىرەنىڭ نامايىشكار خوشاللىقى ئەنۋەر ئۈچۈن بىر يۈز مەغلۇبىيەتكە تېتىغۇدەك ئىدى.

44. قاپ يوقاتتىڭىزمۇ؟

سۇلتان ئەلى مىرزا «قوشبېگى» مەھەللىسىگە كېتىلىپ، بىر دەرۋازىغا كىردى. قاراڭغۇ يولەكتىن كىرىپ بېرىپ ئىشكىرىكى ئىشىكنى تاقىلداتتى. ئىچكىرىدىن «هازىر!» دېگەن ئاۋاز ئاڭلانغاندىن كېيىن بىر نەچچە چامدام ئارقىغا يېنىپ كەلدى. بىردەمدىن كېيىن ئىچكىرىدىن بەقەسەم چاپىنىنى مۈرىسىگە تاشلاپلا قويغان، يالاڭغىداق پۇتىغا سەندەل كەشنى كىيىپ، كوينەكچان بەدىنىنى چاپىنى بىلەن ئورىغان قىرىق ياشلار چامىسىدىكى بىر يىگىت چىقتى. ئۇ سۇلتان ئەلى مىرزىغا سالام

بەرگەندىن كېيىن، ئالدىراپ چاپىنىنىڭ يېڭىنى ساپتى ۋە كېلىپ كورۇشتى.

—مەرھەمەت، تەقسىر.

بۇ كىشى مالتاپار خوتۇنى ئېلىپ، بەدىنى ئارام ئېلىپ قالغان خالباي—گۈلشەننىڭ ئېرى ئىدى. ئۇيىدە ئەتىگەندىن كەچكىچە بىكار يېتىپ، گۈلشەننىڭ تېپىپ كەلگىنىگە قانائەت قىلاتتى ۋە ئۆزى پەقەت ئاش ئېتىپ، هويلا سۈپۈرەتتى. باشقا ئائىلىلەردە خوتۇنلار ئۆي ئىشى بىلەن بولۇپ، ئەرلەر كوچا ئىشىنى قىلىشسا، خالباي ئاكىنىڭ ئائىلىسى پۈتۈنلەي شۇنىڭ تەتۈرىسىچە قۇرۇلغان ئىدى. سۇلتان ئەلى مىرزا گۈلشەننىڭ ئۇردىغا كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ پۇت-قولىدا جان قالمىدى، خېلىغىچە ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى.

—ئۇردىغا كەتكەنلىكىنى ئېنىق بىلەمسىز؟

—بۇ يەردىن چىقىپ بىر جايغا بارماقچى ئىدى،—دېدى خالباي،—ئەگەر ئىشى پۈتسە—ئۇدۇل ئۇردىغا كەتمەكچى، پۈتمىسە—يېنىپ كەلمەكچى ئىدى. مۇشۇ چاققىچە يېنىپ كەلمىگىنى ئۈچۈن، ئۇردىغا كەتتىمۇ، دەپ ئويلاپ تۇرىمەن.

—سىز شۇ بارىدىغان جايىنى بىلەرسىز؟

—بىلەلمىدىم، تەقسىر.

سۇلتان ئەلى مىرزا ماغدۇرى قاچقاندەك كەينىگە داجىپ، يولەكنىڭ تاكچىسىغا ئولتۇردى ۋە پېشانىسىنى تاتىلىدى:

—تۈنۈگۈن يەڭگەمنى بىرەر كىشى ئىزلەپ كەلدىمۇ؟

خالباي بىردەم ئويلىنىپ ساقىلىنىڭ تېگىنى چىمچىلىدى.

—ئىزلەپ كەلگەن ئىكەن، مەن ئۆيدە يوق ئىدىم.

سۇلتان ئەلىنىڭ رەڭگى ئۆزگىرىپ، بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى، تورۇسقا ۋە كوچىغا قارىدى.

— ئەگەر يەڭگەم كەلسە، مېنىڭ كەلگىنىمنى ئېيتارسىز، مەن يەنە يېنىپ كېلىمەن ...... ئۆيدىن مىدىرلىما'ي مېنى كۈتسۇن، چۈنكى بىر ئىش بار ماقۇلمۇ؟

سۇلتان ئەلى مىرزا خالىبايدىن ماقۇل جاۋابىنى ئېلىپ كوچىغا چىقتى، ئىلدام-ئىلدام قەدەم تاشلاپ، كەلگەن تەرىپىگە قاراپ كەتتى. ئەگرى - دوناي كوچىلار بىلەن كېتىپ بېرىپ، كوچىدا كورۈنگەن ھەر بىر خوتۇننى تەكشۈرۈپ، باش-ئايىغىغا قاراپ ئۆتكۈزەتتى. بازارغا يەتكەندە ئەتراپتىن جۇمە نامىزىغا ئېيتىلغان ئەزان ئاڭلاندى. كوچىدا تۈركۈم-تۈركۈم سەللە يۆگىگەن ئادەملەر مېچىتكە قاراپ ئاقماقتا ئىدى، ئۇ بولسا جۇمەنى ئۇنتۇپ ئاللىقا'ياققا چاپاتتى. سالىھ مەخسۇمنىڭ كوچىسىنى بېسىپ ئۇدۇلغا ئۆتۈپ كەتتى، ئۇن قەدەمچە مېڭىپ توختىدى. بىردەم ئىككىلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن، كەينىگە يېنىپ، سالىھ مەخسۇمنىڭ كوچىسىغا كىردى. دەرۋازا قىيا ئېچىلىپ تۇراتتى، تاشقىرقى ھويلا ئادەمدىن خالى، مېھمانخانىغا قۇلۇپ سېلىقلىق ئىدى. سۇلتان ئەلى مىرزا باغنىڭ ئىشىگىدە توختاپ، يوچۇقتىن قارىدى. خوتۇن كىشى يوقلىقىغا قانائەت ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، باققا قەدەم تاشلىدى ۋە ئاستا-ئاستا مېڭىپ ئىچكىركى ھويلىنىڭ ئىشىگىدە توختىدى.

— مىرزا ئەنۋەر، ۋاء مىرزا ئەنۋەر!

قىچقىرىش ئۈچ-تۆت تەكرارلانغاندىن كېيىن، يولەكتىن گۇر-سىلدىغان ئاياق ئاۋازى كەلدى ...... سۇلتان ئەلى مىرزا ئۆزىنى

ئىشىكنىڭ يېنىغا ئېلىپ، يەنە قىچقاردى. ئىچكىرىدىن «يوق!» دىگەن جاۋاپ چىقتى.

— نەدە؟

— جۇمەگە كەتتى.

سۇلتان ئەلى راھەت نەپەس ئالغاندەك كورۇنۇپ، كىرىشى ئىشىكنىڭ بوسۇغىسىغا تىكتى:

— سىزدىن سوراپ كەتسەممۇ بىرلار، سىڭلىم ...... بۇ يەرگە بىر خوتۇن كەلدىمۇ؟

— ياق ...... ھە، بايا بىر خوتۇن تېنەپ كىرگەن ئىدى! — دىگەن جاۋاپ چىقتى.

سۇلتان ئەلىنىڭ كوزى ئالىيىپ، پېشانىسىدە قاتار قىررۇقلار كورۇندى.

— تېنەپ كىردى؟

— ھە.

— تېنەپ كىرگىنىگە قانچە بولدى؟

— بايا، ئەتىگەن.

سۇلتان ئەلى بېشىنى چايقىدى، رەناغا رەھمەت ئېيتقاندىن كېيىن، تاشقىرىغا قاراپ ماڭدى. كوچىغا چىقىپ، يەنە بايقىدەك، پۇتىنى قولىغا ئالغاندەك، يۇگۇرۇپ كەتتى. ئوردىغىچە بىر يېرىم چاقىرىم چامىسى يول بولۇپ، ئۇ بۇ ئارىلىقنى ئون بەش مىنوت ئىچىدە باستى. ھاۋانىڭ سوغاق بولۇشىغا قارىماي، پېشانىلىرىدىن تەر ئاققان ھالدا، ئوردىنىڭ بىرىنچى دەرۋازىسىغا يېتىپ كەلدى. دەرۋازىۋەنلەرنىڭ يېنىدا توختاپ سوزلەشتى، پېشانە تەرىنى ئېرتىپ، دەرۋازىنىڭ سۇپىسىغا ئولتۇردى.

—قاپ يوقاتتىڭىزمۇ، تەقسىر!—دەپ كۆلدى دەرۋازىۋەنلەردىن بىرى.

—شۇنىڭغا ئوخشاش ...... جاناپ جۇمەگە چىقتىمۇ؟

—چىقمىدى.

سۇلتان ئەلى مىرزا دېمىسىنى راسلاۋاتقاندەك بىر ئاز سوزسىز ئولتۇردى.

—ھەرەمگە بىرەر خوتۇن كىردىمۇ؟

—بىرى كىرمىدى!—دەپ كۆلدى دەرۋازىۋەنلەرنىڭ بىرى،—بەش-ئونى كىردىغۇ دەيمەن ......

سۇلتان ئەلى ئۇنىڭ كەينىگە كۈچىنىپ كۈلدى، ئەمما يەنە ئېغىز ئېچىشقا مادارى قالمىغاندەك ئولتۇرۇپ قالدى. چۈنكى، ئەمدى بۇنىڭدىن نېرىغا يۈگۈرەلمەيتتى، قولى شۇنىڭدىن نېرىغا يەتمەيتتى. كوزىنى يەرگە تىكىپ، ئىككى سائەتتىن بېرى قىلغان ھەركەتلىرىنىڭ شامالغا كەتكەنلىكىنى خاتىرلىدى. ئابدىراھمان ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىسپلاس مەقسىدىگە يەتمىگىدى، دەپ ئۇھ تارتتى، بولۇپمۇ مىرزا ئەنۋەرنىڭ دۇشمەنلىرى ئالدىدا ئابرويى توكۈلىشى ئۇنىڭغا ئېغىر چۈشتى. بۇ ئېغىرلىقنىڭ دوستىغا ئابدىراھمان توغرىسىدا قىلغان ئۆزىنىڭ ئىشىنى ئويلاپ، كۆڭلى يەنىمۇ غەش بولدى. بۇ جەھەتتىن قارىغاندا گويا يامانلىقنىڭ باش سەۋەپچىسى سۇلتان ئەلىنىڭ ئۆزى بولۇپ چىقاتتى. «ئەگەر مەن ئابدىراھماننى ئوردىدىن چىقىرىۋېتىشكە پىكىر بېرىپ تۇرۇۋالمىغان بولسام، مىرزىنى بۇ ئىشقا مەجبۇر قىلمىسام، بەلكى بۇ ئاداۋەتلەر بولماسمىدى؟» دەپ ئويلايتتى، ئەنۋەرنىڭ تەنە قىلماس

لىقىنى بىلسىمۇ، يەنە روھىي جەھەتتىن ئېزىلىشىنى، ئۇنىڭ يۈزىگە قاردىيالماسلىقىنى ھېس قىلاتتى. تەشۋىش شۇ يەرگە يەتكەندىن كېيىن ئورنىدىن تۇردى، دەرۋازىنىڭ كىچىك ئىشىكىنى ئېچىپ، ئىچكىرىگە كىردى. ئۇدۇل يولنى تاشلاپ، قار تېگىدە بېسىلىپ قالغان ئاۋالقى گۈلزارلارنىڭ ئىچى بىلەن ئايلىنىپ يۈردى. ئىچكى ئوردىنىڭ سېپىللىرى تېگىدە ياراقلىق ئەسكەرلەر ئايلىنىپ يۈرۈشەتتى. سۇلتان ئەلى مىرزا مېڭىۋېرىپ ئوردىنىڭ سول دوقمۇشىغا، قاراۋۇل ئەسكەرلەردىن بىرىنىڭ يېنىغا يېتىپ كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن تېچلىق سوراشتى، بىر-ئىككى ئېغىز سۆزلىشىپ، ئوردىنىڭ شەرقىغە قاراپ ماڭدى. بۇ يەردىكى دەرۋازا بەگلىرى بىلەن ئۇنى - بۇنى دېيىشىپ: «جۈمە كۈنى نېمە قىلىپ يۈرىسىز؟» دېگەن سوئالغا: «بۈگۈن جاناپ كوكۆل ئاچماقچى، دەپ ئاڭلىغان ئىدىم» دېگەن جاۋاپنى بەردى. بۇلارنىڭ يېنىدىمۇ بىردەم ئولتۇرۇپ، يەنە قوزغالدى، ئوردىنىڭ شىمالىي قىسمىغا ئۆتتى. ھەرەم ۋە خان ئائىلىسىگە مەخسۇس يېڭى قەۋرىنىڭ ئەتراپىدا ئۈچ-تۆت نەپەر قارا قۇلچاقلار ئىچىدە ئورمانبېك ئوقيا ئويناپ يۈرەتتى. سۇلتان ئەلى مىرزا قەۋرىگە قاراپ ماڭدى، «كىچىك خان»غا تازىم قىلغاندىن كېيىن، قەۋرىنىڭ بىر چېتىگە يۆكۈنۈپ، قۇرئان ئوقۇدى. ئەمما كۆزى ئويناپ يۈرگەن باللاردا، تىلى قىرائەتتە ئىدى. دۇئادىن كېيىن، قارىخانىنىڭ پىشايۋىنى دوقمۇشىغا زوڭزىيىپ باللارنىڭ ئويۇنىغا قاراپ تۇردى. ئورمانبېك ياغا ئوق قويۇپ ئاتاتتى، ئوقلار ئاسمانغا كۆتىرىلىپ، ھەر خىل يىراقلىققا بېرىپ چۈشەتتى، قۇلچاقلار ئېتىلغان ئوقلارنى

تېرىپ كېلىپ، ئورمانلىككە بېرىشەتتى. ئېتىلغان ئوقلاردىن بىرى سۇلتان ئەلىنىڭ ئايىغى ئاستىغا كېلىپ چۈشتى. سۇلتان ئەلى ئېڭىشىپ يەردىن ئوقنى ئالدى، ئوقنىڭ قايرىلىپ كەتكەن پېيىنى تۈزەپ-توغرىلاپ ئولتۇردى. شۇ چاغدا قولچاقلارنىڭ بىرى يۈگۈرۈپ كەلدى. ئۇ گەپ-سۆزسىز ئوققا قولىنى ئۇزاتقان ئىدى سۇلتان ئەلى قولچاقنىڭ بويى يەتمەيدىغان قىلىپ قولىنى يۇقۇرى كۆتەردى.

— ئوقنى بېرىڭ، ئاكا، تەقسىر خاپا بولاتتى!

سۇلتان ئەلى ئويناشقان بولۇپ، ئوقنى يۇقۇرىدا كۆتۈرۈپ تۇرىۋەردى.

—سەن گۈلشەن ئاچىنى تونۇمسەن؟

—تونۇسام نېمە؟! بېرىڭ ئوقنى!

—ئالدىرىما، بەگۋاش! گۈلشەن ئاچا بۈگۈن ھەرەمگە كەلدىمۇ؟

—كەلسە نېمىدى؟

—ئوقيا ئويناپ بولغاندىن كېيىن گۈلشەن ئاچىنى ماڭا قىچقىرىپ بەر، ماقۇلمۇ؟

—ماقۇل.

سۇلتان ئەلى ئوقنى قولچاقنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى، ئەمما يەنە قويۇۋەتمەي سېپىلنىڭ تۈۋىدە مېڭىپ يۈرگەن ئەسكەرلەرگە قارىدى . . .

— ئېنىق قىچقىرىپ بېرەمسەن، ئوغلۇم؟

—خوپ دېدىمغۇ.

—مېنى تونۇيسەن-ھە؟

—سىزنى؟ سىز مىرزا تەقسىر،

سۇلتان ئەلى ئوقنى بىردۇەتتى. قۇلچاق يۈگۈرۈپ ئورمانـ بېكنىڭ يېنىغا كەتتى. سۇلتان ئەلى سىپىل تۆۋىدىكى ئەسكەر- لەرگە كوز قىرىنى تاشلاپ، ئۇلارنىڭ ئوزىدىن پەرۋاسىزلىقىنى پەملىدى. چۈنكى ئۇنىڭ هازىرقى ئىشى، يەنى بالا ئارقىلىق هەرەم بىلەن ئالاقە قىلىشى قورقۇنچلۇق ئىش هىساپلىناتتى، ئەگەردە بۇنداق ئىش بىلىنىپ قالسا، چوڭ پالاكەتلەرگىمۇ سەۋەپچى بولاتتى. ئورمانبېك يەنە بىر ئاز ئوق ئاتقاندىن كېيىن، زېرىكىپ، يايىنى يەرگە تاشلىدى ۋە ئوزى هەرەم دەرۋازىسىغا قاراپ ماڭدى. قۇلچاقلارمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ئېگىشتى. سۇلتان ئەلى مىرزا بالىلارنى هەرەمگە كىرگۈزۈپ، قەۋرلەرگە يەنە «دۇئا» ئوقۇدى ۋە ئاستا-ئاستا كەينىگە ياندى.

45. پاتىشھەـــموهرى خۇدادۇر

مەخسۇم چۈگۈلدىشىپ ئوقۇۋاتقان بالىلارنى توختاشقا شەرەت قىلىپ، ئوزى سەكرەپ ئورنىدىن تۇردى ۋە ئالدىراپ مەكتەپخانىدىن چىقىپ، هويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان ئىككى نەپەر مەشھۇر بەگلەرنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن يۈگۈردى. ئۇلار بىلەن ئېگىلىپ كورۇشكەندىن كېيىن، بىرىپ مېھمانخا- نىنىڭ ئىشىگىنى ئاچتى.

—مەرهەمەت. تەقسىرلەر، مەرهەمەت!

مەخسۇم بۇنچىلىك ئالدىراپ-ھودۇقۇپ كېتىشكە ھەقلىق ئىدى. چۈنكى، كەلگۈچىلەرنىڭ ھەر ئىككىلىسى خانىنىڭ يېنىدا ھۆرمەتلىك ئورۇندا تۇرىدىغان ۋە ھەمىشە ئۇنىڭ بىلەن سوھبەتداش بىسەگلەردىن ئىدى. ئۇلار مېھمانخانىغا كىرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، مەخسۇم ئورنىدىن تۇرۇپ، قول قوشتۇردى ۋە «خۇش كېلىشىپتىلا!» دېدى. مېھمانلارمۇ مەخسۇمنىڭ ھۆرمىتىگە قوزغىلىشىپ قويۇشتى.

—قانداق شامال ئۇچۇرۇپ كەلدى، تەقسىرلەر؟ غېرىپ خانىمىزنى مۇبارەك قەدەملىرىڭلار بىلەن يورۇتقۇچىلار ئۈچۈن مىڭ رەھمەت!

بەگلەر مەخسۇمغا تەشەككۇر ئېيتىشتى. ئابدۇرەئۇپ تۇنقاتار ھەمرىيىغا قاراپ قويغاندىن كېيىن «تەشرىپ» سەۋەبىدىن تىل ئاچتى.

—جانابى پوچتى پانا بىزنى زىيارەتلىرىڭگە بۇيرۇدى، سىزگە ئۇلۇغ مېھرىۋانچىلىق ئاتا قىلدى!

مەخسۇم جايىدىن قوزغىلىپ ئولتۇردى، ئەمما «جاناپ» نىڭ «مەرھەمەت» لىرىگە چۈشىنەلمەي ئالدىرىدى. تۇنقاتارنىڭ سۆزىگە مۇھەممەت شەرىپ داستىخانچى ئىزاھ بەردى:

—ھەممىلا ئادەم پوشتى پانانىڭ مەرھەمەتلىرىگە لايىق بولالمايدۇ. پوشتى پانا ئۆزىنى كۆيۈمچانلىقتا چاغلاپ، بۇ بىشارەتنى بىزلەر ئارقىلىق سىزگە يەتكۈزۈشكە ئەمىر قىلدى......

مەخسۇم ھىلىقىدەك يەنە قوزغىلىۋالسىمۇ، ئەمما ئاۋازى چىقماي، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ قېتىپ قالدى.

— تەقسىرىمدە ئاجىزە بارلىقىنى پوشتى پانا ئاڭلىغان

ئىكەن .... — دېدى تۇنقاتار مىرزا ئەنۋەرگە ئۇرخناش دانىشمەننى يېتىشتۈرگەن كىشى ئەقىللىق ۋە گۈزەل قىزىمۇ تەربىيە قىلالمىغانمىكىن دېگەن ئويىغا بېرىپتۇ .... شاگىرتىڭىزغا قىلغان مەرھەمەتنى جانابىڭىز ۋە قىزىڭىز ئۈچۈنمۇ ئايىماسلىق نىيىتىدە، بىزنى خىزمىتىڭىزگە بۇيرۇدى. ئەلۋەتتە، بۇ مەرھەمەتنىڭ قانچىلىك ئۇلۇغلىقىنى سىزگە سۆزلەپ ئولتۇرۇش ھاجەت ئەمەس.

— قۇللۇق، رەھمەت، پۈشتى پانانىڭ دۆلەتلىرى زىيادە بولسۇن! — دېدى مەخسۇم ئۇزاق جىملىقتىن باش كۆتىرىپ، — بىر ئەمەس، يۈز قىزىمىز بولغاندىمۇ، جانابىنىڭ كېنىزەكلىكىگە نەزىر قىلىش ۋەزىپىمىز ئىدى .... ئەمما پېقىرلىرىدا ۋە ئاجىزەمىزدە بىرقانچە گۇنالار، كەمچىلىكلەر، ئىززىلىدىر بارە تەقسىرلەر!

— ئەيىپسىز پەرۋەردىگار، — دېدى تۇنقاتار، — بەندە ھەمىشەم ئۇزرىلىك ۋە خاتالىقتۇر، تەقسىر.

مەخسۇم باش سىلكىپ بىرئاز جىم ئولتۇردى، كېيىن كۆزىنى تۇنقاتارنىڭ ئىزىغا تىكتى.

— جانابىلىرىغا ئاجىزانە ئىززە .... ئەڭ ئاۋۋال كەمىنە ئاجىز — زەئىپ، تاشلاندۇق بولسام پۈشتى پانا تەربىيەدىن قىلىنغان ئۇلۇغ مەرھەمەتكە سازاۋەر ۋە لايىق ئەمەسمەن؛ ئۇنىڭدىن كېيىن — ئاجىزەمىز ئالەمپانادەك ئۇلۇغ زاتقا جۈپ بولۇش ئۈچۈن يېتەرلىك تەربىيە ئالمىغان بىر قولچاقتۇر ...... بەس، بىز مۇشۇ ئەھۋالدا ئالىيھەزرەتنىڭ مېھرىۋانچىلىقلىرىغا ئەرزىيمىزمۇ، تەقسىرلەر؟

— پۈشتى پانانىڭ سىزگە ئوخشاش ئىلىم ئەھلىلىرىگە قارىتىلغان دەرياكەبى مەرھەمەتلىرى ئەرزىتىدۇ، تەقسىر!

تۈنقاتار بۇ مەرھەمەتلەرنىڭ چەكسىز ئۇلۇغلۇغىنى شەرھىلەپ كەتتى. مەخسۇم بىرنەچچە ۋاقىتقىچە ئولتۇرغاندىن كېيىن، تۈنقاتارنىڭ مۇبالىغىلىرىغا بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

—شەك يوق، شەك يوق، مەن ئانەزرەتكە تەن بېرىمەن ۋە لېكىن . . . . ۋە لېكىن بىر ئوززە پېقىرنى ئەندىشىگە سالىدۇ. ئاجىزەنى بىر سەۋەپ بىلەن مىرزا ئەنۋەرگە ئۆتىتىپ قويغان ئىدۇق . . . . مانا مۇشۇ مەسىلە كەمىنىگە بىر ئاز مۇشكۇل كېلىدۇ . . . .

بۇسوزدىن كېيىن تۈنقاتار داستىخانچىغا قارىدى، داستىخانچى قول سىلىكىپ كۈلدى.

—ھېچ زىيىنى يوق،—دىدى داستىخانچى، — مىرزا ئەنۋەر پۈشتى پانانىڭ ئۆز ئادىمى، بۇخەۋەرنى مىرزا ئاڭلىسا، خوشال بولۇشى گۇمانسىز!

—ئىنشائاللا.

—بىز بېرىپ ئانەزرەتكە جانابىڭىزنىڭ دۇئايىڭىزنى ئاڭلىتىمىز؛ جانابىڭىزنىڭ خوشال بولۇشىدا گۇمان يوق، تەقسىر! —دىدى داستىخانچى ۋە باشقا سوزگە يول قويماي؛ ھەتتا ئۇ كېيىنكى مەسىلەلەرگىمۇ كېلىپ يەتتى، —توي ۋاقتىنى تايىن قىلىش، ئەلۋەتتە، ئانەزرەتنىڭ ئىختىيارىدا . . . . قېنى تۈنقاتار، پاتىھە قىلايلى، پاتىھە —مۇھرى خۇدادۇر!

تۈنقاتار پاتىھەگە (دۇئاغا) قول ئاچتى، مەخسۇم سارالىسىمىگە چۈشكەن ھالدا ئۇلارغا ئەگەشتى . . . . پاتىھەدىن كېيىن

«ئەلچىلەر» ھېچنېمىگە قارىماستىن قوزغىلىشتى. ئون بەش مىنۇتلۇق بۇ ھادىسىدىن مەخسۇمنىڭ كاللىسى ئايلاندى، ھەتتا ئېيتىشقا ئويلاپ تۇرغان مۇھىم بىرسۆزىنىمۇ ئۇنتۇدى. ئۇلارنى دەرۋازىغا ئۇزىتىپ چىقىۋېتىپ، ھىلىقى يوقىتىپ قويغان مۇھىم سۆزىنى يادىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۆچەندى. بەگلەر بىلەن خوشلىشىش ۋاقتىدىلا بىردىن «ھەببە» دەۋەتتى. ئۇنىڭ ئەلچىلەرگە ئېيتماقچى بولغان سۆزى ھەقىقەتەن مۇھىم، يەنى بۇ ۋەقەنىڭ خەۋىرىنى ئەنۋەرگە مۇشۇ بەگلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن يەتكۈزۈش ئىدى. ئۇلار بۇ ئىلتىماسنى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلىشتى، مىرزىغا كەڭ چۈشەندۈرۈپ، مەخسۇمنىڭ چارىسىز قالغانلىقىنى ئۇنىڭغا ئۇقتۇرماقچى بولۇشتى.

مەخسۇم «ئۇلۇغ مېھمانلار»نى يولغا سېلىپ، مېھمانخانىغا يېنىپ كەلدى. مىڭىسى تېخىچە بىر نىمىنى تۈزۈك ئويلىيالمايتتى، كۈتۈلمىگەن بۇ ھادىسە ئۆزى ئۈچۈن پايدىلىقمۇ، زىيانلىقمۇ، ھۆكۈم قىلالمايتتى. ئەنۋەرنى ئايىغانلىقمۇ، ياكى ئۇنىڭدىن ئۆيالغانلىقمۇ، ھەرھالدا كۆڭلىدە بىرخىل غەشلىك، چىگىشلىك بار ئىدى. مۇھاكىمىسى ھەرتۈرلۈك: تويىنى بالدۇرراق قىلىۋەتسەدەك بولغان ئىكەن، دەپ ئويلىسا، يەنە بىرتەرەپتىن «خانغا قىيناتىلىق» مەسىلىسى ئارىغا توغرا بولۇپ توختاپ، يەنە پىكرى چېچىلىپ كېتەتتى. بىرتەرەپتىن ئەنۋەر، يەنە بىرتەرەپتىن خان...... شۇ تەرىقىدە پىكرى - خىيالى بىريولدا تىنالماي گاڭگىرىغان ھالدا مېھمانخانىنى ئېتىپ چىقتى.

مەخسۇمنى مەكتەپخانا ئىشىكىدە كورگەن باللار چۈگۈلدىشىپ ساۋاقلىرىنى تەكرارلاشقا كىرىشىپ كېتىشتى. لېكىن مەخسۇمغا

ھازىرقى ۋاڭ ـ چۇڭ ياقمىدى؛ ئۇنىڭ ئۈچۈن ھازىر تىنچلىق. كۈتۈلمىگەن ھادىسىنىڭ ئوق ـ تەتۈرىنى ئويلاش كېرەكتەك تۇيۇلدى. مەخسۇم مەكتەپخانىغا كىرىپ ئىز ئورنىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، باللارنى توختاشقا بۇيرۇدى. باللار جىم بولغاندىن كېيىن «ئازات!» دەۋەتتى. باللار دەرھال سالام بېرىپ، بىردەمدە مەكتەپخانىنى بوشىتىپ كېتىشتى. مەخسۇم جايىدىن قوزغالماي يەنە ئويلاپ قالدى.

ئەنۋەر توغرىسىدىكى كۆڭۈل غەشلىكى بىر تۇرلۇك بولسىمۇ، باشقا تەرەپتىن خېلىلا ياخشى ئۈمىتلەر تۇغۇلۇپ قالدى. خانغا قېيناتا بولۇش ئەل ئالدىدا كىچىك ئىش ئەمەس ئىدى. تويلۇق توغرىسىدا پادىشا كۈيئوغۇلدىن نۇرغۇن مەبلەغ كۈتۈشكە بولاتتى. ئەگەر خۇدا ئوغۇل نەۋرە ئاتا قىلسا، خۇدايارنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇش ئېھتىمالىمۇ بار ئىدى .... تويىنىڭ كېيىنكى سۈرۈلۈشى بولسا، تەقدىرنىڭ ئىشى؛ رەنانىڭ تەقدىرى خانغا پۈتۈلگەن، شۇنىڭغا بىنائەن ئەنۋەر تويىنى كېيىنكىگە سۈرەشكە، پۈتكەن ئىشنى قالدۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى .... يەنە شۇ ھالدا ۋە شۇنچە يېڭى ئۈمىتلەر ئىچىدە كۆڭۈلدىن ھېلىقى غەشلىكنى، ئۆزىگە نامەلۇم بىر ئارزۇنى يۇيۇۋېتەلمىدى. بۇ توغرىدا يەنە بىر ئاز قىينىلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئەنۋەرگە قارشى ئۆزىدە بىر ئاچچىق ھېس قىلدى: «تويىنى ئەتىيازغا قالدۇر، دەپ ئۇنىڭغا كىم ئېيتتى؟ ئۇ ئىززى زادىلا ھەمىشە ئىشتا سۇس قەدەم .... ئەمدى، خان سوراتقاندىن كېيىن رەت قىلىشقا كىمنىڭ ھەققى بار؟!» دېگەننى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئازغىنا تىنچىدى،

يەنە بىر ئاز ئويلىنىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، كوز ئالدىغا تويلۇق ئۇچۇن بېرىلىدىغان بىر تۇلۇم ئالتۇن، ئەل ئالدىدىكى ئابروي، ئەڭ ئاخىرىدا خۇدايارنىڭ تەخت ۋارىسى بولغان خانزادە كەلدى. ئۇزىنى ئەل سوراۋاتقان ياش خاننىڭ يېنىدا كورۇپ، ھىجايدى . . . .

شۇ تەرىقىدە مەخسۇم ئۇزىنى بېسىۋالدى، ئاسماندىن چۇشكەندەك بۇ ئەلچىلىكنى ئوز ئىستىقبالىنىڭ خەيرلىك پالى، پەيزى ئىلاھى، دەپ خوشال بولدى، تېخىچە كوڭلىنى غەش قىلىپ تۇرغان ئەنۋەر مەسىلىسىنى ئويىغا كەلتۇرمەسلىككە، "بۇزۇق خىيال"دىن قېچىشقا قارار قىلدى. مەخسۇم شۇنى ئوزىگە لايىق تاپقاندىن كېيىن، باشقا كىشىلەرنىڭ ئەندىشىسىنى، بولۇپمۇ ئويدىكىلەرنىڭ رەيىنى ئويلاپ ئولتۇرمىدى.

ئوزىچە سائادەت بولۇپ كورۇنگەن بۇ پاجەنىڭ خەۋىرى بىلەن نىگار ئايىمنى ھودۇقتۇردى، يىغلاتتى. رەنا بولسا سەندەلدە ئوقۇپ ئولتۇرغان ھەييام رۇبائىيىتى ئۇستىگە ھوشسىز بېشىنى قويدى.

—ئون يىللاپ بىزگە كىيدۇرگەن، يىدۇرگەن بىچارە ئەنۋەرگە ئاقىۋەتتە قىلغىنىمىز شۇ بولدىمۇ! بەختسىز رەنا، بىر يۇز خوتۇننىڭ يېنىغا يۇز بىرىنچى كوندەش بولۇپ بارامدۇ؟— دەپ يىغلىدى نىگار ئايىم.

رەنانىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى بىز يېزىپ ئولتۇرمايمىز. ئەمما مەخسۇم ئۇلارنىڭ ئىككىلىسىنى ئەخمەققە چىقىرىپ، ئوزى "ئەقىللىقلار" قاتارىغا ئوتتى.

46· يىگىت

مەلۇمكى، تۇنۇگۇن سۇلتان ئەلى مىرزا قۇلبالىغا گۈلشەننى قىچقىرىشنى تاپىنلاپ، ئوردىدىن چىقىپ كەتكەن ئىدى. شۇ چىقىشتا ئوردىنىڭ ئوپچۇرىسىدىن نېرى كەتمەي، كەچكىچە گۈلشەننى كۈتتى. ناماز دىگەردىن بىر ئاز كېيىنرەك، ئوردىدىن ئۈچ - تۆت خوتۇن چىقتى، بۇلارنىڭ ئارىسىدا گۈلشەنمۇ بار ئىدى. سۇلتان ئەلى مىرزا خوتۇنلار بىلەن تېچلىق سورۇشۇپ (چۈنكى ئوردىغا ئالاقىدار خوتۇنلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا تونۇش ئىدى)، گۈلشەننى چەتكە قىچقاردى. ئۇنىڭ بىلەن سوزلىشىپ، ئىش قولدىن كەتكەنلىگىنى ۋە دۈشمەنلەرنىڭ يەنە بىر ئىپلاس رەڭۋازلىقلىرىنى چۈشەندى. شۇنداق بولغانكى، گۈلشەننىڭ يېنىغا بارغان موللا ئابدىراھمان، گويا ئۆزىنى سالىھ مەخسۇم تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن قىلىپ كورسەتكەن. ھەتتا موللا ئابدىراھمان ئارقىلىق سالىھ مەخسۇم قىزىمىنى خانىغا ماختىسۇن، دەپ گۈلشەنگە بىرنەچچە تىللامۇ ئەۋەتىپ بەرگەن ئىمىش ......

— مەن قىز تېپىشنى ئىككى - ئۈچ ئايلاردىن بىرى تاشلىۋەتكەن ئىدىم، — دىدى گۈلشەن، — كىشىنىڭ — ھاجىتى چىقسۇن، دىدىم. كېيىنرەك ئۆزەمگە گەپ تەگدۈرمەسلىك ئۈچۈن، ئاۋال بېرىپ قىزنى كوردۇم؛ قىزنى ياقتۇرغىنىمدىن كېيىن، ھەر خىل

ئەندىشىلەر ئىچىدە خانغا ئېيتتىم ... ... مەن ئۇ قىزنىڭ مىرزا ئەنۋەرگە ئاتاپ قويۇلغىنىنى، ئوتتۇرىدا ئاداۋەت بارلىقىنى چۈشۈمدە كورمەنمۇ، سۇلتان ئەلى ئاكا ... ... ئەمدى ئىش ئوتتى، مەن خاننىڭ ئالدىغا كىرىپ، تۇنۇگۇنكى سىزگە ياختىغان قىزىم پالان ئىكەن، دەپ ئېيتالمايمەن. مىرزا ئەنۋەر ئويلىمىدىغان بولسا، مەن كورۇپ قويغان ياخشى قىزلار بار، ئەيۋۇم ئۈچۈن مىرزا ئەنۋەرگە مەن باشقا بىر قىز تېپىپ بېرەي.

سۇلتان ئەلىنىڭ تاۋۇزى قولتۇغىدىن چۈشۈپ، ئابدىراھمان ۋە ئۇنىڭ شىرىكلىرىگە غەزەپلەنگەن ھالدا، گۈلشەن بىلەن خوشلاشتى، ئەتىگەندىن بېرى پالاقشىپ - چېپىپ يۈرگىنىگە ئەمەس، ئىپلاسلارنىڭ رەسۋا مۇۋەپپەقىيىتىگە چىدىمايتتى. بۇ لاۋزا ئاداۋەت بىلەن نازۇك تەبىئەتلىك ئەنۋەرنىڭ قاندا كەيپىياتقا چۈشۈشىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايتتى؛ ئىت مىجەز، قەدىر بىلمەيدىغان خانغا ئاچچىق قىلىپ مىرزىلىقنى تاشلاپ كەتمىسە، دەپ قورقاتتى.

گۈلشەن ئېيتقاندەك، ئىش ئوتكەن، گەپنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، ئەلۋەتتە، خان سالىھە مەخسۇمغا كويۇغول بولماي قويمايتتى، ھازىر بۇنىڭ قارشىسىغا بىرەر تەدبىر تېپىش بەكمۇ تەس ۋە خەۋەرنى ئەنۋەرگە ئېيتىش - ئېيتماسلىق مەسىلىسىمۇ يەنە ئېغىر ئىدى. سۇلتان ئەلى مىرزا بۇ ئىشتىن ئەنۋەرنى خەۋەردار قىلىش ۋە قىلماسلىق توغرىسىدا كوپ ئويلىدى. قانچە ھۇلاھىزىلاردىن كېيىن، ئۇنى خەۋەردار قىلىشنى ماقۇل تاپتى. چۈنكى يۈزدىن توقسان توققۇزغا قارشى بىر ئېھتىماللا بۇ

پاچىنىڭ بولماي قېلىشى تەرىپىدە ئىدى. ئەنۋەرنى خەۋەردار قىلسا، بەلكى ئۇنىڭ ئۆزى بىرەر چارە تاپار ياكى مەسىلە ئۇنىڭ ئۈچۈن سۇلتان ئەلى ئويلىغانچىلىك ئەھمىيەتلىك بولۇپ چىقماس، ئەگەردە ئەھمىيەتلىك بولغاندىمۇ پاچىسىنى كۆتۈپ، ئۆزىنى بېسىپ، قارشى ئېلىش ئۆزى تويۇقسىز بولغىنىغا قارىغاندا خېلى يېنىك چۈشەتتى.

سۇلتان ئەلى ئەتىگىنى ئورنىدىن تۇرۇپ، نامازنى ئوقۇدى، بالىلىرىنىڭ يېنىدا چاي ئىچىپ، سالىھ مەخسۇمنىڭ ھويلىسىغا قاراپ كەتتى.

مېھمانخانىدا ئوردىغا كەتمەكچى بولۇپ تۇرغان ئەنۋەر سۇلتان ئەلىنى رەنجىپ قارشى ئالدى:

— شۇنداقمۇ ئىش بولامدۇ! تۈنۈگۈن نىمىشقا مەن كەلگىچە كېتىپ قالدىڭىز؟

— بىرى قىچقىرىپ كەلدى - دە، ... مەن ئۆز ئورنۇمغا سەپەر ئاكامنى تاشلاپ كەتتىمغۇ.

ئەنۋەر قېيىدىغان قىياپەتتە كۈلۈمسىرەپ ئۇنىڭدىن چاي ئىچكەن-ئىچمىگەنلىكىنى سورىدى. سۇلتان ئەلى گويا ئۆزىنى مۇشۇ ئويچۇرىدىكى تۇققانلىرىدىن بىرسىنىڭكىدە قونۇپ قېلىپ، شۇ يەردە ناشتا قىلغان ۋە يول ئۈستىدىن ئەنۋەرنىڭ يېنىغا كىرگەن قىلىپ كۆرسەتتى. ئىككىسى بىرلىشىپ يولغا چۈشتى. كوچىدا يىگىرمە قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، ئەنۋەر كۈلۈمسىرەپ، سۇلتان ئەلىنىڭ كۆزىگە قارىدى:

— تۈنۈگۈن ئىككىنچى قېتىم بىزنىڭ ھويلىغا كىمنى سوراپ كەلدىڭىز؟

—سۇلتان ئەلى پېشانىسىنى تاتىلىدى؛
—مەن قىچقىرىپ كەلگەندە سىز ئۆيدىمىدىڭىز؟
—مەن ئۆيدە ئىدىم، —دەپ كۈلدى ئەنۋەر ۋە بىر ئاز جىم ماڭدى، —مەن ئۆيدە بولمىسامۇ، ئۆيدىكىلەر سىزنى تونۇشۇپتۇ، ئۆيدىن شۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، تۈنۈگۈندىن بۇيان ھەيرانلىقتا قالدىم ...... خوش، سىز سورىغان خوتۇن كىم؟ ئۆزى نىمە ئىش؟
—ئەرزىمىگەن ئىش ......
—قېنى؟
سۇلتان ئەلى مەسىلىنىڭ ئەپلىك كېلىۋېتىشىدىن يېنىكلىشىپ بىردەم سۆزسىز ماڭدى.
—كۈلكىلىك ئىش ...... سىزگە بىر ئاز تېگىشلىگى بولسىمۇ ئەرزىمەيدۇ ...... ئەرزىمىسىمۇ سۆزلەيمۇ؟
—سۆزلەڭ ...... سىزنىڭ كېلىپ يۈرگىنىڭىزنى ئاڭلىغىنىمدىن بېرى خېلى تەشۋىش چەكتىم.
—سىزگە بىر گەپنى ئېيتقىلىمۇ بولمايدۇ، —دەپ كۈلدى سۇلتان ئەلى، —يىگىتنى تۆگىدەك، خەسنى لىمدەك كۆرسىز.
—مەنمۇ؟ مەيلى دۇنيانى كەلكۈن باسسىمۇ تۈۋۈغۇمغا چىقمىسۇن. ئېيتىڭ.

سۇلتان ئەلى ھېكايىىنى سەپەر بوزچىدىن باشلىدى. لېكىن جىددى ئەمەس، بىردىم جىددى قىلىپ موللا ئابدىراھمان ۋە ھوپتى بىچارىلەرنىڭ ئەقلىگە گويا شۇنىڭدىن باشقا پەستلىك ۋە رەسۋاراق پىكىر كەلمىگەن، شۇنچىلىك ئەھمىيەتسىز پەسلىك بىلەن گويا ئۈچ ئالماقچى بولۇشقان، دىگەن روھتا سۆزلەپ

ماڭدى. ئەنۋەرنىڭ بىرنەچچە كۈندىن بېرى ئۆزى چۈشەنمەي تارتقان تەشۋىشى، كۆڭۈل غەشلىكى ھەقىقەتەكە ئايلىنىۋاتتىمۇ، سەپەر بىزچىنىڭ بالىنى ئالداپ يولغا سېلىشىدىن، سىر ئېلىشىدىن ۋە ئابدىراخمانلارنى كەمسىتىپ، مەسخىرىلەپ قىلىنغان ئوخشىتىشلاردىن جىق جايىدا كۈلۈپ، سۇلتان ئەلى مىرزىغا يېقىنلىك بەردى. سىز گۈلشەن بىلەن ئۇچرىشىش ۋە ئۇنىڭدىن ئېلىنغان جاۋاپقا يەتكەندە، ئەنۋەرنىڭ رەڭگى ئۆزگىرىپ، قاپاقلىرى لىپىلداپ كەتتى. ئەمما كۈتۈلمىگەن رەۋىشتە يەنە ئېغىر بېسىقلىقنى ساقلىدى.

— زىيىنى يوق، — دېدى ئەنۋەر بىر خىل ۋەزىيەتتە قولىنى سىلكىپ، — مەن ئۇلاردىن بۇ خىلدىكى ئىپلاسلىق ۋۇجۇتقا كېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلمىغان بولسامۇ، لېكىن ھەر ھالدا ئاداۋەت كۈتكەن ئىدىم...... زىيىنى يوق، سۇلتان ئەلى ئاكا.

سۇلتان ئەلى ئەنۋەرنىڭ ئاۋاز ئاھاڭىدىكى ئۆزگىرىشكە ئېتىۋار قىلمىغان بولسا كېرەك، ئېغىنچە بايىقى يېرىم جىددى روھىدىن يوتكەلمىدى.

— سەللىمىك ئىشەكلەرنىڭ چىچاڭلىشى ئېغىلغىچە ...... ئۇلار مىرزا ئەنۋەر ئويلەنمەكچى بولغان قىزلى خانغا توغرىلاپ، شۇنىڭ بىلەن گويا ئوچ ئېلىشماقچى! مىرزا ئەنۋەر خوتۇنسىز قالسۇن دېمەكچى ـ دە، بۇ ئەخمەقلەر! ھالبۇكى پۇتۇن مەملىكەتنىڭ قىزلىرى ئەنۋەر ئۈچۈن چاچ تارىشىدۇ. ئەگەر سىز خالىسىڭىز قازىكالان ياكى داموللا شاغاۋۇل ۋە شۇلارغا ئوخشاش چوڭلارغا كۈيوغۇل بولالماسىز؟ چالما ئېتىپ

ئارسلاننى يەتمەكچى بولغان كالۋالارنىڭ ئىشىغا كۆلگۈم كېلىدۇ......

— زېيىنى يوق......

— رەھمەت ئەنۋەر! مەن سىزنىڭ بەزى توغرىلاردا يۇرىكىڭىزنىڭ كەڭلىكىگە خاپا بولاتتىم......ھەقىقەتتە ئويلاپباقسام يۇرەكنىڭ كەڭلىكىنىڭ ئۆزىمۇ بىر پەزىلەت ئىكەن...... بۇنىڭدىن باشقا مەنا چۈشىنىپ قالماڭ، ئەنۋەر! مۇپتىغا ئوخشاشلارنىڭ پەس، چۈپەي ئاداۋىتىنىڭ كىشى غىدىقىغا تېگىشى بولمىسا، سىز ۋە دوستلىرىڭىزچىمۇ قىز دېگەن تېپىلمايدىغان نىمە ئەمەس!

— ئەلۋەتتە.

ئەنۋەر ئۆزىنى ھەددىدىن تاشقىرى تىنىچ تۇتۇپ كېتىۋاتاتتى. ھازىر ئۇنىڭدا بايىقى ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھېچبىرىمۇ كورۇنمەيتتى. سۇلتان مىرزا بۇ ئەسكى ئىشنى ئەنۋەرنىڭ كوڭلىدىن چىقىرىۋېتىشكە تىرىشىپ ھىلىقىدەك ئاۋۇندۇرۇش سوزلىرىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى، ئاڭلىغۇچى بولسا قىسقىغىنا جۈملە بىلەن ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلاتتى ياكى كۈلۈمسىرەپ، قەستىقلىغان بەلگىنى بىلدۈرەتتى. ئىككىسى بىللە دىۋانغا كىرىشتى. ئىشقا بالدۇرراق كەلگەن مىرزىلار يېزىش بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئەنۋەر مىرزىلار بىلەن سالاملىشىپ سوراشتى، ھەتتا ھېچ ئىش بولمىغاندەك، شاھادەت مۇپتىلاردىنمۇ ئەھۋال ۋە سالامەتلىك سورىدى. مۇپتىلارنى كورۇشى بىلەنلا نەپرىتى چېكىدىن ئاشقان سۇلتان ئەلىنىڭ بۇ ھالنى كورۇپ ھەيرانلىقى كۆچىيىپ، ئەنۋەرگە قارىدى ۋە كوڭلىدە «يىگىت!» دەپ

قويدى. سۇلتان ئەلى ئېيتقانىدەك، شۈبھىسىز، بۇ يىگىتنىڭ كۆڭلى يالغۇز مۇھەببەتكىلا ئەمەس، مۇھەببەتتىن باشقا پەزىلەتلەرگىمۇ قابىلىيەتلىك ئىدى.

سۇلتان ئەلى مىرزىمۇ ئېرىقى بولۇمىدىن ئەنۋەرنىڭ يېنىغا ئۆتكەن، شاھادەت مۆپتىلارنىڭ قاتارىدا ئولتۇرۇپ ئىشلەيتتى. ئەنۋەر بۈگۈنكى خەت ۋە ئەرزىلەرنى يىغىشتۇرۇپ، ھەر دەپچىگە تاپشۇردى، دىۋاننىڭ ئۆز ئىگىسىگە تېگىشلىك بولغانلىرىنى مىرزىلارغا تەقسىملەپ بەردى. ھەممە ئۆز ۋەزىپىسىگە بېرىلىپ، ئارىغا جىمجىتلىق چۆكتى. پەقەت بۇ جىملىقنى قىزمۇش قەلەملەرنىڭ قەغەز ئۈستىدە قىرىلدىشى ۋە گايىدا پۈكلەنگەن قەغەزلەرنىڭ شالدىرلىشى بۇزاتتى. شۇ ھال بىر سائەتچە داۋام قىلغاندىن كېيىن، ئىگان - ئىگانىدا سوزمۇ قوزغالدى. ئەنۋەرنىڭ يېنىدىكىلەردىن شاھادەت مۆپتى قەغەز قەلىمىنى يېنىغا قويۇپ، سەندەلدىكى ئوتتا ئىسسىندى.

— مۇللا نەۋرۇز تولا پەست ئادەمدە، — دىدى مۆپتى، — ئۇنىڭ ئىشى تۈنۈگۈندىن بېرى ماڭا ئاچىيىپ تەسىر قىلىۋاتىدۇ — دە.

— پەست، پەست! — دىدى كەلانشا.

سۇلتان ئەلى ئەنۋەرگە قاراپ قويدى، ئەنۋەرنىڭ بولسا كۆزى خەتتە ئىدى.

— شۇنچە كىشىنىڭ تىلىگىنى يەردە قالدۇرۇشى ئۆزى بىر يارىماسلىق ..... قازاسى يېتىپ ئۆلگەن ئىكەن، كېلىنىنىڭ مېلىغا نېمە دەخلىڭ بار؟ بۇ ئادەمگەرچىلىك ئەمەستە.

— پەست كىشىدە ئادەمگەرچىلىك نېمە قىلسۇن!

سۇلتان ئەلى كۈلۈمسىرەپ، مۇيتىلارغا بىر ئىككى قېتىم قاراپ قويدى.

— ئويۇڭگە ئىككى تەرەپتىن شۇنچە ئادەم يىغىلدى، سوزگە كىرمەي ئۇلارنى ئاۋارە قىلدىڭ؛ ھېچ بولمىغاندا بىرلىگەن ئاش بىلەن ئۇلارنى يولغا سالساڭ، ئولتۇرۇپ قالاتتىڭمۇ...... ھەي، ئىسىت، سەندەك ئاچكوزگە!

— ھەممۇ موللا تەۋرۇزنى بۇنچىلىك بىلمەيتتىم، — دېدى كەلانشا، — ئادەمگەرچىلىكنى يەپ قويغان كىشى ئىكەن.

سۇلتان ئەلىنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ، قاپاقلىرى پىرىلداپ ئۇچۇشقا باشلىغان ئىدى.

— قىزىق گەپنى قىلىسىلەر، تەقسىرلەر — دېدى بىردىن سۇلتان ئەلى، — بۇ زاماندا ئادەمگەرچىلىك قالدىمۇ؟ ئەگەر ئازغىنا ئويلاپباقساق، سىلەرمۇ، بىزمۇ ئادەمگەرچىلىكنى پاپ-پاكىزە يەپ قويغان بولۇپ چىقىمىز...... بۇ زاماندا ئۆزگىنى قويۇپ تۇرۇپ، ھەتتا ئۆزەڭلاردىنمۇ ئادەمگەرچىلىك كۈتمەسەڭلار بولىدۇ، تەقسىرلەر!

يېرىمگى تار ئەسەبى سۇلتان ئەلىنىڭ بۇ سوزى شىرىن سوھبەت «ئۇستىدىكى مۇيتىلارنى ھەيران قىلىپ قويدى. ئەنۋەر سۇلتان ئەلگە قاراپ ئۇنىڭ كوزىنى ئۇچرىتالمىدى. چۈنكى ئۇ ھىلىقى سوزلەرنى ئېيتىپ قولىدىكى تەھرىرگە بېرىلگەن ئىدى.

— سىز ئاجايىپ ئادەمسىز-دە، سۇلتان ئەلى!— دېدى مۇپتى، — بىز نېمە دەۋاتىمىز، سىز نېمىلەرنى ئويلاۋاتىسىز!

— سىلەر ئادەمگەرچىلىكتىن سوز قىلىشىۋاتىسىلەر،

شۇنداقمۇ؟ ھەممۇ بۇ ۋاقىتتا ئادەمگەرچىلىكنىڭ يوقلۇقىدىن زارلاندىم — دە......

— سىزنىڭ سۆزىڭىز ئاجايىپ، سۇلتان ئەلى. سىز بىزنىڭ ئادەمگەرچىلىكىمىز يوقلۇقىنى بىرەر جايدا كۆردىڭىزمۇ ياكى دىمىقىڭىزغا كەمچىلىك يېتىپ قالغانمۇ؟

ئەنۋەر سۇلتان ئەلىنىڭ كۆزىنى ئۇچرىتىشقا ئۇرۇندى، ئەمما سۇلتان ئەلى مۇپتىلارغا يۈزىنى ئورۇپ ئولتۇردى.

— سىلەرنىڭ ئادەمگەرچىلىكلار يوقلۇقىنى ھېچبىر جايدا كۆرمىدىم ۋە ئاڭلىمىدىم ئەلۋەتتە! — دەپ زەھەر خەندە بىلەن سۆزلىدى سۇلتان ئەلى، — ئەمما ھازىر ئۆز نەپسىمدىن بىر ھىساپ ئېلىپ كۆرسەم، ھەتتا مۇشۇ ھەپتىنىڭ ئىچىدىلا نەچچە جىنايەتكە قول قويۇپتىمەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بايىقى سۆزنى ئېيتتىم-دە، بولمىسا، مېنىڭ كىم بىلەن قانچىلىك ئىشىم بولسۇن، تەقسىرلەر......

مۇپتىلارنىڭ رەڭگى تاتىرىپ ئىتتىپاقلاشقاندەك ئەنۋەرگە تەڭلا قاراپ قويۇشتى ۋە سۇلتان ئەلىدىن زارلانغاندەك قىلىپ باش چايقاشتى.

— سۇلتان ئەلى ئاكا، — دېدى ئەنۋەر، زارلانغان ئاھاڭدا، — تەقسىرلىرىم ئېيتقاندەك، دىمىقىڭىزغا بىر ئاز كەمچىلىك يەتكەنگە ئوخشايدۇ: شۇنداق گەپلەرنىڭ نېمە ھاجىتى، نېمە ئالاقىسى بار؟ ئىنچىقىنا ئىشىڭىزغا قارىسىڭىزچۇ، خۇدانىڭ ھەققىدە.

كېيىن ئەنۋەر مۇپتىلار تەرەپكە كۆلۈمسىرەپ، سۇلتان ئەلىنىڭ گېپىگە ئەھمىيەت بەرمەسلىككە شەرەت قىلدى. شاھادەت مۇپتى بىر نىمىلەرنى دەپ ئىشىغا قاردى. سۇلتان ئەلىمۇ كۆ-

لۇپ، گويا ئەنۋەرگە ئىتائەت قىلغاندەك، سوزسىزلا قەلەمنى قولىغا ئالدى. ھەرقايسىسى ئوز ئىشىغا قاراپ، ئارىدا يەنە بايىقىدەك جىملىق باشلاندى.

كەچكە يېقىن مىرزىلار تارقىلىشىپ شۇلارنىڭ ئارىسىدا سۇلتان ئەلى ۋە مۇپتىلارمۇ بىر-بىرلەپ چىقىپ كېتىشتى. ئەڭ ئاخىرىغا قېلىپ قوزغالغان ئەنۋەر دىۋانخانىنىڭ دالىنىدا تۇنقاتارغا ئۇچراشتى. تۇنقاتار ئەنۋەر بىلەن چاخچاقلاشقاندەك قولىدىن تۇتۇپ ئىچكىرىگە — دىۋانغا باشلىدى. ئىچكىرىگە كىرىشتى.

— خىزمەت، تەقسىر؟

— خىزمەت شۇكى، — دېدى تۇنقاتار، — سىزنىڭ ئۇستىڭىزدىن بىر ئوكتەملىك قىلىندى.

— ياخشى . . . . . . ئاڭلىسام بولامدۇ؟

— جاناپ بۈگۈن بىزنى ئۇستازىڭىز سالىھ مەخسۇمنىڭكىگە قولچىلىققا ئەۋەتكەن ئىدى. بېرىپ ئاڭلىساق، سىزگە پەتە ئوقۇپ قويۇلغان ئىكەن . . . . . . بىز، قىبلىگا ئۇچۇن كېچەرسىز، دەپ ئويلىدۇق . . . . . .

ئەنۋەر بۇ زەھەرلىك سۆز بىلەن يىلاندەك تولغىنىۋالغان بولسىمۇ، پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، سىر بەرمەسلىككە تىرىشتى.

— ئارانلا شۇ گەپما؟

— شۇ گەپ، مىرزا ئەنۋەر.

— ئەرزىمىگەن گەپ . . . . . . بۇنى مېنىڭدىن سورىمىسىڭىزمۇ بولاتتى.

— رەھمەت مىرزا، مەن سىزنىڭ بۇ ساداقىتىڭىزنى جاناپقا ئېيتىمەن.

— ياق، ياق، — دېدى ئەنۋەر بېشىنى چايقاپ، — زادى گەپ قىلماڭ، زادى!

— ئىمىشقا ئەمدى، ئىمىشقام جانابىمۇ ئۆزىنىڭ سادىق قۇلىنى تونۇپ قويسۇن - دە.

ئەنۋەر مەجھۇل ئاھاڭدا كۈلدى: «ئېيتماڭ، مەن خالىماي-مەن!» دېدى يەنە. ئىككىسى بىللە دىۋاندىن چىقىشتى.

ھاۋا تەكشى قارامتۇل بۇلۇت بىلەن قاپلانغان، قوقاننىڭ مەشھۇر شاملى قاناتىيايغان ئىدى. قارامتۇل بۇلۇتلاردىن تۆۋەن-رەكتە ئالىقارغىلار قاناتلىرىنى مىدىرلاتماستىن ساياھەت قىلاتتى ۋە ئاندا-ساندا يامغۇر تامچىلىرى تامچىلايتتى. شۇ چاغدا كوۋرۇكنىڭ يېنىغا كېلىپ توختىغان ئەنۋەر، نەگە بېرىپ ياتسامكىن، دەپ ئىككىلىنىپ قالدى.......

47. ئۈچۈق خەت

ناماز شامنى ئوقۇپ يانغان مەخسۇم مېھمانخانا ئىشىكىنىڭ ئۈچۈق تۇرغانلىقىنى كوردى. ئەنۋەرنىڭ كەلگەنلىكىنى پەملەپ، توغرا ئىچكىرىگە ئۆتتى. بىردەمدىن كېيىن تاۋاقتا ئاش كوتىرىپ نىگار ئايىم چىقتى. ئۆتنىڭ يېنىدىن كىرپىكلىرى چاپلىشىپ، چوكقۇر ئوي ئىچىدە بېشىنى تۆۋەن سالغان ئىدى. نىگار ئايىم كىرگەندە ئەنۋەر شامدانغا شام يېقىۋاتاتتى. نىگار ئايىم داستىخان سېلىپ، تاۋاقنى ئەنۋەرنىڭ ئالدىغا قويۇۋېتىپ،

بىردىنلا پىخىلداپ يىغلىۋەتتى. ئەنۋەر ھەيران بولمىدى، يىغىنىڭ سەۋەبىگە چۈشەندى.

— نېمىشقا يىغلايسىز؟ تەقدىرنى ئۆزگەرتكىلى بولامتىمۇ؟ خاپا بولۇش ياخشى ئەمەس؛ سىز شۇنداق بولسۇن دىگەنمىدىڭىز! .....

نىگار ئايىم جاۋاپ قايتۇرمىدى، يىغلىغان پېتى مېھمانخانىدىن چىقىشقا ئالدىرىدى. ئەنۋەر ئاشتىن بىر - ئىككى كاپام ئېلىپ قولىنى ئېرتتى، سەندەلنىڭ كورپىسىنى باغرىغا تارتىپ، كۈچلۈك ۋە ئۇزۇن نەپەس ئالدى.

شامدانىدىكى شام دىلسىزلارنىڭ يۈرىگىدەك تىترەپ، مېھمانخانىنى ئارانلا يورۇتاتتى. شامنىڭ تىترىشى بىلەن، كۆزىنى بىر نۇقتىغا تىككەن ئەنۋەرنىڭ ھازىرقى خىيالچان يۈزىمۇ تىترىگەندەك كۆرۈنەتتى. مېھمانخانا جىمجىت، پەقەت بۇ جىملىقنى تاشقىرىدا يېغىۋاتقان يامغۇرنىڭ كۈچسىز سىم-سىم ئاۋازى، تۇرۇپ-تۇرۇپ قىزغىلىپ قويغان شامالنىڭ دەرىزىگە كېلىپ ئۇرۇلۇشى ۋە ئاللىقايسى ئۆگزىدىكى بىر مۈشۈكنىڭ مىياڭلىغان ئاۋازى بۇزاتتى. دەرىزىنىڭ يوچۇغىدىن كىرىپ ئۇرغان كېيىنكى شامال شامدانىدىكى تىترەك شامنى ئۇچۇرۇۋېتىشكە تاسلا قالدى، مېھمانخانا قاراڭغۇلاندى ۋە شۇ چاغدا ئىچكىرىدىن چىقىپ كەلگەن ئاياق ئاۋازىدىن ئەنۋەر خىيالدىن كۆز ئېچىپ سەندەلنىڭ ئۈستىدىكى تاۋاققا قول ئۇزاتتى ۋە تاۋاقنى تۇتقانچە بىردەم قۇلاق سېلىپ تۇردى. ئاياق ئاۋازىنىڭ مېھمانخانىدىن ئۇزاقلاشقىنىنى، ھەمسۇنىڭ خۇپتەننى ئوقۇشقا مېچىتقا ئوتكەنلىگىنى پەملىدى ۋە تاۋاقنى ئولتۇرغان يېرىدىن كەينىدىكى تەكچىگە ئېلىپ قويدى.

ئارىدىن بىر پىيالە چاي ئىچىش ۋاقتى ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە ئاياق ئاۋازى ئاڭلاندى. بۇ ئاۋاز ھەر بىر چامدىغانسېرى مېھ-مانخانىغا يېقىنلىشىپ كېلىۋاتاتتى. مېھمانخانىنىڭ دالىنىدا، قولىدا چەينەك كۆتەرگەن رەنا كۆرۈندى. . . . . . . ئۇنىڭ ئىككى كۆزى قىپ-قىزىل بولۇپ، قاپاقلىرى ئەينۇلىدەك ئىششىغان ۋە ئۇزىدىمۇ زورۇقۇش ئالامىتى بار ئىدى. رەنا يەرگە قارىغان ھالدا ئاق چەينەكنى ئەنۋەرنىڭ يېنىغا ئەكىلىپ قويدى. تەك-چىدىكى پىيالىنى ئېلىپ چەينەكتىكى چاي بىلەن چايقىدى، پىيالىنى لوڭگە بىلەن سۈرتكەندىن كېيىن، يەنە چايقاپ ئىككىسىنى ئەنۋەرنىڭ يېنىغا سۈردى ۋە بىردىنلا ھۆكىرەپ يىغلاپ ئۆزىنى سەندەلنىڭ جوزىسىغا قويدى . . .

— رەنا، رەنا! — دىدى ئالدىراپ ئەنۋەر، — كىچىك بالى-مۇسەن! تېخى ھېچ ئىش بولغىنى يوققۇ!

رەنا بېشىنى كۆتەرمەي، پىخىلداپ يىغلايتتى، ئەنۋەر ئۇنى ئاۋۇنتۇرۇپ، يىغلىغان ھالدا يىغىدىن توختىتىشقا ئۇرۇناتتى.

— بىكار يىغلايسەن، رەنا! يىغىدىن بىر پايدا چىققىنىنى ئاڭلىغانمۇ سەن، ياكى مېنىمۇ يىغلاتماقچىمۇ سەن؟ . . . . . . ئەگەر ئويلاپ كۆرسەڭ، يىغلاش سېنىڭ ھەققىڭ ئەمەس، مېنىڭ ھەققىم، ھالبۇكى مەن يىغلىمايمەن. نىمىشقا؟ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، يىغا ئەڭ ئاخىرقى ئىش. مەن يىغلىغان ئادەمنى ياخشى كۆرمەي-مەن . . . . تۇر جېنىم، تۇر!

ئەنۋەر رەنانىڭ چېچىنى سىلىدى، ئىككى قولى بىلەن بېشىنى كۆتىرىپ، مەڭزىدىن سويدى.

— مېنىڭدىن كۆڭلى قالسۇن دىسەڭ، يىغلا! يۈزۈڭنى ياش

بىلەن يۈيۈپسەن، رەنا، ئۈگلان، مەن يۈزۈڭنى ئېرتىپ قوياي!
ئۆزەڭگە كەل، ئەقلىڭنى يىغ، ئېغىر قىز بولۇپ، سوزۈمگە قۇلاق
سال!

رەنا يۈزىنى چەتكە ئۇرۇپ، بېشىدىكى رومىلى بىلەن
يۈزىنى ئېرتتى، ئۆزۈن ئېسەدىدى.

— يىغلاش بىلەن بىر نەتىجە چىقىرىشقا بولامدۇ؟ ھىچ!
كوزۇڭ يەنە ياشلاندى، سەن يىغلاۋەگىن، مەن سوزلىمەيمەن رەنا!
رەنا يەنە چەتكە قاراپ، كوزىنى قۇرۇتتى. ئەنۋەر پىيالە
لىغا چاي قۇيۇپ، رەناغا ئۇزاتتى:
— مە رەنا، ئىچ.
رەنا، ئىچمەيمەن دىگەندەك قىلىپ، باش چايقىدى، ئەنۋەر
زورلاپ چاينى ئالدۇردى.

— ھەممىسىنى ئىچمىسەڭمۇ بىر ئىككى ئوتلا!
رەنا، ئەنۋەر ئېيتقاندەك، ئىككى - ئۈچ ئوتلاپ، پىيالىنى
ئالدىغا قويدى. ئەنۋەر ئورنىدىن تۇرۇپ دالانغا چىقتى،
قولىدا ئاپتۇۋا - چىلاپچا كوتىرىپ رەنانىڭ يېنىغا كەلدى:
— يۈزۈڭنى يۇ، رەنا.

ئەنۋەر سۇ قۇيۇپ تۇردى، رەنا يۈزىنى يۇدى. ئەنۋەر
قوزۇقتىن لوڭگە ئەپكىلىپ بەردى، رەنا يۈز - كوزىنى ئېرتتى.
— مانا بولدى! ئەمدى ئادەملەردەك سوزلىشەيلى،
يىغىنىڭ نىمىگە كېرىكى بار!

رەنا قايغۇلىرىنى ئازايتقاندەك ئۇلۇق - كىچىك تىندى،
ئۆزىگە يېرىم چىددى تىكىلىپ تۇرغان يىگىتكە جاۋابەن
كۈلۈمسىرىدى.

ــ يەنە بىر كۆل، رەنا.

رەنا بىردىن تۇتۇلۇۋالدى.

ــ كۆلىدىغان ۋاقىت ئەمەس ......

ــ كۆلىدىغان ۋاقىت بولمىسا، يىغلايدىغان ۋاقىتمۇ ئەمەس!ــ دېدى ئەنۋەر ئولتۇرۇپ. ــ سېنىڭ گوھەر قۇتىسىدەك كىچىككىنىلا يۈرىكىڭ بار؛ ئىچىدە قىممەتلىك تاشلار بىلەن تولدۇرغانسەن. بۈگۈن تەقدىر شۇ گوھەر قۇتىسىدىكى قىممەتلىك تاشلارنىڭ ئارىسىغا قوپال بىر نەرسىنى ئەكىلىپ تاشلىدى... ئەبەي، سېنىڭ كىچىككىنە يۈرىكىڭ بۇ قوپاللىقنى كۆتىرەلمىدى، قىممەتلىك تاشلار سىقىلىشتى، سەن يىغلىدىڭ. سېنىڭدەك مەنمۇ بۇ قوپاللىقنى قوبۇل قىلىشتا قاتتىق ئەندىكتىم؛ لېكىن يىغلىمىدىم. نېمىشقا؟ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، بۇ قوپاللىق مېنىڭ يۈرىكىمدىكى گوھەرنى سىقىپ چىقىرالمايدۇ، پەقەت ئۇنى قىسىپلا قويىدۇ؛ ساقمۇ شۇنداق ئەمەسمۇ، رەنا؟ خوش ئەمدى بىزنىڭ پاجىئەمىزنىڭ سەۋەبىگە كېلەيلى: بۇ ھادىسە توغرىدىن ــ توغرا خانىنىڭ ئۆزىدىن كەلگەن ئىش ئەمەس. خان بولسا ھەزىمى ھەر قانداق ئىپلاسلىقنىمۇ كۆتىرىدىغان يوغان بىر ھايۋان. ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئۇششاق ھاشارەتلەر نۇرغۇن، بۇلارمۇ ئۆزلىرىگە يارىشا ھايۋانلىقنى خالىشىدۇ. لېكىن قول قىسقا، شۇنىڭ بىلەن بىللە يېتىپ قېلىشقا كۆڭۈل تىنچىمايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خانىنى ــ چوڭ ھايۋاننى غىدىقلاپ ئىشقا سېلىشىدۇ ...... بەلكى يادىڭىدىدۇر، موللا ئابدىراھمان ئاتلىق بىرى سېنىڭ خېرىدارىڭ ئىدى، شائىر ئېيتقاندەك:

مەندىن ئۆتۈپ گۈلگە بويى يەتمىدى،
ئۈمىت ئۈزۈپ ئۆز يولىغا كەتمىدى.

خەۋىرىڭ بار: مەن داداڭنىڭ قىستىشى نەتىجىسىدە ئۇنى ئوردا خىزمىتىگە ئالدىم، ئۇ ئوردىدىكى بىر نەچچە ئىپلاسلار بىلەن بىرلىشىپ، ماڭا قارشى ئىشلىدى . . . . مەن . . . . . . ئۇنى ئوردىدىن يولغا سالدىم، نەتىجىدە هازىرقى ئىپلاسلىقتا يەڭ تۈرۈشتى. لېكىن، ئۇلار بىزنى بىر - بىرىمىزدىن ئايرىيالامدۇ؟ ياق. شەكلەن ئايرىلىش - ئايرىلىش ئەمەس، چۈنكى بىز بىر بىرىمىزگە شەكلەن باغلانمىغان، ھەقىقى باغلىنىشنى ئۈزۈش بولسا ئىپلاسلارنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. مانا شۇنداق بولغاندىن كېيىن بىز ئىككىمىز نىمىشقا خاپا بولايلى، رەنا؟ ئىشق دەۋاسى ئاددى ئادەملەر ئويلىغاندەك ۋەسىل ① ئەمەس - ھىجىردۇر②. چۈنكى ۋەسىل ئىشق ئوتىنى ئۆچۈرگۈچى، ھىجرى بولسا كامالەتكە يەتكۈزگۈچىدۇر. سەن شۇ ئىككىدىن قايسى بىرىنى تاللايسەن، رەنا؟

رەنا كۆزىنى ئىزىغا تىكىپ، قولى بىلەن پالاسنىڭ يىپىنى ئېشىپ ئولتۇراتتى. ھېلىقى سوئال ئەنۋەر تەرىپىدىن يەنە تەكرارلاندى.

— مەن كېيىنكىسىنى . . . . . . لېكىن، خانىنىڭ ئىپلاس ئورنىدا ياتمايمەن!

ئەنۋەر خېلىغىچە جىم ئولتۇردى، رەنانىڭ جاۋابى ئۇنىڭغا ئېغىر تەسىر قىلغان ئىدى . . . . . .

---

① ۋەسل - قوشۇلۇش.
② ھەجر - ئايرىلىش.

— بۇنى مەنمۇ خالمايتتىم . . . . . . لېكىن، ئىمپلاسلار مېنىڭ چارە يوللىرىمنىڭ ھەممىسىنى كېسىشتى، رەنا . . . . . . يەنە ئويلىشىش ئۈچۈن ۋاقىت بار؛ بولۇپمۇ سەن بىزەر تەدبىرنى مۇۋاپىق كورسەڭ، مەن باش ئېگىمەن . . . . . . سېنى يىغلىتىپ ھايۋان چاڭگىلىغا بەرمەيمەن! . . . . . . شۇنداق، سەن يىغلىما، ئەقىللىق قىزلارچە ھەركەت قىل، مەن . . . . . .

ئەنۋەر سوزىنى تۈگىتەلمىدى، مېھمانخانا ئىشىكىدە مەخسۇم كورۈندى:

— ئېچكىرىگە كىر رەنا، ۋاقىتسىز بۇ يەردە نىمە قىلىپ ئولتۇرىسەن؟!

ئەنۋەرنىڭ ۋۇجۇدى غۇژژىدە قىلىپ كەتتى، ئالدىدا ھېلىقىدەكلا ئولتۇرغان رەناغا «تۇر، كەت» دىگەندەك شەرەت قىلدى، لېكىن رەنا مىدىرلىمىدى. مەخسۇم باشقا سوز قىلماي، دالاندىن ئارقىسىغا ياندى.

ئەنۋەر بەكمۇ ئېغىر ئەھۋالغا چۈشكەن ئىدى. ھەقىقەتتىمۇ مەخسۇمنىڭ بۇ ھەركىتى ئەقىلسىز — ئەخمەقلەرچە ئىدى. ئەنۋەرگە ئېغىر كېلىشىنى ئويلىماي بۇ «بۇيرۇق» بىلەن رەنانىڭ كۆڭلىدىك ئادىتىنى مەنئى قىلاتتى، ھەر دائىم ئوز ۋاقتىدا ئولتۇرغان رەنا گويا بۈگۈن «ۋاقىتسىز» ئولتۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ ئەنۋەرگە ئۇچراشماي ناماينشكار چىقىپ كېتىشى قانداقتۇ يەنە بىر مەنىنى بىلدۈرگەندەكمۇ بولاتتى.

رەنانىڭ يۈزىدىكى قايغۇ بەلگىلىرى يوقىلىپ، ئۇنىڭ

ئورنىنى غەزەپ، نەپرەت ئالامەتلىرى باستى.

— ئۇيالمىغان!

— زېمىنى يوق، خاپا بولما، — دېدى ئەنۋەر، — ئەمدى باشقا كېپىمىزمۇ يوققا ئوخشايدۇ ......

رەنا يەنە بىردەم قوزغالماي ئولتۇرۇپ قالدى، ئاندىن كۆزىگە جىق ياش ئېلىپ، مېھمانخانىدىن چىقتى.

ئەتىگەنلىكى نىگار ئايىم چاي ئېلىپ چىققاندا، مېھمانخانىدا ئەنۋەر يوق، سەندەلنىڭ جوزىسىدا ئۇچۇق بىر خەت ياتاتتى:

„مەھرىۋان ئاچا:

كىچىكىمدىن سىزنىڭ تەربىيىڭىزدە ئۆستۈم، سىزگە ۋە ئەقسىرىمگە كۆپ جاپالارنى سالدىم. بۇ جاپانىڭ بەدىلىگە تېگىشلىك ھەق قايتۇرالمىغان، خىزمەت قىلالمىغان ھالدا مەلۇم سەۋەپلەرنىڭ قىستىشى ئاستىدا سىزنىڭ شەپقەتلىك تەربىيىڭىزدىن كېتىشكە مەجبۇرمەن. كېيىن ئۆيدىكى ماڭا تېگىشلىك ھەممە نەرسىلەر شۇ جۈملىدىن ئۆزىڭىزدىكى ئامانەت ئالتۇنلارمۇ ئائىلىگىلەرگە مېنىڭدىن سوغات. مەن ئالتۇنلارنى قىزىڭىزنىڭ تويىغا ئاتاپ يىققان ئىدىم، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇ پۇلنى رەنانىڭ تويىغا ئىشلىتىشىڭلارنى سورايمەن. مېنى ئىزلەپ كەلگۈچىلەرگە ئۆردىدا دەپ ئېيتىلىشىنى ئىلتىماس قىلىمەن. شەپقەت ۋە مەرھەمىتىڭىز بىلەن گۇنايىمنى كەچۈرەرسىز دېگەن ئۈمىتتە:

ئەنۋەر

48. توي ھارپىسىدا

خانىنىڭ ئەلچىلىرى ئىككىنچى قېتىم كېلىپ توي ۋاقتىنى تايىنلاشتى: كەلگۈسى جۈمە كۈنى مەخسۇمنىڭ ئۆيىدە توي ئىجرا قىلىنىپ، مۇراسىمدىن كېيىن، رەنا ئوردىغا ئەۋەتىلىدىغان بولدى. توي بەلگىلەنگەندىن بىر كۈن كېيىن تويلۇقمۇ كەلدى. خانىنىڭ سوغىسى ئۈچ يۈز تىللا پۇل، شۇنچىلىك قىممەتكە ئەرزىيدىغان شاھانە سەرپايلار، مەخسۇمغا ئالايتەن ئىلتىپات قىلىنغان «رەئىسۇلمە كاتىپلىق» ئۇنۋانلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

شۇنچىلىك ئىلتىپاتلار ئىچىدە گاڭگىراپ قالغان مەخسۇم، ئۈچ كۈندىن بېرى دېرەكسىز كەتكەن ئەنۋەر توغرىسىدا ئويلىيالمىدى، پەقەت بۇنىڭدىن «ھاماقەت»، «ئەندىشىسىزلىك!» دېگەن نەتىجە چىقىرىپ تىنچىدى. نىگار ئايىم بولسا، ئۆزىنى بىر ئاز بىسەۋالدى، گايىدا ئەنۋەرگە ئىچى ئاغرىپ قويسىمۇ، ئۇنى ئالدىراش كەلگەن تويىنىڭ تەييارلىق مەسىلىسى، ئىختىيارسىز رەۋىشتە، بۇنى ئويلىيالماسلىققا مەجبۇر قىلدى.

رەنا!..... مەلۇمكى بۇ كۈنلەردە رەناغا تىكىلگەن پالاكەت چەكسىز چوڭ: پالاكەتلىك، ھالاكەتلىك كۈنلەر يېقىنلىشىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئۈستىگە ئۈچ كۈندىن بېرى ئەنۋەر دېرەكسىز! ئەنۋەر «ۋىسال مۇھەببەتنى ئۆلتۈرگۈچى، ھەجر بولسا كامالەتكە يەتكۈزگۈچىدۇر» دەپ رەنانى دائىملىققا تاشلاپ كەتتىمۇ،

پاكى مەخسۇمنىڭ تېتىقسىز مۇئامىلىسىدىن كۆڭلى قېلىپ، قېيداپ قالدىمۇ؟ ھالبۇكى ھازىرقى كۈنلەر قېيداش، ئاچچىق ۋە پالانلارنى كۆتۈرىدىغان ۋاقىتلار ئەمەس، ھېچبولمىغاندا بىچارە قىزغا گەپ بىلەن، سۆز بىلەن مەنىۋى ياردەم بېرىپ تۇرۇش سائەتلىرىدۇر. بىچارە رەنا ھەمىشەم ياخشىلىق، ئەقىللىلىقلىق كۆرۈپ كەلگەن بىر ئادىمىدىنمۇ ئاخىرىدا قوپاللىق كۆرۈپ، ۋاپاسىزلىق پۇرىغىنى ئالاتتى. شۇ ئىككى تەرەپلىمە پالاكەت بىرنەچچە كۈن ئىچىدە رەنا گۈلىنى يۇلاشتۇرۇپلا قويدى، ھەتتا جادۇ كۆزلەر ياش تۆكۈشتىنمۇ توختاشتى.

رەنا سەندەلدە ئولتۇرۇپ جۈمە كۈنى- مۇدھىش جۈمە كۈنى توغرىسىدا ئويلايتتى. بۈگۈن سەيشەنبە، جۈمەگىچە يەنە ئىككى كۈن بار. پەقەت ئىككى كۈنلا!...... رەنا بۇنىڭدىن ئارتۇقنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلمەيتتى، گويا ئۆزىنى يارنىڭ ياقىسىدا كۆرگەن كىشىدەك پەيشەنبە كېچىسىدىن ئىختىيارسىزە گويا تەبىي كونۇكۇشتەكلا كەينىگە چېكىنەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەنۋەر توغرىسىدا خىيال سۈرۈپ، ئۇنىڭغا — ئەنۋەرگە قارشى ئۆزىدە كۈچلۈك بىر ئاداۋەت سېزەتتى، شۇنداق ئېغىر سائەتلەردە تاشلاپ كەتكەن «يىگىت». يەنە بىر كۆرۈنسە، قانداق كىنايىلەر بىلەن قارشى ئېلىشنى- كۈتۈۋېلىشنى ئويلايتتى: «ھەممە داۋالىرىڭىز قۇرۇق! سىز، ھەرزا بېشىلىقتىن ئايرىلىپ قالمەن، دەپ قورقتىڭىز؛ بىزنىڭ ئۆيدە ئون يىل تۇرسىڭىزمۇ، دادامنىڭ مىجەزىنى بىلمىگەنمىدىڭىز؟ ۋاھالەنكى مەن سىزنى خانىدىنمۇ يۇقۇرى ئورۇنغا قويغان ئىدىم! ئەمدى پۇرسەت قولدىن كەتكەندە، نىمە ئۈچۈن كەلدىڭىز؟...... لېكىن ئۇ

كېيىنكى قەھرلىك سۆزىنىڭ مەنىسىدىن ئۆزىگە ھېساپ بەرمەيتتى، ئەگەر بۇنىڭغا قارشى ئەنۋەر: «قاندان ئىش ۋە پۇرسەت ئۆتكەندىن كېيىن كەلدىم؟» دەپ سورىسا، ئېھتىمال، رەنا جىم تۇراتتى، چۈنكى ھازىرغىچە ئۇنىڭ خىيالىغا ۋاقتى ئۆتىدىغان بىرەر چارە كەلمىگىنىگە ئوخشاش، بۇ توغرىدا ئويلاپمۇ باقمىغان، پەقەت بۇ پاجىئە ئالدىدا يولەنچۈك، دەپ ئەنۋەرنى خالىغان، ئەنۋەر بولسا كۆزدىن يوقىلىپ، رەنانىڭ مەجرۇھ يۈرىكىدە يەنە يېڭى بىر جاراھەت ئاچقان ئىدى.

نىگار ئايىم ئالدىراش تەييارلىقلار كەينىدىن پالاقشىپ يۈرەتتى، بوشۇكتە يېتىپ زېرىككەن مەسئۇد چىقىراپ يىغلايتتى. ھېلىقى خىياللار ئىچىدە ئولتۇرغان رەنا ئۇزاق ئۇلۇق-كىچىك تىنىدى ۋە ئاچچىقلىنىش ھەركىتى بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، بوشۇكنىڭ يېنىغا كەلدى. تەۋرەتكەنگە بالا توختىمىغاچقا، ئۇنى يىغلىغان پېتى تاشلاپ، ھويلىغا چىقتى ۋە نېرىقى ئايۋاندا ئىش قىلىۋاتقان ئاپىسىغا «ئەمگۈزۈڭ!» دەپ ئاچچىق بىلەن ۋاقىرىدى، ئۆزى يولەك تەرەپكە قاراپ كەتتى.

باغدا مەھمۇد ۋە مەنسۇرلار خوشنىسىنىڭ بالىلىرى بىلەن ئوقىيا ئېتىپ ئوينىشىۋاتاتتى. ئەتراپ ئالا-بۇلا قار بىلەن يېپىلغان، باراڭنىڭ تېگىدىكى سۇپىنىڭ چەتلىرى يېغىن نەتىجىسىدە قومۇرۇلۇپ، ئۈستىدىن بىرنەچچە جايى ئۆزۈن-ئۆزۈن يېرىلغان ئىدى.

سۇپىنىڭ يېنىدا توختىغان رەنا بالىلارنىڭ ئارىسىدىكى مەھمۇدنى قىچقىرىپ، سورىدى:

— مەھمۇد، داداڭ نەدە؟

— دادام...... بازاردا.

— تاشقىرىدا كىم بار؟

— ھېچكىم.

رەنا باشقا سۆز ئېيتماستىن، ئوتتۇرا ئىشىككە كەلدى. مەھمۇد ئېيتقاندەك، تاشقىرىدا ھېچكىم يوق، توي مۇناسىۋىتى بىلەن مەكتەپ شاگىرتلىرى بىرنەچچە كۈنگە ئازات قويۇۋېتىلگەن ئىدى؛ نىمە مەقسەت بىلەندۇر تاشقىرىغا چىققان رەنا مېھمانخانا ئىشىگىدە قۇلۇپ بارلىقىنى كۆرۈپ، مەشقخانىغا قاراپ كەلدى. ئىشىكنىڭ زەنجىرىنى چۈشۈرۈپ، ئىچكىرىگە كىردى. يەردىكى بورا ۋە قومۇشلىرى چۇۋۇلۇپ، تىتىلىپ ياتقان مەشقخانىنىڭ ھەر بىر تەكچىسىگە كۆز تاشلاپ، بىر نىمە ئىزلىگەندەك ئۇياق- بۇياققا ماڭدى. تۆردىكى تەكچىدىن ئۈستىگە كۆك سىر بېرىلگەن بىر دۇۋەتنى ئېلىپ قارىدى، دۇۋەتنىڭ ئىچىدىكى لاتىلارنىڭ قارا- سېرىق رەڭدە قۇرۇپ قالغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنى يەرگە تاشلاپ مەشقخانىدىن چىقتى.

— مەھمۇد!

يايىغا ئوق قاداۋاتقان مەھمۇد ئوتتۇرا ئىشىكتە تۇرغان ئاچىسىغا قارىدى:

— ھۇممم؟

— مەيەرگە كەل.

مەھمۇد خالار- خالىماس ئاچىسىنىڭ يېنىغا كەلدى.

— ھۇممم!

رەنا مەھمۇدقا ئۆزىنىڭ كەينىدىن كېلىشىنى ئىمالاپ،

يەنە مەشقخانىغا قاراپ كەتتى، مەھمۇد قولىدىكى ئوقيايىنى ھەر تەرەپكە تەڭلىگىنى ھالدا، رەنا بىلەن مەشقخانىغا كىردى.

ئۇلار ئىككىسى خېلى ۋاقىتقىچە مەشقخانىدا نېمە توغرىدىندۇر سوزلىشىپ قېلىشتى.

ئۆيدە خەت يېزىپ ئولتۇرغان رەنا ئاپىسىنىڭ ھويلىدا كىم بىلەندۇر كورۇشۇپ، سوراشقىنىنى ئاڭلىدى ۋە بىردەمدىن كېيىن يۇمۇلاقتىنا تولۇق كەلگەن بىر ئېغىر ئاياق خوتۇننى ئايۋانىنىڭ دوقمۇشىدا كورۇپ، يېزىشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. چۈنكى خوتۇن رەنانى كورۇپ قالغان، شۇنىڭ ئۈچۈن رەناغا چىقىپ كورۇشۇش لازىم بولغان ئىدى. رەنا چىقىپ كورۇشتى. نىگار ئايىم تونۇمىغان مېھماننى سەندەلگە تەكلىپ قىلدى.

— بۇياققا ئوتسىلە، ئايلىناي، بۇياققا.

خوتۇن زورلاتماي سەندەلگە چىقىپ ئولتۇردى، كوزى رەنادا ھالدا، دۇئا قىلىپ رومىلىنى تۈزەتتى:

— تونۇمىغان خوتۇن نېمە قىلىپ يۈرۈدىغاندۇر، دەپ ئويلارسىلەر، ئايلىناي، — دېدى خوتۇن ۋە يانچۇقىدىن بىر قەغەز چىقاردى، — ئەنۋەر مىرزا بىر - ئىككى كۈندىن بېرى بىزنىڭكىدە..... تونۇشاڭلار كېرەك، ئورگىلەي، مەن مىرزا سۇلتان ئەلىنىڭ خوتۇنى بولىمەن..... كىتاپسىز زېرىكتىم، ئۆيدە بىر كىتاۋىم بار ئىدى، دەپ بىايسا - ئەتىگەن مۇشۇ قەغەزنى بېرىپتۇ، ئايلىناي.

خوتۇندىن بۇ سوزنى ئاڭلاپ، نىگار ئايىم ئىچىنىش ۋە ئىزا تارتىش ۋەزىيىتىگە كىردى. سەندەلدىن نېرىراقتا ئورە

تۇرغان رەنا، نىگار ئايىمدىن قىزغانغاندەك، كېلىپ خوتۇننىڭ قولىدىكى پۇكلەنگەن قەغەزنى ئالدى.

— مىرزىدىن ئۇياتلىقىمىز..... بولۇپمۇ ئۈچ كۈندىن بېرى نەلەردە قالدى، دەپ ئۆز گوشۇمنى يىدىم، — دىدى نىگار ئايىم، — تەقدىرگە ھېچنىمە دەپ بولمايدىكەن..... بىز مىرزا بىلەن باغلىنىشارمىز دەپ ئويلىغان ئىدۇق.

— تەقدىرى ئەزەل، ئايلىناي! — دىدى خوتۇن، — مىرزىمۇ يۇرتتا ئىككى ئەقىل ئىگىسى بولسا — شۇنىڭ بىرى. سىلەردىن ئېخچە مىننەتدار ئىكەن؛ شۇنداق، شۇنداق ئىش بولغاندىن كېيىن كېلىشكە ئەندىشە قىلىپ قالغان - دە، ئايلىناي.

ئۇلار شۇ سوزنى قىلىشىۋاتقاندا، رەنا ئويگە كىردى؛

«ئاچامغا، ئاندىن رەناغا.

چەكسىز سالام ۋە دۇئا. مېنىڭدىن رەنجىمەڭلار، چۈنكى شۇنىڭدىن باشقا چارە يوق. خەتنى ئېلىپ بارغۇچىدىن شەيخى سەئىدى توپلىمىنى ئەۋەتىپ بەرسەڭلار، بوش ۋاقىتلىرىمدا پايدىلىناتتىم. رەناغا مەلۇم بولسۇنكى، بۇنىڭدىن كېيىن ساڭا مېنىڭ مەشقلىرىم (شېئىر دەپتىرىم) كېرەك بولماس ۋە ئۆزەڭ بىلەن ئېلىپ يۇرۇشمۇ ئېھتىياتسىزلىق بولىدۇ. ئەگەر خاپا بولمىساڭ، شۇنىمۇ ئەۋەتىپ بەر، سالامەتلىك ئەھۋالىڭلاردىن يېزىڭلار.

ھورمەت بىلەن ئەنۋەر»

خەت شۇ قىسقا جۈملىلەردىن ئىبارەت، يەنە شۇنداق بولسىمۇ رەنا ئۈچۈن قىممەتلىك ئىدى.

ۋەئا بايا يېزىشقا باشلىغان خېتىمنى نىمە ئۈچۈندۇر يىرتىۋەتتى، ئايۋاندىكىلەرنىڭ ئۆزئارا سۆزلىشىپ تۇرۇشقىنىدىن پايدىلىنىپ، جاۋاپ يېزىشقا ئالدىرىدى.

49. مەخپىي خەت

ئەتىۋەردىن بىرئاز ئىلگىرىرەك يانغان سۇلتان ئەلى ئېغىلىنىڭ پېشايۋىنىدا ئىنەك سېغىۋاتقان خوتۇنىنىڭ يېنىغا كېلىپ توختىدى.

— باردىڭمۇ، رىزۋان؟

— باردىم، — دىدى رىزۋان ۋە «كور - كور» سۈت سېغىشىدا داۋام قىلدى، — باردىم، ئېلىپ كەلدىم.

— مېھمانخانىغا ئوت ياققاندۇرسەن؟

رىزۋان بېشى بىلەن، ياقتىم، دىگەن بەلگىنى بەردى.

سۇلتان ئەلى مىرزا ئۆيگە كىرىپ، سەللە - پەرىجىسىنى يېشىپ، يەنە خوتۇنىنىڭ يېنىغا چىقتى.

— موزاينى يېشىۋېتەمچۇ، ئايلىناي.

سۇلتان ئەلى مىرزا تۇۋرۇككە باغلانغان موزايىنى يېشىۋەتتى. موزاي ئانىسىنىڭ ئەمچىكىگە چاپلاشتى. رىزۋان كوزىدىكى سۈتنى كوتىرىپ ھوجرىغا ئوتتى، سۇلتان ئەلمۇ خوتۇنىنىڭ كەينىدىن كىردى.

— خوش، نىمە گەپ بولدى، رىزۋان؟

رىزۋان كوزىدىكى سۈتنى قاچىلارغا بولۇۋاتاتتى.

— باردىم، خەتنى بەردىم، چاي قايناتتىشتى، بىر مۇنچە سۆزلىشىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، كىتابنى ئېلىپ ياندىم.

— كىملەر بار ئىكەن؟

— قۇشناچى ۋە قىزى.

— قىزى قانداق؟

رىزۋان ئەپسۇس چەككەندەك، بېشىنى ئىككى مۈرىسىگە چايقىدى ۋە تىلىنى تاڭلىيىغا تەككۈزۈپ «چاك» قىلىپ قويدى.

— مەن، مىرزا بېشى بەك خاپا كۆرۈندۇ، دىگىنىڭىزدىنمۇ شۇنى ئويلىغان ئىدىم. بەئەينى سۈرەت؛ ئادەممۇ بۇنداق بىجىرىم بولىدىكەن!

— ھە، ھە!

— پەممىچە ئۇلار ئاشىق - مەشۇق، بالاخىر خان ئاخىرىدا شۇنىڭغا بۇرنىنى تىقمىسا نىمە بولاتتى! بىچارە قىز، شۇنداق خاپا، شۇنداق خاپا! پۈتۈن دۇنياسى قاپ - قاراڭغۇ!

— ھە، ھە...... قۇشناچى ئاچىسىچۇ؟

— ئۇ بىچارىمۇ ھەيران، «بالىلىرىمنىڭ خوشلۇغى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى» دەيدۇ.

سۇلتان ئەلى ئەپسۇسلانغاندەك بېشىنى چايقىدى.

— كىتابنى نەگە قويدۇڭ؟

— مېھمانخانىدا...... ھە، ئېيتقاندەك، ئىچىدە كىچىككىنە خەتمۇ بار.

سۇلتان ئەلى مىرزا كەچقۇرۇنلۇق ئىمزا توغرىسىدا بەزى سۆزلەرنى قىلىپ، تاشقىرىغا چىقتى. مېھمانخانا ئۇچۇق ئىدى. چەينىگى بىلەن سەندەلنىڭ جوزىسىغا يۆلەنگەن ئەنۋەر سەئىدى

تولىمۇ ۋاراقلاۋاتاتتى. سۇلتان ئەلى كىرىشى بىلەن ئەنۋەر كىتاۋنى يېنىغا ئېلىپ قويدى ۋە كۈچىنىپ كۈلۈمسىرىدى.

— رەھمەت، ئېلىپ كەلگەن ئىكەن.

— كىتابنىڭ ئىچىدە خەت بار ئىكەن، بەلكى كۆرگەندۇرسىز؟

ئەنۋەر خەتنى كۆرمىگەن ئىدى، كىتابنى يېڭىۋاشتىن ئېچىپ، مۇقاۋىنىڭ ئىچىدىن، تۆت پۈكلەنگەن بىر قەغەزنى ئالدى. خەت سوزىنى ئاڭلاش بىلەن ئەنۋەرنىڭ بىر ئاز ئالدىراپ قالغىنىنى سەزگەن بولسا كېرەك، ئۇيەردە بىر ئىشى بارلىغىنى ئېيتىپ، سۇلتان ئەلى مېھمانخانىدىن چىقتى. ئەنۋەر خەتنى ئاچتى:

«ھۆرمەتلىك ئەنۋەر ئاكا! ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم. ھەممىمىز ساق ۋە سالامەتمىز. يەڭگەم ئارقىلىق ئەۋەتكەن خېتىڭىزنى ئالدۇق، ساقلىغىڭىزنى، تىنچلىغىڭىزنى ئوقۇپ ۋە ئاڭلاپ بەك خوشال بولدۇق؛ ئىلاھى سالامەت بولۇڭ. ئەمدى بىزدىن ئەھۋال سورىسىڭىز، ئەلھەمدۇلىللا تىنچىمىز، خاتىرجەم بولۇرسىز. سوراتقان كىتاۋىڭىزنى بەردىم، ئاپامدىن سىزگە سالام. قالغان سوزنى شەيخى سەئىدىدىن ئوقۇرسىز دەپ خەتنى توختاتتىم، رەنا»

ئەنۋەر خەتنى قولىدا تۇتقان ھالدا قاراپ قالدى. بىر ئاز ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن، خەتنى يەنە ئوقۇپ ھەر بىر جۈملىنىڭ ئۈستىدە توختىلىپ ئوتتى. «ساقلىغىڭىزنى ئاڭلاپ بەك خوشال بولدۇق» جۈملىسى بىلەن «سىز جىم بولۇپ كەتتىڭىز»

دېمەكچى ئىدى، چۈنكى شۇ جۈملىدىن كېيىنكى „ئىلاھى سالامەت بولۇڭ“ كىنايىسى بۇنى تەكىتلەيتتى، ئاندىن „بىزدىن ئەھۋال سورىسىڭىز، ئەلھەمدۇلىللا تىنچىمىز، خاتىرجەم بولۇڭ-سىز“، يەنە كىنايە، ئەمما ئەڭ كېيىنكى „قالغان سۆزنى شەيخى سەئىدىدىن ئۇقۇۋالىسىز دەپ خەتنى توختاتتىم“ جۈملىسى بىر ئاز ئورۇنسىزدەك ئىدى. ئەنۋەر بۇ جۈملىنى „بۇنىڭدىن كېيىن يېنىڭىزدا رەنا يوق، بىكار ۋاقتىڭىزنى شەيخى سەئىدنى ئوقۇپ ئۆتكۈزۈڭ“ دىگەن مەنىدە چۈشەندى.

ئەنۋەر خەتنى پۈكلەپ، كىتابىنىڭ مۇقاۋىسى ئىچىگە سالدى ۋە خەتنىڭ ئېغىر مەنىسى تەسىرىدە ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ جىملىققا چۆكتى. ئۇنىڭ بۇ كۈنلەردە بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان هالى تولىمۇ ئېغىر، بۇ ئېغىرلىقنىڭ ئۈستىگە رەنانىڭ مەزلۇمانە ياردەم سوراپ كىنايىلەرنى يېزىشى يەنە ئەلەملىك ئىدى. نىمە چارە؟ بۇ پاجىئەنى ئۈجۈقتۇرۇش ئۈچۈن بىرەر يول، بىرەر خىل تەدبىر بارمۇ؟ پەقەت بىر يول، ئەڭ ئاخىرقى چارە: خۇدا يارنىڭ ئالدىدا سىرنى ئېچىش، رەناغا ۋە رەنانىڭ بولسا ئۆزىگە بولغان مۇھەببىتىنى ئوچۇق ئېيتىپ، خانىنىڭ پۇتىغا باش قويۇش-يىلىنىش، يالۋۇرۇش ...... ئوھۇ، بۇ پەسىلكىنى ئەنۋەرنىڭ كۆڭلى كۆتەرمىگەندەك، „ئادالە ئىپادانا“ نىڭمۇ بۇ توغرىدا „مەرھەمەتلىرى“ گۇمانلىق! ئەگەر دە ئەنۋەر شۇ پەستلىككە بەل باغلىسا، ئەدەپسىزلىك، ئۇياتسىزلىقتا ئەيىپلىنىپ بىرەر جازاغا يولۇقۇشىمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس.

مەنىۋى ھەم جىسمانىي جەھەتتىن ئېزىلگەن، بېلىۋۇپەمۇ هازىرقى ئەھۋال ئىچىدە كوز ئالدى قاراڭغۇلاشقان ئەنۋەر

مېھمانخانىغا كىرىپ كەلگەن سۇلتان ئەلىدىنمۇ تارتىنماي، گويا
ھۇشسىزلانغاندەك، بېشىنى ئىككى قولىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ،
سەندەلنىڭ ئۈستىگە ئېگىشتى....... مەسىلە بىلەن بىر ئاز تونۇش
سۇلتان ئەلى مىرزا، بۇ ھالنى دەررۇبايىقى خەتنىڭ مەزمۇنىدىن
كېلىپ چىققان، دەپ ئويلىدى. ئىزا تارتىمسۇن، دېگەنىدەك،
بىر نىمە ئىزلىگەن بولۇپ، تەكچىلەرنى ئايلاندى... ئەنۋەر قەددىنى
رۇسلاپ، ئۇزۇن نەپەس ئالدى ۋە سۇلتان ئەلىگە، ئولتۇرۇڭ،
دېگەن ئىشارەتنى قىلدى. سۇلتان ئەلى ئولتۇردى.

— نىمىشقا ئۇنداق ئولتۇرۇسىز ئەنۋەر؟

ئەنۋەر كۈچىنىپ كۈلۈمسىرىدى.

— ھېلىقى خەت مېنى خاپا قىلدى، — دېدى ۋە بىر ئاز توختاپ
تۇرۇپ سوزلىدى، — سىزدىن يوشۇرىدىغان سىرىم يوق، خەت
يازغۇچى بىلەن ئارىمىزدا خېلىدىن بېرى يېقىنلىقتەك بىر گەپ
بار ئىدى. مەلۇم گەپلەر توغۇلغاندىن كېيىن، مەن ئۇزەمنى
چەتكە ئېلىشنى، قەتئى ئالاقە قىلىشنى مۇۋاپىق كورۇپ، سىزلەر-
نىڭكىگە كەلدىم. ۋاستەڭلار بىلەن بۇگۇن ئۇ يازغان خېتىدە
مېنىڭدىن رەنجىيدۇ، جىمىپ كەتتىڭىز، دەپ كىنايە قىلىدۇ. ياش،
ئەقىلسىزغا نىمە دېگىلى بولىدۇ، پەقەت دىققەت قىلىڭ... مانا،
ئوقۇپ بېقىڭ: ساپلا كىنايە.

سۇلتان ئەلى كۈلۈمسىرىدى، ئەمما ئۇزىدە خىجالە تلىك، رەڭگىدە
قىزىرىش بار ئىدى. خەتنى مىرزىنىڭ قولىدىن ئېلىپ ئوقۇدى،
ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، خەتنىڭ يەنە ئاللىقايسى جۇملىسىگە
ئىككىنچى قېتىم قارىدى.

— قىزىق، «ۋ لغان سوزنى شەيخى سەئىدىدىن ئوقۇرسىز،

دەپ خەتنى توختاتتىم...«بۇ جۈملە بىلەن نېمە دېمەكچى؟

—بۇمۇ كىنايە، —دېدى ئەنۋەر، —بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ توغرامدا ئويلىماستىن، بوش ۋاقتىڭىزنى شەيخى سەئدىدىنى ئوقۇپ ئۆتكۈزۈڭ، دېمەكچى بولسا كېرەك.

سۇلتان ئەلى مەجھۇل ھەركەت ياسىدى.

—بەلكى......

بۇ مۇجمەل تەستىق ۋە مەجھۇل ۋەزىيەت ئەنۋەرنى گۇمانغا سالدى.

—خوش، سىزنىڭ پىكرىڭىزچە؟

—مەن...... مەنمۇ سىزنىڭ پىكرىڭىزگە كېلىپ قالدىم؛ مەن باشقىچىرەك چۈشەنگەن ئىكەنمەن.

—مەسىلەن؟

—مەن: «كىتابىڭىزنىڭ ئىچىدە يەنە بىر خەت بار، قالغان سۆزنى شۇنىڭدىن ئوقۇرسىز» دەپ ......

—ئېھتىمال سىزنىڭكى توغرىدۇر، —دەپ ئويلىنىپ قالدى ئەنۋەر، —بۇمۇ بىر ئېرىنمىگەنلىك بولسۇن: كىتابىڭىزنىڭ ئىچىنى ئاختۇرۇپ باقايمۇ؟

سۇلتان ئەلى كۈلدى.

—مەيلى...... مەن ئۆيگە كىرىپ، غىزا تەييار بولغان بولسا ئېلىپ چىقاي.

سۇلتان ئەلى كەتتى. ئەنۋەر كىتابىنىڭ ئوڭ-تەتۈرىنى ئېچىپ، ئاختۇرۇشقا باشلىدى. ھېچنېمە چىقمىغاندىن كېيىن، ۋاراقلارنى بىر-بىرلەپ ئېچىپ بېرىشتىنمۇ ئېرىنمىدى؛ باش تەرەپتىن ئوتتۇزچە ۋاراق ئېچىلغاندا، سۇلتان ئەلىنىڭ پالى

ھەقىقەتكە ئايلىنىپ، ۋاراقنىڭ ئارىسىغا قاتلىماستىن سېلىنغان بىر خەت كىتابنىڭ چېتىگە قېقىلىپ چىقتى. ئەنۋەر ئالدىراپ قالدى.

«ئەندىشە ۋە ئېھتىيات يۈزىسىدىن بۇ خەتنى ئالاھىدە يېزىپ، كىتابنىڭ ئىچىگە تىقىپ قويدۇم. ئەنۋەر ئاكا، ئېغىر سائەتلەردە يېنىڭىزدا تۇرغۇچى دوست؛ قاچقۇچى بولسا كىم — بۇنى سىزنىڭ ھەركىمىڭىزگە سۆزلىمەن، ۋەدە بېرىش ئاسان، لېكىن ھوددىسىدىن چىقىش مۇشەققەت؛ بۇنىڭدىن كېيىن شۇنىمۇ يادىڭىزدا ياخشى ساقلاڭ. ئېغىر مىنۇتلاردا ئەرزىمىگەن گەپنى كۆڭۈلگە ئېلىش سىزدەك ئالىجاناپلارنىڭ ئىشى بىلار، دەپ كىم ئويلىسۇن. بەختىمىز بىر قىزنىڭ نىجاتى ئۈچۈن تەۋرەنمىدىڭىز، دەپ سىزنى ئەيىبلىگىلى بولماس؛ لېكىن، بەختىمىز رەنا تەھلىكە ئاستىدا قالغاندا، ئۇنى بۈگۈن-ئەتە بىر پاجىئە كۈتۈپ تۇرغاندا ۋاپادار دەپ بىلگەن بىر ئادەمدىن بۇ قاتارلىق جاپا كۆرۈشى نەقەدەر ئوقۇلغانمۇ، ئەپسانىلەردە توقۇلغانمۇ؟! شۇ تۈپەيلىك گۇنايىم بار ئىكەن، دەپ خاپا بولماڭ، ئەنۋەر ئاكا، ئەگەردە شۇ گۇنالارنىڭ يۇيۇلۇپ كېتىشىنى خالىسىڭىز، سىزگە بىر خىزمەت بار ۋە سىزنىڭ ئۈچۈن ئەڭ ئاسان خىزمەت، ئەتە چارشەنبە كەچقۇرۇن، خالىسىڭىز — ئوچۇق، خالىمىسىڭىز — يوشۇرۇن بولسىمۇ بىزنىڭكىگە كېلىڭ، مەن بىلەن ئاخىرقى قېتىم ۋىدالىشىڭ. چۈنكى سىز ھەرزۇر - ھالاۋەت كۆرۈۋاتقان جايدا رەنانى ھالاكەت كۈتىدۇ!»

ئەنۋەر خەتنى ئېزى-بېزى ئوقۇپ چاپسانلا يەنە كىتاب ئىچىگە سالدى ۋە ئۇنى ۋاراقلارنىڭ ئارىسىدا قالدۇرۇپ،

ئۈستىگە يېڭى ۋاراقلارنى دۆۋىلەۋەردى. چۈنكى لىگەندە مانتا
كۆتەرگەن سۇلتان ئەلى دالان تەرەپكە ئۆتكەن ئىدى.

— بارمۇ؟ — دېدى سۇلتان ئەلى لىگەننى سەندەلنىڭ
جوزىسىغا قويۇپ، — ۋاللاھۇئەلەم، مەناسىز چۈشەنگەنچە بولسا
كېرەك. مەن خاتالاشقاندىمەن.

ئەنۋەر ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىق قىلغاندەك، بېشىنى
لىڭشىتىپ، كىتابنى ياپتى ۋە قولىنى يۇيۇش ئۈچۈن دالانغا
چىقتى.

50. مەشۇقە سولاقخانىسى

رەنانىڭ ئىككىنچى خېتى ئەنۋەر ئۈچۈن يەنە بىر تەشۋىش
ئىدى. ئۇنىڭ يېنىغا بېرىشتىن ھېچبىر مەنتىق تاپالمايتتى،
ئەتۇرىسىچە، يۈرەك ئوتىنىڭ يالقۇنلىنىشىنى، جاراھەتلەرنىڭ
يېڭىلىنىشىنى كۆرەتتى. كىتاب بابىنى بىلەن خەت يېزىپ،
ئۆزىنىڭ دەردىنى ئېيتىپ، بەدىلىگە شۇنداق تەشۋىش كۆپەيتى-
ۋالغان ئەنۋەر، تۈنۈگۈنكى كۈنلەردە ھەسسىياتقا قاتتىق
بېرىلىپ، كىتاب سورىتىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى ياخشى ئويلىمىغانلىقى
ئۈچۈن پۇشايمان قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن
كېيىنكى ھەركىتىدىمۇ تېچلىق سەزمەيتتى. چۈنكى رەناغا ئۇچرى-
شىشتىن ھېچبىر پايدا تەسەۋۋۇر قىلمىغان خىيالىغا قارشى كۈچلۈك
بىر مەيلىمۇ بار ئىدى، بۇ رەناغا يولۇقۇشتا پايدا ئەمەس،
مەنە كۆرسىتەتتى ...... ئۇچراشقاندا رەنانىڭ يىغلىشى، كۆڭۈلنى

بۇزۇشى شۈبھىسىز ئىدى، شۇنىڭدىن باشقا ئىش چىقمايتتى، لېكىن
يەنە بىر تەرەپتە نەچچە يىللىق مۇھەببەت يەنە شۇ دەھشەتلىك
ئۈچرىشىشقا مايىلدەك ئىدى.

ئۇ كېچىچە ئۈچرىشىشنىڭ ياخشى ۋە يامان تەرەپلىرىنى
ئويلاپ ئۇخلىيالمىدى. ئارىلىقلاردا ئانچە-مۇنچە ئۇخلاپ كەتكەن
چاغلىرىدىمۇ يەنە شۇ ئۈچرىشىشقا ئالاقىدار چۈشلەر بىلەن
ئۆتكۈزدى. ھەرقانچە ئەقىل يولى بىلەن ھەركەت قىلىشقا تىرىش-
سىمۇ، يەنە ئۈچراشماسلىق، جىم بولۇپ كېتىشلىك ئەپ كورۈن-
مەيتتى. ئۈچرىشىش قانچىلىك تەدبىرسىزلىك، كېلىشمىگەنلىك
بولمىسۇن، رەنانىڭ: «مەن بىلەن ئاخىرقى قېتىم ۋىدالىشىڭ،
سىز ھۆزۈر-ھالاۋەت كورۈۋاتقان جايدا مېنى ھالاكەت كۈتىدۇ!»
جۈملىسى ھەرقانداق ئەندىشىنىمۇ يەڭگىدەك ئىدى ۋە بۇ جان-
دىلىدىن چىققان خىتاپتىن كوز يۇمۇش يىگىتلىك شەنىگە يار-
شىمىدىغانغا ئوخشمايتتى.

ئەنۋەر بېرىش قارارىغا قەتئى كەلگەندە، دىۋاندا ئولتۇ-
رۇپ ئىشلەۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئەمدىكى خىيالى ئۈچرىشىش ياكى
ئۈچراشماسلىق ئۈستىدە ئەمەس، رەنانىڭ ئالدىغا ئوچۇق
بېرىشمۇ، يوشۇرۇنمۇــ مانا شۇ توغرىدا ئىدى. ئەگەردە ئوچۇق
بارسا، مەخسۇمنىڭ گۇمانلىنىشى، رەنانى چەتكە قېقىپ ياكى
ئۇلارنىڭ كەينىگە چۈشۈپ، يارىغا تۇز سېپىشى، ئەنۋەرنىڭ
ئىززەت-نەپسىگە تېگىشى ئېنىق. يوشۇرۇن بارسا ...... ئارىدا
خىيانەت، بۇزۇق نىيەت بولمىغاندىن كېيىن يوشۇرۇنۇپ يۈرۈش
نېمىگە كېرەك؟ خەير، يوشۇرۇنمۇ بارسۇن؛ ئاۋادا مەخسۇم
كورۈپ قالسىچۇ، ئۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش تولىمۇ
تەس ئىدى.

ئىككىسى كەچقۇرۇن يېنىپ كېلىشتى: سۇلتان ئەلى مىرزا گۈندىكىدەك، ئەنۋەرنى ياخشى غىزالار بىلەن مېھمان قىلدى. ناماز شامنى ئوقۇغاندىن كېيىن ئەنۋەر «بىرنەچچە سائەت ئاچچىسىنىڭ بالىلىرى يېنىغا بېرىپ كېلىش ئۈچۈن» سۇلتان ئەلى مىرزىدىن رۇخسەت ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

قىشنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى، كوچىدا قارا سوغاق بىلەن ئىزغىرىن شامال ھوكۇم سۈرەتتى. توققۇز-ئون كۈنلۈك ئاي شەھەرنىڭ چىلىك ئۈستىدە چېتى قارايغان سېرىق مىس تاۋاقتەك پارقىراپ تۇراتتى. مەھەللە بالىلىرى ئىشىكمۇ-ئىشىك يۈرۈپ «بارات كەلدى كۆردۈڭلارمۇ، بىزگە پوشكال قىيدۇڭلارمۇ؟»نى ئېيتىپ يۈرۈشەتتى.

ئەنۋەر مەخسۇمنىڭ مەھەللىسىگە كېلىپ يەتكەندە، كىشىنى-كىشى تونۇماسلىق دەرىجىدە قاراڭغۇچۈشتى ۋە شۇ قاتاردا، ئەنۋەرنىڭ كۆڭلىدىكى قاراڭغۇلۇقمۇ كۈچەيدى، يۈرەك ئۇرۇش تېزلىشىپ ئوغرىدەك، ئەتراپىغا قاراشقا باشلىدى. بۇنىڭدىن بىرەر ھەپتە ئىلگىرى بەخت پۇرىغىنى تارقاتقان بۇ مەھەللە ھازىر شۇنىڭ تەتۈرسىچە شۇملىناتتى. ھەممە ياق تۇم قاراڭغۇ، پەقەت بۇ مەھەللە ئۈستىدە نۇرلىنىپ كۆرۈنگەن ئايلا ئۇنىڭ كۆڭلىنى يورۇتاتتى، لېكىن ...... تەتۈر پەلەك ئۇنىمۇ، باغرىدىكى قارا دېغى بىلەن ئوردا تەرەپكە قاراپ سورەيتتى ......

ئەنۋەر يېپىق تۇرغان دەرۋازا يېنىغا كېلىپ ئاستا ئىتتەردى. دەرۋازىنىڭ زەنجىرلەگلىكىنى كۆرۈپ، كۆز ئالدى قاراڭغۇلاشتى ...... بىرنەچچە ۋاقىت دەرۋازىنىڭ يېنىدا

قادىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، ئۇدۇلغا ئۆتتى. يىگىرمە چامدامچە مېڭىپ، خوشنىسىنىڭ دەرۋازىسىنى ئىتتەردى، بۇ ئوچۇق ئىدى. قاراڭغۇ يولەككە كىردى. ئۇ مەخسۇمنىڭ خۇپتەنگە چىقىشىدىن پايدىلانماقچى. خۇپتەنگە ئەزان ئېيتىلغاندىن كېيىنمۇ دەرۋازا ئېچىلمىسا، ئاندىن يېنىپ كەتمەكچى ئىدى. ئۇزاق كۈتۈشكە توغرا كەلمىدى، مەھەللە مېچىتىدە خۇپتەنگە ئەزان ئېيتىلدى. شۇنىڭدىن بىر ئاز كېيىن رەنالارنىڭ دەرۋازىسىمۇ غىچىلداپ ئېچىلدى.

دەرۋازىدىن چىققان ئاياق ئاۋازى ئەنۋەرگە يېقىنلىشىپ كېلىۋاتاتتى. ئەنۋەرنىڭ يۈرىكى ئارسىقىپ خوشنا دەرۋازىنىڭ ئىچى تەرىپىدىن ئوچۇق قانات ئارقىلىق كوچىغا ماراپ قاراپ تۇردى. رەنالارنىڭ دەرۋازىسىدىن چىققۇچى ئۇدۇلغا كېلىشى بىلەن ئەنۋەر تۇرغان يولەكنىڭ ئىچكىرىسىدىنمۇ ئاياق ئاۋازى كېلىپ قالدى. ئەنۋەر ھودۇقتى، مەخسۇم بەش-ئالتە قەدەم يىراقلىشىش بىلەن، بۇ يولەكنىن چىقىشقا مەجبۇر بولدى. ئەنۋەر ئايغىنىنىڭ ئاۋازىنى چىقارماسلىققا تىرىشىپ، ئاستا-ئاستا دەرۋازىغا مېڭىپ كەلدى. ئارقىدىكى ئاياق ئاۋازلىرىنىڭ بارغانچە يىراقلاشقانلىقىنى سېزىپ، خاتىرجەم ئىچكىرىگە كىرىۋالدى. مېھمانخانىنىڭ ئالدىدا بىردەم ئۇياق-بۇياققا قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، ئۇدۇلغا — مەشقخانىنىڭ ئىشىكىگە ئۆتتى. مەشقخانىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىۋېتىپ، كەينىگە — دەرۋازا يولىكىگە قارىدى.

دېرىزىلىرى يېپىق مەشقخانىنىڭ ئىچى كورەلمەسلەرنىڭ يۈرىكىدەك قاپ-قاراڭغۇ، ئىشىكمۇ يېپىلغاندىن كېيىن ئۇي

گويا گۆر شەكلىگە كىردى. قاراڭغۇلۇق ئىچىدە قالغان ئەنۋەر ھېچنېمىنى پەرق ئېتەلمەي بىرا ئۆستىنى ھېرىلچە رلەپ بىر-ئىككى چامداپ مېڭىپ كەلدى ۋە ئىككى قولى بىلەن تىزىنى قۇچاقلاپ ئولتۇردى. دەرىزىلەرنىڭ يوچۇغىدىن چۈشكەن يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق — زۇلمەت بىرئاز كۆچىسىزلەندى، شۇنىڭدىمۇ ئۇنىڭ كۆز ئالدى قۇرۇمدەك قاراڭغۇ ئىدى. ھەممە ياق جىمجىت، قۇلاق تۈۋىدىكى چىۋىرلىشىشتىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانمايتتى، تۇرۇپ-تۇرۇپ يىراقتىن كەلگەن بالا يىغىسى بۇ جىملىقنى بۇزغاندەك بولاتتى. شۇ ھالدا ئارىدا بىرنەچچە مىنۇتلار ئۆتۈپ كەتتى. بىر چاغدا يەرنىڭ تېگى دۈكۈلدىگەندەك بولدى. شۇ دۈكۈلدەش ئاستا-ئاستا ئاياق ئاۋازىغا ئايلىنىپ، ئەنۋەرنىڭ قۇلاقلىرى دىڭلاشتى. ئىچكىرىدىن چىققان بىرى يولەككىمۇ ياكى مېھمانخانىغىمۇ ئۆتۈپ كەتتى. ئەنۋەر ئۇلۇق-كىچىك تىندى، مېھمانخانىنىڭ ئىشىكى ئېچىلىپ بىردەمدىن كېيىن يەنە يېپىلدى، ھويلىدا يەنە بىرى كۆرۈندى، بارغانسېرى دەشقىخانىغا يېقىنلىشىپ كەلگەن ئاياق ئاۋازى بىلەن ئەنۋەر تاقەتسىزلەندى. ئىشىك ئېچىلىشى بىلەن ئىختىيارسىز ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى......

— ئەنۋەر ئاكا!

— مەن ......

ئىشىكنى ئاچقان رەفا ئىدى، بىر-ئىككى چامدام ئىچكىرىگە كىرىپ توختىدى. ئەنۋەرگە بىردەملا قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، ئۇزۇن نەپەس ئېلىپ كەينىگە ياندى، ئەنۋەر بۇ ھالنىڭ

سەۋدۇگە چۈشىنەلمىگەندەك ئۇنى چىقارماي تۇختىتىۋېلىشقىمۇ ئۇزىدە جاسارەت تاپالمىدى. بىرەر مىنۇتتىن كېيىن ئىشىكتە يەنە رەنا كورۇنۇپ، ئەنۋەرنىڭ ئالدىغا قاراهتۇل بىر نىمىنى ئەپكىلىپ قويدى.

— سىزگە كورپە ئېلىپ كەلدىم، — دېدى شۇۋىرلاپ، — ئۇيگە هامماچام ۋە كىچىك ئاپاملار كېلىشكەن ئىدى، مەن ئۇلارنى ئۇخلىتىپ چىقىمەن . . . . . .

رەنا شۇ سوزنى ئېيتىپ، كەينىگە ياندى ۋە ئىشىكنى بايىقىدەك يېپىپ، ھوجرىدىن يىراقلاشتى. ئەھۋالغا بىر ئاز چۈشەنگەن ئەنۋەر كورپىنى بويىغا سېلىپ، ئۇستىگە چىقتى ۋە ئەركىن نەپەس ئېلىپ يانپاشلىدى. ئەمدى رەنانىڭ ھەر ھالدا چىقىشىنى بىلسىمۇ، لېكىن قاچان چىقىشىنى بىلمەيتتى، شۇنىڭ ئۇچۇن توخۇ بىر قىچقارغىچە كۇتۇپ ئولتۇرۇشنى مولچەرلەيتتى. ئارىدىن بىر ئاز ۋاقىت ئوتكەندىن كېيىن دەرۋازا ئېچىلىپ يېپىلدى. ئەنۋەرنىڭ قۇلىقى دىڭ بولۇپ، قەددىنى راستلاپ ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئاياق ئاۋازى يېقىنلاشتى، يىراقلاشتى ۋە ئاخىرىدا يوق بولۇپمۇ كەتتى.

ۋاقىت بەكمۇ تەسلىك بىلەن ئوتەتتى، تاشقىرىدا «تىق» قىلغان ئاۋاز ئۇنى بىر ئالاق - جالاق قىلاتتى. توخۇ بىر قىچقار- غىنىغا خېلى ۋاقىت بولسىمۇ، رەنا تېخى يوق ئىدى. يۇرىگى سىقىلغان ئەنۋەر بىردەم ئولتۇرۇپ، بىردەم يانپاشلايتتى ۋە سوغدا مۇزلاپ كەتكەن مەسىلىك پۇتىنى ھەر تۇرلۇك قىلىپباق- قاتتى. شۇ ئازاپ ئىچىدە يەنە بىر مۇنچە ۋاقىت ئوتتى. مەشۇقە سولاقخانىسىغا چۈشكەن ئەنۋەر ئولتۇرۇپ چىدىيالمىدى. كەشىنى

كېيىپ، ئورنىدىن تۇردى، مۇزلىغان پۇتىنى ئىسسىتىش ۋە ئاغرىۋاتقان بەدەنلىرىنى ھەركەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۆينىڭ ئىچىدە كېزىشكە باشلىدى. خېلىغىچە ئۆينى ئايلانغاندىن كېيىن يەنە ئولتۇردى. ئايمۇ پېتىشقا باشلاپتۇ. چۈنكى چەتتىكى دەرىزىنىڭ يوچۇقىدىن چۈشۈپ تۇرغان كۈچسىز ئاينىڭ شولىسىمۇ يوقىلىپ، ئۆينى قاراڭغۇلۇق باسقان، ئەتراپتىكى كۆزەتچىلەرنىڭ تاقىلدىتىشلىرى ئىچىدە توخۇلار ئىككىنچى قېتىم قىچقىرىۋېتىشكەن ئىدى. ئەنۋەر بىردەم ياتپاشلىغاندىن كېيىن يەنە ئورنىدىن تۇردى. كەشىنى كېيىپ كېلىپ، ئىشىكنى ئاچتى، ھويلىغا چۈشۈپ كۆزىنى ئۇۋۇلىدى. ئاسماندا تۇركۈم - تۇركۈم يۇلتۇزلار سەيلە قىلىشىۋاتاتتى. ئۆگزىدىن پېتىپ كېتەي دەپ قالغان ئاينىڭ نۇرى ئاران - ئاران كۆزگە چېلىقاتتى. ئەنۋەر تازا ھاۋا يۇتۇپ ئۇزۇن نەپەس ئالدى.

— زېرىكمىدىڭىزمۇ؟

51. جەسۇر قىز

قۇلىقىنىڭ تۈۋىدە ئېيتىلغان بۇ سۆز ئەنۋەرنى چۆچۈتتى ۋە ئۇ يېنىدا، قولىدا بىرنىمە كۆتۈرۈپ تۇرغان رەنانى كۆردى.

— ئۇلارنى ئۇخلاتماي چىقالمىدىم ...... ئۆيگە كىرەيلى، ئەنۋەر ئاكا.

يۈرىكى ئارزۇقان ئەنۋەر رەنانىڭ كەينىدىن مەشقخانىغا كىردى. ئىككىسى كۆرپە ئۈستىگە يانمۇ - يان ئولتۇرۇشتى.

— كىتاپنىڭ ئىچىدىكى خەتنى بايقىماسسىزمىكىن، دەپ قورقۇۋىدىم، — دېدى يېرىم ئاۋاز بىلەن رەنا، — بايقىمىسىڭىز...

— ئۆزەڭ ھەممە ئىشقا چۈشىنىپ تۇرۇپ، يەنە شۇنچە ئاچچىق يازغىنىڭ نېمىسى، رەنا؟

— چۈنكى شۇنچىلىك ئاچچىق يازمىسام، — دېدى رەنا تىترىگەن ئاۋاز بىلەن، — سىز كەلمەيتتىڭىز ..... سىز..... سىز مىرزا بېشىلىقنى ئوبدان كۆرىسىز — ھە؟

ئەنۋەر بۇ مۇناسىۋەتسىز سوئالدىن بىردەم ھەيران قېلىپ تۇردى.

— چۈشەنمىدىم..... نېمە دېمەكچىسەن؟

— سىز مىرزا بېشىلىقنى ئوبدان كۆرەمسىز، دەۋاتىمەن؟

— يېقىندا مىرزىلىقنى تاشلىماقچىمەن، رەنا.

— مىرزىلىقنى تاشلىغاندىن كېيىن نېمە ئىش قىلىسىز؟

— قوقاندىن كېتىمەن، ساياھەت قىلىمەن.

— مېنى ..... مېنىمۇ ئۆزىڭىز بىلەن ئېلىپ كەتەمسىز؟

ئەنۋەر يەنە چۈشەنمىدى. رەنانىڭ يۈزىگە خېلىغىچە قاراپ تۇردى:

— سېنى ..... ساڭا مۇمكىنمۇ، رەنا؟!

— مۇمكىن! — دەپ تىترىدى رەنا، — مىرزا بېشىلىقنى ھازىردىن باشلاپ تاشلىسىڭىز مۇمكىن.......

بۇ سۆز ئەنۋەرنىمۇ تىترىتىۋەتتى.

— نېمە دەۋاتىسەن، رەنا؟

رەنا بىرنەچچە ۋاقىتقىچە جاۋاپ بېرەلمەي تۇردى. ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش، ھاياجىنىنى بېسىش ئېغىر ئىدى.

— ھەلىقى...... ھەلىقى سۆزىڭىز راست بولسا، مەنمۇ سىز بىلەن كېتىشنى خالايمەن ...... ئەگەردە سىزگە ئېغىر كەلمىسەم ......

ئەنۋەر جىم بولۇپ قالدى، چۈشكىمۇ كىرمىگەن بۇ تەكلىپكە نېمە دېيىشىنى بىلمەي ئۇلۇق - كىچىك تىنىدى......

— ئەگەردە سىزگە ئېغىر كەلمىسەم! — دېدى رەنا يەنە.

«جەسۇر قىز!» دەپ ئويلىدى ئەنۋەر، ھەقىقەتەنمۇ بۇ جەسۇرانە ئىسيان خوتۇن-قىزلار تەرىپىدىن خۇدايارنىڭ ھايۋانى خاھىشىغا قارشى بىرىنچى كۆتۈرۈلمىش ئىدى. ئەنۋەر ئالدىدا قانچىلىك قىيىنچىلىق ۋە خەتەر كۈرمىسۇن، بۇ جاسارەتنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر، چۈنكى مۇھەببىتىنىمۇ ئاۋال يىگىتلىك تەقەززاسى شۇ ئىدى.

ئۇ ئۆزىگە يېقىن يەردە تۇرغان قارا بوپىنى تۇتۇپ كۆردى.

— بۇ نېمە رەنا؟

— بۇ ...... سىزنىڭ كونا كىيىملىرىڭىز.

— بۇ نېمە ئۈچۈن؟

— ئەگەردە سىز خالىسىڭىز.

ئەنۋەر پەرەنجىمىكىن دەپ ئويلىغان ئىدى. مەنتىقىسىز بۇ جاۋاپ ئۇنى ئالدىراتتى.

— خوپ، سىزنىڭ رازىلىقىڭىز يولىدا! — دېدى ئەنۋەر يېرىم ئاۋازدا، — مېنىڭ كونا كىيىملىرىم ساڭا نېمىگە كېرەك؟

رەنا جاۋاپ بېرىش ئورنىغا دېرىزىنى ئۆزۈن ئىچىگە ئارتىپ يېنىدىكى بوپىنى يېشىشكە باشلىدى.

— پەرەنجە ئالمىدىڭمۇ، ھە؟

— ھازىر ...... — دېدى رەنا ۋە قاراڭغۇدا بىر نىمىلەر قىلىشقا باشلىدى. پەرەنجىسىنى بادۇر، دەپ ئويلىغان ئەنۋەر ئۇنى ئۇز ھالىغا قويۇپ تۇردى. بىرەر مىنۇتتىن كېيىن رەنا يەردىن بىر نىمىنى تۇتۇپ سىلكىدى، پەرەنجىگە ئوخشاش ئۇزايغان نىمە ئىچىدىن «چاق» قىلىپ بىر نىمە يەرگە چۈشتى.

— شۇنى تېپىپ ئېلىڭ.

ئەنۋەر يەرنى تىمىسقىلىدى.

— نىمە ئىدى؟

— ئاپامغا بەرگەن ئامانىتىڭىز.

ئەنۋەر چۈشكەن نىمە ئالتۇن ئىككەنلىگىنى بايقىدى، ئۇزاقنى ئويلىغان رەناغا قارىتا يۈرىكىدە تېخىمۇ ئوتلۇقراق مۇھەببەت سەزدى.

— تاپتىڭىزمۇ؟

— تاپتىم.

— تۇرۇڭ ئەمدى!

ئەنۋەر رەنا بىلەن باشلىشىپ ھوجرىدىن چىقتى ۋە ئوز يېنىدا پەرەنجە يېپىنغان قىزنى ئەمەس، تۇماق ۋە تونكىيگەن ياش، ئوسمۇر بىر يىگىتنى كوردى......

— بۇ نىمىسى، رەنا؟

رەنا جاۋاپ بېرىش ئورنىغا يولەككە قاراپ مېڭىۋەردى. دەرۋازىنى ئېچىپ كوچىغا چىققاندىن كېيىن ئەنۋەر رەنانىڭ ئالدىغا چۈشۈپ يول باشلىدى ۋە ئوزىدە يېنىكلىك ھىس قىلدى. چۈنكى رەنانىڭ يىگىت سۈرىتىگە كىرىشى تولىمۇ مۇۋاپىق ئىدى؛

ۋاقىتسىز ۋاقىتتا پەرەنجىلىك خوتۇننى باشلاپ يۈرۈش مىرشاپ ۋە كۆزەتچىلەردە ھەرتۈرلۈك گۇمان تۇغدۇرۇپ قويۇشى مۇمكىن بولۇپ، بۇ ئەنۋەرنىڭ ئۆزى ئۈچۈنمۇ ئەپسىز بولاتتى. گويا بىر يولدىشى بىلەن كېتىۋاتقاندەك پەرۋاسىز كۆرۈنگەن ئەنۋەر ،دوقمۇشقا بارغاندا ئۆزىدىن ئۈن چامدام كەينىدە كېلىۋاتقان ھەمرىيىنى ساقلاپ تۇردى. يېتىپ كېتىشكە يېقىنلاشقان قىپ-قىزىل ئاي ئەنۋەر توختىغان دوقمۇشقا سايىگە ئوخشاش كۈچسىز نۇر چاچاتتى. رەنا ئەنۋەرنىڭ يېنىغا يېتىپ كېلىپ „قاياققا ماڭىمىز" دېگەندەك بىر يولغا ۋە بىر ھەمرىيىغا قارىدى. چاچ ئۆرۈمىلىرىنى تۇماقنىڭ ئىچىگە باستۇرۇپ كىيگەن ۋە تونى تۆۋۈگىغا يېتىپ قالغان „ياش يىگىت" ئەنۋەرنىڭ كۆزىگە يەنىمۇ ئوماقراق كۆرۈندى. ئەنۋەر رەنانىڭ تونىنى بىر ئاز كۆتىرىۋۈرەك تۈتقۇزدى، ئۇ يەردە-بۇ يەردە تۇمىقىدىن چىقىپ قالغان چاچ تالالىرىنى ئىچىگە تىقتى ۋە „ئوڭغا" دېگەن ئىشارەتنى قىلدى. رەنا ئالدىدا، ئۇنىڭدىن ئىككى-ئۈچ چامدام كەينىدە ئەنۋەر يولغا چۈشتى. يېنىك كەشە-مەسە كىچىككىنە پۇتلىرىغا تولىمۇ ياراشقان رەنا، گويا ئۇچقاندەك مېڭىپ كېتىۋاتاتتى. كەينىدە كېلىۋاتقان ئەنۋەر ئۈمىتلەر غايىسىگە ئالدىرىغاندەك ئۇنىڭدىن قېلىشماسلىققا تىرىشاتتى. ئۇزاق مېڭىشتى. ئەللىك چامدامچە نېرىدا گۈلخان ۋە گۈلخاننىڭ چۆرىسىدە ئۈچ-تۆت ئادەم تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، رەنا توختىدى.

— توختىما رەنا، — دېدى ئەنۋەر، — سەن پىسەنت قىلمىغاندەك پەرۋاسىز گۈلخاننىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋەر، مەن ئۇلار بىلەن سۆزلىشىپ قالسام، نېرىراقتا ساقلاپ تۇر،

ھەرشاپلار ۋاقىتسىز تۇتارمىشقۇ.

— مەن بىلەن بولغاندىن كېيىن تۇتمايدۇ.... قورقما بارىۋەر! — رەنا ئىككىلەنگەندەك قىلىپ يولغا چۈشتى. گۈلخانغا ئون قەدەمچە قالغاندا ھەرشاپلاردىن بىرى ۋاقىرىدى:

— توختا!!!

— رەنا ئەنۋەرگە قاراپ ئىككىلەندى، ئەنۋەر ھېچۋېرىشكە شەرەت قىلىپ، ئۆزى چاپسان گۈلخان يېنىغا يېتىپ باردى. ئەنۋەرنى تونۇغان ھەرشاپ ۋە كۆزەتچىلەر تازىم قىلىپ ئورۇنلىرىدىن قوزغىلىشتى.

— قوزغالماڭلا! — دېدى ئەنۋەر گۈلخاندا ئىسسىنىپ، — دەھباشىمۇ مەشەدە ئىكەن....

ئەنۋەر «دەھباش» دەپ ئاتىغان يوپ-يۇمۇلاق ئادەم قارۇنباي ئىسىملىك ئادەم بولۇپ، ھەرشاپلارنىڭ قىسىزىقراغى ئىدى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى «دەھباشى» دەپ زاڭلىق قىلىشاتتى.

— يېنىڭىزدا بىساقال بىلەن ۋاقىتسىز نېمە قىلىپ يۈرىسىز، تەقسىر؟ ئادىمىزاتقا ئىشەنگىلى بولمايدىكەن-دە......

ئەنۋەر «دەھباش» نىڭ كۆزى رەناغا چۈشۈپ قالغىنىنى چۈشەندى. گۈلخاندىن ئوتتۇز چامدامچە نېرىغا بېرىپ توختىغان «بىساقال» غا كۆز قىرىنى تاشلىدى.

— مېھماندارچىلىقتا ئىدۇق، دەھباشى.

— ھە-، ھە-ھە. مەنمۇ ئېيتتىم... ئۆي بۇياقتا قېلىپ، ئەمدى قاياققا كېتىۋاتىسىز، تەقسىر!

ئەنۋەر قولىنى يېقىنراقتىن ئىسسىتماقچى بولۇپ گۈلخان تەرەپكە بىر چامدىدى.

— ئاڭلىمىدىڭىزمۇ تېخى؟...... مەن رەئىس كوچىسىدىن ......يېڭى هويلا ئالدىم.

— مۇبارەك بولسۇن، مۇبارەك بولسۇن!

ئەنۋەر قۇتلۇق ئېيتىپ، ئۇلار بىلەن خوشلاشتى. مىرشاپلار ئۇنىڭ هۆرمىتى ئۈچۈن قوزغىلىشىپ قىلىشتى.

گۈلخانچىلاردىن ئەللىك چامدام يىراقلاشقاندىن كېيىن، رەنا ئەنۋەرنىڭ يېتىپ كېلىشى ئۈچۈن يول ئۈستىدە توختاپ تۇردى.

—نېمە دەۋاتىدۇ ئاۋۇ بېشىنى يەيدىغان؟

ئەنۋەر خىرىلداپ كۈلدى ۋە رەنانىڭ مۇرىسىگە قاقتى:

— يۈر، يۈر، يىڭنىچاق! بېشىنى يەيدىغان راست ئېيتىۋاتىدۇ.

—كېلىپ قالدۇقمۇ، نەگە بارىمىز؟

— يېقىن قالدى، تونۇگۇنكى خوتۇننىڭ ئۆيىگە ......

رەنا ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى، خېلى ئۇزاق سۆزسىز ماڭغاندىن كېيىن كەينىگە بۇرۇلۇپ سورىدى:

— ئۆزلىرى ياخشى ئادەملەرمۇ؟

— ياخشى! ياخشى! — دېدى ئەنۋەر ۋە ئون چامدامچە ئۈنچىقماي ماڭدى، — سەن ئۆي ئىگىسىدىن قېچىپ ئولتۇرما، ئۆزى مېنىڭ ئاكام......ماقۇلمۇ، رەنا؟

—ماقۇل.

يەنە بىر ئاز مېڭىپ، تارراق بىركوچىغا ئەگىشتى، سۇلتان ئەلنىڭ دەرۋازىسىغا يەتكىچە ئىككىلىسى ئېغىز ئېچىپ گەپ قىلىشمىدى.

52. دوستلۇق "كارامىتى"

ئەتىگىنى خانىنىڭ ھەرەمدىن چىقىش ۋاقتى يېقىنلاشقان بولۇپ، سالام ۋە قارشى ئېلىش ئۈچۈن مەخسۇس زاتلاردىن سەككىز-توققۇزى يىغىلىشقان ئىدى. شۇ كۈتۈش ۋاقتىدا ئىشىكتە ھودۇققان ھالدا سۇلتان ئەلى كۆرۈندى. بىگىز قولى بىلەن مەخسۇس زاتلار ئىچىدىكى ئابدۇرەئۇف تونقاتارنى ئۆز يېنىغا شەرەت قىلىپ كەينىگە ياندى. ئابدۇرەئۇف تونقاتار ئەجەپلەنگەن ھالدا دالانغا چىقىپ، ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ تۇرغان سۇلتان ئەلىگە، نېمە ئىش دېگەن شەرەتنى قىلدى. سۇلتان ئەلى لېۋىنى چىشلەپ، قولى بىلەن تونقاتارنى ئۆز يېنىغا قىچاردى. تونقاتار مەسچانلا يەرگە دەسسەپ سۇلتان ئەلىنىڭ يېنىغا كەلدى.

— خوش؟

سۇلتان ئەلى بېشىنى ئىككى مۈرىسىگە سىلكىپ، لېۋىنى چىشلىۋالدى.

— مىرزا بېشىمىزنىڭ چالىغى چىقىپ قالدىغۇ!

— خوش، خوش؟

سۇلتان ئەلى تونقاتارنىڭ قۇلىقىنىڭ تۈۋىگە ئېڭىشىپ ۋە يېرىم ئاۋاز بىلەن دېدى:

— مىرزا ئەنۋەردىن ئانچە زەرەتكە نومۇسسىزلارچە بىر خىيانەت سادىر بولدى.

تۇنقاتار بېشىنى تۆۋەنرەك چۈشۈرۈپ، سۇلتان ئەلىنىڭ رەڭگىگە سىڭايان قارىدى:

— مەسىلەن؟

— مىرزا ئەنۋەر ئۈچ-تۆت كۈندىن بېرى مېنىڭ ئۆيۈمدە قونۇپ يۈرەتتى، — دېدى سۇلتان ئەلى ۋە سۆز ئارىسىدا ئۆياق-بۇياققا قاراپ قويدى، — چامىسى ئۇستازىغا بىر خىيانەت قىلغاندىن كېيىن بىزنىڭكىگە كېلىپ يېتىپ يۈرگەن چېغى ...... ئۆز ئۇستازىنى تونۇمىغان بۇ ئاتىسىز، ئاللەمپانانىڭمۇ ئۆزىگە پۈت قويۇشتىن تايماي، — مەزكۇر ئۇستازىنىڭ قىبلىگاھ ئۈچۈن مۇۋاپىق كۆرۈلگەن قىزىنى يولدىن ئازدۇرۇپ، بۈگۈن كېچىسى ئۇنى ئەپقېچىپ بىزنىڭكىگە ئېلىپ كەلدى...... گەرچە ئۆز ئۆيۈمدە ياتقان مېھمىنىم ۋە قەدىردان دوستۇم بولسىمۇ، ۋەلىنىمىتىمنىڭ تۇز ھەققىنى ئۇنتۇغان بۇ ھاياسىزنىڭ ئەدەپسىزلىكىدىن ھەر بىر تال مويۇم بىر نەشتەردەك كىيىمىمدىن تېشىپ چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ يىگىتلىكىگە تىلىمدە تەھسىن ئوقۇپ، ئىچىمدە لەنەت ئېيتىپ، جانابىڭىزنى خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقىنىمدە، بەگ ئاكا!

تۇنقاتارنىڭ كۆزى قېنىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولۇپ، ساقىلىنى بىر-ئىككى قېتىم قولى بىلەن پۈكۈپ يالىدى.

— پەدەرلەنەت! ئۆزى ھازىر سىزنىڭ ئۆيىڭىزدىمۇ؟

— ھە، ھە...... قىزمۇ شۇيەردە. جانابىڭىزنىڭ رايىنى بىلىش ئەس، لېكىن ماڭا قالسا، ۋاقتىنى ئۆتكۈزمەي ئۇنى ھازىرلا قولغا ئېلىش كېرەكتە.

— ئەلۋەتتە! — دېدى تۇنقاتار مۇرىسىنى قىسىپ، — مەن ھازىر ئېيتاي. رەھمەت سىزگە!

تۇنقاتار ھوزۇرى خاسقا كىرىش ئۈچۈن ئالدىرىدى. سۇلتان ئەلى خاننىڭ «تۈز ھەقتىنى» كەچىلىكىمىز ئاداقىلىپ، خاتىرجەم دىۋانغا يېنىپ كەلدى. ئەنۋەرنىڭ ئەڭ ساددىق ئادىمىنىڭ ئاخىرقى «كارامىتى» مانا شۇ بولدى

كوپ ۋاقىت ئۆتمىدى. دىۋاننىڭ دەرىزىسى يېنىغا كەلگەن تۇنقاتار سۇلتان ئەلىگە، چىق، دىگەن شەرەتنى قىلىپ، ئۆزى نېرىراققا كەتتى. ھودۇقۇقان، ھەممىدىگەن سۇلتان ئەلى بىر پۇتىنى ئۆيەرگە -بىر پۇتىنى بۆيەرگە تاشلاپ، دىۋانخانىدىن چىقىپ كەلدى.

—مەرھەمەت؟

—تۇتۇشقا بۇيرۇدى.

—ئەينى كارامەت!—دىدى سۇلتان ئەلى،— ئىككىلىسىنىمۇ ئەلۋەتتە؟

—ئەلۋەتتە.

يېنىغا تۆت ياساۋۇل (مۇھاپىزەتچى) ئېلىپ،سۇلتان ئەلى يولغا چىقتى. تاشقىرقى دەرۋازا يېنىغا قاڭتۇرۇلغان ئاتلاردىن بىرىگە مىنىپ، تۇنقاتارمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن كەتتى. ئسازغىنا ماڭغاندىن كېيىن، تۇنقاتار پىيادىلەردىن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭغا يېتىشىپ مېڭىش ئۈچۈن سۇلتان ئەلى ۋە ياساۋۇللار سوكۇلداپ يۈرۈشتى. ئات بىلەن تەڭ يۈگۈرۈشەتتى، ئسازغىنا ئارقىدا قېلىشسا، ئاتلىق تۇنقاتار چاپسان مېڭىشقا قىستايتتى. شۇ تەرىقىدە، ھاسىرىشىپ ئۇزاق يۈگۈرۈشتى ...... بۇرۇلۇشقا يەتكەندە سۇلتان ئەلى، بىر ئاز سۇسلىشىپ، ئۆزىدىن ئون چامدامچە يىراقتا كېتىۋاتقان تۇنقاتارنى قىچقىرىپ توختاتتى

ۋە قولىنى ئوڭ تەرەپكە شىلتىدى. تار كوچىغا كىرىپ كېتىشتى. ئۈچ مىنۇتچە يۈگۈرۈشكەندىن كېيىن، سۇلتان ئەلىنىڭ دەرۋازىسى كۆرۈندى. سۇلتان ئەلى توختىدى.

— ئاشۇ كۆرۈنۈپ تۇرغان دەرۋازا...... ئازغىنا سەۋرى قىلىڭلا بەگ ئاكا، مېنىڭ كىرىشىم ياخشى بولماس، دەيمەن؟...... — تۆت قەدەمچە ئالدىدا كېتىۋاتقان تۇنقاتار ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى.

— نېمە ئۈچۈن؟

— مېنىڭ دوستلۇق نامىم بار...... مەن چەتىرەكتە تۇرسام ياخشى بولماسمۇ؟

— ماقۇل، ماقۇل.

— رەھمەت...... دەرۋازىدىن كىرسىڭىز مېھمانخانا بار؛ ئۇ شۇ يەردە بولسا كېرەك، قىز بولسا ئىچكىرىدە ئىدى.

سۇلتان ئەلى شۇ سۆزنى ئېيتىپ، ئۆزىنى ئۇدۇلىدىكى دەرۋازىنىڭ يولىغا ئالدى. تۇنقاتار يىگىتلەر بىلەن دەرۋازىغا قاراپ كەتتى. دەرۋازىنىڭ ھەر ئىككىلا قانىتىمۇ ھاڭگىرقاي ئوچۇق، ئىچكىرى تەرەپتىن خوتۇن ۋە ئەر كىشىنىڭ سۆزلەشكەن ئاۋازلىرى ئاڭلىناتتى. تۇنقاتار ئاتتىن چۈشۈپ تىزگىنىنى ياساۋۇللاردىن بىرىنىڭ قولىغا بەردى:

— سەن ئات بىلەن مۇشۇ يەردە تۇرۇۋەرسەن، دەرۋازىدىن مەيلى خوتۇن كىشى ۋە مەيلى ئەر كىشى بولسۇن چىقارمايسەن! — دېدى تۇنقاتار، — سىلەر يىگىتلەر مېنىڭ كەينىمدىن كىرىڭلار، ئەنۋەرنى كۆرۈشۈڭلار بىلەنلا ھېچنېمىگە قارىماستىن، قولىنى باغلاڭلار!

ياساۋۇللار ساداقەت بەلگىسىنى كۆرسىتىشتى. تۇنقاتار ئۈچ - تۆت چامدام ئىچكىرىگە قاراپ ماڭدى ۋە يولەكىنىڭ ئىشىگىدە توختاپ ئىچكىرىنى تىڭشىدى. ئىچكىرىدىن ئەر ۋە خوتۇننىڭ سۆزلەشكىنىنى ئاڭلىدى:

— شەرمەندە بولدۇم، رەسۋا بولدۇم.......

«شەرمەندە بولۇش ھېچ گەپ ئەمەس!» دېدى ئىچىدە تۇنقاتار.

— ۋاي، بېشىمنى يەي!.......

— ئەلۋەتتە بېشىڭنى يەيسەن، مىدە!....... — دېدى تۇنقاتار.

تۇنقاتار ياساۋۇللارغا «ئارقامدىن!» دېگەن ئىشارەتنى قىلىپ، ئىتتىك ھۇيلىغا كىردى....... ھۇيلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قولىدا بىر پارچە قەغەز تۇتۇپ بېشىنى تۆۋەن سالغان سالىھە مەخسۇم تۇراتتى، مەخسۇمنىڭ يېنىدا ئىككى ئادەم، ئۇلاردىن بىرىدىراقتا پەرەنجىلىك ئۈچ خوتۇن قېتىپ تۇرۇپ قېلىشقان ئىدى. تۇنقاتار ۋە ياساۋۇللارنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاپ ھەممىسى چۆچۈپ كېتىشتى. مەخسۇم قولىدىنى بىر يەرگە ئۇرۇپ، ئاھ چەكتى:

— شەرمەندە بولدۇم، رەسۋا بولدۇم!

تۇنقاتار ئالدىراپ، ئالمان - تالمان، مەخسۇمنىڭ يېنىغا كەلدى.

— نېمە ئىش؟

مەخسۇم شاق قىلىپ، پېشانىسىگە ئۇرۇپ يىغلىدى:

— سۆزلەشكە تىل يوق....... جاناپنىڭ ئالدىدا شەرمىسار، غەزەپكە سازاۋەر بولدۇم....... ئەتىگەندە

ئويغانساق، بەھەدەر ئاچىزەمىز يوق ...... ساراسىمىگە چۈ-شۈپ، ئويان-بۇيان يۈگۈرۈپ يۈرگىنىمىزدە مىرزا سۇلتان ئەلى-نىڭكىدىن، قىزنىڭلار بىزنىڭكىدە، دىگەن خەت باردى. بىز ئاياللار بىلەن يۈگۈرۈشۈپ كەلسەك، بىر دەمدە ....

— خوش، خوش؟

— ھارامزادە ئەنۋەر ئۇنى يولدىن ئازدۇرۇپ، بۇ يەر-دىنمۇ ئېلىپ قېچىپتۇ .... ئىچكىرى ۋە تاشقىرىنى قانچە ئىزلىسەممۇ، مۇشۇ خەتتىن باشقا ھىچ ئەسەر تېپىلمىدى . ... ..
ۋاي خۇدا! ....

خوتۇنلاردىن بىرىنىڭ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. تونقا-تار مەخسۇمنىڭ قولىدىن خەتنى يۇلغاندەك ئوز قولىغا ئالدى.

«ئىززەتلىك مىرزا سۇلتان ئەلى ئاكىمىزغا! مەلۇم بولسۇنكى، سىڭلىڭىز بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئوز ھاياتىمىز ئۈچۈن سىزنىڭكىدە تۇرۇشنى خەۋپلىك، دەپ ئويلىدۇق. گەرچە دوستانەك كورۇنسىڭىزمۇ، بەزى نالايىق ھەركەت-لىرىڭىز بىزنى شۈبھىگە سالدى. بولۇپمۇ خوتۇنىڭىزنىڭ رەناغا بۇزۇق قىزلارغا قىلغاندەك مۇئامىلە قىلىشى بىزنى تېخىمۇ ئەندىشىگە سالدى. شۇلارغا ئاساسلىنىپ ئالدىغان-دەك سىزنى ئوردىغا كەتكۈزۈشكە، سىزدىن كېيىن ئويى-ڭىزدىن كېتىشكە مەجبۇر بولدۇق. دۇنيادا سادىق دوستنى تېپىش تەس ئىكەن. سىزگە شۇنچە «مەن ئاشىقمەن، قىز مەشۇقەمدۇر، ئالەم پاناغا قىلغان بۇ خىيانىتىم يالغۇز ئوز تەرىپىمدىن سادىر بولغان جىنايەت ئەمەس» دىسەممۇ،

سىز «ياشلىق قىپسەن، مەرھەمەتلىك پادىشايىڭنىڭ ھەققىنى ئۆتتۈپسەن!» دەيسىز. لېكىن سىز مۇشۇ قىزنىڭ يولىدا ھەتتا باش مۇنشىلىكتىنمۇ كېچىۋاتقىنىمنى ئويلىمايسىز. بۇنىڭ ئۈچۈن مەن سىزدىن رەنجىمەيمەن. ئەمما سىزنى ئىنسان دەپ بىلىپ، ئويىڭىزگە دوست ئېلىپ كەلگەندە بۇنچىلىك قوپاللىق ۋە بۇنچىلىك رىيايەسىزلىكىڭىز كىشىگە قاتتىق تەسىر قىلىدىكەن. ئىچكىرىدە ھەتتا قىز بىچارىنىڭ بېشىغا ياستۇقمۇ بېرىشمەپتۇ. بارىكاللا سىزگە، بارىكاللا يەڭگىمىزگە ۋە بارىكاللا ئادەمگەرچىلىككە! ....

ھۆرمەت بىلەن دوستىڭىز ئەنۋەر»

— ئادەمگەرچىلىكنىمۇ بىلەمدۇ، بۇ تۈز كور قىلىدىغان!— دىدى زەھەرخەندە بىلەن تۈنقاتار ۋە خەتنى پۈكلەپ، يانچۇقىغا سالدى، — ئىچكىرىدىن مىرزا سۇلتان ئەلىنىڭ خوتۇنىنى قىچقىرتۇۋېتىڭلارچۇ!

خوتۇنلاردىن بىرى ئىچكىرىگە ماڭدى. رىزۋان يولەكتە تۇرغان بولسا كېرەك، خوتۇن ئىچكەركى ئىشىكنىڭ بېنىدا توختاپ يولەك ئارقىلىق سوزلەشتى. تۈنقاتار ئىشىكنىڭ بېنىغا كەلدى.

— سىز شۇ يەردىمۇ، يەڭگە؟

— ھە، ئاپىلىناي.

— سىز بۇ ئىشلاردىن نېمىنى بىلىسىز؟

رىزۋان، ئىشىكنىڭ دالدىسىغا موكۇپ، بىردەم جاۋابسىز تۇردى ۋە بىر - ئىككى قېتىم تامىقىنى قىرىپ قويدى:

— ئۈچ كۈندىن بۇيان مىرزا ئەنۋەر ئاتلىق يىگىت بىزنىڭ مېھمانخانىمىزدا يېتىۋاتاتتى، ئايلىناي ...... شۇ يىگىت بۈگۈن يېرىم كېچىدە بىر قىزنى باشلاپ كەلدى، مەن ھەيران قېلىپ مىرزىكىمىزدىن سورىسام، شۇنداق-شۇنداق ئىش ...... ناھايىتى خاپا بولۇپ كەتتۇق-تە، ئايلىناي ...... كەت دېيىشكە يۈز چىدىمىدى، ئادەم قىچقىرىشقا يەنە ۋاقىت ئەمەس؛ مىرزىكىمىز بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ، ئەمدى ھەر نېمە بولسا ئەتىگىچە جاي بېرەيلى، تاڭ ئاتسا، بۇلارنىڭ ئەدۋىنى بېرىدىغانلار تېپىلار، دېيىشتۇق. تاڭ ئاتتى، مىرزا ئەنۋەر ئۇ كىشىگە: «مەن بۇ يەردە يەنە بىر كۈن تۇرىمەن، شۇنىڭغىچە بىزنى ئۈبھىيات قىلساڭلارلا بولىدۇ، دەپتىمىش. مىرزىكىمىز ئالدىراپ ئوردىغا كەتتى، ئۇ كىشىدىن كېيىن مەنمۇ جىم ئولتۇرالمىدىم، ئايلىناي. خوشنىمىزنىڭ بالىسىنى قىزنىڭ ئۆيىگە يۈگۈرتتۈم. بىر چاغدا مەن بىلەن سەندەلدە ئولتۇرغان قىز ئۆيدىن چىقتى، مەن تالاغا چىققىسى كەلدىمۇ، دەپ پەرۋاسىز ئولتۇرۇۋېرىپتىمەن، ئايلىناي ...... شۇ چىقىپ كەتكەن بويى يېنىپ كىرمىدى. كۆڭلۈم ئۈيۈپ، ھويلىغا چىقىپ قارىدىم. يوق؛ تاشقىرىدىمىكىن، دەپ ھازىرقى تۇرغان يېرىمگە كەلگەن ئىدىم، ئۇ ياقتىن بۇلار كېلىپ قېلىشتى ...... بولغان ئىش شۇ، ئايلىناي!

تۇنقاتار ئەپسۇس قىلىپ مەخسۇمنىڭ يېنىدا تۇرغان ئادەملەرگە يېقىن كەلدى.

— سىلەر نېمە قىلىپ يۈرۈسىلەر بۇ يەردە؟

— بىز ...... مىرزا سۇلتان ئەلىنىڭ خوشنىلىرى بولىمىز.

— ناھايىتى ياخشى، خىزمەت!

تۇنقاتارنىڭ بۇ يېقىمسىز سورىغىدىن ئـادەملەر بىسقىلىپ قېلىشتى.

— مەن كوچىدا ئىدىم، — دېدى بىرى قىزىققان ھالدا،— ئۇ ياقتىن داموللا بىلەن ئاياللار كېلىشتى .... ئـاياللار يىغلاشقىنى ئۇچۇن مىرزىنىڭ ئۆيىدە بىـر ئىـش بـولدىمىكىن، دەپ ......

— بىكار تاماشا كورمەكچىمەن، دىگىن ...... خوپ، سەنچۇ؟

— مەنمۇ مىرزا سۇلتان ئەلىگە خوشنا بولىمەن، — دېدى ئىككىنچى ئادەم، بۇنىسى ئۇزىگە بىرئـاز تىتىـكـرەك ئىدى، — لېكىن مەن سىلەرنىڭ گېپىڭلارنى ئاڭلاپ، بىر نىـمىـگە ھەيران بولۇپ تۇرىمەن - دە.

— نىمىگە ھەيران بولىسەن؟

— مەن شۇنىڭغا ئەجەپلىنىمەنـكـى، يـەڭگەمنىڭ سوزىگە قارىغاندا، مىرزا ئەنۋەر ئۇز يېنىدا پەرەنجىلىك خوتۇن بىلەن چىقىپ كەتـىـپ كېرەك ئىدى .... بايا مەن ئۇنىڭ دەرۋا- زىدىن چىقىپ كېتىۋاتقىنىنى كوردۇم. يېنىدا خـوتـۇن - پوتۇن دىگەن نىمە يوق ئىدى!

— يالغۇزمىدى؟

— يالغـۇزغـۇ ئـەمـەس ئـىـدى، لېكىن يېنىدىكى ئايال ئەمەس — يۇمۇلاقىنا بىر بىساقال ئىدى!

تۇنقاتار خوشنىنىڭ سـوزىـگـە چـۇشەنمىدى، مۇرىسىنى قىسىپ قويدى.

— سىز ئېنىق كوروپسىز، كەرىم ئاكا! — دېدى ئىچكىرىدىن رىزۋان، — قىز كېچىسى كەلگىنىدىمۇ ئەر كىشىنىڭ كىيىمىدە ئىدى.

— ئۇھ، پەدەر لەنەت! — دەۋەتتى تۇنقاتار.

ئۈستىگە تاغ ئاغدۇرۇلغان مەخسۇم بېشىنى تېخىمۇ تۆۋەنرەك سېلىپ، ھوكرەپ يىغلىۋەتتى.

— بۇلار ئىش بوپتۇ! . . . . . . — دېدى تۇنقاتار ئەتراپىغا خىتاب قىلىپ، — ئۇلارغۇ، ئەلۋەتتە قولغا چۈشۈپ، جاجىسىنى يەيدۇ، لېكىن جانابىنىڭ شەنىگە بەكمۇ ئېغىر ئىش! شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى سىرنى ئاڭلىغانلارنىڭ ۋەزىپىسى بۇ ھادىسىنى كىشىگە سوزلىمەسلىك، كورگەن - بىلگەنلىرىنى مۇشۇ يەردە قالدۇرۇپ كېتىشتۇر!!

كىشىلەردىن «ئەلۋەتتە، ئەلۋەتتە!» دېگەن جاۋاپ بولدى.

ئاندىن تۇنقاتار مەخسۇمنىڭ يېنىغا كەلدى.

— سىزدە گۇنا يوق. لېكىن قىز چىرىك قىلىشىنى بىلمەيدىكەنسىز!

— بەندىدە بىز! بەندە! — دەپ يىغلىدى مەخسۇم، — ئىلاھىم جۇۋايىنىمەك كەتسۇن، مېنى يەرگە قاراتتى!

پەرەنجىلىك خوتۇنلارنىڭ بىرى — نىگار ئايىم پىق-پىق يىغلىدى؛ تاۋۇزى قولتۇغىدىن چۈشكەن تۇنقاتار ياساۋۇللارنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ، تارس - تۇرس كوچىغا چىقتى، يىگىتلەردىن بىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئاتقا مىنىپ، تىزگىنىنى قويۇۋەتتى. سۇلتان ئەلى موكۇۋالغان دەرۋازىغا يەتكەندە كېتىۋېتىپ قىچقاردى:

— مىرزا سۇلتان ئەلى، چىقىڭ! قېچىڭلار، پەدەر لەنەتلەر!
سۇلتان ئەلى، كوزىنى يوغان ئېچىپ، دەرۋازىدىن چىقتى.
— ھە، راستىمۇ؟!
— قېچىڭلار! — دىدى تۇنقاتار، خەتنى سۇلتان ئەلىگە
ئۇزىتىپ،— ئوقۇپ يەنە ماڭا قايتۇرۇڭ، جانايىقىمۇ كورسىتىشىمىز
كېرەك . . . . . .
. . . . . سۇلتان ئەلى، شۇ ھادىسىنىڭ ئەتىسىگە، خانىغا
قىلغان ساداقىتىنىڭ مۇۋسىنىمۇ كوردى، يەنى باش مۇنشى
بولۇپ بەلگىلەندى.

53. چاپانىنىڭ ناماينشى

بۇ كىچە ھېچىتنىڭ ھوجرىسى يەنە ئاۋات، يوغان شامنى
تەكچىگە قوندۇرۇپ، ئوچۇق سەندەلگە ياغاچىنىڭ كومۇرىنى
سېلىپ، مەيۇس ھالدا، بىر بىرىگە يانمۇ - يان ئولتۇرغۇچى
ئىككى مۇپتى قوللىرىنى ئوتقا قاقلاشماقتا ئىدى. ھوجرىنىڭ
توردىكى تەكچىسىگە بەش - ئالتە دانە قېلىن تاشلىق كىتاپ
تىزىلغان، ئۇلارنىڭ كەينى تېشىغا — «شەرھى موللا جامى»،
«ئەقايىدى مەئەلخەۋاشى»، «ھىكمەتۇلئەيىن»، «ئەلۋىقايە»،
«سىيەرى شەرىپ» كە ئوخشاش سوزلەر يېزىلغان ئىدى. كۈن
پېتىش تەرەپ تاكچىنىڭ تېمىغا گۇلگە ئوخشاش قىلىپ چۈشۈ-
رۇلگەن دۇئا ياكى شۇنىڭدەك مۇقەددەس سوزلەر يېزىقلىق
بىر قەغەز چاپلانغان،سىرلار بىلەن بويالغان قوزۇقلارنىڭ بىرىگە
تۇل خوتۇننىڭ قازىنىدەك بىر سەللە ئىلمەقلىق تۇراتتى.

شاھادەت مۆپتى كوسەيشى ئېلىپ، چوغنى تىمىتى ۋە كەڭ كوكسىنى كوپتۇرۇپ دەم ئالدى.

— ئەجەپ داۋاسىز دەرت - تە؟

كەلانشا مىرزا بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

— «كويگەن يارىم سەن بولساڭ، كورگەن كۈنۈم نە بولغاي»— دەپ داۋام قىلدى مۆپتى، — ئۇلۇل ئەمىر قەدرىگە يېتىشنى بىلمىگەندىن كېيىن تەس ئىكەن. شۇ قاغىش كەتكەنىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەندىن كورە دىۋاننى تاشلاپ كەتكەن ئوبدانراق.

— سەۋرى قىلىڭ، داموللا، سەۋرى: «ئىننەللاھە مەئەسسابىرىن!» ①

— ئەلۋەتتە .... ۋە لېكىن سۇلتان ئەلىدەك بىمەنىگە باش ئەككەندىن، ھەر كۈنى ئون تاياق يىگەن ياخشى.

خۇپىتەننى ئوقۇغاندىن كېيىن تەرەت يېڭىلاپ يۇرگەن موللا ئابدىراھمان ھوجرىنىڭ ئىشىگىدە كورۈندى. ھاۋانىچا بېشىدىكى ئاق تەپچىمە دوپپا ۋە قارا ئۇزۇن ساقىلى ئۇنى ھىندىلارنىڭ سودىگەرى قىياپىتىگە سالغان ئىدى. موللا ئابدىراھمان ئىچكىرى كىرىپ، قوزۇقتىكى سەللىسنى ئاق دوپپىنىڭ ئۇستىگە كىيدى.

— مەن چاناپىلىرىنىڭ سوزلىرى بىلەن ئويگە غىزا بۇيرۇمىدىم - ھە؟

— كېرەك ئەمەس، بىز ئويدىن غىزا يەپ كەلگەن ئىدۇق.

موللا ئابدىراھمان سەندەلنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى ۋە يەر ئاستىدىن شاھادەت مۆپتىغا قاراپ ھىجايدى.

① «ئاللا سەۋرى قىلغۇچىلار بىلەن بىللە» (ئايەت).

— شۇنداق قىلىپ، مىرزا ئەنۋەرنى قىز بىلەن قاچۇردىڭىز؟

— قاچۇرۇشنىمۇ قاچۇردۇق ۋە لېكىن قاردىن قۇتۇلۇپ يامغۇرغا تۇتۇلدۇق، موللا ئابدىراھمان!

— مەن ئاڭلىدىم.

— كۆللۈيەۋمىن بەتتەر — بۇنىسى ئۇنىڭدىنمۇ قەبىھراق بولدى . . . . . . بەش كۈندىن بېرى يۈرەكلەر زەردابقا تولدى، موللا ئابدىراھمان! — دېدى مۇپتى، — تۈنۈگۈن بىزنىڭكىگە ئىزلەپ بارغان ئىكەنسىز. سىز كېتىشىڭىز بىلەن مەن كەپتىمەن — دە؛ جىق ئەپسۇس قىلدىم. بۈگۈن موللا كەلانشانى ئېلىپ، سىز بىلەن موھەبەتلىشىپ كېلەيلى، دېگەن نىيەتتە. . . . . .

— قوللۇق، تەقسىر، قوللۇق! — دەپ موللا ئابدىراھمان ئورنىدىن قوزغىلىپ قويدى، — مەن ئەنۋەر بىلەن سۇلتان ئەلى ماجىراسىنى پەقەت تۈنۈگۈن مىرزا بائىستىن ئاڭلىدىم. بۇنى ئېنىقراق بىلىش ئۈچۈن، جانابىڭىزنىڭ خىزمىتىڭىزگە بېرىشىم ئىدى. . . خوش. ھادىسىلەر نىمە؟

— ھادىسىلەرمۇ؟ قېنى ئېيتىڭا، موللا كەلانشا.

كەلانشا، سۆزلەۋېرىڭ، دېگەندەك شاھادەت مۇپتىنىڭ ئۆزىگە شەرەت قىلدى. شاھادەت مۇپتى كوزىنى يۇمۇپراق ئولتۇرۇپ، ھادىسىلەردىن بەت ئاچتى:

— ھادىسىلەر شۇكى، ئەنۋەر توغرىسىدا سىزنىڭ ئالغان نىشانىڭىز جىددى توغرا چۈشۈپ، بىز كۈتكەندىنمۇ جىقراق نەتىجىگە ئېرىشتى، يەنى مەغرۇر گوددىكىمىز قىزنى ئېلىپ قېچىپتۇ. . . . . .

مۇللا ئابدىراھمان دانىشمەنلەرچە ھىجايدى، شاھادەت مۇپتى داۋام قىلدى:

— چامىسى، يېرىم كېچىلەردە دوستۇم، دەپ يېنىدا قىزە سۇلتان ئەلىنىڭ ئۆيىگە كەپتۇ. سۇلتان ئەلى تاڭ ئاتقىچە ئىككى گودەكنىڭ قويىنىنى پۈچەك ياڭاققا تولدۇرۇپ چىقىپتۇ. تاڭ ئېتىش بىلەن ئۇلار ئۇيقۇدا ياتقاندا، ئورنىدىن يۆگۈرۈپ كەپتۇ. ۋەقەنى تونقاتارغا ئېيتىپ، تونقاتار خانغا يۈلۈقۇپ، خاننىڭ بۇيرۇغى بىلەن يانلىرىغا ياساۋۇللارنى ئېلىپ كېلىشسە، ئاشىق-مەشۇق يوق، ئۇلارنىڭ ئورنىدا سۇلتان ئەلىگە ئاتالغان بىر سەبنامە① بار . . . چامىسى سۇلتان ئەلى، ئەبلەخلىق قىلىپ، ئەنۋەرنى گۇمان ئالدۇرۇپ قويۇپتۇ، ۋە تاڭ ۋاقتى، ئۇلار ئۇخلاۋاتقان چاغدا، غايىپ بولۇپ، يەنە گۇماننى كۈچەيتكەن بولسا كېرەك. سۇلتان ئەلى ئەنۋەر بىلەن قىزنى تۇتۇپ بېرەلمىسىمۇ، ھەر ھالدا خانغا ياخشى كۆرۈنۈپ، ئەنۋەرنىڭ ئورنىنى ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ھەممە ھادىسىلەر مانا شۇنىڭدىن ئىبارەت!

ئابدىراھمان، ھىكايىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بىر نەچچە ۋاقىت سۆزسىز ئولتۇردى. سەندەلدىكى ئوتنى كوچىلاۋېتىپ، يەر تېگىدىن مۇپتىلارغا قاراپ ھىجايدى.

— مىرزا بائىستەنمۇ شۇ گەپنى ئاڭلىغان ئىدىم! ① دىدى ئاخىرىدا، — جاناپلارنىڭ پىكىرلىرى بەلكى توغرىدۇر، ئەمما مەن بۇ گەپتىن بىر ئاز گۇمان قىلىمەن. . . . . .

— يەنى مەسىلەن؟

---

① سەبنامە — تىللاپ، ھاقارەتلەپ يېزىلغان خەت.

ئابدىراخمان، قولىنى ئويناپ، يەنە بىرئاز جىم ئولتۇردى، ئاندىن كالپۇكى ئاستا - ئاستا ئېچىلىپ يۇمۇلۇشقا باشلىدى:

— بۇنىڭ ھەممىسى سۇلتان ئەلى بىلەن ئەنۋەرنىڭ ئويۇنىدۇر، دەپ ئويلايمەن... بۇ ئويۇنغا بىرنەچچە سەۋەپلەرمۇ بار. جاناپلاردىن مەخپى ئەمەسكى، بىز ئۆز ئارا قانداق يېقىن بولساق، سۇلتان ئەلى بىلەن ئەنۋەرمۇ ئۆزئارا شۇنداق يېقىن دوست ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئەقىلغا «قاغا قاغىنىڭ كوزىنى چوقۇمىدۇ؟» دىگەن سوئال كېلىدۇ: جاناپلىرى شۇ تەرىپىنى قانداق چۈشەندىلىكىن؟

شاھادەت مۇپتى كەلانىشاغا قاراپ قويدى، كەلانشا پەرۋاسىزراق كۆرۈنەتتى. ئارىدا يەنە بىرنەچچە، ۋاقىتقىچە جىملىق ھوكۇم سۈردى.

— سۇلتان ئەلى سەرمۇنشى بولۇش ئۈچۈن ئۆز دوستىدىن كەچىمۇ مۇمكىن، — دىدى مۇپتى، — ئىككىنچى تەرەپتىن، سىزنىڭ پىكىرىڭىزمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس.

— سۇلتان ئەلى دوستىدىن كەچمەي تۇرۇپمۇ، بۇ نەيرەڭنى قىلسا مۇمكىن ئەمەسمۇ، داموللا؟ — دەپ كۈلدى ئابدىراخمان، — مەسىلەن، خان ئالماقچى بولغان قىزنى ئېلىپ قاچقان ئەنۋەر ھېچقاچان يېنىپ سەرمۇنشى بولالمايدۇ، باشقا تەرەپتىن، خىيانەتكارنىڭ دوستى بولۇپ تونۇلغان سۇلتان ئەلىنىڭمۇ ھاياتى تەھلىكە ئاستىدا قالىدۇ... بەس، شۇنداق ھالدا بۇ نەيرەڭ توقۇلغان بولسا، يەنىمۇ توغرىسى، شۇ ھىلىنى سۇلتان ئەلىنىڭ ئامانلىقى تەلەپ قىلغان بولسا، سىز بىلەن مەن ئۇنىڭدىن باشقا قانداق مەنتىقە يولىنەلەيمىز؟!

شاھادەت مۇپتى ئورنىدىن تۇردى، ئابدىراھماننىڭ يېنىغا كېلىپ، دولىسىنى قاقتى:

— رەھمەت ئوغلۇم، رەھمەت! سېنى تۇققان ئاناڭغا ۋە ئوقۇتقان ئۇستازىڭغا رەھمەت!

ئابدىراھمان يەرگە قارىغان ھالدا ھىجايدى، شاھادەت مۇپتى ئۇنىڭ ئەقلىنى ماختىغان ھالدا ناس چېكىپ، ئۆز جايىغا ئولتۇردى.

— موللا كەلانشا، شۇ ئىش بىزنىڭ ئەقلىمىزگە زادى كەلمەپتۇ — دە؟

شاھادەت مۇپتىنىڭ خۇشاللىقىغا قوشۇلماي، تۇتۇلۇپ ئولتۇرغان كەلانشا، پەرۋاسىز قىزلىنى ئوتقا قاقلىدى.

— مەن شۇ ئويغىمۇ كەلگەن ئىدىم، — دېدى بىردەمدىن كېيىن كەلانشا، — لېكىن ئەقلىم يەتمىگەن ئىدى ۋە ھازىرمۇ بۇ پىكىرگە قوشۇلالمايمەن.

— سەۋەپ؟

— سەۋەبى شۇكى، سۇلتان ئەلى ئەنىۋەرگە سۇئىقەست قىلمىغىنىدىمۇ ئۇنىڭغا ھېچ ئىش يوق ئىدى. ئەمما ئۇ، خانغا يېقىنلىق ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، ئەستايىدىل ئەنۋەرنىڭ قەستىگە چۈشكەنكى، بۇنىڭدا گۇمان يوق.

باشقىلار تەرىپىدىن ئېيتىلغان پىكىر ياكى تالاش ھەر قانچە مەنتىقى بولغاندىمۇ، كەلانشانىڭ قارشى چىقىش مىجەزى بار ئىدى. ئۇنىڭ بۇ مىجەزىگە ياخشى چۈشىنىپ قالغان شاھادەت مۇپتى باش چايقىدى.

— بىز خاتالىشىمىز.

كەلانشا يەنە يۇقۇرىدىكى سوزنى تەكرارلىدى.

— ئورۇنسىز خاتالىشىمىز، موللا ئابدىراھماننىڭ ئوزىمۇ ئويلاپ باقسۇن. ئەگەردە سۇلتان ئەلى دوستلۇق يۈزىسىدىن ئەنۋەرنى قاچۇرۇۋەتكەندىمۇ ئۇنىڭغا ھېچبىر زىيان يوق ئىدى. بەس، سۇلتان ئەلىنىڭ ھەممە ھەركىتى راست، ئەنۋەرگە خىيانەت قىلىشى مەنسەپ ئۇستىدە ئىكەنلىكى گۇمانسىز.

ئاردا ئوز پىكرىگە قارشى شۇنچە رەددىيە بېرىلىشىمۇ پەرۋاسىز، گويا خىيال سۇرۇپ ئولتۇرغان موللا ئابدىراھمان يەنە ھىجىيىپ باش كوتەردى.

— سۇلتان ئەلىنىڭ ئەنۋەر بىلەن ئاپاق - چاپاقلىقى ئوردىدا ھەممە كىشىگە مەلۇمغۇ، داموللا! ئەگەردە ئوز ئويىدە تۇرغان ئەنۋەرنىڭ خىيانىتى توغرىسىدا سۇلتان ئەلى ئوزىنى بىلمەسلىككە سالسا ئادەملەرنىڭ كوڭلىگە نېمە ئىش كېلەتتى، بولۇپمۇ جاناپلىرىڭلار قانداق ئويغا چۇشەر ئىدىڭلار. . . ئاجىزانە پىكرىمچە، ئۇ نەيرەڭۋازلار بىر ئوق بىلەن بىرنەچچە قۇشنى سوققان، مەسىلەن، جاناپلىرى سۇلتان ئەلىنىڭ ساداقىتى كورۇلدى، سەرمۇنشىيلىك ۋەزىپىسىگە ئازارسىز چىقىۋالدى ۋە ئۇچىنچىدىن، ئادەملەرنىڭ كوزىنى بويىدى.

— ھەرھالدا. . . ھەرھالدا ئەنۋەرگە قارشى چىقمىغاندىمۇ سۇلتان ئەلىنى خائىنمۇ ۋە يا بىزمۇ ئەيىپلىيەلمەيتتۇق.

— خوش؟

— خوش - پوشى يوق،— دىدى تېرىكىپ قالغان كەلانشا،— بىر كىشىنىڭ ئۇستىگە ئەيىپ قويۇش ئۇچۇن شەرت، گۇۋالار كېرەك، داۋانى ئىسپات قىلىش كېرەك. . . ھاھ - ھاھ - ھاھ

سەن پالانچى گۇناكار بىلەن دوست ئىدىڭ دەپ كىشىنى ئەيىپلەش! مەسىلەن، مۇشۇ داۋانى قىلىۋاتقان ئۆزىڭىزمۇ ئۇلارنىڭ مەسلى- ھەتى ئۈستىدە بولغىنىڭىز يوق؛ پەقەت، شۇنداقمىكىن، دىگەن مۇلاھىزىدە سۆزلەيسىز، ھالبۇكى سىزنىڭ سۆزىڭىزنىڭ شەرىئەتتە تۇت پۇللۇق قىممىتى يوق، ئۇكا...

كەلانشا بەك تېرىكىپ كەتتى، «شەرىئەتتە سۆزىڭىزنىڭ تۇت پۇللۇق قىممىتى يوق، ئۇكا!» دىگەن پەستىكە ئۇرۇش بىلەن موللا ئابدىراھماننى تاتىرىۋالدى.

— مېنىڭ سۆزۈم بىر مۇلاھىزە، تەقسىر، مۇلاھىزە شەرىئەتتە ئىستىپاتقا بۇيرۇلمىغان. ھاكازا، ئۆزىڭىز ئېيتقاندەك گويا دەرىجە ئۈچۈن جان ئېتىپ يۈرگەن سۇلتان ئەلىنىڭ ئۇچۇق ھەركە- تىگىمۇ ئىشەنگىلى بولمايدۇ!

— شۇنىڭدەك، سىزنىڭكىگىمۇ ئىشەنچ يوق!

— مەن ئېيتىۋاتىمەنغۇ...

جىدەلنىڭ چوڭغا ئايلىنىپ كېتىشىنى پەملىگەن شاھادەت مۇپتى ئابدىراھماننىڭ سۆزىنى بولۇپ ئارىغا چۈشتى:

— تالاش نېمىگە كېرەك؟ موللا كەلانشانىڭمۇ توغرا، سىزنىڭكىمۇ ھەقىقەت... ئەمما ھازىرقى مەسىلىمىز قايسى پىكىر توغرىلىقى ئۈستىدە ئەمەس، قايسى يول بىلەن سۇلتان ئەلىنى بۇ ئورۇندىن ئېلىپ تاشلايمىز دىگەننىڭ ئۈستىدە.

كوپ يىللاردىن بېرى بىللە يۈرۈپ، ئۆز روھىغا چۈشىنىپ قالغان شاھادەت مۇپتىنىڭ بۇ سۆزى بىلەن كەلانشا بىر ئاز ئېچىلدى.

— مانا، بۇ باشقا مەسىلە! — دىدى موللا ئابدىراھماننىڭ

پېگىرىنى توغرىمۇ ـ ئەگرىمۇ، سۈرۈشتۈرمەستىن، ئۇنىڭغا پەقەت بىر تەدبىر، دەپ قارىساڭلار بۇ باشقا گەپ، ئەمما ساپ ھەقىقەت دەپ بىلىش پۈتۈنلەي خاتا!

شاھادەت مۇپتى بۇ مەسىلىنى يېپىپ، ئىككىنچى تەرەپكە ئۆتۈشكە ئالدىرىدى. چۈنكى ئابدىراھمان يەنە بىر ھىججىيىپ ئىككى ئېغىز سۆز قىلسا، كەلانشانىڭ ئاغزىنى تىكىش ئېغىسىر چۈشىدۇ، شاھادەت مۇپتى بۇنى ياخشى چۈشىنەتتى.

—توختىدى، توختىدى! — دېدى مۇپتى، — مېنىڭدە ھازىر پەيدا بولغان خۇشاللىقمۇ پەقەت شۇنىڭ ئۈستىدە، بولمايدىغان بولسا ئىلمىي غايىبنى كەم بىلىپتۇ. ئەمما موللا ئابدىراھماننىڭ مۇلاھىزىسىنىڭ قىممىتى شۇنىڭدىكى، بۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئەلى مەسىلىسىنى چاپسان ھەل قىلسا بولىدۇ.

مۇپتىنىڭ سىلىق-سىپتا سۆزلىشى بىلەن كەلانشا خېلىلا ئۆزىگە كېلىپ قالدى ۋە «يولى قانداق» دەپ يۇۋاشقىنا سوراپمۇ قويدى.

— يولى ئاسان، بەك ئاسان، — دېدى مۇپتى، — بىز موللا ئابدىراھماننىڭ مۇلاھىزىسىنىڭ ئەينى قىلىپ جاناپقا بىر ئەرز يازىمىز، خالاس.

موللا ئابدىراھمان نامايىشكار ھالەتتە كەلانشاغا قاراپ، ئوڭ قولى بىلەن پېشانىسىنى تاتىلىدى . . . . . . ئەمما كەلانشا، قانائەتلەنمىگەندەك قىلىپ باش چايقىدى.

—خان سۇلتان ئەلىنىڭ ساداقىتىگە قانائەت ھاسىل قىلغان، يەنە شۇ ھالدا بۇ ئەرزگە ئىشىنەمدۇ؟

—ئەگەر ھەقىقەتنى ئېيتىدىغان بولساق، خان ئۆزىدىن

باشقا ھېچكىمگە ئىشەنمەيدۇ، — دېدى مۇپتى، — ياخشى، سۇلتان ئەلىگە ئىشەنگەنمۇ بولسۇن، شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ بىز ئەرزنى يېزىۋېرەمىز. نېمىشقا؟ ئەگەر ئەرزگە ئىشەنسە، سۇلتان ئەلىنى ئوردىدىن ھەيدەر، ئىشەنمىسە، يەنە بىزگە نېمە زىيان؛ بۇ گەپ سىزگە قانداق چۈشىدۇ، موللا ئابدىراھمان؟

ئابدىراھمان، كۆزىنى يوغان ئېچىپ، توغرا تاپقانىدەك بېشىنى سىلكىتتى.

— ئەرزىمىز ئەمەلگە ئاشسا تولا ياخشى، ئەكسىچە بولۇپ قالغاندا، ئوردىدىن ئۆزىمىز ھەيدىلىمىز! — دېدى كەلانشا.

— نېمە ئۈچۈن؟ — دەپ سورىدى مۇپتى.

— چۈنكى، ئەرزنى كىم بەرگەنلىكى مەلۇم.

— ياق، — دېدى مۇپتى، — بىز ئەرزنىڭ ئايىغىغا ئىمزا قويمايمىز كەلانشا.

— ئىمزاسىز ئەرز ئىشەنچلىك بولمايدۇ.

— ئىشەنچلىك بولسۇن-بولمىسۇن بىزگە نېمە زىيان؛ ھېچبولمىغاندا شۇ ئېھتىمالنى خاننىڭ قۇلىقىغا يەتكۈزسەك بولدى-دە، كەلانشا.

— كىمنىڭ قول خېتى بىلەن يازىسىلەر؟

— بۇ ئاسان، سىز ئۇ تەرەپتىن خاتىرجەم بولۇڭ، كەلانشا!

كەلانشا ئىلاجىسىز ئەرز يېزىشقا قوشۇلدى. ئەرزنىڭ شۇ ئولتۇرۇشتا، موللا ئابدىراھماننىڭ ھوزۇرىدا يېزىلىشى مۇۋاپىق كۆرۈلۈپ، مۇپتى تەھرىرگە ئولتۇردى.

54. ئىككى خىل ساداقەت

كېچىسى يامغۇر سىمىلداپ يېغىۋاتاتتى. قاپ-قاراڭغۇ، ئالتە، غېرىچلىق تار كوچىنىڭ دوقمۇشىدا تۇرغان بىر سايە يامغۇردىن قاچقاندەك، كېچىنىڭ كىشىنە ئىشىكنىڭ دالدىسىغا سىقىلغان ھالدا پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىشىكنى تاقىلدىتاتتى.

— كىم؟

— مەن، ئېچىڭ.

— سەپەرمۇ سەن.

— ھە.

ئىشىكنىڭ زەنجىرى «شاراق» قىلدا قىلىپ چۈشۈرۈلدى. يامغۇردا ھۆل بولۇپ كەتكەن سەپەر، ئۆزىنى تارغىنا، ئالدى ئوچۇق يولەككە ئېلىپ، ئىشىكنى زەنجىرلىدى.

— تېچلىقمۇ؟

— تېچلىق، — دېدى ئىشىك ئاچقان موماي، — نېمىشقا كەچ قالدىڭ، سەپەر؟

— يامغۇرنى كۆرمەمسىز! .....

سەپەر مومايىنىڭ كەينىدىن سوزۇلغان ھالدا ھويلىغا كىردى. تار ھويلىنىڭ يولەك تەرەپ قاتاردا، تۆت بورا ئېنى چوڭلۇقىدا ئاستى يەردىن بىر غېرىچ كۆتۈرۈلۈپ ياسالغان كاتەكتەك ئايۋاننىڭ تۆرتاكچىسىدا قاراچىراق سېسىپ ياناتتى. سەمەندەلىنىڭ

بىر چېتىدە غوزا چۇۋۇپ ئولتۇرغان بىر قېرى قارغۇ ئادەم قولىدا غوزىنىڭ شاكىلى ۋە سۇغارغان پاختىسىنى تۇتقىنى هالدا، بېشىنى ئىگىز كوتىرىپ، هويلىدىكى سوزگە قۇلاق سېلىپ تۇردى. سەندەلنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە، يۈزىنى رومىلى بىلەن يېپىۋالغان خوتۇنمۇ، قىزمۇ-بىر ئايال ئولتۇرىدۇ، سەندەلنىڭ ئۈچىنچى تەرىپىدە بىر دوۋە چىقىرىلغان پاختىنىڭ ئارىسىدا بولسا، چاق كورۇنۇپ تۇرىدۇ . . . . . .

— ئايىم قىزىم، بىزنى بەكمۇ ئىزاتار تۇتۇزدى، سەپەر!— دەپ سوزلەپ كەتتى موماي، شۇنچە — قايتۇرساقمۇ ئۇنۇماستىن، ئەتىگەندىن كەچكىچە ئاتىسىنىڭ قېشىدا غوزا چۇۋۇشۇۋاتىدۇ!

— سىڭلىم زېرىككەندۇر-دە، ئاچا،— دېدى سەپەر،— تېنىچ ئامان ئولتۇرىدىغىزمۇ ئاكا، ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم!

قارغۇ ئادەم بېشىنى يەنىمۇ ئىگىزرەك كوتىرىپ، ئىككى تەرەپكە چايقىدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ...... هە، ئىمىشقا جىم بولۇپ كەتتىڭ، سەپەر! موللىنىڭ يېنىغا كىرگىن، يامغۇردا تازا هول بولدۇڭمۇ؟

سەپەر، سەندەلدىكى يۈزىنى يېپىۋالغانغا قارىماسلىققا تىرىشىپ، ئىشىگى ئايۋاندىن بولغان هوجرىنىڭ بوسۇغىسىغا چىقتى.

— كونا هىكايىلىرىڭىزنى ئېيتىپ بېرىپ، قىزىڭىزنى زېرىكتۇرمەي ئولتۇرىدىغىزمۇ ئاكام؟

— هە، هە،— دېدى قارغۇ ئادەم،— قىزىمنىڭ ئوزىمۇ هىكايىگە تولا ئۇستا ئىكەن، بىردەم مەن هىكايە ئېيتىمەن، بىردەم ئايىم قىزىم ئېيتىدۇ؛ ۋاي بىزنى قويۇۋەر، سەپەر.

— بارىكاللا، بارىكاللا.

سەپەر بوزچى ھوجرىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، ئىچكىرىگە كىردى. سەندەلنىڭ جىزىسى ئۈستىگە قارا چىراق قويۇپ، ئالدىغا كىتاب ياىغان ئەنۋەر سەپەر بوزچىنىڭ كېلىشىگە قىزغالدى.

— ئولتۇرۇڭ، ئولتۇرۇڭ، مۇشۇ ئىشىكىمىز يامانىدە مىرزا ...... سالامەتمۇ سىز؟ زېرىكمىدىڭلارمۇ؟ ئۈچ كۈن كېچىكتىم-دە! مېنىڭدىن خاپا بولغاندۇرسىز-ھە ...... ئاۋال ھەدىگەندە ئۇياقتىن خەۋەر بولمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاياللار كېسەل بولۇپ قالدى ......

— زىيىنى يوق، تازا ھول بوپ كېتىپسىز، سەپەر ئاكا، ئەسلىدە بۈگۈنمۇ بىكارلا ئاۋارە بوپسىز.

— جاجىسى چاپاننى سىلمۇۋېتىشتە، مىرزام!— دېدى سەپەر چاپىنىنى يېشىپ،— قېنى ئولتۇرۇڭ . . . . . . يۇرت تېنچلىق، يار - دوستلاردىن سىزگە سالام، مىرزا ئاغىنىمىز خاتىرجەم، مىرزا بېشىلىقنى قىلىۋېتىپتۇ . . . . . . مەن بولسام، ساڭىمۇ بەللى، ئۇستازىڭمۇ، دەپ يۈردۈم!

ئەنۋەر كۈلۈمسىرىدى. سەپەر بوزچى سەندەلنىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ، مەيسىنىڭ قونجىدىن بىر قەغەز ئالدى. ئەنۋەر قەغەزنى ئۇنىڭدىن ئېلىپ سەندەلنىڭ ئۈستىگە قويدى. قوزۇققا ئېسىقلىق چاپاننى ئەپكېلىپ، سەپەرنىڭ يەكتەكچان ئۈچىسىغا ياپتى.

— شاماللاپ قالمىسىز سەپەر ئاكا، يۆگىنىپ ئولتۇرۇڭ.

— ھەر دائىم كايىپ يۈرۈسىز - دە، مىرزام! — دېدى

سەپەر ۋە ئۈستىگە يېپىلغان بەقەسەم چاپانىنىڭ ئۆڭ ـ تەتۈرىنى تەكشۈردى، — پاكىز يەكتەك كىيىمگەن ئىدىم، بۇ ماڭا ئۇۋال-دە، ئۇكا! — دەپ تارتىنغاندەك بولدى.

ئەنۋەر ئولتۇرۇۋېتىپ، ئېتىۋارسىز قىزىل سىلىكىدى ۋە سەندەلنىڭ ئۈستىدىن خەتنى ئېلىپ ئاچتى:

"يۇقۇرى مەرتىۋىلىك، ھۆرمەتكە لايىق بۇرادىرىم مىرزا ئەنۋەر.

دوستلار خوشال، دۈشمەنلەر غەمكىن، سائادەت كۈنى يېقىندۇر. پەلەك كەجرەۋلىكى ئەھلى سالاھ ئۈستىگە ھەر روز، ھەررەڭ جەۋر تۇغدۇرسىمۇ، بەھەمە ھال لەيلى زالىمەنىڭ يەۋم نەۋبەسى، رىيازىتى قەۋىينىڭ ئەجرى ئەزىمىسى باردۇر. جاناب سەرۋەرى كائىنات، مۇشرىكلەر شەررىدىن ساقلانماق ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى غار پاناسىغا ئالغان ئىدىلەركى، بۇ ئەمسالىڭىزغا ئوخشاش ئۈممەتى ھەقىقىيلەرگە سۈننەت بولدى. بەئىدە، كەمىنە دوستى، خاستىن ئەرزى ئىخلاس شۇدۇركى، ھەممە تەدبىرلىرىمىز شاھى مەجنۇنغا ۋە باشقا ئەشقىياغا خۇددى ئەپسۇندەك تەسىر قىلىپ، ئۆتكەن خەتتە يازغان مۇلاھىزىلىرىم خىيالىدىن ھەقىقەتكە ئايلانماقتا. كەمىنىگە خانىنىڭ ئىشەنچى ياندۇشماقتا ۋە ئۇ ئەندىشىلىرىمىزنىڭ ئېھتىمالى بىزدىن يىراقلاشماقتا. ماجىرا بىرنەچچە كۈن سىر بولۇپ ئۆتسىمۇ، ئەھۋال ئوردىدىن بەزىلەر بۇ سىردىن ۋاقىپ بولغانغا ئوخشايدۇ، مەئە ھازا، ئۈچۈق سۆزلەشكە ھېچكىمنىڭ

ھەددى يوق. ئەمما، ئىككىنچى تەرەپتىن، سىزنى ئىزلەش-
كە مەخپى بۇيرۇقلار بېرىلدى، دەرۋازا بەگلىرى يېنىغا
خۇپىيەلەر ئەۋەتىلدى، شۇنىڭ بىلەن، سىزدىن ئىلتىماس،
مۇشۇ خەۋپلەر تۈگىگىچە بەكمۇ ئېھتىياتتا بولۇش،
تاشكەنت نىيىتىنى بىرنەچچە ھەپتىگە قويۇپ تۇرۇشتۇر.
خىزمىتىڭىزگە سەپەر باي بىلەن بۇ خەتنى ئازغىنا كېچىك-
تۈرۈپ ئەۋەتىشىمنىڭ سەۋەبىمۇ، مەزكۇر خەۋپلەرنىڭ
بارلىقىدىن بولۇپ، سىزگە مەلۇمكى، سەپەر باينىڭ مىجە-
زىدە كىچىككىنە بەگۋاشلىق ۋە پەرۋاسىزلىق بار. شۇنىڭ
ئۈچۈن، مۇخابىرەتنى دىگەرسىمىزنى ئۇنىڭ خوتۇنىنىڭ
ۋاستىسىدە قىلساممىكىن، دىگەن ئويدىمەن. چۈنكى، ئايال
كىشى، ھەر ھالدا ئادەملەرنىڭ كورۇشىگە ياخشى ۋە
كۈندۈز كۈنلىرى بارسىمۇ خەۋپسىز. ئەمما باشقا ئېھتىيات
ئۆزىڭىزگە مۇنەسسەر. زىنھار، بەسەددى زىنھار، ھەمسايە-
لەردىن خاتىرجەم بولۇنمىسۇن. ئىككىنچىدىن — سىزگە
تېگىشلىك غەرىبە خەۋەر شۇدۇركى، تۈنۈگۈن ئوردىدىن
قايتىپ كەلسەم، مېھمانخانا ئالدىدا ئۈچ نەپەر يىگىت
ئولتۇرۇپتۇ. ھەر ئۈچىلىسى بىزنىڭ پەرغانە كىيىمىدە
بولمىغان بۇ يىگىتلەرنى، ئەرز يازدۇرغىلى كەلگەنمۇ،
دەپ ئويلىدىم. سالام — ئەلەيكتىن كېيىن، ئۇلارنى
مېھمانخانىغا ئېلىپ كىردىم. ئىستىفھامى سەۋەبى تەشرىپ-
تىن كېيىن، يىگىتلەردىن بىرى مېنىڭ كىم ئىكەنلىكىمنى
ئېنىقلاۋالدى، بەئدە، ئەپسۇس چېكىپ، سىزنىڭ ماجرا-
ڭىزنى سۆزلىدى. مەن پۈتۈنلەي ھەيران بولۇپ قېلىپ،

خۇپىيلارمۇ، دېگەن ئەندىشىگە چۈشتۈم. بۇ ھادىسىنى كېمىدىن ئاڭلىدىڭىز، مىرزا ئەنۋەرگە قانداق ئالاقىڭىز بار دەپ سورىدىم. ئاچامدىن ئاڭلىدىم، ئۆزەم مىرزا ئەنۋەرنىڭ ئاكىسى بولىمەن، دېگەن جاۋاپنى بەردى. مەن ئەجەپلىنىپ قالدىم؛ چۈنكى، ئاكىڭىز بارلىقىنى سىزدىن ئاڭلىمىغان ئىدىم. ئۆتكەن خېتىمدە يازغىنىمدەك، بۇ يىگىتكىمۇ ئاچىڭىزغا بەرگەن جاۋاپنى ئېيتتىم، يەنى، ئۆزەمنى ئاقلاش ئۈچۈن ھادىسىگە بىرئاز يالغانلارنى ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلىدىم. يىگىت — ئاكىڭىز بولمىش ئەپسۇس چەكتى، ئۇ ئون يىللاردىن بېرى قوقانغا كەلمىگەنلىگىنى، بۇخارالىق بىر سەركەردىنىڭ ئىشىگىدە خىزمەت قىلغانلىقىنى، تۇققانلىرىنى كۆرۈش ئۈچۈن بۇخارادىن سەمەرقانغا كېلىپ، ئۇ يەردىكى چوڭ ئاكىسىنى تاپالمىغىنىنى، ئۇ يەردىن قوقانغا ئۆتۈپ، بۇ يەردىمۇ سىزگە يولۇقالماي قالغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭغا بولغان گۇمانىم بىرئاز كېمىيىپ، كۆڭۈل كۆتەردىم. ئاكىڭىز بولمىشنىڭ يېنىدىكى يىگىتلەر بىزنىڭ بۇ تەرەپنىڭ ئادەملىرىگە ئوخشىمايدۇ. بۇلار ئاكىڭىز بولمىشنىڭ ھەمرالىرى، قوقاننى تاماشا قىلغىلى كېلىشكەن ئىمىش. سىزگە ئاكىلىق دەۋاسى قىلغۇچىنىڭ ئېتى قابىلباي، رەڭگى سىزگە ئوخشاپ كەلسىمۇ، ئۆزى تولۇق كەلگەن، پالۋان يىگىت ۋە ئۈچىلىسىمۇ قاۋۇل ئادەملەر كۆرۈنىدۇ. شۇنچە زورلىساممۇ، ئۇلارنى ئىمزاغا توختىتالمىدىم. سىز، ئۈنۈگۈنكى خېتىڭىزدا مېنىڭ سەرمۇنشىلىككە

تەيىنلىنىشىمدىن تەشۋىشلىنىپ، ئارىدا مۆپتىلار، ئابدى-
راھمانلار بار، سىزگە بىرەر زەخمەت يەتمەسمىكىن، دەپ
ئەندىشە قىلىپ يۈرىپسىز. دەرۋەقە، مېنىڭ ئۈچۈن بۇ
خەۋپ بارە بۇنىڭدىن كۆز يۇمۇشقا بولمايدۇ. ھەر ھالدا
ساداقىتىم ئانھەزرەتكە ئاپتاپتىن روشەنرەك بولدى،
دىۋاندا مېنىڭدىن باشقا مەۋسۇقراق كىشى تېپىلمىدى،
شۇنىڭدىن كېيىن سەرمۇنشىلىك ماڭا ھاۋالە قىلىندى،
خالاس! ئۆتكەن خېتىمدە يازغىنىمدەك بۇ «مەرھەمەت»-
تىن باش تارتىشقا ھېچبىر يول تاپالمىدىم، ئەگەر ئۇزۇر
بايان قىلسام، سىزنى تۇتۇپ بېرىشكە بولغان ھەركىتىم-
نىڭ ساختىلىقى ئېچىلىپ قېلىش ئېھتىمالى بار ئىدى.
چۈنكى خانغا «ساداقەت»، بىزنىڭ ئادەملەر پىكرىچە،
بىرەر مەنپەئەتنىڭ تەقەززاسىدۇر. ئەگەر مەن خانغا
«ساداقەتلىك قۇل» بولىدىغان بولسام، بۇ «ساداقەت»نىڭ
تېگىدە بىر مەنپەئەتىم بولۇشى لازىمدۇركى، ئۇمۇ ئۆز
دوستۇمنى ھىلىقى ساداقىتىمگە قۇربان قىلىپ، بەدىلىگە
سەرمۇنشىلىك دەرىجىسىنى ئېلىشىمدۇر. ئەگەردە شۇ
دەرىجىدىن باش تارتسام ماڭا ئىشەنچسىزلىك تۇغۇلۇشى
گۇمانسىز ئىدى. بەس، شۇ مەجبۇرىيەتتە، مەن بۇ ۋەزى-
پىنى قوبۇل قىلدىم. ماڭا زەخمەت يېتىش توغرىسىدا سىز
تەشۋىش چېكىپ يۈرمەڭ، ئەگەردە تەقدىرىم شۇ بولسا،
ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەستۇر. بۇ يولدا قانچىلىك
زەخمەت چەكمەي ۋە ھەتتا بېشىم كەتمىسۇن، مېنىڭ
ئۈچۈن قىممەتلىكرەكى ئىنسانغا ساداقەت ۋە شۇ سادا-

قەتنى تا ئۆلگەچە قولىدىن بەرمەسلىكتۇر. سىڭلىمىز رەنا بىبىگە سالام ئېيتارسىز. ئاتا - ئانىلىرىغا ھېچبىر زىيان يەتمىدى، پەقەت سوغىلارنىلا قايتۇرۇپ ئېلىشتى. ئاخىر- قى سۆزۈم يەنە ئېھتىياتلىق ئۇستىدە: زىنھار - زىنھار، ھەر ئېھتىمالغا قارشى تەييار تۇرۇلسۇن.

ھۆرمەت بىلەن مىرزا سۇلتان ئەلى»

ئەنۋەر خەتنى تۈگىتىپ، ئالدىدا يېنىپ تۇرغان قارا چىراققا تۇتۇپ، كۆيدۈردى.

— ئېھتىيات كېرەك - ھە، سەپەر ئاكا؟

— ئەلۋەتتە مىرزام، ئەلۋەتتە.

— بۈگۈن كېچە قونامسىز، كېتەمسىز؟

— كەتمىسەم بولمايدۇ، سۇلتان ئەلىيگىمىز خاپا قىلىدۇ، ئۇكا.

ئەنۋەر كۈلدى.

— كەتسىڭىز خەت يېزىپ بېرىشىم كېرەك ئىكەن، — دېدى ۋە تەكچىدىن سىياھقەلەم ئالدى، - ئىسىدىڭىزمۇ، سەپەر ئاكا؟

— ھە، ھە . . . . جان كىرىپ قالدى، مىرزام.

... بىز ئۆتكەن 51- باپتا ئەنۋەر بىلەن رەنانى سۇلتان ئەلىنىڭ دەرۋازىسىدا قويۇپ، 52- باپقا سەكرىگەن ئىدۇق. شۇ يەردە چالا قالغان بىرنەچچە ئەھۋالنى ھازىر ئېيتىپ ئۆتمە- سەك، ھۆرمەتلىك ئوقۇغۇچىغا سۇلتان ئەلى مەسىلىسى بىر ئاز چۈشىنىكسىز قالىدىغانغا ئوخشايدۇ. شۇنداق بولدىكى، ئەنۋەرنىڭ

مەجبۇرىيەت ئاستىدا رەنا بىلەن كېلىشى سۇلتان ئەلىنى بەكمۇ ھودۇقتۇرۇپ قويدى. ئىككى ئوتتۇرىدا كۈچلۈك مۇھەببەت بارلىقىغا يەنە بىر ھەسسە ئەمەلدە قانائەت ھاسىل قىلغىنىدەك، ئۇلارنىڭ ئىستىقبالىنى قاراڭغۇلۇقتا كوردى. يەنە شۇ ھالدا مەتانەتىنى يوقاتماستىن، «دوستلۇق ئۈچۈن قان يۇت» دىگەن ماقالىدىكىدەك، ئۇلارنى قەھرىمانلىقى بىلەن تەبرىكلىدى. ئەنۋەر بولسا پەقەت ئۆز ئىستىقبالى ئۈستىدىلا قايغۇرۇپ قالماستىن — چۈنكى رەنا ۋە ئۆزىنىڭ ئىستىقباللىرى بۇنىڭدىن كېيىن ياچىككە، ياپۇككە ئىدى — ئەمما ئىككى ئوتتۇرىدا بۇ پاتقاققا تېيىلىپ كېتىش ئېنىق بولغان سۇلتان ئەلى مەسىلىسىدە جىددىرەك ئويلىدى. سەۋەبى، موللا ئابدىراھمانغا ئىلھام بولغىنىدەك، ئەنۋەر جىمغىنا رەنانى ئېلىپ قاچسا، ئەلۋەتتە، سۇلتان ئەلى تۇتۇلاتتى. موللا ئابدىراھماننىڭ پىكىرلىرىدىن تاشقىرى، سۇلتان ئەلىنىڭ ئۆز خوتۇنى رىزۋان بىبى ئارقىلىق مەخسۇمنىڭ ئۆيى بىلەن قىلىنغان كىتاب ئالاقىسىمۇ بار، ئەڭ ئاخىرىدا مۇپتى ۋە ئابدىراھمانلارنىڭ سۇلتان ئەلىگە كۈچلۈك ئاداۋەتلىرى

. . . . . . شۇ مۇلاھىزىلەرنى سۇلتان ئەلىگە بايان قىلىپ، پىكىر سورىغاندا، ئۇنىڭدىن ئەھمىيەتسىز جاۋاپ ئالدى. چۈنكى دوستلۇق تەقەززاسى ھەرقانداق ئېغىرلىق قارشىسىدا چىداملىق ۋە مەرتلىكتۇر، بېشىڭغا تاغ يىقىلىش ئېھتىمالى بولغاندىمۇ تۇرغان جايىڭدىن تەۋرىمەسلىكتۇر — سۇلتان ئەلى شۇكونا قانۇن تەۋەلىرىنىڭ بىرىدىن - بىر ۋەكىلى ئىدى! لېكىن ئەنۋەر ئۆز دوستىنى بالاغا قالدۇرۇشنى خالىمىدى. ھەر ئېھتىمالغا قارشى چارە كورۇشنى لازىم تېپىپ، ئوقۇغۇچىغا مەلۇم يوللارنى سۇلتان

ئەلىگە تەكلىپ قىلدى. تەبىي، ئۇ ئۇنىدى. شۇ تەرىقىدە ئەتىسى ئويىنىلىدىغان تاماشاغا سۇلتان ئەلىنىڭ خوتۇنىمۇ ئۆگىتىلدى، ھەتتا يېرىم كېچىدە خوشنا كەرىمبايمۇ ئويقۇدىن ئويغىتىلىپ بىر تىللا ھەق باراۋىرىگە يالغان گۇۋا قىلىپ تىكلەندى ۋە شۇ چاغدىن باشلاپ ئەنۋەر بىلەن رەنا كەرىمباينىڭ ئويىگە چىقىپ يوشۇرۇنۇشتى.

مەلۇمدۇركى، ئەتىسى ھەرقايسىسى ئۆز رولىنى ياخشى ئورۇنلاپ، ئىش بەك سىلىق ئۆتتى، ھەتتا بۇ ئوتتۇردا سالىھ مەخسۇممۇ ئاقلىنىپ قالدى. سۇلتان ئەلى شۇ كۈنى كەچقۇرۇن تاھىر ئاكىنى سەپەر بوزچىغا ئەۋەتتى. چۈنكى بۇ ئىشتا سىرداش بولۇش ۋە سۇلتان ئەلىگە ياردەملىشىش ئۈچۈن ئەڭ مۇۋاپىق ھەم ئىشەنچلىك بىردىن-بىر كىشى سەپەر بوزچى ئىدى. خۇپىيەن ۋاقىتتا سەپەر بوزچى يېتىپ كەلدى؛ ۋەقەنى ئاڭلاپ، دەملاتتى مىرزىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن شەھەرنىڭ چەترەگىدە بولغان ئاچىسىنىڭ ئۆيىنى بەلگىلىدى. دەرھال ئاچىسىنىڭ ئۆيىگە يۈگۈرۈپ بېرىپ جاي تەييارلاتتى ۋە شۇ كېچىسىلا ئەنۋەر بىلەن رەنانى ئاپىرىپ جايلاشتۇردىكى، قالغان ئەھۋال ئوقۇغۇچىمىزغا مەلۇمدۇر. ئەمما ئەنۋەرنىڭ ھېلىسى خاننىڭ يېقىنلىرىغا شۇنداق ياخشى تەسىر قىلدىكى، بىز بۇنى سۇلتان ئەلىنىڭ سەرمۇنشىلىقا بەلگىلىنىشىدىن چۈشىنىمىز.

„قىرىر - قىرىر“ خەت يېزىۋاتقان ئەنۋەر، قومۇش قەلەمنىڭ ئۇچىنى چېچىغا سۈركەپ، قەلەمگە چاپلاشقان قىلچىقىنى چۈشۈرۈۋېتىپ، سەپەر بوزچىغا يۈز ئورۇدى:

— بۇنىڭدىن كېيىنكى كېلىشىڭىزدە مىرزا سۇلتان ئەلى يېنىڭىزغا بىر كىشى قوشۇشى مۇمكىن. سىز شۇ يىگىتنى بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىمسىز، ئۇ مېنىڭ ئاكام بولىدۇ، ماقۇلمۇ؟

— ماقۇل، مىرزام، ماقۇل. مىرزام، ئاغىنىڭىزگە شۇنى قەيىنلەپ يۇتسىڭىز بولىدى ـ دە.

— ھە، ھەن شۇنداق يېزىۋاتىمەن.

ئەۋەرىيە نەپىز ئىشقا كىرىشتى، سەپەر بوزچى سەندەل كورپىسىگە ئورۇنۇپراق ئولتۇردى. تاشقىرىدا يامغۇر يەسلەپ، كۈچلۈك شامال قوزغالغان، ئۇ يامغۇر تامچىلىرىنى بەزىدە ئۈگزىگە توكۇرلىتىپ قاتتىق چۈشۈرەتتى، دەرىزىنىڭ يوچۇغىدىن كىرگەن شامال تەسىرىدە قارا چىراق يەلپۈنۈپ ـ يەلپۈنۈپ ياناتتى ۋە ئايۋاندىكى موماينىڭ چاقىدىن غىژىلداپ چىققان ئاۋاز ئاسلان مىياڭلىغاندەك ھوجرىغا ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

55 ، گورۇ

كۈن چاشكىدىن ئۆتۈپ، چارسۇدا خەلق ۋالاك ـ چۇڭكى باشلانغان بولسىمۇ، بوش دۇكانلارنىڭ بىرىدە ئۈچ نەپەر يىگىت تېخىچە قېتىپ ئۇخلاۋاتاتتى. چارسۇدا بولۇۋاتقان ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ گويا بۇ ئۈچ يىگىتنى ئەللەيلەيتتى. بېشىغا بىردىن نېپىز كىر ياستۇق قويۇپ ئاستىغا يالاڭ قەۋەت نېپىز كورپە سالغان ۋە ئۈستىگە چاپانلىرىنى يېپىنغان ۋە يەنە شۇ ھالدا ھوزۇر قىلىپ خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتقان بۇ ئۈچ

يىگىت مۇساپىرلارغا ئوخشايتتى. ئۇلار شۇ تەرىقىدە راھەتلىنىشىپ يېتىشقاندا، پەن بىلەن تاقاقلىق دۇكاننىڭ يېنىغا قاشقىرىدىن بىر ئادەم كېلىپ توختىدى ۋە ھەممە ئاۋازىنى قويۇۋېتىپ ۋاقىرىۋەتتى! «توختا، هاي نەۋرۇز قول!!»

ئۇخلاۋاتقانلارنىڭ ئىككىلىسى مىدىرمۇ قىلمىدى، ئەمما دۇكاننىڭ تورىدە ياتقان ئورۇق بىر يىگىت چۆچۈپ، بېشىنى كۆتەردى، ئۇيقۇلۇق كوز بىلەن ئەتراپقا قارىغاندىن كېيىن، ئەسنىدى، كېرىلدى، ۋە ئاندىن ئەڭ چەتتە ياتقانغا كوزى چۈشۈپ، يېنىدىكى يىگىتنى نوقۇدى:

— تۇر، شەرىف تۇر، پېشىن بوپتۇ!

ئىككىنچى يىگىت كوزىنى ئاچتى.

— ۋا، قويغىنا، رەھىم.

— تۇرغىن - دە، ئۇھو، ئەنە قابىلباي كېلىپ قاپتۇ!

شەرىفباي ياستۇقتىن بۇرۇلۇپ، يېنىدىكى ئۇچىنچى يىگىتكە قارىدى:

— پەلەنەت، قاچان كەلدىڭ؟

— كىم بىلىدۇ . . . . . . سىنىسىنى ئۇچراتىمىكىن؟ قېنى ئويغاتقىنا، پەلەنتىنى!

شەرىفباي ياتقان يېرىدىن قولىنى ئۇزىتىپ، قابىلباينىڭ بۇرۇتىدىن تارتتى، قابىلباي غىڭشىپ ئويغاندى:

— جىم يات، شەرىف!

— سىنىڭغا يولۇقتۇڭمۇ؟

— يولۇقتۇم، ئىككىڭگە سالام ئېيتتى، — دىدى قابىلباي ۋە ئۇزىنى ئۇلاردىن چەتكە ئورۇۋالدى، — بىر ئاز جىم قوي، ئۇخلايمەن.

— ۋايبەي، ۋايبەي، — دېدى رەھىم، — قېرىندىشىڭنىڭ ئەھۋالىنى ئېيتقىن - دە، ئوھۇ، بەرپەدەرى ئۆيقۇكى، پېشىنەگىچە بولسا، كوچىدا بولۇۋاتقان توپىلاڭنى، ئاڭلاۋاتامسەن؟

— كەچ كەلدىم، كوپ ۋاتىلدىمىغىنا، رەھىم!

— قوساقنى تويغۇزۇپ، ئاندىن ئۇخلا، ئەكۇن! قوساقلارىمۇ پىياز بولۇپ توختاپتۇ، ناشتىنى نەدە قىلــىــمــىز، شــەرىق؟

— چايخانىدا قىلىمىز.

— قېنى، سەنمۇ كېيىنگىنى يېيىپ، شۇنداق يــېتىۋەرمە، پەلەنتىڭ با ئۇخلاپ كەتتىمۇ؟

ئىككىسى تۇرۇپ كىيىملىرىنى كىيىشكە باشلاشتى. رەھىم ئۇزۇن بەلۋىغىنى تۇزەۋاتقاندا بىرقانچە يارماق ۋە تەڭگىلىرى يەرگە چۇشۇپ چېچىلىپ كەتتى.

— ئوھۇ، ئوھۇ، سەبىل، — دېدى رەھىم پۇللىرىنى تېرىپ، — خۇدا بۇلارنىمۇ كوپ كورگەن چېغى، ئــەكۇن، قــورقىنىڭ بىزگە توغرا كەلمىدى، ئىش تېپىلمايدۇ، پۇل چېچىلىدۇ، ئاچ قالىدىغان ئوخشايمىز، شەرىق؟

— قابىلبايىنىڭ قىرقان جانىغا لــەنەت، — دېدى شەرىق، — ھېچبىرلىمىغاندا تىرمۇرچىمۇ شاگىرت ئالمايدۇ، بىزگە بىرەر ئىش تېپىپ بەرمەسە، تۈپ- توغرا نەرخەر قابىلنىڭ ئۇستىگە مىنىمىز!

بۇلارنىڭ ۋاتىلداشلىرىدىن ئۇيقۇسى قېچىپ كەتكەن قابىل غودۇڭ - غودۇڭ بىرنىمىلەرنى دەپ ياستۇقتىن بېشىنى كوتەردى.

— قوشقاچتەك ۋىچىرلىشىپ كەتتىڭلارغۇ، تاجىكلار! — دېدى قابىل، — ئىشىمىز قالغان بولۇشسالىك، تاشكەنتكــە كېتىمىز.

— ئەنە - ئەنە، يەنە تاپتى گەپنى! — دېدى رەھىم، — غالدۇر-

غۇلدۇر قىلىسەن، قابىلباي، ئەكۈن تاشكەنتكـە بېرىش ئـۈچۈن پۇل قېنى؟

— پۇل تېپىلمىدۇ.

— پۇل تېپىلمىدۇ؟! —دەپ كـۈلدى رەھىم، — بۇ بىپەدەر بايۋەچچەڭنى قارا، شەرىفباي!

— پۇل تېپىلمىدۇ، — دىدى يەنە قابىلباي ۋە يـەكتەكنىڭ يانچۇغىغا قول سـالدى، — پەس ئـادەملـەر سـەندە: بىرىنىڭ تومۇرچىنىڭ ئوغلى، يەنە بىرىنىڭ كىرچىنىڭ بالىسى . . . . . .

— ۋاي - ۋاي! — دىدى، رەھىم، — ئەزىرى ئـۈسـتـۈن بوياقچىنىڭ ئوغلىدىن خاپا بولدۇم!

قابىلباي يانچۇغىدىن بىر نىمىنى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئايىغى ئاستىغا تاشلىدى ۋە ئۆزى، ئاغزىنى چوڭ ئېچىپ ئەسنىدى.

— ئەنە، پۇل كېرەك بولسا، ئال؛ سەندەكلەرنـى بىرىمل باقىدۇ!

رەھىم بىلەن شەرىفباينىڭ ئاياقلىرى ئاستىغا ئىككى تىللا كېلىپ چۈشتى. ئۇلار بىر ئالتۇنلارغا ۋە بىر قـابىلبايغا قاراپ قېلىشتى.

—ۋايىەي، كىمنى ئولتۇردۇڭ؟

—ئاتا كەسىپىم ئادەم ئولتۇرۇش ئەمەس.

—ئىنىسى بەرگەن! — دىدى شەرىف، — قېنى ئىنىڭ بىلەن كورۇشتۇڭمۇ، قابىل؟

—كورۇشتۇم.

—ئادەمى نەغز بولغان؟

—ئادەمى نەغز.

—ئەگەر شۇ قېچىپ يېتىۋېرىدىكەن — دە، — دېدى رەھىم.

—بىرەر چارە قارىسۇن - دە، ئېيتىمىدىڭمۇ، ھە؟

—ئېيتتىم ...... پەيتىنى تېپىپ، ھەممىمىز تاشكەنتكە كەتمەكچى بولدۇق.

—بەللى - بەللى! — دېدى رەھىم ۋە شەرىفكە قاراپ قېشىنى ئۇچۇردى، — تاشكەنتكە كېتىمىز دېگىنى بىكار ئەمەسكەن — دە، پەلەتىنىڭنىڭ. ھەي، ئىش تۇگىدى، قابىلباي، تاشكەنتكە يۈرىمىز، ئورۇسنىڭمۇ بىر كوزەيلى①.

شەرىف يەردە ياتقان ئىككى تىللانى ئېلىپ قابىلغا ئۇزاتتى:

—مە، تىللارىڭنى يانچۇقۇڭغا تىق، قابىل!

قابىل ئالمىدى.

—تىللا ئۆزەڭلارغا، ئىككىڭلار بىر تىللادىن بولۇپ ئېلىش.

—ئاچچىغىڭنى قىل، ھەي، بىز ساڭا ئويىنىشىپ ئېيتتۇق -تە!

قابىل كۈلدى ۋە پەرۋاسىز كىيىمىنى كىيىۋەردى.

—ئالمامسەن، پەلەنەت.

—ئۆزەڭلارغا نەۋاتىمەنغۇ، ئىنىم سەنلەرگە ئاتاپ بەردى ....

—بىزدىن قەرزى يوقمۇ - ھە؟

—چۈشەنمەيدىغان ئادەملەرسەن - دە! — دېدى قابىل، — ئىنىم، قېچىپ ياتقان ھالىمدا ئۇلارنى مېھمان قىلالمىدىم، دەپ سەنلەرگە شۇ ئىككى تىللانى ئەۋەتتى .... ئەمدى چۈشەندىڭمۇ؟

---

①شۇ ۋاقىتلاردا تاشكەنتنىڭ رۇسلار قولىدا ئىكەنلىكى ئۇنتۇلمىسۇن. (ئاپتور)

—ۋاي، پەلەنەت. . . . . . تېخى سەن بىزنى ئۆز پۇلىمىز بىلەن ئۆزىمىزگە ئۇردۇڭمۇ؟!

قابىل كۈلدى. ئۇلار ئىككىلىسى بىرىنىڭ ئاغزىدىن بىرى ئېلىپ، قابىلنى پەسكە ئۇرۇپ، ئەنۋەرنى ماختاپ كېتىشتى.

—سەن ئاتاڭنىڭ ئوغلى ئەمەسسەن، ئەگەر ئاتاڭنىڭ ئوغلى بولساڭ، مىرزا ئەنۋەردەك مېھماندوست بولاتتىڭ! مىرزا ئەنۋەر مېھمانىنىڭ ئۆزىنى كورەمەستىن تۇرۇپ بېشىدىن تىللا ئىسارقىلغاندا، سەن پەلەنەت بىزنى دۇكانىڭغا سولاپ قويۇسەن! قېرىنىدىشىڭ بولمىسا، قوقانچېنىڭنى كوتىرىپ ئاغزىڭغا ئۇراتتۇق، بۇرۇنىڭدىكى ھاغزۇلۇڭ ئېقىپ كېتەتتى!

قابىل بىرنىمىلەرنى دەپ غۇدۇڭشىدى.

—ھەي، غۇدۇڭشىما، پەلەنەت! بىز پۇل ئاغىنىسى ئەمەس، ئادەم ئاغىنىسى . . . . . . سېنى پادىشا بازىرىغا ئېلىپ چىقسا، ئاغزىدا چىشى بار دەپ سەككىز پۇلغىمۇ ئالمايدۇ، ۋاي خۇدا!

ئۇلار شۇپاراڭنىڭ ئۇستىدە چېغىدا . . . . . . چارسۇدىكى ۋاڭ - چۇڭ ئىچىدىن ھەيۋەتلىك بىرۋاقىراش ئاڭلاندى: بازارنىڭ ۋاڭ چۇڭى بىردىن كېلىپ، بۇ ئۇچىلىسىمۇ تاشقىرىغا قۇلاق سېلىپ قېلىشتى:

ھەي ي ي ي—
—بازار ئارا يىغىلىشىپ گۇل تەرگەنلەر!
قەسەم ياتلاپ، پادىشاغا سوز بەرگەنلەر!

مىرزا ئەنۋەر ئاتلىق ئەلگە مەلۇم كىشى،
ئۇردا ئىچرە قەلەمكەشلىك قىلغان ئىشى،
ئەرزىمىگەن گۇناھىغا قاچتى، كەتتى،
بۇندىن ئىچكە پادىشاغا ئازار يەتتى.
ئۇنىڭ دوستى سۇلتان ئەلى ناملىق مىرزا،
بۇ قېچىشتىن چەكمەكتىدۇر چەكسىز ئىزا،
مىرزا ئەنۋەر گۇناھىغا تېپىلدى زار،
خالايىقنى توختىتىشتىن مەقسىدىم بار:
ئەتە پېشىن چاغلىرىدا سۇلتان ئەلى،
ئارىسىز ئەنۋەر گۇناھىغا ئۆلگەي، بەللى.
جەمىيەتتە بار بولسا ئۇ ئاسى ئەنۋەر،
ياكى ئۇنىڭ دوست-ئاغىنىسىدىن بىرەر،
گۇناھىدا سۇلتان ئەلى ئۆلەر، دېسۇن،
ئەتە پېشىندا، ئىسمىتى، تۆگەر، دېسۇن.
ئىمالىق قۇل نەپسى ئۈچۈن دوستىنى ساتماس،
گۇناسى يوق ئاغىنىسىنى ئوتقا ئاتماس.
قۇلاق سالغان گۇناسىزنىڭ پەرىيادىغا،
دەرت قالمىغاي، يېتەر ھەر ۋاقىت مۇرادىغا!!

جاكاچى توختىدى، ۋاڭ-چۇڭ يەنە ئاۋالقىدەك كوتىرىلدى، جاكانىڭ داۋامىدا قۇلىغى دىلى بولۇپ، كوزى يوغان ئېچىلىپ كەتكەن قابىلباي جىم بولۇپ كەتتى ......

—ئىمىشقا خامۇش بولۇپ كەتتىڭ، قابىل؟ ئەكۇن جاكاچىلىق نىمە دەپ ۋاتىلدايدۇ؟

قابىل جاۋابسىز بېشىنى چايقىدى.

— گەپ قىل، — دېدى شەرىف، — مىرزا ئەنۋەر، ئاسىي ئەنۋەر، دەۋاتامدۇ؟

قابىل يەنە جاۋاب بەرمىدى.

— زۇۋانىڭ بارغۇ، قېرىندىشىڭنى تونۇپتىمۇ؟

— ياق.

— بولمىسا نېمىشقا ئۇنداق خامۇش بولۇپ قالدىڭ؟

— ئەمدى تونۇشماقچى ......

— ئەمدى تونۇشماقچى ......— دەپ زەردە قىلدى رەھىم،— ئانىسىنى تونىدۇ!

— چۈشەنمەيۋاتىسىلەر، ئاۋۇ كۈنى بىز بىر مىرزىنىڭ ئۆيىگە بارغان ئىدۇققۇ؟

— ھە.

— ئەنە شۇنى، سەن ئەنۋەرنىڭ دوستى ئىدىڭ، دەپ گورۇگە تۇتۇۋاپتۇ ...... ئەتىگىچە ئەنۋەر كەلمىسە، شۇ سۇلتان ئەلىنى ئۆلتۈرەرمىش!

جاكانىڭ مەنىسىگە ئەمدى چۈشەنگەن يىگىتلەرنىڭ چىرايىدا بىردىنلا ئۆزگىرىش كۆرۈندى، كۆزلىرىدە غەزەپ نەپرەت ئوتى ياندى.

— بۇ خان يوق ①، بۇ دەيۈز! — دېدى رەھىم،— ئەكۈن سېنىڭ لېۋىڭگە كېسەكنى مەن سۈركەي، سەن بولساڭ يولدۇشۇم شەرىفنى ئۆلتۈر؟! بۇ خان يوق، بۇ دەيۈز!! ئەزبىرايى خۇدا، دەيۈز!!

---

① بۇ خان ئەمەس ......

قابىل لېۋىنى چىشلەپ، ئاستا راق، دىگەن شەرەتنى قىلدى.
چۈنكى تېرىكىپ كەتكەن رەھىم دۇكاننى بېشىغا كوتىرىپ، ۋاقىراشقا باشلىغان ئىدى.

— بۇ خان يوق، بۇ دەيۈز! ۋاي دەردە خەنەت خانەشە! ......

— ئاستا — ئاستا! — دىدى چوچۇگەن قابىل ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، — بۇنىڭ پايدىسى بارمۇ، ساراڭ!

— ۋاي دەردەخەنەت خانەشە! ......

قابىل يۈگۈرۈپ بېرىپ، دۇكاننىڭ ئىشىگىدىن كوچىغا قارىدى.

— قوي ئەكۈن، دەيۈزنىڭ مېنىمۇ بوغۇزلىسۇن ...... ۋاي دەردەخەنەت ......

رەھىمنىڭ مۇشۇنىڭدەك ئەسەبى كېسىلى كونىدىن بار ئىدى. شەرىق بىلەن قابىل ئۇنىڭ مىجەزىنى ياخشى چۈشىنەتتى، ئۇ بىرەر ناھەق ئىشقا دۇچ كەلسە، گەرچە مەسىلىنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇقى بولمىسىمۇ، مۇشۇنىڭدەك ساراڭ بولۇۋالاتتى. رەھىم ئۈچ — تۆت مىنۇت تىللاپ تىترەپ، دۇكاننى بېشىغا كوتەرگەندىن كېيىن جىم بولدى. قابىل دۇكاننىڭ ئىشىگىنى يېپىپ، يولداشلىرىنىڭ يېنىغا كەلدى. ئۈچى خېلىغىچە جىم ئولتۇرۇشتى.

— شۇ ۋاپاسىز دۇنيادا بىر ئىش قىلمىز، قابىلباي، — دىدى يەنە كوزى ئالىلانغان رەھىم، — دەيۈزنىڭ زىندىنى قەيەردە؟

— زىندىنىنى نىمە قىلىسەن؟

— مانا مەن بار، مانا شەرىق، مانا سەن! — دىدى رەھىم، —

مۇشۇ كېچىسى ئۆچىمىز بېرىپ يا ئۆلىمىز يا شۇ بىچارىگىنى يورۇقلۇققا چىقىرىمىز!

قابىل پېشانىسى تېگىدىن شەرىفكە كۆز يۈگۈرتتى. شەرىف كۈلۈمسىرەپ رەھىمگە قارىدى.

— ھەي، ساڭا چۈبەلاشۇدۇ؟

— ھېچ چى! — دېدى رەھىم، — ئەكۈن بىز دۇنياغا نېمە ئېلىپ بارىمىز، ھە ئۆلدۇق، دەيلى؛ دۇنيادا ئون تىللا پۇلىمىز قالاتتىمۇ، يا ئۆيدە چېچىنى تاراپ ئولتۇرغان خوتۇنىمىز قالاتتىمۇ!

— يوق، قالىدىغىنى يوق! — دېدى شەرىف كۈلۈپ.

— دەستەش ئەگىر! — دېدى رەھىم، شەرىف بىلەن قابىلغا ئىككى قولىنى سوزۇپ، ئۇلار ئىككىلىسى كۈلۈشكەن ھالدا قوللىرىنى بېرىشتى، — سوزيەكمۇ؟

— يەك-يەك، رەھىم دەۋ!

— چاخچاق قىلمامسەن؟

— يوق!

— بولدى! — دېدى ئىككى قولىنى قويۇۋېتىپ رەھىم، — شۇد!

بۇ ۋەدىلىشىشتىن كېيىن ئۈچىلىسى جىم بولۇپ قېلىشتى. تاشقىرىدا ۋاك-چۇك داۋام قىلىۋاتاتتى، يىراقتىن قەلەندەرلەرنىڭ تەلقىن قىلىشلىرى ئاڭلىناتتى ۋە دۇكاننىڭ يېنىدىكى بىر زاسۇپەز كۆچىنىپ ئۆزىنىڭ ياغلىق ھېسسىپىنى ماختايتتى. پالاسنىڭ ئۈستىدىكى چوپلەرنى ئويناپ ئولتۇرغان قابىلباي ئۇزاق خىيالدىن باش كوتەردى.

—مېنىڭ بىر نەچچە جايلارغا بېرىشىم كېرەك ئىكەن.
—قاياققا؟
—ئۇنىڭكۈن مېنى ئېلىپ كەتكەن بوزچىنىڭ ئۆيىگە، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنىمنىڭ يېنىغا؟
—نېمە ئۈچۈن؟
بەلكى سۇلتان ئەلىنىڭ سولىنىشى يالغاندۇر، ئەگەر راست بولسا، ئىنىم بىلەن ئەلۋەتتە مەسلىھەتلىشىش كېرەك.
ئۇرۇنىمىز كۆچمىنىپ قالمايلى - دە.
شەرىف قابىلنىڭ سوزىگە قوشۇلۇپ بېشىنى سىلكىنتتى.
— مەيلى، كەت! — دېدى رەھىم، — بىز مۇشۇ يەردە بولىمىز، خەنجەرلەرنى چاقلايمىز. كوپ توختىما، پەلەنەت!
شەرىف ۋە قابىل ئۇنىڭ جىددىلىكىدىن كۈلۈمسىرەشتى.
قابىل دۇكاندىن چىقىپ كەتتى.

56. خوش ئەمدى، رەنا!

خوتۇن - قىزلار جىنسىدىن ئىرادىسى كۈچلۈك، ھەتتا ئەرلەردىنمۇ جەسۇرراق شەخسلەرنى تولا ئۇچرىتىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ، قانچىلىك كۈچلۈك ئىرادىگە ئىگە بولۇشمىسۇن، يەنە ھېسسىياتلىرى ئالدىدا مەغلۇپ بولغىنىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ھېكايىمىزنىڭ قەھرىمانى رەنانىڭ جاسارىتى، خانغا قارشى ئىسيانى، ھەتتا مەيۇس ھالدا چۈشكەن ئەنۋەرنى يولغا سېلىشى — ئۆز زامانىسى ئۈچۈنلا ئەمەس،

بىرنىڭ ھازىرقى ئەسىرىمىز ئۈچۈنمۇ ماختاشقا لايىق ۋە رەنانىڭ يېشىدىكى قىزلىرىمىزغا نەمۇنىدۇر. لېكىن ئىرادىسى كۈچلۈك شۇ رەنا ھازىر يەنە ھېسسىياتىنىڭ قولىدا مەغلۇپ ئىدى.

بۈگۈن كېچە ئەنۋەر ئاكىسى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، مۇشۇ كۈنلەرنىڭ ئىچىدە تاشكەنتكە كېتىشنى قارار قىلدى. رەناغىمۇ قوقان بىلەن خوشلىشىش ئېغىر بىلىنمىدى. ئەمما، مەسىلە قەتئىي ھەل قىلىنغاندىن كېيىن، رەنادا بىر تەرەپتىن قورقۇش، ئىككىنچى تەرەپتىن قىزىق يەنە بىر جاسارەت تۇغۇلدى: مۇماي بىلەن بىللە دادىسىنىڭ مەھەللىسىگە بارارمىش؛ ئۆزى بىرسىنىڭ دەرۋازىسى ئىچىدە تۇرۇپ، مۇماي ئارقىلىق ئاپىسىنى قىچقارتىپ چىقارمىش!

كېچىچە شۇنى ئويلاپ چىققان رەنا، ئەتىگەندىن بېرى ئەنۋەرنى خاپا قىلاتتى، ئۆز سۆزىدە تۇرۇۋېلىۋاتاتتى. كىچىككىنە ئۆينىڭ سەندىلىدە قارىمۇ - قارشى ئولتۇرغان ئەنۋەر ۋە رەنا بىر - بىرىدىن قېيىدىغان قىياپەتتە ئىدى.

— ھېسسىياتقا قاتتىق بېرىلىپسەن، رەنا...... ھەرقەدىمىڭدە سېنى بىر پالاكەت كۈتىدۇ، مېنىڭچە بولسا ئاپامغىمۇ ئىشەنگىلى بولمايدۇ.

— پەرەنجىنىڭ ئىچىدە بارغان رەنانى تونۇش ئۈچۈن ھېچكىمنىڭ كاراماتى يوق؛ ئاپامغا نېمىشقا ئىشەنگىلى بولمايدۇ؟

— سەن قاچقان، ئاپاڭنىڭ ئابرويىنى تۆككەن قىزسەن......

— ھېچ - ھېچ...... ئاپامنىڭ كۆڭلىنى مەن ياخشى بىلىمەن، ئاپام سىز ئويلىغان خوتۇنلاردىن ئەمەس، ھېچ!

— ياخشى، يولدىمۇ سىنى ھېچكىم تونۇمىسۇن، مەرھايمۇ ئاپاڭنى ئالداپ ئېلىپ چىقسۇن، ئاپاڭنىڭ ئۆزىڭنىمۇ ئىشىنەيلى؛ يەنە ھەر ھالدا مېنىڭ ئۈچۈن شۇ قەستىڭدىن كەچسەڭ، نېمە بولىدۇ، رەنا؟ بىز تاشكەنتكە بېرىپ يەتكەن كۈنىمىزلا، — ساقلىغىمىزنى ۋە ئۆزىمىزنى ئېيتىپ، خەت يازىمىزغۇ جېنىم!

رەنا جاۋاپ بېرىش ئورنىغا بىردىن يىغلىدى، خېلىغىچە كۆزىدىن ياش تۆكتى.

— بەلكى مەن . . . . ئاپام بىلەن ئەبىدى كۆ-رۈشەلمەسمەن!

— ھەي رەنا، رەنا، — دېدى ئەنۋەر، — خۇدايار يۈز يىل ياشايدۇ، بىز تاشكەنتتە ئۆلىمىز دەپ ئويلامسەن؟! خەير، چىق بولسا خۇدايار يەنە بەش يىل ياشىسۇن، ۋاھالەنكى، ئۇنىڭ زۇلمى مۇشۇنداق داۋام قىلغاندا، بىز چاملىغان بۇ ۋاقىتمۇ چىق؛ چۈنكى، زۇلۇم قانچىلىك كۈچەيسە، ئۇنىڭ ئۆمرى شۇنچە قىسقا بولۇشى تەجرىبىلەردە ئىسپاتلانغان. ئەگەر شۇنىڭغىچىمۇ سەۋرىڭ چىدىمىسا، باشقا چارىسى تېپىلار، رەنا. مەسىلەن، ئاپاڭنى تاشكەنتكە قىچقىرارمىز، ياكى بىرەر ئاز ئۇنتۇلدۇرۇپ قوقانغا ئۆزىمىز كەلسەكمۇ بولىدۇ.

رەنا جاۋاپسىز يەنە كۆز يېشىنى تۆكۈۋەردى، بۇ ھالدىن سىقىلغان ئەنۋەر، رەناغا بىردەم قاراپ تۇردى:

— ماقۇل، يىغلىما. تېخى بىر — ئىككى كۈنسىز يولغا چىقالمايمىز؛ بۈگۈن كېچە ئاكام كەلسە، ئەتىلىككە بازارغا چىقىپ يول تەييارلىغىنى كۆرسە، ھەر ھالدا ئوگۈنلۈككە كەچقۇرۇنمۇ مېڭىشىمىز ئېنىق ئەمەس. شۇنداق قىلىپ، سەن ئالدىرىمىساڭمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، سېنىڭ- ئويلىغان

يولۇك تولىمۇ خەۋپلىك، بۇ توغرىدا باشقىچىرەك تەدبىر تاپارمىز ......

رەنا گەپ قىلمىدى، بىر ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ ئارام هاۋاسىنى يۇتتى ۋە رومىلى بىلەن كۆزيېشىنى ئېرتتى. ئەنۋەر قېيداش بىلەن كۈلۈمسىرەپ، رەنانى قورقۇتتى. ئۇلار شۇ هالدا ئولتۇرۇشقاندا، ئۆينىڭ تېمى، كوچاتەرەپتىن ئۈچ - تۆت قېتىم گۈرس - گۈرس ئۇرۇلدى. ئىككىلىسىنىڭ قۇلاقلىرى دىڭگىيىپ بىر - بىرلىرىگە سوئال نەزىرى بىلەن قاراشتى ....

— يات ئادەم ئەمەس، — دېدى بىردەمدىن كېيىن ئەنۋەر، — مەن سەپەر ئاكا بىلەن كۈندۈزى كەلگەندە ئۆينىڭ تېمىنى قېقىشنى شەرت قىلىپ قويغان ئىدىم...... سەن چىقىپ مومايغا ئېيت، ئىشىكنى ئاچسۇن.

رەنا هوجرىدىن چىقتى. بىرەر مىنۇتتىن كېيىن هويلىغا بىرنەچچە ئاياغلار كىردى. ۋاقىتسىز بۇ كېلىشتىن ئەنۋەرنىڭ كۆڭلى غەش بولۇپ، كەلگەن كىشىنى سەپەر ئاكا بولار دەپ ئويلىدى. هوجرىنىڭ ئىشىگى ئېچىلىپ، ئىچكىرىگە بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى بولۇپ قابىلباي بىلەن سەپەرباي كىرىپ كېلىشتى. ئەنۋەر يەنە چۈشىنەلمەسلىك ئىچىدە قالدى، سەپەر ئاكىنىڭ تىنچسىز - هاياجانلىق كۆزى ئەنۋەرنىڭ ئالدىن ئويلاپ قويغان بىرنەچچە ئېھتىماللىرىنى ئەسلەتتى. ئەنۋەر ئۇلارغا جاي كۆرسەتتى.

— ۋاقىتسىز كېلىشكىلار سەۋەبسىز ئەمەسقۇ، — دېدى ئاۋازىنى ئاستاراق چىقىرىپ ئەنۋەر، — بىزدىن خەۋەردار بولۇشقانمۇ؟

سەپەر ھەمرىيىغا قاراپ، ئىككى قولىنى قوۋۇشتۇرۇپ يەڭلىرىنىڭ ئىچىگە ئالدى.

— ياق ....

— سۇلتان ئەلىنى سولىشىپتىمۇ؟— يەنە سورىدى ئەنۋەر، — سولىغاندۇر!

سەپەر ۋە قابىل بىر بىرىگە قاراشتى.

— شۇنداق، مىرزام شۇنداق .... بىزلەر بەكمۇ ھەيران بولۇپ نىمە قىلىشنى بىلمەي قالدۇق — تە.

ئەنۋەردە تاتىرىش ۋە كىرپىك تۈۋلىرىدە تىترەش كۆرۈلدى.

— زىيىنى يوق، قۇتقۇزىمىز .... قاچان سولىشىپتۇ؟

— تۈنۈگۈن كەچقۇرۇن .... بايا بىزنىڭ ئۆيىگە سۇلتان ئەلىنىڭ خوتۇنى كەلگەن ئىدى، مەن شۇنىڭدىن ئاڭلىدىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاكىمىز بىرىپ قالدى ....

— سىز كىمدىن ئاڭلىدىڭىز، ئاكا؟

جاكاچىنىڭ خەۋىرىنى ۋە بۇ توغرىدا يولداشلىرى بىلەن كەلگەن قارارىنى قابىلباي ئېيتىپ بەردى. ئەنۋەر ئاكىسىنىڭ سۆزىنى جىددى ئاڭلاپ، بىردەمگىچە ئويلاپ ئولتۇردى.

— سىز ۋە يولداشلىرىڭىزنىڭ ھىممەتلىرىڭلارغا رەھمەت .... لېكىن بۇ يول بىلەن سۇلتان ئەلىنى قۇتقۇزۇش تەسرەك، بەلكى مۇمكىنمۇ بولماس، دەپ ئويلايمەن!

— ئەگەر بىز ئۇنىڭ سولانغان جايىنى بىلسەك، نىمە ئۈچۈن مۇمكىن بولمىسۇن، ئەنۋەر؟ يولداشلىرىم يۈرەكسىز يىگىتلەر ئەمەس، بۇ يېقىمدىن خاتىرجەم بولۇڭ!

— رەھمەت، ئەلۋەتتە بۇ جاسارەتنى يۈرەكسىز ئادەملەر

قىلالمايدۇ. مېنىڭ بۇ جاسارەتكە ئۈمىتسىز قارشىمىنىڭ سەۋەبى شۇنىڭ ئۈچۈنكى، بۇنداق شەرتلىك ۋە نازۇك سولاقلار تولىسى ئوردىنىڭ ئۆزىدىكى گۇندىخانىدا سولىنىدىغان ئىدى.

— ئوردىغا كىرىش تەسمۇ؟

ئەنۋەر بېشىنى چايقىدى.

— ھېچ مۇمكىن ئەمەس، كېچىچە ئەللىك ئەسكەر ئوردىنىڭ سېپىلى تۆۋىدە ئايلىنىپ يۈرىدۇ.

قابىلباي مەيۇس ھالدا سەپەر بوزچىغا قارىدى. سەپەر بوزچى ھەدەپ، بۇرۇتىنى چىشلەپ، تۈزەتتى.

— زىندانغا سولانغان بولسا، ئېپى بار ئىكەن — دە، تەقسىر؟

— ئېپى ...... زىندانغا سولاشلىرى ئېھتىمالدىن يىراق، سەپەر ئاكا.

يەنە بىر نەچچە ۋاقىت جىم بولۇپ قېلىشتى. قابىلباي پات - پات دوپپىسىنى قايرىپ، بېشىنى تاتلايتتى. ئەنۋەر سەندەل كۆرپىسىدىكى بىر تال يىپنى ئۈزۈۋالماقچى بولغاندەك قولىنى سىلكىيتتى.

— زىنداندىن خەۋەر ئالدۇرۇشىمىز كېرەك ئىكەن — دە، ئەنۋەر؟

— خەۋەر ئېلىنسا ...... بولىدۇ.

قابىلباي ئەنۋەردىن شۇ جاۋابنى ئېلىپ، سەپەر بوزچىغا ئۆزىنى ئورۇدى:

— سىزنىڭ ئۆيىگە بىر ئادەم ئەۋەتسەك — تە، ئۇنىڭ خوتۇنى ئېرىگە غىزا ئېلىپ بارغان بولۇپ زىندانغا بارسا ..... شۇ قانداق بولاركىن، سەپەر ئاكا؟

— ماقۇل، ئۇكا، ماقۇل.

— سىزگىچۇ، ئەنۋەر؟

ئەنۋەر، توغرا، دېگەن شەرەتنى قىلدى.

— بايىقى ئويىمىزنىمۇ ئېيتىپ ئوتەيلى، — دېدى قابىلباي، — بىز يولدا بىر توغرىدا مۇلاھىزە قىلىپ كەلدۇق، ئەنۋەر. سوزنىڭ راستى شۇكى .... بۇ ئويدىن ھازىر كەتكىنىمىز ياخشى، ھەر قانچە ئادەم بولسىمۇ، ھېلىقىدەك جېنى كوزىگە كورۇنۇپ ئىقرار بولۇپ قويسا ....

ئەنۋەر بېشىنى چايقاپ، كۇلۇمسىرىدى.

— سۇلتان ئەلى ئوۋىداق ئادەم ئەمەس، بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولۇڭلار، — دېدى ئەنۋەر قانائەت بىلەن ۋە بىر ئاز ئويلاپ تۇردى .... — ئەمما سۇلتان ئەلىنىڭ خوتۇنى چەھەتنى ئالغاندا بىر ئاز خەۋىپلىكىرەك؛ خوتۇن كىشى ئېرىمنى قوتۇلدۇرىمەن، دەپ نادانلىق قىلسا، ئىش ۋەسۋا ....

سەپەر بوزچى بايا سۇلتان ئەلىنىڭ خوتۇنى كەلگەندە، قابىلباينىڭ نىيىتىنى ئاڭلاپ خاتىرجەم بولغانلىقىنى ئېيتتى.

— تولا ياخشى بوپتۇ، رەھمەت ... ھازىر ئۇنىڭ ئويىگە كىشى ئەۋەتسىڭىز يەنە ئۇقتۇرۇش، خاتىرجەم قىلىش كېرەك؛ شۇنداق ئىشەندۇرۇلسۇنكى، ئەتە پېشىنگىچە ئېرىنىڭ ئازات بولۇشىغا گۇمانى قالمىسۇن، ھەتتا ئۇنى بۇنداق دەپ ئالدىسىمۇ بولىدۇ: ئەتىگەنلىككىچە قۇتقۇزۇلسا ياخشى، قۇتقۇزۇلمىسا ئەنۋەرنىڭ ئوزى بېرىپ قۇتقۇزارمىش، ئەگەر سەن شۇنىڭغىچە سەۋرى قىلمىساڭ، ئېرىڭنىڭ يەنە جازا تارتىشىغا سەۋەبچى بولىسەن، دېيىلسۇن!

— ماقۇل مىرزام، ماقۇل.

— سىزگە يەنە بىر خىزمەت، سەپەر ئاكا، — دېدى ئەنۋەر، سەپەر تەييارلىق ئىشارىسىنى قىلىپ، ئىگىشىپ قويدى، — خىزمەت شۇكى، سىڭلىڭىز مەن بىلەن بىللە تۇرمىسا، سىز ئېلىپ كەتسىڭىز . . . . . .

— ماقۇل، ماقۇل.

ئەنۋەر ئورنىدىن تۇردى-ۋە ھازىر يېنىپ كىرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ھوجرىدىن چىقىپ كەتتى. قارىغۇ ئادەم ھەدەپ غوزا چۇۋۇيتتى، موماي چاق ئىگىرەتتى، رەنا بولسا كۆزىنى بىر چېكىتكە تىكىپ، سەندەلنىڭ يېنىدا ئولتۇراتتى. ئەنۋەر ھويلىغا چىقىپ، رەنانى ئۆز يېنىغا قىچقىرىپ شەرەتلىدى. ئىككىسى ھويلىنىڭ چەترەگىگە بېرىشتى.

— ئاڭلىدىڭمۇ، رەنا؟

— نىمىنى؟

— ئۇلارنىڭ سۆزىنى؟

— ياق.

— بىزنىڭ بۇ يەردىلىگىمىزنى سېزىش ئېھتىماللىرى بار ئىكەن؛ سۇلتان ئەلى سۆلىنىپتۇ، ئىقرار قىلىپ قېلىش ئېھتىمال ئىمىش. . . . . .

رەنانىڭ كۆزى چەكچىيىپ كەتتى.

— ھە؟

— قورقما . . . . . . سەن ھازىر سەپەر ئاكا بىلەن كېتىسەن، مەنمۇ باشقا جايغا بارىمەن. يول تەييارلىغىنى كۆرۈپ بولغۇچە بىر نەچچە كۈن ئايرىلىشىپ تۇرمىساق بولماس . . . سەن بېرىپ كىيىمىڭنى كىي!

— راستىمۇ؟!

— راستلا، سەن قورقما، بۇ پەقەت بىر ئېھتىيات، ھازىر سۇلتان ئەلىنىڭ سولىنىشىدىن باشقا گەپ يوق.

—كىيىملىرىم ھوجرىدا ......

— ھوجرىدا بولسا ئۇلار چىققاندىن كېيىن كىرىپ كىيىنەرسەن. ئىككىسى ئايۋانغا يېنىپ كېلىپ، ئەنۋەر ھوجرىغا كىردى.

—سىڭلىڭىز ھازىر كىيىنىدۇ ! — دېدى ئەنۋەر، — بىللە مېڭىش ياخشى بولماس. ئىككىڭلار بىر ئاز ئالدىدا، رەنا ئارقىدا ماڭسۇن.

— ماقۇل.

— ئۇنىڭدىن كېيىن سىز، قابىل ئاكا، زىنداننىڭ خەۋەرىنى بىلىپ، خۇپتەن ۋاقتىدا مېنىڭ يېنىمغا كېلىڭ.

قابىل ماقۇل، دېگەن شەرەتنى قىلىپ، سەپەر ئاكا بىلەن ھوجرىدىن چىقتى. رەنا كىرىپ كىيىنىشكە باشلىدى. ئەنۋەر مەيۇس ئىدى، بىر ئاز ئالدىراپراق كىيىنىۋاتقان رەنانىڭ چىرايلىق يۈزىگە قاتتىق تىكىلگەن ئىدى ....

— سىز كىمنىڭكىگە بارىسىز؟

—مەنمۇ، مەن ... مەن مۇشۇ ئۇيچۇرىدە بىر سىڭگىكىگە.

— مەنمۇ سىز بىلەن تۇرسام بولماسمىدى؟

— ياق، خەۋپ بار.

رەنا ئايرىلغۇسى كەلمىگەندەك ئۇھ تارتتى. كىيىنىپ بولۇپ پەرەنجىسىنىمۇ قولىغا ئالدى، ئەنۋەر ھوجرىنىڭ بولۇڭىغا ئۆتۈپ، رەنانى ئۆزىنىڭ يېنىغا شەرەت قىلدى. رەنا كېلىشىگە ئەنۋەر ئۇنى قاتتىق قۇچاقلاپ سويدى.

— ئاكام سېنىڭ يېنىڭغا بېرىپ مېنىڭدىن خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇرار، ساڭا باشقا ياردەملەرنىمۇ قىلار، رەنا!

— تاشكەنتكە چاپسانراق كېتەيلى، مەن . . . مەن ئۈچ كۈندىن ئۇشۇققا چىدىمايمەن.

— ماقۇل . . . يەنە بىر سويەي، رەنا!

رەنا تەبەسسۇم ئىچىدە يەنە مەڭزىنى تۇتۇپ بەردى. ئەنۋەر خېلىغىچە ئۇنىڭ مەڭزىدىن ئاجرىلالماي تۇردى.

— بولدى . . . ئۇلار ساقلىشىپ قېلىشقاندۇر.

ئەنۋەر ئۇنى قويۇپ بەردى . . .

— پۇلنى سەن ئېلىپ كەت، رەنا، مېنىڭ ھوشۇم يوق، يوقىتىپ قويارمەن.

رەنا بولۇڭدىكى كىگىزنىڭ قېتىدىن بىر چەندازا ئالتۇننى ئالدى.

— سىزگە بىر - ئىككى تىللا بېرىپ كېتەيمۇ، بەلكى كېرەك بولار؟

ئەنۋەر كېرەك ئەمەس، دەپ باش چايقىدى. رەنا چەندازىدىن ئىككى تىللانى ئېلىپ، ئەنۋەرگە كورسەتتى:

— مۇشۇ ئىككى تىللانى ئايلام بىلەن ئاتامغا بىردىن بېرىپ كېتىمەن؟

— بەرە بەر . . . خوش ئەمدى، رەنا!

رەنامۇ، خوش، دېگەنلەك باش سىلكىتتى ۋە ئالدىراپ ھوجرىدىن چىقتى. رەنا ئايۋاندىكىلەر بىلەن خوشلىشىۋاتقاندا، ھوجرىدا قالغان ئەنۋەرنىڭ ئىككى كوزى جىق ياشقا تولۇپ، كوكسى كۆچلۈك - كۆچلۈك سىلكىندى ۋە گەۋدىسى ئوزىگە ئېغىرلىق قىلغاندەك تامغا بېرىپ يولەندى . . . . . .

57. قورقۇنچلۇق بىر جاسارەت

قابىلباي بۇ سوزنى ئاڭلاۋاتقان قۇلاقلىرىغا ئىشەنمىگەندەك، ئەنۋەرگە يېقىنراق سۈرۈلدى.

— نېمە دەۋاتىسىز ئەنۋەر، مەن ياخشى چۈشەنمىدىم؟

ئەنۋەر يەنە شۇ سوزنى تەكرارلىدى. قابىلباي ئەمدى بىر- ئاز كەينىگە تاشلىنىپ، كوزىنى چوڭ ئاچتى ۋە خېلىغىچە قېتىپ تۇردى......

— سىز، نېمە قىلماقچىسىز، ئۇكام، ئوز ئايىغىڭىز بىلەن...... ياق، بۇ بولمىغان ئىش! بەلكى بۇ— خانىنىڭ ئۇنىڭغا پوپوزىسىدۇر. شۇ ھىلە بىلەن مەقسەتكە يەتمەكچىدۇر......قويۇڭ بۇ ئىشنى، ئۇكام، قويۇڭ!

ئەنۋەر دائىم بايىقى ۋەزىيەتتە، كوزىنى بىر چېكىتكە تىكىپ، سەندەلنىڭ ئۇستىدىكى قەغەزنى ئاكىسى تەرەپكە سۈرۈپ قويدى....

— ئەگەردە، پوپوزا بولمىسىچۇ؟— دېدى ئەنۋەر،— خان پوپوزىنى بىلمەيدۇ، ئۇنىڭ ھەممە ھەركىتى جىددى! شۇنداق، سىز بۇ خەتنى ئەتىلىككە ئۇنىڭ قولىغا بېرىسىز ۋە ئۇنىڭدىن ھەرقانداق ياردىمىڭىزنى ئايىمايسىز!

— بۇ ئەقىللىق ئىش ئەمەس، ئۇكام......

— مەن ئەمدى شۇنىڭغا قارار قىلىپ قويدۇم!— دېدى ئەنۋەر ئوزگىرىشسىز،— بۇ قاراردىن يېنىش يوق... پەقەت، سىز ئۇنىڭغا

ياردىمىڭىزنى ئايىماسلىقتا ماڭا سۆز بەرسىڭىز بولدى!

قابىلباي ئۆلۈك- كىچىك تىندى، خەتنى قولىغا ئېلىپ، بىرنەچچە ۋاقىت جىم ئولتۇردى.... كېيىن بىردىنلا ئورنىدىن تۇرۇپ ھوجرىدىن چىقىشقا باشلىدى.

— يول بولسۇن؟

— كېتىۋاتىمەن.

— خوش، كېچىرىڭ!

قابىلبايدىن جاۋاپ بولمىدى.

كۈن قىيامغا يېقىنلاشقان. يەنە بىرەر سائەتتىن كېيىن سۇلتان ئەلىنى ئولۇمگە ئېلىپ چىقىشاتتى. ئوردا ھەجىبىر ئۆزگىرىشسىز ئادەتتىكى تەكەللۇپىدە ھەركەتلىنەتتى. دۇخاۋا ۋەزەرتونلار كىيىگەن سەركەردىلەر ئىچكىرى بىلەن تاشقىرىغا توختىماي قاتنىشىپ تۇرۇشاتتى، بۈگۈنكى دىۋاندا بىرنەچچە موھتەرەملەرنىڭ چاخچىقى بىلەن يەنە باشقىچە روھ كورۈنەتتى، ئىككى كۈندىن بېرى يەنە دىۋان خىزمىتىنى ئورۇنلاشقا باشلىغان بىر مۇھتەرەم ياش ئالىمنىڭ مۇلايىم قىياپىتى مىرزىلارنىڭ ئارىسىنى يەنە ئېچىلدۇرۇۋەتكەن ۋە چىرايىدىن غالىبىيەت مەنىسى چاقناپ تۇرغان ئىككى مۇپتىنىڭ چاقچاقلىرىغا ياش ئالىم يۇمشاق قارشى بىلەن ئىگاندا بىرھەجىيىپ قويياتتى.

—ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىككى يول!— دەيتتى شاھسادەت مۇپتى،— يا ھاماچىسىنىڭ بالىسىنى تېپىپ بېرىش، يا ئولۇم، پەقەت ئىككى يول!

—ئەلۋەتتە شۇنداق،—دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلايتتى

مۇللا ئابدىراھمان، — تېپىپ بەرگەندىمۇ يەنە جازا بار، بۇ يېقىمۇ ئۇنتۇلمىسۇن!

— يەنە قانداق جازا؟! — دەپ ئەجەبلىنەتتى مۇللا كەلانشاھ.

— تېپىپ بېرىشنى بويىنىغا ئالدىمۇ، بولدى، بۇ سۆز، ئەنۋەرنى قاچۇرغانمۇ ئۆزەم، دېگەن ئىقرار بولىدۇ!

بۇ سىلىق جاۋاپ موللاكەلانشاغا ئانچە ياقمىدى.

— تېپىپ بېرىشنى بويىنىغا ئالماسلىق گۇناسىزلىق دېگەن سۆزدۇر؟! ھەقىقەتتە، ئەنۋەرنىڭ نەگە كەتكىنىنى بىلمىسە، قانداق قىلسۇن؟ بەس، بۇنداق بولغاندا، سۇلتان ئەلى قەتلى قىلىنىدۇ، گۇناسىز ئۆلتۈرۈلىدۇ...... بۇنىڭغا كىم سەۋەپ، ئۇنىڭ قېنى كىمنى تۇتىدۇ؟ مەن شۇ تەرىپىگە ھەيرانمەن-دە.

بۇ سۆز، ئۇدۇلدىكى ئىككى مۇتەرەممىنى لام دېگۈزمەي قويۇپ، چاخچاق شۇ يەردە شارتلا كېسىلدى. شەرئى تونىنى كېيگۈزۈش بىلەن ئۆزەملىكىنى ئىشقا ئاشۇرغان موللاكەلانشاھ غالىپ ۋە مەغرۇر ھالدا، قولىدىكى تەھرىرىگە قارىدى.

شۇنداق: شۇ سائەت ئىچىدە سۇلتان ئەلىنى ئۆلۈم جازاسىغا ئېلىپ چىقاتتى. ئورىدىن ھېچكىم ئۇنىڭ قۇتقۇزۇلۇشىغا ئىشەنمەيتتى خانىنىڭ ئالدىغا قىچىرىلدى- ئۆلدى، ئەگەردە گۇناسى بولۇپ، ئىقرار قىلسا، يەنە بالاغا قالدى، ۋەسسالام. ئەمما ئەنۋەر خانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئۆزىنى ئۇنىڭ ھوكمىگە تاپشۇرىدۇ، ھەقىقى يىگىتلىك يولى بىلەن دوستىنى قۇتقۇلدۇرىدۇ، دېگەن خىيالغا كىم ئىشەنسۇن؟ تۈنۈگۈن جاكاچى كوچا-كوچىلارنى ئايلىنىپ، ئەنۋەرنى ئىنساپقا قىچاردى، كىشىنىڭ قېنىغا سەۋەپچى بولماسلىق پەزىلىتىنى ئاھاڭغا سالدى. لېكىن، ئەنۋەرنىڭ

بۇنداق «ھاماقەتلىكىگە ئەخلاقى جەھەتتىن سۈكۈت قىلىپ، ۋىجدان جەھەتتىن مۇزلىغان ئوردا ئەرباپلىرى ۋەباشقىلار ئىشەنسۇنمۇ؟!

شۇنداق، ئوردا ئەرباپلىرى بۈگۈن پېشىندىن بىر ئاز ئىلگىرىرەك مۇجەسسەم بىر ۋىجدان، تاغ يۈرەك بىر يىگىت ۋە ئۆلۈمگە قاراپ كۈلۈپ كەلگۈچى بىر ئارسلاننى ئۆز تارىخىدا بىرىنچى قېتىم كوردى ۋە تاڭ ئەجەپلىنىپ قالدى. بۇ ئۇلۇغ جاسارەت بىرنەچچە مىنۇتلار ئىچىدە زۇلۇم ئىتلىرىنى جىملىقتا تاشلىدى، ئۇلارنى ئىشتىن توختاتتى. ئوردا ئەرباپلىرىنىڭ مەھكىمىدە ئولتۇرغانلىرى ئىشىك يېنىغا چىقىپ، يولدا كېتىۋاتقانلىرى ھەركەتسىز قېلىپ، ھەممىنىڭ يېنىدىن پەرۋاسىز، سالام قىلىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئارسلاننى تاماشا قىلىشتى.

ئەنۋەر دىۋانخانىنىڭ ئالدىغا يەتكەندە، نېمە مەقسەت بىلەندۇر دەرىزىلەردىن ۋە ئىشىكلەردىن مارىشىپ تۇرغان مىرزىلارغا ئومۇمى بىر تازىم ئىپادە قىلدى ۋە ھېچ توختاپ قالماستىن پەلەمپەيلەرگە ئاياق قويۇپ يۇقۇرىغا، خانىنىڭ ھوزۇرىغا چىقىپ كەتتى. پايتەخت بوسۇغىسىدىكى دائىمى ياساۋۇللاردىن ئۆتۈپ، دالاندا توختىدى. چۈنكى بۇنىڭدىن ئىچىرىغا ئۆتۈش ئۈچۈن ھودەيچىنىڭ ۋاستىسى بىلەن خاندىن رۇخسەت ئېلىش لازىم. بىرىنچى ئىشىك يېنىدا قول قوشتۇرۇپ تۇرغۇچى دەرۋىش ھودەيچى ئەجەپلىنىش ۋەھەيرانلىق ئىچىدە ئەنۋەرنى قارشى ئېلىپ، ئىككىنچى ئويدىكى «جاناپ»نىڭ ھوزۇرىغا كىرىپ كەتتى.

تەختىگە يۆلەنگەن خۇدايار ئىككى كۆزىنىڭ ئۇدۇلىغا ئىككى جاللاتنى قويۇپ، يېنىدىكى داموللا شاغاۋۇل، تۇرسۇن

ئاتالىق ۋە باشقا بىرنەچچە ئەئيانلار بىلەن سوھبەتلىشىۋاتاتتى.

— پۇشتى پاناھ!— دېدى ھودەيچى، — خىيانەتچى ئۆز ئىختىيارى بىلەن كېلىپ، دامى ئادالىتىڭىزگە تەسلىم بولماقچى!

— خىيانەتچى كىم؟

— مىرزا ئەنۋەر!

خان چۆچۈپ كەتتى، ئولتۇرۇشقانلارمۇ ئالاق - جالاق بولۇپ قېلىشتى.

— ئېلىپ كەل!

ھودەيچى تازىم قىلىپ، كەينىگە ياندى. دالاندىكى ئەنۋەر بىرىنچى ئۆيدىكى ئەئيانلىنى ھەيران قالدۇرۇپ، ئىككىنچى ئۆينىڭ بوسۇغىسىدا، جاللاتلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا توختىدى ۋە خانغا تازىم قىلدى.

رەقىۋىنى بۇنچىلىك جاسارەتتە كورگەن خۇدايارنىڭ كىرپىك ئاستىلىرى لېپىلداپ، ساقال تۈكلىرى تىترەپ كەتتى ۋە سوز تاپالمىغاندەك بىردەم تامشىنىپ تۇردى.

—سەن بىزگە خىيانەت قىلدىڭ ئىت ئوۋلى!

ئەنۋەر بېشىنى سىلكىتتى:

—ئىقرارمەن.

—تۈزۈمنى ئۇنتۇدۇڭ.

— تانمايمەن!

—ئىقرارسەن، تانمايسەن، ئوبدان ئىش!— دېدى — دەرۋەدە قىلىپ خان، — ئولۇشتىنمۇ قايتمايسەن؟!

— مەن سىزدىن مەرھەمەت سوراپ كەلگىنىم يوق!

دىدى كۆلۈپ ئەنۋەر، ــ ئۆزەمنى ئۇلۇمگە بېرىپ، بىر گۇناسىزــ نى قۇتقۇلدۇرۇش ئۈچۈن كەلدىم!

ئولتۇرغانلار لەۋلىرىنى چىشلەشتى. خۇدايـار زاڭـلىق قىلىپ كۈلدى.

ـــ مۇسۇلمانچىلىق قىلغانسـەن ـ دە؟!

ـــ ئەلۋەتتە!ـــ دىدى ئەنۋەر، ـــ باشقىلار كىشى گۇناسى ئۈچۈن گۇناسىزنى تۇتۇپ مۇسۇلمانچىلىقتىن چىققانىدىـن كىيىن، مەن مۇسۇلمانچىلىق بىلەن ئۇلۇشنى ئەۋزەل كۆردۈم!

بۇ جاۋاپ خۇدايارنى قىپ ـ قىزىل قىزارتىپ، پىشانىسىـ دىن تەر چىقاردى، غەزەپ ئوتى يالقۇنلىـدى.

ـــ سىنىڭ قىلغان ئىشىڭ مۇسۇلمانچىلىقتا بـارمۇ، ئىت ئۇۋلى؟!

ـــ مۇسۇلمانچىلىقتا يۈزلەپ خـوتـۇن ئـۇستىگـە، بىر گەمبەغەل ئويلەنمەكچى بولغان قىزغىمۇ زورلۇق قىلىش بارمۇ قىبلەئى ئالەم؟!

ـــ ئېلىپ چىق بـۇنـى، جەللات ! ! !

جاللاتلار ھەركەتلەندى.

ـــ خەنجىرىمىز قـانسىرىغان!

ئەنۋەر باش چايقاپ كۈلدى.

ـــ گۇناسىز مىنىڭ كوز ئالدىمدا تـۇتقـۇندىـن ئـازات قىلىنمايدىكەن، ئەنۋەرنى بۇ يەردىن چىقىرىشالمايدۇ، قىبلەئى ئالەم،ـــ دىدى ۋە ئۆزىنى تاشقىرىغا تارتىشقا باشلىغان جاللاتـ لارنى ئارسلانلارچە سىلكىۋەتتى، ـــ سىـزدە ئادالەت بـارمـۇ چانـاپ؟!

دەھشەتلىك بۇ ۋاقىراش خۇدايارنى ئىنساپقا كەلتۈردى. جاللاتلارنى توختاشقا ۋە ھودەيچىنى سۇلتان ئەلىنى تەييار قىلىشقا بۇيرۇدى. كۆزى قانلانغان ئەنۋەر، ئىككى قولىنى بېشىغا تاشلاپ خۇدايارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ قالدى. ھەممە جىمجىت. شۇنداق چاغلاردا گۇناكارنى ئەدەپسىز سۆزلەر بىلەن تىللاپ تۇرغۇچى خۇدايارمۇ جىم. چۈنكى، ئەيياننىڭ نەزىرىدە ھەر بىر ئەدەپسىزلىكگە ئەنۋەر تەرىپىدىن كۈچلۈك بىر ھاقارەتكە ئۇچراش ئېھتىمالى بار. شەيخى سەئىدى ئېيتقانىدەك، دۇنيادا ھاياتىدىن قول يۇغۇچىدەك تىلى ئۇزۇن كىشى بولماس. ھەقىقەتتە ئىنسانىنى پەستىلىككە سالغۇچى ئۇنىڭ مەنپەئەتىنىڭ تەقەززاسى بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئولۇمدۇر. بۇ ئىككىسىدىن كەچكۈچىگە بولسا پادىشانىڭ قەھرىمۇ ۋە جەھەننەمنىڭ قەھرىمۇ ئوخشاش.

كوپ ۋاقىت ئوتمەستىن ھودەيچىنىڭ كەينىدە سۇلتان ئەلى كىردى، خانغا قارشى تۇرغۇچىنى تونۇپ، تىترىدى..... تىترىگىنى ھالدا، ئەنۋەردىن بىر ئاز ئارقىدىراق تۇرۇپ خانغا تازىم قىلدى.

— سىز ئازات بولدىڭىز! — دېدى خان، — دىۋانغا چىقىپ ئۆز ئىشىڭىزغا قاراڭ!

سۇلتان ئەلى ئىختىيارسىز خان تەرەپكە يۈكۈندى...

ئەنۋەر تەنە قىلغان قىياپەتتە سۇلتان ئەلىگە يان قاردى:

— ماڭا قارشى ئىشلەپ، جاناپقا قانچىلىك سادىقلىق قىلسىڭىزمۇ، ساداقەتىڭىز سىزنى ناجاتقا چىقىرالمىدى، ئەكسىچە،

سىز ئىنساپسىز دەپ ئويلىغان مەن سىزنى قۇتۇلدۇردۇم ...
سىز شۇنى ئۇنتۇمىسىڭىز بولدى، سۇلتان ئەلى ئاكا! — دېدى
ئەنۋەر ۋە خانغا شەرەت قىلدى، — قولۇمنى باغلاشسۇن،
ئەپچىقىپ ئولتۇرۇشسۇن!

سۇلتان ئەلى كەينىگە ياندى، كېتىۋېتىپ، ئۇنىڭ كوزىدىن
بىرنەچچە تامچە ياش ئېقىپ چۈشتى. جاللاتلاردىن بىرى كېلىپ،
ئەنۋەرنىڭ قولىنى كەينىگە باغلىدى. ئەنۋەرنىڭ قولى باغلىنى-
ۋاتقان چاغدا، مۇھەممەت نىياز داموللا ئورنىدىن تۇرۇپ،
خانغا تازىم قىلدى،

— مۇشۇ ئەدەپسىزنىڭ گۇناسىنى مېنىڭ ئۈچۈن
كەچۈرسىلە!

خان يۈزىنى چەتكە ئۆرىدى:

— رەستىگە ئەپچىقىڭلار!

ئەنۋەر خاننى ۋە ئولتۇرۇشقانلارنى زاڭلىق قىلغاندەك،
تازىم قىلدى. جاللات ئالدىغا چۈشتى، ئۇنىڭ كەينىدىن ئەنۋەر
ماڭدى ۋە ئارقىدىن ئىككى قوراللىق ياساۋۇل ئەگەشتى.
ئەنۋەر ئۆزىنى ئوردىغا كىرىشتە قانداق تېتىك تۇتقان بولسا،
ئۆلۈمگە چىقىشتىمۇ شۇنداق پەرۋاسىز ئىدى. كوزى چۈشكەن
تونۇش ھەربىر كىشى بىلەن «خەير، خوش» دېگەندەك ئىملى-
شىۋالاتتى. رەڭگى ئاپپاق ئۆچۈپ، ھۇشسىزدەكلا تاشقارقى دەر-
ۋازىنىڭ يېنىدا تۇرغان سۇلتان ئەلى بىلەنمۇ ئالايىتەن خوش-
لاشتى. ئەنۋەرنىڭ قارىشىدىكى مەنىسىگە چۈشەنگەن سۇلتان
ئەلىنىڭ يۈرىكى سۇ بولۇپ ئاقتى ۋە ھۇشسىز، ھېسسىز ھالدا
ئەنۋەر كوزىدىن يوقالغىچە قاراپ قالدى......

يېڭى رەستىدە خەلق قايناپتتى. قولىدا يالىڭاچ خەنجەرنى تۇتۇپ، بېلىگە ئايپالتىسىنى قىستۇرغان نەپرەتلىك جاللاتنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان مەھكۇمغا كۆزى چۈشكەن خەلقنىڭ بەزىسى جازا مەيدانىغا قاراپ ئاقتى ۋە بەزىسى نەپرەتلەنگەن بويى ئۆزىنى چەتكە تارتتى. جازا مەيدانى يېڭى رەستە بىلەن ئوردا بېغىنىڭ دوقمۇشىدا قۇرۇلغان بىر دار ۋە دارنىڭ تېگىگە قان ئاققۇزۇش ئۈچۈن كولانغان چوڭقۇردىن ئىبارەت ئىدى. دارنىڭ تېگىگە يېتىپ كېلىشتى. بىردەمدە دارنىڭ چۆرىسىگە يۈزلەپ يىغىلغان خەلقنى ياساۋۇللار نېرى تۇرۇشقا بۇيرۇشتى. خەلق ئارقىغا سىلجىغان بولۇپ، يەنە سىقىلىشىۋەردى. دارنىڭ ئاستىدا ئەنۋەرنىڭ قولى يېشىلىپ، تەرەت ئېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا سۇ بېرىلدى. چۈنكى بۇ مەھكۇمنىڭ قانۇنىي ھەققى ئىدى. ئەنۋەر تەرەت ئېلىۋاتقاندا، جاللات ۋە ياساۋۇللار خەنجەرلىرىنى يالىڭاچلاپ ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئوراپ تۇرۇشتى. ئەنۋەر تەرەت ئېلىپ، ئۈستىدىكى تونىنى يەرگە يايدى. جاللاتلار دائىرىنى بىر ئاز كېڭەيتىپ، ئەنۋەر ئىككى رەكەت ناماز ئوقۇدى. دۇئادىن كېيىن ئەنۋەر ئورنىدىن تۇردى، قولىنى باغلاشقا بېرىپ، ئەتراپقا بىسەرەمجان قاراشقا باشلىدى. ئەتراپنى ئوراۋالغان خەلقنىڭ ئالدىدا نەپرەتلىك كۆزىنى ياغلاشتۇرۇپ ئۆزىگە توپ ـ توغرا قاراپ تۇرغان موللا ئابدىراھماننى كۆردى. ئەنۋەر تىترىدى، ئابدىراھمان ھىجايدى.....

— كۆلۈشكە ھەققىڭىز بار، داموللا، چۈنكى ئۆچ ئالسىز! — دېدى ئەنۋەر. بىردىن ھەممىنىڭ كۆزى ئابدىراھمانغا چۈشتى. — پەقەت سىز ئېپلاسلىق نەتىجىسىدە كۈلىسىز، مەن... مەن

توغرىلىقنىڭ مېۋىسىنى ئۈزىمەن، سىز ئىپلاس ۋىجدان بىلەن غالىپسىز، مەن پاك ۋىجدان بىلەن مەغلۇپمەن. . . مېنى دار-نىڭ تېگىگە كىم ئەپكەلدى؟ ۋىجدان ئەمەسمۇ، تەقسىر! سىزنى بۇ يەرگە كىم تاماشىچى قىلدى؟ ئىپلاسلىق ئەمەسمۇ، تەقسىر؟

خەلق چوقۇر جىمىلىقتا، ئۆز ئارقىسىدا تۇرغان «پېشىۋا»غا غەزەپلىك كۆزلىرى بىلەن تىكىلىشكەن ئىدى. . . — جاللات، قولى باغلانغان ئەنۋەرنى دار تەرەپكە ئېلىپ باردى، ئەنۋەر ئۆز ئىختىيارى بىلەن چوقۇرنىڭ يېنىغا ئولتۇردى ۋە خەن-جىرىنى بىلەپ كەلگەن جاللاتقا قولى بىلەن «بىر ئاز توختاڭ» دىگەن شەرەتنى قىلىپ، ئابدىراھمانغا قاراپ كۈلدى:

— مېنىڭ ھالىمنى كۆرۈڭ، داموللا، — ئەنۋەر كۈلۈپ، — قولۇم باغلانغان، ئۈستۈمدە خەنجەر پارقىرايدۇ. لېكىن مەن كۈلىمەن. . . نىمە ئۈچۈن بۇنداق، تەقسىر؟ چۈنكى ۋىجدان راھەتتە، جان تىنچ، يۈرەكتە ئىشق!. . . توغرا، مەن كۆمۈلگەندىن كېيىن قەۋرەمنىڭ ئۈستىدە كۆكسى داغلىق قىزىل لەيلىلەر كۆكىرىدۇ. . . بۇ نىمىدىن؟ بۇ — سىزگە ئوخشاش پەسلەر سالغان ئىز!. . . . . .

قاراپ تۇرغان خەلق تاقەتسىزلەنگەنىدەك كۆرۈنىدى، ئەنۋەر ئۈزۈلۈپ ياتتى . . . جاللات خەنجىرىنى يېڭگە بىلەپ، ئەنۋەرنىڭ ئۈستىگە ئېڭىشتى.

. . . .

. . . .

. . . ئېگىشتى، لېكىن، كەينىدىن يېرىلگەن كۈچلۈك بىر زەربە

بىلەن ئەنۋەرنىڭ ئۈستىدىن ئېشىپ، چۇڭقۇرغا مۆككىنىچە يىقىلدى. جاللاتتىن بەش چامدام نېرىدا تۇرغان ياساۋۇللارمۇ يۇقۇرىدىكى خەنجەرلىك قوللىرىنى تۆۋەنگە يۆكەلمەستىن، كىملەر بىلەندۇر ئېلىشىۋاتاتتى، شۇ چاغدا كۈچلۈك شاپىلاق ئاۋازى ئاڭلىنىپ، سەللىسى چۇۋۇلۇپ كەتكەن بىر ياش موللا يەرگە ئولتۇرۇپ قالدى ... خەلق قالايمىقانلاشتى ... قابىلباي ئەنۋەرنىڭ قولى باغلانغان يىپنى كەستى ۋە ئىككىسى قالايمىقانچىلىقنىڭ ئىچىگە كىرىپ يوقىلىشتى. قۇرالسىزلاندۇرۇلغان ياساۋۇللار، گۇرۇرىدە قىلىپ، ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەن خەلقنىڭ ئىچىدىن دوست - دۈشمەننى ئاجرىتالماي گاڭگىراشتى. مۇشۇ چاغدا ھەممە ئەزاسى چۇڭقۇردىكى كونا قانلارغا مىلەنگەن جاللات چۇڭقۇردىن چىقىشقا ئىنتىلىۋاتاتتى....

شۇ ۋەقەدىن ئىككى كۈن كېيىن يېرىم كېچە ۋاقتى، بېش ئەرىق بىلەن خوجەنت دەرۋازىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سېپىلنىڭ تۆۋىگە تۆت قارا كېلىپ توختىدى ... يىگىرمە ئىككى- يىگىرمە ئۈچ كۈنلۈك ئاي تېخى ئانچە كۆتىرىلەلمىگەن، بولۇپمۇ ئازغىنا كۆتىرىلىپ چىققان ئاي نۇرىغا سېپىل توسقۇنلۇق قىلاتتى. قارىلار بىردىن - بىردىن سېپىلگە تىرمىشىشقا باشلىدى. بىرىنچى بولۇپ كۆنگۈرىنىڭ بېشىغا چىققان كىشى ئومىلەپ يۈرۈپ ئەتراپنى تەكشۈردى، تەكشۈرگۈچىنىڭ يۈزىگە ئاي نۇرى چۈشۈپ، تونۇش بىر چىراي — سەپەر بوزچى كۆرۈندى. سېپىلنىڭ تېشى كەڭ دەرەخسىز ئوي - دوڭلۇق دالا بولۇپ، تۇمانلىق - خىرە ئايدىڭدا ئۇزاقتىن بىر نەچچە توپ يالغاچ

دەرەخلەرنىڭ قارىسى كورۇنەتتى. سەپەر بوزچى ئۆزىدىن بىر پەلەمپەي تۆۋەندە تۇرغان ھەمرالىرىنى بىردىن - بىردىن ئۆز يېنىغا چىقىرىشقا باشلىدى. ئەنۋەر، پەرەنجىلىك رەنا، ئەڭ ئاخىرىدا قولىدا ئاغامچا كوتەرگەن سۇلتان ئەلى يۇقۇرىغا چىقىشتى. سۇلتان ئەلى ئاستا - ئاستا كۇنگۇرىنىڭ يېنىغا كېلىپ، تۆۋەنگە قارىدى.

— سەككىز گەز بار، — دىدى شىۋىرلاپ سۇلتان ئەلى، — كېلىڭ ئەنۋەر. . . . . .

ئەنۋەرنىڭ قولتۇقى ئاستىدىن ئاغامچا سېلىنىپ باغلاندى. سۇلتان ئەلى ۋە سەپەر بوزچى ئەنۋەر بىلەن قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى. . . ئاندىن ئەنۋەر كۇنگۇرىنىڭ يېنىغا كېلىپ، تۆۋەنگە ساڭگىلىدى. سەپەر بىلەن سۇلتان ئەلى ئاغامچىنى ئاستا - ئاستا قويىۋېتىپ تۇرۇشتى.

يەتتىم دىگەن ئاۋاز كەلدى تۆۋەندىن ۋە بىردەمدىن كېيىن ئاغامچىمۇ بوشىدى، — تارتىڭلار!.......

ئاغامچا تارتىۋېلىندى. رەنامۇ پەرەنجىسى بىلەن قوشۇلۇپ ئاغامچىغا باغلاندى.

— ئاغامچىنى قاتتىق تۇتۇپ، پۇتىڭىزنى سېپىلگە تىرەپ چۈشىسىز، رەنا . . . . ئەمدى ئامان بولۇڭ سىڭلىم .

— يەڭگەمگە سالام ئېيتىڭ سىزمۇ ئاغا!

رەنا گاھى پۇلاڭشىپ، گاھى توختاپ، تۆۋەنگە سىنجىلدى. يەرگە چۈشۈشكە بىر گەزچە قالغاندا سېپىل تۆۋىدە ساقلاپ تۇرغان ئەنۋەر ئۇنى كوتىرىۋالدى.

— قويۇۋېتىڭ . . . . . . ئۆزەم چۈشىمەن.

— ئاستىمىز ئېرىق، لايغا پېتىپ قالىسەن.

ئەنۋەر شۇ سۆزنى ئېيتىپ، ئۈچ - تۆت چامدىدى، رەنانى «تۆيە تايدى» ئېرىقنىڭ نېرىقى چېتىگە چىقىرىپ قويدى. رەنانىڭ قولتۇغى ئاستىدىكى ئاغامچىنى يەشتى، ئاغامچا سېپىلنىڭ ئۈستىگە تارتىۋېلىندى، ئەنۋەر يەنە سېپىلنىڭ تۈۋىگە ئېگىشىپ كەلدى ۋە ئاستا يۇقۇرىنى قىچقاردى:

— سۇلتان ئەلى ئاكا!

سېپىلنىڭ كۈنگۈرىسىدىن سۇلتان ئەلىنىڭ قارىسى تۆۋەنگە ئېگىلىشتى.

— ئېھتىيات بولۇڭ، سۇلتان ئەلى ئاكا!—دېدى ئەنۋەر،— سىزمۇ مۇشۇ ھەپتىدىن كېچىكمەڭ، تەكرار ئېيتىمەن: زادىلا كورۇنۇش پەسكىرىگە كېلىپ يۈرمەڭ.

— خاتىرجەم بولۇڭ، خاتىرجەم!

ئەنۋەر قۇتۇلغان كۈندىن باشلاپ سۇلتان ئەلىمۇ يوشۇرۇنغان ئىدى. گەرچە خان ئۇنى يېڭىۋاشتىن ئىزلىمىسىمۇ، يەنە شۇ ئېھتىياتنى مۇۋاپىق كورۇشكەن ئىدى. سۇلتان ئەلى ئۆي ئىشلىرىنى سەرەمجانلاش ئۈچۈن ئۇلاردىن بىر ھەپتە كېيىنرەك يولغا چىقماقچى ئىدى.

ئەنۋەر «تۆيە تايدى» ئېرىغىدىن رەنانىڭ يېنىغا ئۆتتۈپ، ئۇلار بىلەن ئاخىرقى قېتىم خوشلاشتى.

— خوش، سۇلتان ئەلى ئاكا، خوش، سەپەر ئاكا!

— خوش، تاغىلار!

— ئاللانىڭ پاناھىغا، ئەنۋەر!

— سەپىرىڭلار بىخەتەر بولسۇن!

سېپىلنىڭ ئۈستىدىكىلەردىن كىمدۇر بىرى پىخىلداپ يىغلىدى. ئەنۋەر رەنانى ئالدىغا سېلىپ، يىراقتا كۆرۈنگەن دەرەخنىڭ قارىسىغا قاراپ ماڭدى. يەر بەكمۇ پاتقاق، ئاياق ھەر بىر چامدامدا يەردىن ئاران ئۈزۈلەتتى. يىگىرمە قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، رەنانىڭ كەشى لايغا پېتىپ، ئايىغىنى ئۈزەلمەي توختىدى. ئىككى چامدام كەينىدە كەلگەن ئەنۋەر، رەنانى كوتىرىۋالدى.

— مېنىڭ ئۆتۈگۈم بار، چىمغا چىققىچە جىم تۇرا — دىدى ئەنۋەر.

— قويىۋېتىڭ، ئىزا تارتىمەن . . . . . .

ئەنۋەر جاۋاپ بەرمىدى. ئوتتۇز چامدامچە مېڭىپ رەنانى يەرگە قويدى ۋە سېپىلنىڭ ئۈستىدە تېخىچە مارىشىپ تۇرغان سايىلەرگە «كېتىڭلار» دېگەندەك قول پۇلاڭشىتتى. ئىككىسى يەنە باشلىشىپ كېتىشتى. ئۇلار ئون بەش قەدەم ماڭار — ماڭماي دەرەخنىڭ قارىسى تۇۋىدىن ئىككى ئاتلىق چېپىپ چىقتى ۋە بىردەمدە رەنالارنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئاتلىقتىن بىرسى «گۇپ» قىلىپ يەرگە چۈشتى — دە، ئىزگىنىنى ئەنۋەرگە تۇغرىلاپ تۇردى.

— ئەكۈن، سۇۋار بولۇڭ.

ئەنۋەر رەھىمنىڭ ياردەملىشىشى بىلەن ئاتقا مىندى. ئۈزەڭگىدىن پۇتىنى چىقىرىپ رەنانى قىچقاردى. رەنا — ئەنۋەر بىلەن، رەھىم — شەرىف بىلەن مىنگىشىۋېلىشتى. ئەنۋەر يەنە سېپىلنىڭ كۆنگىرىسىگە قارىدى. تېخىچە ئىككى قارا كۆرۈنەتتى.

قامچىسىنى ئۇلارغا قاراپ سىلكىتتى ۋە ئاتنى يولغا سالدى. دەرەخنىڭ تۈۋىدە سايىۋەنلىك ھارۋىنىڭ تەرتىسىگە يۆلەن-گەن قابىلباي ئۇلارنى قارشى ئالدى. رەنا ئاتنىڭ كەينىدىن ھارۋىغا ئۆتتى. ئەنۋەرمۇ ئاتتىن چۈشۈپ، ھارۋىغا — رەنانىڭ يېنىغا چىقتى. رەھىم ئۆز ئېتىغا مىنىپ، قابىلباي ھارۋىنى ھەيدىدى. ئىككى ئاتلىق ھارۋىنىڭ ئىككى تەرىپىدە يېنىدا ئۆتۈپ بىللە قوزغىلىشتى. چەمبەر تومۇر يەردىكى ئۇششاق تاشلارغا ئۇرۇلۇپ، تاقىر - تۇقۇر ئاۋاز چىقىرىشقا باشلىدى. ھارۋا ۋە ئاتلىقلارنىڭ قارىسى ھەر مىنۇتسېرى كىچىكلىشىۋەردى، بارا - بارا كەڭ دالىنىڭ باغرىدا كۆزگە كۆرۈنمەس بولۇپ كەتتى. پەقەت، يەنە بىر دەمگىچە چەمبەرنىڭ كۈچسىز - كۈچسىز تاشقا ئۇرۇلۇشى ئاڭلىنىپ تۇردى ....

مىرزا ئەنۋەرنىڭ كېيىنكى ھاياتى توغرىسىدا

مەن مىرزا ئەنۋەرنىڭ ھېكايىسىنى ئاتام مەرھۇمدىن ئاڭلىغان ئىدىم. مىرزا ئەنۋەر قوقاندىن قېچىپ كېلىپ، ئۈچ-تۆت يىلغىچە تاشكەنتنىڭ مەشھۇر ئىسكىچۈۋا مەھەللىسىدە تۇرغان. ئۇ چاغلاردا بىزنىڭ ھويلىمىز شۇ ئىسكىچۈۋىدا بولۇپ، مىرزا ئەنۋەر ئاتامغا خوشنا ئىكەن.

—«قوقاندىن بىر مىرزا كۆچۈپ كېلىپ، پالانچىنىڭ ھويلىسىنى ئىجارىگە ئالغان ئىمىش» دېگەنگەپ چىقىپ قالدى،— دەپ ھېكايە قىلاتتى بۇۋاي،— مەن مىرزىنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلىساممۇ، بىر ھەپتىگىچە ئۆزىنى كۆرەلمىدىم. روزا كۈنلىرىنىڭ بىرىدە بىز مەچىتتىن ناماز شامنى ئوقۇپ چىقىۋاتاتتۇق، سوپى: «ھەممىڭلارنى خۇدايارخاننىڭ مىرزىسى ئىپتارغا تەكلىپ قىلغان» دېدى. بىز يىگىرمىچە ئادەم يېڭى خوشنىنىڭ ئۆيىگە باردۇق. بىر ئۆي ۋە بىر ئايۋانغا ياخشى پالاسلار ۋە كىگىزلەر سېلىنىپتۇ، ئوتتۇرىدا ئوبدان راسلانغان داستىخانلار...... بىز ئۆيگە كىرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئىشىك تۈۋىدە چىرايلىق بىر يىگىت كۆرۈندى. بىزگە تەۋازۇ قىلىپ، خوش قارشى ئالدى. مىرزا ئەنۋەر، دېگىنى شۇ ئىكەن. بىز ئىپتارنى باشلىدۇق، مىرزىدىن ئەھۋال سورىدۇق.

تاشكەنتلىك بولغىمىز كەلدى، دەپ كۆلدى، بىز-تاشكەنتلىكلەر ياخشى كۆرىدىغان نارنى قىلدۇرۇپتۇ، ئۇبدان يېدۇق...... داموللا بىلەن بىرنەچچىلىرى دۇئا قىلىشقا يىقىن تاشقىرىغا چىقىپ كېتىشتى. بىز نىمە ۋەقە بولغىنىغا چۈشەنمىدۇق. ئارىدىن بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار يېنىپ كىرىشتى. داستىخانلار يىغىلىپ ئەمدى دۇئا قىلىدىغان بىرچاغدا داموللىنىڭ ئالدىغا بىرچىنە سۇ ئەكىلىپ قويۇشتى. داموللا نىكا قۇتبىسىنى باشلىدى ......بىز ھەيران بولدۇق. قۇتبە ئاخىرىغا يېتىپ، مىرزا ئەنۋەرگە بىرقىزنى نىكالاشتى؛ بىز مىرزا بىلەن قىزنىڭ ھەققىگە دۇئاقىلىپ، تارقاشتۇق. لېكىن ئادەتكە خىلاپ بۇ نىكا ھەممىمىزنى ئەجەپلەندۈردى. يەنە بىرەر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، بىرنەچچىمىز مىرزا بىلەن تونۇش بولۇۋالدۇق، كېيىنرەك مىرزىنى ئەلپەتچىلىگىمىزگىمۇ ئېلىپ كېلىشكە باشلىدۇق، شۇ چاغدا مىرزىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن خۇدايار بىلەن ئۆتكۈزگەن ماجراسىنى ئاڭلىدۇق، ھەيران بولۇشتۇق ۋە شۇنىڭدىن كېيىن مىرزىغا ئىخلاسىمىز ئاشتى......

بۇۋاينىڭ سوزىگە قارىغاندا، مىرزا ئەنۋەر خۇدايارنىڭ قولى يەتمەيدىغان تاشكەنتتە (رۇس قولى ئاستىدا)، تىنچ ئەمما بەكمۇ كەمبەغەل ياشىغان، بايلارغا مىرزىلىق قىلسىمۇ، ناپاۋىتى دائىمى بولمىغان. تاشكەنتتە تۇرغىنىنىڭ ئۈچىنچى يىللىرىدا خۇدايارىدىن بىر ئەپۇنامە ئېلىپ، گادايچىلىق جېنىغا تەككەن مىرزا ئەنۋەر، ئويلاپ تۇرماستىن، رەنا بىلەن قوقانغا قايتىپ كەتكەن. ئارىدىن ئۈچ-تۆت ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، قوقاندىن كەلگۈچىلەر مىرزىنىڭ ئولتۇرۇلگەنلىكىنى ئېيتىشقان. نىمە-شقا ئولتۇرۇلگەن؟ كونا «گۇناھى» ئۈچۈنمۇ، باشقا سەۋەپ بىلەنمۇ،

ياكى «ئەپۇنامە»مۇ موللا ئابدىراھمانلارنىڭ ھىلىسى بولغانمۇ ئاتام بۇ تەرىپىنى ياخشى بىلمەيتتى.

مەن بۇ كىتابقا ماتېرىيال يىغىش ئۈچۈن قوقانغا باردىم، ياشانغان ئادەملەر بىلەن سۆزلىشىپ يۈردۈم، ئۆزى خۇدايارنىڭ دىۋانىدا ئىشلىمىگەن بولسىمۇ، خۇدايارنىڭ مىرزىلىرىغا ئەسىرداش بولغان بىر قېرى مىرزىغا يولۇقتۇم. ئۇنىڭ سۆزىگە قارىغاندا مىرزا ئەنۋەر ئۆلتۈرۈلمىگەن. خۇداياردىن كېيىن خېلى يىل ياشاپ ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلگەن ئىمىش. مەن نېمە قىلىشىمنى بىلمەي ھەيران بولۇپ قالدىم ۋە ئوتتۇرىدا ئىككىلىنىپ، مىرزىنىڭ كېيىنكى ھاياتىنى مۇشۇ ھالدا تۈگىتىشكە مەجبۇر بولدۇم.

ئابدۇللا قادىرى (جۇلقۇنباي)

تاشكەنت، 15 - فېۋرال، 1928 - يىل.